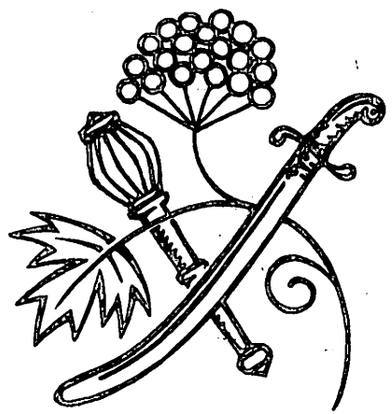
Випуск книги
здійснюється за виданням:
ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.
Видав Іван Тиктор
у Львові 1935 р.

Правопис і стиль оригіналу збережено

ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

від найдавніших часів

ТОМ II

Зі вступом
д-ра ІВАНА КРИПЯКЕВИЧА

Зладив
МИКОЛА ГОЛУБЕЦЬ

КИЇВ «ГЛОБУС» 1993

ББК 63.3 (2 Ук)
В 46

В 46 ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ: У 2-х томах.— Том II./Передм. д-ра І. П. Крипякевича; Зладив М. Голубець.— К.: Глобус, 1993.— 400 с.
ISBN 5-86248-017-х (укр.) (т. 2)
ISBN 5-86248-015-3 (укр.)

Двотомник охоплює величезний період історії українського народу — від найдавніших часів. Історію було видано у Львові 1935 року обмеженим тиражем — 1,5 тис. прим. З того часу не перевидавалася. Чимало розділів висвітлюють події і факти, які відсутні у роботах М. Грушевського, Дм. Дорошенка, М. Костомарова, М. Аркаса та інших.

ББК 63.3 (2 Ук)

ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
від найдавніших часів

У двох томах. Том II

Зі вступом д-ра Івана Крипякевича

Зладив Микола Голубець

Київ «Глобус»

Редактор Т. М. Мусієнко

Здано на виробництво 18.01.93. Підписано до друку 11.10.93. Формат 60×90 1/16. Папір газетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 25. Умовн. фарб.-відб. 25. Обл.-вид. арк. 32,1. Зам. 3-46.

Видавництво «Глобус», 252006, Київ-6, вул. А. Барбюса, 51/2.

Поліграфкомбінат «Україна», 254119, Київ, вул. Дегтярівська, 38—44.

Видання здійснено за участю СП «ІСА».

В 050302902 — 009 / 206 — 93 БЗ—33—25.92

ISBN 5-86248-017-х (укр.) (т. 2)
ISBN 5-86248-015-3 (укр.)

© Видавництво «Глобус», 1993, перевидання

XXI. КОЗАЧЧИНА

«Цеж бо те племя славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке цісарство морем Чорним і суходолом. Це з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх човнах-однодеревках (моноксілах), по морі й по суші плавало та Царгороду добувало. Цеж вони, за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Цеж їхні предки, разом з Володимиром, хрестилися, віру християнську від царгородської церкви приймали»...

Так то писали про козаків українські церковні єрархи, в меморіялі до польської влади в 1621 р. І можна сказати, що в цій апотеозі козаччини не було перебільшення так само, як вірний був родовід цієї верстви українського громадянства, що в XVI—XVII ст. узяла на себе місію боротьби за релігійні, національні й державницькі ідеали України. Не інакше ставилася до козаччини сучасна її народня маса, в найбільш блискучих фарбах змальована козаччина в народній памяти й уяві — в історичній традиції й устній словесности народу.

«Козаччина, це не тільки найблискучіша, найефектовніша поява української історії; вона становить ще й добу найбільшого напруження сил українського народу і його державної, суспільної та культурної творчости. В козаччині, український народ виділив зпоміж себе найкращий, найбільш активний елємент, утворив своєрідну аристократію, коли приймемо, що грецьке слово «арістос», значить — найкращий». (Д. Дорошенко).

Оспівала козаччину українська, народна пісня, звеличала українська романтична поезія, розяснила її вагу в історії українська й чужинецька історіографія.

Зародилася й змогутніла козаччина в особливих умовах нашого державно-політичного лихоліття, на спустошених татарвою «диких полях», у безпосередньому сусідстві й у безупинній боротьбі з кримськими хижаками. Повстає козаччина як стихія, як вона хаотична, без дальшої мети й глибшої політичної програми. Але обєднавшись з громадянством, призвавши на поміч своїй узброєній руці й очайдушному, лицарському серцю, розум нації, козаччина дуже скоро змінила свою ролю добичника й оборонця степових окраїн на ролю будівничого-творця відродженої Української Державности.

Браслав, Канів і Черкаси на правому, Остер, Чернигів і Путивль на лівому березі Дніпра були, по татарських погромах XV ст. найдалі висунутими, сторожевими баштами заселеного й загосподарованого простору України. Поза ними простягалися вже «дикі поля»; дикі не так через своє запущення, як через небезпеку життя, що чаїлася тепер за кожним корчем, у кожній степовій балці.

Західня Україна, Волинь, Київщина, Поділля, хоча й щедро вивінувані природою, хоча ще далеко неперелюднені, чим далі тим дужче закріплюються за Польщею, за польськими порядками, та громадським

устроєм, що його підставою було повне закріпощення селянства. А тут, обабіч Дніпра простяглися неміряні, кинуті облогом простори, що про них писали подорожники того часу:

«Україна, це все одно, що обітована земля, що її Господь Бог обіцяв жидівському народові; вона тече молоком і медом. Хто раз тільки побував на Україні, той уже не може розлучитися з нею, бо вона тягне кожну людину, як магнет залізо. Українське небо сміється й вабить людину до себе».

«Київщина — пише подорожник XVI ст.— має такі родючі землі, що як виорати їх парою волів, тай то тільки один раз, то буде пребагатий врожай. Скрізь ростуть овочеві дерева, виноград. В старих дубах та буках рої пчіл і щільники, прегарної барви й запаху. Звіря по лісах і полях така сила, що зубрів, диких коней і оленів бють тільки для шкури. Дикі кози бють селяни тисячами. На ріках дуже багато бобрових гнізд. Птацтва стільки, що весною набірають хлопці повні човни яєць диких качок і гусей, журавлів та лебедів. Собак годують мясом і рибою. На Поділлю доволі один раз зорати і кинути зерно — зародить і вдруге. Одного року буде другий і третій збір»...

Так було в Київщині й на Поділлю. Ще краща природа розгорталася на «диких полях», тих самих, що перед татарською навалою були землями найвищої, східньо-европейської культури й цивілізації. Тепер вони опустіли, лежали облогом і... манили до себе нащадків тих, що за Олега й Володимира, мечем і плугом вирубували й виорювали межі Великої, Київської Держави. Тяга до тої «обітуваної землі», давно-колись загосподареної предками, тяга до волі й незалежности зродила козаччину.

Почалося з «уходів». Мешканцям пограничних замків і їхніх околиць, що то по словам люстратора з XVI ст. «рушниці мали й стріляти добре вміли», не сиділося поза окопами й частоколами городів. Призвичаївшися до безупинної татарської небезпеки, загартувавшись в оборонній боротьбі з татарами, вони перейшли з оборони до наступу. Більшими й меншими, але заєдно озброєними й готовими на все гуртами, вони запускаються в степи. Ідуть туди по рибу, ловлять звіря, вибирають мід, виправляються по сіль, коли треба відбороняються від татар, а коли можна, то нападають на них. Тількиж вертаючи з «уходів», мусять оплачуватися старостам, що хоч не зважувалися йти в степ, але вважали себе його «управителями».

Де далі й самі старости, помітивши дохідність «уходницького промислу», організують ватаги «уходників» і пробують з ними щастя в степу.

Хмельницький староста Предслав Лянцкоронський, вже в 1528 р. зібрав більш тисячі очайдухів, наскочив з ними на татарських чабанів і відібрав їм 500 коней та яких 30.000 овець. Успіхи «козацького промислу» почали заманювати в степи не самих тільки пограничних городян та селян, але й тогочасну аристократію. На чолі перших козацьких загонів бачимо таких вельмож, як Ілля та Константин Острожські, Сангушки, Потоцькі, Замойські, Збаражські, Заславські, Корецькі, магнатів, що їх тягла у степи не жадоба наживи, але туга лицарського серця за небезпеками воєнних пригод, за славою. Не саме добичництво, не

сама охорона майна й життя пограничного населення зродили козаччину. Уже в її первопочинах приходять до слова ідеальні побуди, що то пізніше винесли козацтво на чоло української історії.

Назва й первопочини козацтва

Слово «к о з а к», не нашого, а турського походження. В мові половців означало воно стільки, що — сторож, вартовий. В турецькій мові слово «козак» вживалося на означення вільної, незалежної нівідкого людини. Старі літописи й документи, вже в половині XV ст. знають татарських «козаків», що, як легко озброєна кіннота, сторожили Кафи та інших осередків італійської торгівлі на Криму. З кінця XV ст. (1492 р.) маємо, чи не першу взагалі, відомість про українських «козаків». В жалобі кримського хана литовському великому князеві, названо так людей з Києва й Черкас, що при усті Дніпра, під Тягинею, розбили турецький корабель... Рік пізніше татарський хан титулує «козаками» військову дружину черкаського старости Б о г д а н а Г л и н с ь к о г о, що погромив турецьку твердиню — Очаків. З того часу українські «козаки» не сходять уже зі сторінок документів та літописів. Росте їхня слава, кріпшає внутрішня організація й могутніє їх суспільно-політичне значіння.

Остап Дашкевич

Славу першого з організаторів козаччини здобув собі черкаський староста (1515—1535) О с т а п Д а ш к е в и ч. Сповняючи свій уряд на самому, українсько-татарському пограниччю, він доволі гарно познайомився з технікою татарського воювання й, відплачуючи татарам за їхні наскоки, дуже часто заганявся з своїми «козаками» на Крим. Та бувало, що злякавши татар й примусивши до мирних взаємин, дружив з їхніми ватажками й, разом з ними, трівожив московське пограниччя.

Великою славою вкрилося імя Дашкевича в 1532 р., коли кримський хан, з великим військом і гарматами, даремне штурмував Черкаси, що в них засів Дашкевич з козаками.

Він то, на соймі в Пйотркові (1533), перший звернув увагу польсько-литовських панів на козаків, чиб не використали їх для постійної охорони південнього пограниччя України перед татарами. Він радив зорганізувати до 2 000 козаків і уставити їх на татарських перевозах, але його думку й ініціативу знехтували. Вже тоді козаччина мусіла мати свою силу й вагу, так щодо скількости як і щодо якости. Свідчать про те безупинні скарги татар литовському великому князеві на козаків.

У 1541 р. починаються спроби з боку польсько-литовської влади опанувати козацьку стихію. В пограничні землі посилаються переписчики, пограничним старостам видаються накази приборкати козаків. Але в непевних умовах степового пограниччя не можна було й мріяти ані про реєстрацію козаків, ані про їх приборкання. Покищо, «козакування» було ще тільки принагідним, сезоновим «промислом» пограничного населення, а козацька, суспільна верства ще не оформилася. Таксамо не можна було ввести того козакування в певні служебні норми. Козаччи-

на творилася стихійно й оформлювалася й консолідувала сама, не бажаючи собі втручувань з боку. На теж вона й вийшла в степ, на те важила своїм життям і здоровлям, щоби збутися постороннього опіки. В половині XVI ст. козаччина вже опановує Дніпровий Низ. З існуванням козацької формації на Низу, починають уже рахуватися не тільки татари, а й польсько-литовський уряд.

Дмитро Байда-Вишневецький

Великої зажив слави й здобув собі безсмертне імя в потомности князь Дмитро Байда-Вишневецький, що йому король Жигмонт Август II в 1550-их рр. доручив охорону українського пограниччя перед татарами. Він перший, мабуть, збудував укріплення на острові Хортиці, за Дніпровими порогами й тим дав початок славній Запоріжській Січі.

Почувши себе безпечним у далекій, степовій твердині, він не дбав про злагоду з польсько-литовською владою й на власну руку задружував з її противниками.

В 1558 р. він звязався з москалями й ходив з ними походом на Крим. Потім він таки вернувся в польсько-литовське підданство й далі сторожив пограниччя на Хортиці. В 1563 р. він, мабуть, бажаючи добути собі молдавський престіл, пішов з 4.000 козаків походом на Молдавію. Але в битві з турками він попав у полон, й на приказ султана Селімана II був розстріляний у Царгороді. Його життя й смерть оспівані в народних піснях, що їх до нині тямить уся Україна, як довга й широка.

Народня традиція впевняє, що турецький султан звелів скинути Байду-Вишневецького з високої башти в море. Падаючи, він завис на гаку вмурованому в стіну, й так висів на ньому три дні. Завішеному на гаку Байді, нібито обіцяли турки життя, волю й скарби, султан бажав собі навіть Байду за зятя, тількиб він покинув батьківську віру й побісурменився. Але Байда, конаючи на гаку, лаяв турків, насміхався з їхньої віри й згинув лицарською смертю, не зрадивши.

Народна пісня і традиція, напевне виідеалізувала постать князя Дмитра Байди-Вишневецького, вклавши в неї своє розуміння козаччини, як ордену неустрашимих лицарів за «руську віру й націю». Всеж таки і справжній, історичний Байда, як організатор козаччини й перший будівничий Запорізької Січі, а перш за все творець перших напрямних козацької політики, заслужив собі на безсмертну славу. Він показав українському «степовому гультайству» шлях на одновірну й тоді ще українську, культурою та етнографічним складом населення, Молдавію, а через неї до Чорного Моря.

Слідами Байди-Вишневецького пішов волинський князь Богдан Ружинський. Він уже титулується «гетьманом низових козаків», що на їх чолі ходить походами на Крим, а в 1577 р. гине лицарською смертю під Аслям-Керменом, при устю Дніпра.

Ружинський, це «гетьман Богданко» народньої традиції й сучасного йому літописання. Папроцький, оповідаючи про лицарство пограничної української шляхти в книжці, виданій 1575 р. славить його, як того, що

«покинувши світові роскоші, станув, як мужній лев, піднісши руку праву, щоби звести з поганами розправу криваву».

Швидкий зріст і чимраз міцніша організація козацтва, що з припадково творених загонів, перероджувалися в читко окреслену верству вільного лицарства, примушує литовсько-польську владу зацікавитися «козацьким питанням». Загострювалося воно в міру того, як «уходництво» почало перемінюватися в тривку, військову кольонізацію «диких піль». Чим далі, тим рідше верталися «уходники» додому, чим далі тим густіше покривався степ укріпленими городками-зимовиками, що не лякалися татарви, але й почали нехтувати старостинську владу. На Дніпрових островах — Базавлуку, Томаківці й Хортиці, потворилися вже справжні козачі республики, що слухали власних, виборних старшин, і, поширюючи свою кольонізацію на степ, ставали з дня на день загрозливіші для сусідів — все одно, чи були це татари, москалі, чи «своїж» таки старости.

Вже у 1580-их рр. усталилася організація козацтва в той спосіб, що на річці Самарі й під самим татарським пограниччям жили «річні» козаки, риболови, що як колись скити-хлібороби, дбали за прохарчування «лицарських» козаків, осілих на самому Дніпрі й зайнятих тільки воєнним ділом. Тоді то головний козацький кіш розтаборився на острові Томаківці «такому шурокому, що на ньому може прожити 20.000 людей і чимало коней», як говорить сучасник Самійло Зборовський.

Звивши собі свою «січ» (засік, городок) за Дніпровими порогами, уже тоді козаки звали себе «січовиками» й «запорожцями» й різко порвали звязки з пограничними старостами, обороняючи свою незалежність від кожного, хтоб на неї не наставав...

Польсько-литовський уряд дуже скоро зрозумів, до чого воно йде й пробував, поки час, опанувати козацьку стихію, по доброму.

В 1568 р. пробує прихилити до себе козаків польський король Жигмонт Август. Він закликає їх покинути Дніпровий Низ, й затягнутись до нього на службу, за відповідною платою. Коронному гетьманові Язловецькому звелів король списати 300 козаків у «рєєстр» і вийнявши їх зпід старостинської влади, перебрати під свою руку, та запевнити їм деяку внутрішню самоуправу. Зведені в реєстр козаки мусіли слухати наданого їм «старшого», що будучи їх начальником, був би й козацьким суддею. Таким старшим для зареєстрованих козаків назначено тодіж шляхтича, Івана Бадовського. І справді, деяка частина козацтва перейшла на королівську службу, але в порівнанні з рештою козацтва, тих 300 «реєстровиків» було краплею в морі, що росло з дня на день і чимраз дужче... хвилювало. Всежтаки перша спроба польсько-литовської влади прибрати козаків у руки, мала для дальшого розвитку козаччини величезну вагу. Воно зрозуміло, що з ним числяться, шукають з ним порозуміння й злагоди, для чого готові поступитися навіть самою владою над ними. Автономія дана тільки частині козацтва, втягнутого в реєстр, була принята козацьким загалом, як основа для створення нової суспільної верстви, з особливими завданнями і такими самими привілєями.

Іван Підкова

Шляхом на Молдавію, що його протер князь Дмитро Байда-Вишневецький, пішов черговий козацький отаман Іван Підкова. Вславившись поміж козаками своєю львиною силою й відвагою, назвав себе Підкова братом молдавського господаря Івоні та претендентом на молдавський престіл. Видно, що претенсії Підкови спіралися на якихсь правних основах, коли молдавські вельможі, прочувши, що він находиться поміж козаками, прислали до нього посольство з проханням прийти в Молдавію, прогнати відтіля турецького ставленика Петрила й самому засісти на молдавському престолі.

Підкова не гаявся, взяв 4 000 козаків, пішов на Молдавію, розбив Петрила з його турецькою допомогою, здобув молдавську столицю Ясси й справді засів на молдавському престолі. Наскільки Підкова був загрозливим противником для турецького султана, свідчить факт, що він кинувся зі скаргами на Підкову до польського короля Баторія. Баторій, що ладився тоді до розправи з Московщиною й запобігав порозумітися з турецьким султаном, рішив виступити проти Підкови. Не могучи дістати його до рук силою, покористувався підступом. Коли Підкова вертав, з Молдавії на Запоріжжя, браславський воєвода князь Збаражський, перестрів Підкову й «по приятельськи» порадив козацькому отаманові поїхати до короля й поговорити з ним про справи пограничної політики.

Підкова, певний того, що за його перемогу над «невірними» турками жде його тільки похвала й заплата, поїхав до короля. Та тут ждала його болюча несподіванка. Король звелів Підкову арештувати й стратити на львівському ринку. Було це в 1578 р. Даремне вставлялися за Підковою в короля українські вельможі, даремне сам Підкова пробував сколихнути королівську совість, мовляв його «рука, що підіймалася на ворогів хреста Господнього», варта більшої пошани, аніж королівських кайдан. Підкові зрубано голову на львівському ринку, а тіло його поховано в підземеллях братської, Успенської церкви.

Трагічна смерть Підкови не залякала козаків і не примусила їх закинути своїх плянів про Молдавію. Тогож таки року, як згинув Підкова, вони йдуть новим походом на Молдавію, ведучи нового предендента на молдавський престіл — Олександра, брата Підкови. Розгромити їх удалося туркам щойно при допомозі семигородських військ, при чому Олександер попав у руки туркам, що замучили його на палі. Тоді козаки ще раз зібралися й повели з собою в Молдавію третього з черги претендента на молдавський престіл — Петра, сина замученого турками Олександра. Тим разом похід не вдався. Спаливши пограничне, молдавське місто Сороку й попустошивши Молдавію, вони були розгромлені молдавським господарем, а претендент Петро згинув у молдавській неволі. Король Баторій силувався приборкати козаків, як міг, але не маючи впливу на козацькі виступи і пляни, оправдувався перед султаном, мовляв це «не його» козаки... а московські. Козацька стихія поросла вже в піря, намітила собі й почала переводити пляни, що де далі тим більше йшли в розріз з інтересами і задумами тих, що володіли українськими землями.

«Реформи» Баторія

«Нераз я наказував — писав король Баторій до старостів — щоби ви не переховували в себе низовців і не запомагали їх порохом, оловом та харчами, але ви не слухали. Тепер ми наказали київському, воєводі Константинові Острожському, щоби він, додержуючи своєї умови з кримським ханом, прогнав знад Дніпра козаків-розбишаків, а хто з них йому попаде в руки, щоби карав на горло. Усім українським старостам наказую підпомагати Острожського, й так само ловити й карати смертю запорожців, коли вони почнуть тікати з Низу»...

Так гримів Баторій на старостів, що потурали козацтву, але сам у те не вірив, щоб його листи й накази щонебудь помогли. Для цього треба було змінити умови життя на «диких полях», а це було не під силу хочби й такому енергійному королеві, як Баторій.

Коли скарги кримських ханів на козаків не втихали, Баторій написав нарешті в 1570 р. кримському ханові, що всі козацькі походи на Крим провадяться без його відома й проти його волі, а в тім «козаки — люде вільні й приборкати їх йому не під силу»... Сам Баторій користав тоді з козацької допомоги в його війні з Московщиною. Низовці, під проводом отамана Івана Оришівського, впали тоді в московські землі, спалили Стародуб і попустошивши околицю, вернулися з великою добиччю й славою на Низ.

Справившись з Московщиною, Баторій почав заходитись над тим, щоб якнебудь прибрати козаків до рук і покористуватися ними у своїх воєнних плянах. Давні козацькі літописці, а за ними пізніші історики, дуже багато писали про так зв. «Баторієву реформу» козаччини, але розміри тієї «реформи» були куди скромніші й не такі далекосяжні, за які їх звикли вважати давні історики. Баторій, обравши казацьким наставником черкавського старосту Михайла Вишневецького, звелів йому створити загін з 500 козаків, дати їм велику королівську хоругву й назначити козацьким «гетьманом», тобто начальником у воєнних виправах згаданого вже Івана Оришівського. Рівночасно надав Баторій тим козакам місто Трехтемирів, на гарнізон і захист для козацьких інвалідів та «емеритів». Позатим Баторій відновив козацьку автономію, не переходячи границь, що їх начеркнув козакам іще Жигмонт Август. Подібно як він так і Баторій надавав «козацькі вольности» тільки жмінці «реєстровиків», але козацька незареєстрована маса, і хоч і не бажала коритися нікому, не лінувалася розтягати тих королівських привілеїв на себе, скоро тільки яканебудь влада пробувала встрявати в її внутрішні справи. Зрештою в умовах польської дійсности тих часів дуже скоро затиралися межі поміж реєстровими й нереєстровими козаками.

Вже реєстровики Баторія, з своїм отаманом Оришівським на чолі, дуже скоро переконалися, що їхня служба королеві тільки принагідна, а постійне вдержання їх на державному такби сказати «етаті», це тільки побожне побажання влади. Як тільки закінчилася польсько-московська війна (1579—1581) реєстрові козаки, що приймали в ній участь були без плати звільнені й ніхто не поцікавився, з чого їм далі жити й

зодягатися. Нічого дивного, що вони злилися з рештою, нереєстрованого козацтва й разом з ним жили «козацьким промислом» та кермувалися плянами своєрідної козацької політики.

Запоріжська Січ

Байда-Вишневецький заклав першу козацьку фортецю — «січ», на Дніпровому острові — Хортиці. Острів був невеликий, але високо піднятий понад Дніпрове плесо, з обривистими берегами й тому легкий до оборони. Природну оборонність острівця скріпили козаки ровом і валом з частоколом, настороженим гарматами. До фортеці провадив тільки один широкий проїзд, забезпечений баштами й зводженим мостом. Попри вали й частоколи тяглися куріні, тобто казарми січової залоги. Як усе в Січі, куріні були деревляні, криті очеретом, або шкурами. Посередині фортеці був майдан, що на ньому відбувалися зібрання й наради населення козачої республіки.

По смерти Вишневецького козаки переселилися на острів Томаківку, відтіля на острів Базавлук над Чортомликом, а потім на Микитин Ріг. Проте, як виглядала Січ на о. Томаківці, оповів нам польський письменник Бартош Папроцький, що описав козацькі пригоди Самійла Зборовського. Про Січ на о.Базавлуці залишив нам звідомлення посол німецького цісаря Рудольфа II до козаків — Еріх Лясота.

Лясота добився на Січ дня 9 червня 1594 р. Козаки привітали цісарського посла гарматніми сальвами. Не заставши в Січі отамана Богдана Мікошинського, що з 1500 козаками, на 50 чайках, виправився в похід, Лясота мусів прожити в козачому курені кілька тижнів (відїхав з Січі дня 9 липня) й мав нагоду добре приглянутися до січового життя, звичаїв та обичаїв.

Січ на базавлуцькому острові була осередком усеї низової, добре вже тоді зорганізованої козаччини. Приказів січової старшини слухало не тільки козацтво, тобто дієва армія того часу, але й людність, що «сиділа по містах і селах, а признавалася до запорожців». Сила козаччини, по обчисленням Лясоти, обіймала біля трьох тисяч війська на Дніпровому Низу, а кілька тисяч готових на кожен поклик, жило кругом по селах, та хуторах.

В час гостювання Лясоти на Січі, повнило вартову службу по засіках на татарській переправі 400 козаків, а решта, що не пішла в похід, відпочивала на Січі та по ріжних пунктах Низу. В листі до цісаря Рудольфа козацька старшина нараховувала 6 000 «вибраних людей, бувалих козаків», здатних до далекого походу, не вчисляючи сюди козаків-хліборобів «по пограничних краях», що, в разі потреби, кидали плуг і хапали за шаблю. Поза тим шниряли по Низу ватаги незорганізованих козаків-добичників, що їх січове брацтво, «не знало й знати не хотіло».

Організація й виряд січового товариства подобалися Лясоті так само, як і січова гостинність. Коли він вїздив до Січі й виїздив з неї січовики били з гармат, а крім цього грала добра військова музика. На спомин подарували січовики Лясоті шубу з куниць і шапку з чорних лисиць.

Низове військо ділилося на полки по 500 мушкетів, а полки на сотні й десятки. Порядку в війську пильнували гетьманські штабовці-осаули.

Списки виплат козакам за похід на Московщину вичисляють — гетьмана, обозного писаря, чотирьох полковників, вісьмох осаулів, 20 сотників, 152 десятників, 16 прапорників, сурмачів, довбушів, трубачів 1799 рядовиків («чорних пахолків»), 12 пушкарів і 20 фірманів — усього 2032 осіб. На ділі в т. зв. «ливонській» війні приймало участь до 4000 козаків, при чому чисельний стан полків росте разом з козаччиною. В т. з. «хотинській потребі» було вже 14 козацьких полків, а в кожному по 1600—4000 козаків.

Козаки, в своїх листах і грамотах титулують себе «військом запоріжським» або «лицарством війська запоріжського». Метою поставили собі вони боротьбу з «невірними» й для цього радо підпомагали всіх оборонців «хреста святого». Будучи в котрогось з них на службі, вони, з чемности звали себе його «нижайшими слугами», але це нівчому не торкалося їхнього почуття самостійности й незалежности. Коли, приміром, у 1620 р. польська влада старалася припинити протитурецькі походи козаків, вони відрубали королеві по козацьки: «Знаємо, що король помирився з турецьким цісарем, але ми — ні!»

Всю козацьку організацію звали козаки «товариством», деколи «брацтвом», поміж собою титулувалися «товаришами» тоді, коли поляки, будучи з козаками в дружніх взяєминах, титулували їх «молодцями», або «панами молодцями».

Козацька старшина була виборна. Начальний вождь звався «гетьманом», деколи, по скромности «старшим». Тільки він, силою свого виборного авторітету порядкував козацькими справами й приказував у походах. Наставників, що їх, час до часу, пробувала накинути козакам польська влада, вони нехтували, в найкращому разі признавали посередниками поміж січовим товариством і польським урядом. Виборність і широкий демократизм козацького устрою висловлює назверх титулятура козацьких гетьманів. Вони підписують листи й грамоти не від свого тільки імени, але й від усього товариства, мовляв «гетьман, полковники, сотники і все лицарство війська запоріжського». Козацька рада, подібна до старо-українського віча, була найвищою інстанцією й останньою апеляцією для всіх важних справ і питань. Вона вибірала собі старшину, або її скидала, вона заправляла козацьким господарством й вела козацьку політику.

Багато цікавого про козацький побут довідуємося з книжки польського письменника Папроцького, надрукованої в 1599 р.:

«Є кілька широких місць, або островів на ріці Дніпрі, більш уже в татарських, аніж подільских сторонах. Туди, сливе за нашої памяти почали їздити люде лицарські, аби пробувати щастя з татарами-поганцями. Там вони найшли собі захист і що далі то більше їх туди зїздилося. Перше, як їх було кілька сот, то здавалося багато, тепер уже їх кілька тисяч найдеться. Багато бездоганних, але небагатих молодиків з панят на Руси, Поділлі й Польщі, їздить туди, щоби привчитися до лицарського діла, бо між ними можна добре вишколитися в лицарському порядку й чуйности. Українці звуть їх «запоріжськими» козаками від порогів, а інші звуть «низовими» козаками, бо низько, при кінці ріки Дніпра мешкають. Мають вони на тих островах багато амуніції й тримають там сторожу завсігди, коли йдуть на війну, проти татар або турків. Ча-

сами у всьому мають великий достаток, бо з усіх сторін до них привозять селяне, а вони платять їм, чим ті схочуть — кіньми, волами, а також грішми. А хоч вони живуть на татарських землях, татари не можуть їх перемогти, навпаки, дари їм великі дають, щоб тільки вони їх не турбували. І з Москви, від великого московського князя мають вони що року дарунки. Скарбів ніяких козаки не мають, а як хочуть щось кому подарувати, беруть на борг від котрогось, найзаможнішого поміж собою, а потім віддають, або складаються, як їм попаде здобич, а виплативши те, що військо завинило, решту пускають у рівний поділ, а кожен розпоряджає своїм добром по своїй волі. На зиму розходяться по волинських і подільських селах, чекаючи весни, а потім сходяться знову на свій острів»...

Італійський письменник Гамберіні списав з уст якогось козацького старшини в 1584 р. м. і. такі відомости про козаків:

«З козаків можна зібрати 14—15 000 добірного, добре озброєного війська, жадного більше слави, як наживи, готового на всяку небезпеку. Їхня зброя шаблі й рушниці, що в них вони ніколи не хиблять. Добрі вони до війни пішої й кінної, а звуть себе козаками, бо вони легкі, мов кози й живляться чимнебудь а мешкають у хворостяних куріннях, критих очеретом. Живуть з рибальства, ловецтва й татарської добичі. Хліба не їдять ніколи, а пють тільки воду. Живуть на островах. Коли їх мало, то на однім, малім, колиж їх намножиться, то переходять на більший. Дерева там багато й вони уміють оборонити себе засіками, що й зимою, як Дніпро замерзне, не бояться ніякого ворога. Для більшої певности, вирубують довкола острова лід і будують з нього вали. А літом не можна ріки перейти, бо з обох боків тягнуться милями болота так, що тих островів не можна не то здобути, але й найти тому, хто не знає дороги. Козаки дають собі добре раду на морі. Мають усякі човни й на них їздять у походи на чорноморські землі».

Для повнішої характеристики козаччини слід іще навести звідомлення польського літописця Старовольського (1628) та французького інженіра Бопляна (1640-ві рр.).

Старовольський пише: «Ранньою весною, коли сніги починають таяти на степах, кожний, охочий до воєнної слави, спорядивши човна й припас, їде Дніпром до козацьких островів, а там їх вожд набірає з тих приходнів військо. Здатних каже писареві вписати в реєстр, а нездатних відсилає до дому, забравши привезені ними припаси. Прийнятих віддає під владу десятників-отаманів; їх вони слухають, поки не зміниться їх заняття й становище. Гетьмана вибірають зпоміж старшин й він зістається на службі, поки щастя служить. Коли він розумний і знає своє діло, то потверджується на своїому уряді до смерти. В козацькій раді не приймають участи «новики», до трьох літ. За той час вони виконують повинности джурів, а коли що наброять, то їх карають отамани дуже дошкульно. Таких новиків, окрім девяти старих вояків, має під собою отаман трицять, а деколи пядесять. Коли хто в них утече з битви, не сміє вернутися, бо скарають його смертю. На зиму, гетьман вертаючи до дому, залишає на кожному острові по 500 людей — стерегти місця й гармат та усякого воєнного припасу. Там, у хижах, сплетених з очерету, покритих корою дерев, ждуть вони повороту гетьмана й товаришів,

а ті, що кілька літ зносили тут холод і голод, остаючи на сторожі загального добра, вважають себе славнішими від інших.

Зброя їхня — рушниця й шабля. Деякі мають короткий спис і лук зі стрілами. Залізної броні або панциря не носить ніхто, навіть гетьман, що немає теж багатшої одежі ані виставнішого стола. Вбіраються в грубу сорочку й керею, а харчуються вяленою рибою та дичиною. Мід пють та сир їдять, вертаючи до жінок: у таборі не може бути ніяка жінка, хіба візьмуть її з добичею.

Воюють на морі й суші. На море ідуть не всі, а відважніші, здатні зносити його запах. Човни мають такі, що беруть у них трицять людей, а щоб вони не потонули, довкола човна привязують снопи очерету.

Коли натраплять на турецькі галєри, вважають завсігди за ліпше згинути, аніж безсоромно тікати або піддатися, через те й не будучи рівні силами, вони не ухиляються від битви й часто перемагають, попавши в розпучливе положення. А здобувши перемогу, вони часом на турецьких галєрах, під турецькими корогвами їдуть в Азію, в Трапезунт, а кого захоплять, беруть у неволю. Козаки такі сміливі, що в них встановився звичай нападати, палити й грабити навіть найблизші околиці Царгороду.

На татарські степи, ногайські чи перекопські, вибіраються пішки. Коли зустрінуть кінські табуни, раптом перемінюються в кінноту і або нападають на переляканого ворога, або вертають з табунами до дому. Колиж найдуть тільки худобу та вівці, то повязавши їх за хвости й роги, ставлять їх замісць укріплення й, коли треба, відбиваються зпоза них, як зпоза валів.

Коли ідуть походом в далекі краї, то кожен з них має віз, запряжений одним конем, а на ньому мосяжну гармату. Крім рушниці, шаблі й амуніції, кожен козак мусить мати при собі сокиру, косу, заступ, шнури й усе інше, потрібне до сипання валів й вязання возів у табор, коли їх перестріне ворог по дорозі.

Вони називають табором такий уклад возів: зпереду і ззаду ставлять гармати, самі з рушницями ослонюють боки, а коли трапиться велика небезпека, ховаються поза вози й бороняться відтіля, як з фортеці. Колиж і цього замало, наповняють вози землею і роблять з них ще міцніший вал.

Самих козаків не більше 15 000, але з новиками виходить сороктисячне військо, що в ньому панує староримська карність, тверезість, послух й спокій у таборі; в секретних справах козаки бережуть таємниці, а провинників карають спартанським звичаєм»...

Нарешті з «Опису України» французького інженіра на польській службі Бопляна (1630—1640 рр.), довідуємося таке про козаків:

«Вони грецької віри, що її, в своїй мові, звуть руською. Люблять випити, але підчас війни й воєнних експедицій вони притримуються тверезости. В них немає нічого простацького, крім одежі. Вони дотепні, проникливі, вибагливі й щедрі, не ласі на велике багацтво, а зате божевільно розкохані в свободі: без неї в них життя не життя, для неї вони здіймають повстання, для неї живуть і гинуть.

Козаки дуже міцні тілом, легко зносять жар і холод, голод і спрагу. На війні витривалі, відважні, сміливі, а навіть очайдушні, бо не ці-

нять свого життя. Найбільше зручности й умілости виявляють у боротьбі табором, заслонившися возами. Вони дуже влучно стріляють з рушниць й до загину боронять своїх позицій. Незлі вони й на морі, але на конях не найліпші. Під охороною табору, 100 козаків не лякається 1000 поляків чи татар, а якби вони були такіж сильні на конях, як пішо, то їх не перемоглаб ніяка сила. Вони здорові з природи й рідко вмірають з хвороби. Здебільшого кінчають життя на полі слави, вбиті на війні, позатим зі старости.

Задумавши йти на море, вони збірають раду й вибірають собі походного старшину, потім будують чайки. Їхні чайки 60 стіп довгі, 10—12 стіп широкі й 12 стіп глибокі. Основою козацької чайки служить вербовий або липовий човен, що на ньому набиваються борти з дощок, одна на другій, поки не дійдуть до 12 стіп висоти й 60 довжини. Обвідка з очерету, груба як бочка, окружає цілу чайку, від краю до краю. Середину чайки виробляють з перегорожами й поперечники брусками, потім смолять. Козацькі чайки мають дві керми з кожного кінця тому, що при великій довжині корабля, воним багато тратили часу на його обертання. З кожного боку чайки є 10—12 весел, що гребуть скорше, як турецькі галєри. Мають теж щогли та вітрила, але користуються ними рідко. В кожну чайку сідає 50—70 людей, кожен з двома рушницями й шаблею, а на бортах корабля 4—5 гарматок, та харчеві припаси. Будова чайки триває до двох тижнів, бо козаки майстри на всі руки.

В поході пильнують козаки тверезости — в когоб найшли горілку, того викидають з гурту. Живляться сухарями й «саламахою», тобто вареним, на рідко, пшоном з тістом.

Збудувавши 50—70 чайок, творять козаки летючий полк, що годен напасти на найвизначніші міста Анатолії.

Отаман має свій значок на щоглі й їде попереду. Човни ідуть так тісно, що сливе один торкається другого. Турки, звичайно попереджені про похід, тримають кілька галєр при устю Дніпра, щоб не дати козакам прорватися в море. Але козаки перехитрують турків; вони продираються в море плавнями, що в них не можуть рухатися турецькі галєри. Підібравши час і перехитривши ворога, козаки протягом 30—40 годин опинюються в Анатолії. Приїхавши, залишають у кожній чайці по двох козаків і двох новиків, а самі кидаються на прибережні турецькі міста. Нищать, палять, граблять і визволяють невільників. Заки турки вспіють оглянутися, вони вже на чайках, їдуть в інше місце.

Коли трапиться козакам перестріти кілька турецьких галєр, або інших кораблів, вони женуться за ними й нападають на них, та здобувають. Роблять це так: їх чайки підіймаюйться над водою всего на 2 і пів стопи, тому вони бачуть галєру чи інший корабель куди скорше, як вони їх помітять. Тоді вони спускають щогли своїх чайок і, завваживши напрям вітру, уставляються так, щоби, під вечір мати сонце ззаду. На годину перед заходом сонця вони починають сильно гребти в напрямі корабля чи галєри, щоб не стратити її з ока, й так тримаються до півночі. Тоді дають гасло й прожогом підпливають до кораблів. Підпливши, кидаються з криком і стріляниною на корабель. Ворог заскочений і переляканий, піддається по короткій перестрілці. Розграбивши корабель з усього, що вважають придатним для себе, вони решту добра на

ньому і залогу топлять. Коли найдуть на них бранців веслярів, то їх визволяють.

Трудніше, аніж прорватися в море, приходиться козакам пробитися назад в Дніпрове гирло. Розбуджені нападом турки, подвоюють чуйність при устю. Але козаки сміються з неї. Вони виїздять на мілини, кудою не можуть проплисти галєри й вискакують на сушу, що нею перетягають свої човни з добичею до Дніпрових берегів. Тут вони, вже безпечні вертають на Січ, ситі добичі й слави.

Буває, що козацькі чайки, доглянені й обстрілювані залогою галєр, вдаються з ними в битву. Тоді вони тримаються й не рухаються з своїх лавок. Весла привязані вужівкою. Одні стріляють, а другі набивають рушниці; стріляють без упину і влучно. Рукопашний бій може звести галєра тільки з одною чайкою, але галєрні гармати чинять великі шкоди так, що в боротьбі гине добра третина козаків. Рідко коли вертають вони з половиною війська. Зате привозять велику добич: еспанські реали, арабські цехини, коври, золотоглави, шовки та інші дорогі товари».

З оповідань усіх, що в той чи інший спосіб, мали нагоду познайомитись з козаками та їхнім побутом і звичаями, висовується на перший плян подив для сміливости й лицарства. Навіть не дуже прихильно настроєні до них чужинці, не всилі відмовити козакам тієї, найбільш характерної для них, прикмети. Вони, мовляв словами Старовольського, «легковажать собі все й саму смерть». Папроцький підкреслює між іншим такі факти з бувальщини козаків, коли вони, заскочені небезпекою, самі собі говорять: «не годиться тікати нам, людям, що про них всі народи знають, що в хоробрости не дорівнює нам ніхто в світі». Посол цісаря Рудольфа II, Лясота, вербуючи козаків у протитурецький похід, називає козаків «сміливими й хоробрими людьми, від молодости призвичаєними до війни». Польський гетьман Жолкевський, навіть радіючи з своєї перемоги над козаками, зве їх «військом відважним, у воєнному ремеслі добре вправленим». Турецький літописець Наїма, описуючи козацькі походи на турків, каже, що «нема на світі людей сміливіших, що меньше дбали би про життя й менше лякалися смерти».

Нарівні з козацьким лицарством, викликала загальний подив строгість козацького життя, як каже М. Грушевський: «спартанська простота в життю й відносинах старшин до рядовиків, брак всякого зверхнього блиску, бліхтру», що особливо кидався в очі в порівнанні з виставністю й пишнотою польських військ. Тільки та строгість життя й майже чернечий аскетизм у вимогах, дозволили козацтву стати з часом ніби орденом українських хрестоносців, охоронним щитом для краю, месником кривд і виразником визвольних змагань українського народу. Січ стала воєнною школою для цілих поколінь, а козаччина ідеалом демократично-республіканського устрою для сучасности й далекої потомности.

Кришгоф Косинський

На прикінці XVI ст. Дніпровий Низ з своєю «столицею» на Запоріжській Січі, був уже доволі сконсолідованим, суспільно-політичним організмом. Козаччина, опанувавши «дикі поля» й прорубавши собі

шлях на Чорне Море, залякавши татарський Крим і турецький Царгород, сталася поважною загрозою для Польщі, що її шляхотський устрій почав уже запускати коріння на східньо-українських землях.

Всевладна польська шляхта, «відчула, який страшний ворог виростає в неї під боком, готовий звести боротьбу на життя й смерть, з самими основами польсько-шляхотського устрою». (М. Грушівський).

Рівночасно з походами в Молдавію, козаки не проминають нагоди, щоби не потурбувати татарських та турецьких земель. Тимчасом козацтво росте в силу, вже не по дням, а по годинам — в його ряди збігаються вже не тільки мешканці міст і сіл українського пограниччя, не тільки «уходники» й цікава на воєнні пригоди й спрагнена слави шляхта. Де далі козацькі сотні й полки поповняються селянами, що тікають на Низ зпід панщизняного ярма; вони, обурені на шляхотські зловживання, несуть з собою на Низ іскри чимраз частіших і бурхливіших конфліктів козаччини з польсько-шляхотським устроєм на українських землях. Все, що було здорове, здатне на воєнні труди й невигоди, все що сміливе й боєздатне в закріпощуваному селянстві, тепер «козачиться». Одні йдуть на Низ, а другі підпомагають козаччину всякий раз, коли приходить до пересправи з «панами».

На таку пересправу козаччини з польською шляхтою не треба було довго ждати. Козацько-польські непорозуміння й взаїмні зачіпки, завелися доволі скоро, але першому з протипольських виступів козацтва надав імя і форму — К р и ш т о ф К о с и н с ь к и й.

Вже за січового гетьмана Микошинського згадується Косинський, як заслужений і випробуваний в боях запорожець. Був він, з походження підляський шляхтич, що в 1590 р. разом з кількома козацькими отаманами шляхотського походження, дістав від короля якусь маєтність у Київщині.

В умовах життя тогочасного польського пограниччя, мало хто звертав увагу на королівські надання й привілеї — про все рішала тут сила. Білоцерківський староста, Іван Острожський, не дав Косинському обняти подарованої йому маєтности, а цей, зібравши козацьку ватагу, кинувся в 1591 р. на маєтности Острожського. Рівночасно друга ватага обсадила Трипілля. Проти Косинського вислав король комісію, але вона, не вдіявши нічого проти козацьких гармат і рушниць, рішилася на переговори з козаками. Вона домагалася від козаків видачі Косинського, а потім скинення його з проводу козаками, але тимчасом за Дніпром, на Волині й на Поділлі спалахнули селянські бунти. Приборкувані в одному місці, здіймалися вони в другому й не вгавали протягом цілого 1592 р. Вперве мабуть зрозуміли тоді шляхтичі-землевласники, що таке козаччина й чим вона їм погрожує. Змобілізовано шляхту волинського воєвідства, а на її чолі станув не хто інший, а сам князь Константин Острожський. Під містечком Пяткою, поблизу Житомира, прийшло до зустрічі шляхти з козаками і селянами-повстанцями. Було це на початку 1593 р. Козацьке військо побито; на побоєвищі лягло 2000 козаків, у руки переможців попало 26 козацьких гармат і кілька хоругов. Косинський мусів скоритися, розпустити змобілізованих селян й відійти з козаками на Низ.

Але на цьому боротьба не скінчилася. Вже весною 1593 р. змобілізував Косинський новий козачий загін у 2000 люда з артилерією й станув під Черкасами. Нахвалявся відомстити князеві Олександрові Вишневецькому за розгром під Пяткою, але тут він, під Черкасами згинув у бою.

Козаки й протитурецький союз

Римський папа Климент VIII, порозумівшись з німецьким цісарем Рудольфом II рішив використати всі сили на сході Европи для боротьби з загрозливим походом турецького імперіялізму на Европу. Слава козаччини вже добре гомоніла по Европі, коли цісар Рудольф II рішився післати до козаків свого посла Еріха Лясоту, щоби підбити їх на протитурецький похід. Зацікавилися тою справою польські пани на Україні, а в першу чергу латинський біскуп у Києві — Верещинський. Повертаючи козаччину на «бісурмен», вони тимсамим ослаблювали його розгін у боротьбі з шляхотською всевладою на Україні.

Осінню 1593 р. приїхав на Україну папський посол Комулович. Він віз козакам 12 000 золотих дукатів, як задаток за участь в протитурецькій кампанії. Але добитися йому на Січ не пощастило. Зустрівши по дорозі козацького ватажка Наливайка, він передав йому гроші, а сам завернув з небезпечного «дикого поля». Сміливішим був цісарський посол Еріх Лясота, що в 1594 р. добився на Січ і пробув тут кілька тижнів. Він привіз козакам 8000 дукатів, але до якоїсь більшої протитурецької кампанії не зумів козаків намовити. Цікавішим аніж Крим і Царгород було тепер для них українське пограниччя, що його обсіла шляхта й чим далі, тим дуще напосідала на його мирне, хліборобське населення. Ідея боротьби з «бісурменом» перейшла тепер у козаків на дальший плян. Перевага втікачів-селян у козацьких рядах повернула козацьку увагу на захід, відкіля надвигала на Україну, гірша від татарщини — панщина.

Северин Наливайко

На чоло козаччини висунувся, по смерти Косинського, новий ватажок. Був ним сатанівський міщанин Северин Наливайко. Впікся йому в печінки власник місточка Гусятина Калиновський, що по словам самого Наливайка, в листі до польського короля, його батькові «без усякої причини полатав ребра й тим його зігнав зі світу»...

Северин Наливайко, що його старший брат Дамян вславився, як член т. зв. «острожського гуртка» українських учених і письменників, почав свою військову карієру від служби в міліції князя Острожського. Був він гарний та ставний з вигляду і талановитий. Як пушкар князя Острожського приймав участь у розгромі Косинського під Пяткою. Але тяга до козацької вольниці заставила його покинути княжу міліцію та перейти до козаків. Як козацький отаман виступає Наливайко вже в 1594 р. й громить турків на нижньому Дністрі. Мав він тоді під собою півтретя тисячі козаків, переважно селян-утікачів, озброєних чи не за ті дукати, що їх віз козакам папський посол Комулович. Командуючи

власним загоном, Наливайко злучився з низовими козаками, з кошовим, Григорієм Лободою, на чолі.

Осінню 1594 р. рушили обєднані війська Наливайка й Лободи на Молдавію. Разом було їх до 12 тисяч, з артилерією, під 40 хоругвами, що між ними були й хоругви, прислані цісарем Рудольфом II і архикнязем Максиміліяном.

Перейшовши Дністер над Сорокою, козаки розгромили молдавського господаря Арона, здобули Ясси й попустошили околицю. Арона примусили вони виломитися зпід турецького підданства й скласти чолобитну присягу цісареві. Про перемогу й акт присяги, що її відібрав від господаря сотник Демидович, повідомив Наливайко короля.

В черговому році, на спілку з Ароном, попустошили козаки околиці турецьких городів — Тягині, Білгороду й Кілії, почім вернули на Брацлавщину. Світла перемога Наливайка й Лободи, хоч і не була по нутру польській владі, всеж таки не перешкодила їй покористуватися козацькими успіхами. Коронний гетьман Ян Замойський, пішов з військом на розбиту козаками Молдавію й, прогнавши з престолу Арона, посадив на ньому молдавського боярина Єремію Могилу, що піддався під польську опіку. Козакам звелів Замойський вертати на Низ, але вони його не послухали. Упевнені в своїх заслугах для польської політики, вони розкватирувалися по шляхотських маєтностях Поділля, і як це було звичаєм польських військ того часу, зажадали «стації» тобто прохарчування. А що подільська шляхта не спішилася харчувати козаків по доброму, Наливайко брав те, чого потребував, силою. Під тим оглядом не різнився він нічим від коронного польського війська, що не могучи добути свого «правим» завсіди здобувало собі прожиток «лівим». Тількиж те, що було дозволене коронним військам, не могло стосуватися до козаків. Пани-шляхта дивилися на козаків, як на бунтівників, що виломалися зпід накинутих їм панщизняних обовязків й не могли спокійно дивитися на те, як ті вчорашні панщизняки, очайдушною сміливістю й лицарством духа, здобували собі не тільки славу й незалежність, але привілеї, що дотепер прислугували тільки шляхті. Збіглася шляхта до Брацлава, думала розігнати козацькі ватаги, але Наливайко її випередив. Порозумівся з брацлавськими міщанами й розгромивши шляхотське ополчення, захопив Брацлав.

Осінню 1595 р. рушив Наливайко на Угорщину, а відтіля на Волинь та Білорусь. Скрізь він вибирав собі силою «стацію», що її відмовили йому по доброму. Вертаючи з Білорусі, Наливайко пограбував маєтности луцького владики Кирила Терлецького ніби за те, що він, як один з перших, покинув православя й пристав на унію з Римом. З тою хвилиною, до соціяльних гасел видвигнутих козаччиною, приєдналося гасло релігійної боротьби. Козаччина переступила черговий ступінь свого розвитку. З Наливайком не було Лободи. Від першої зустрічі недолюблювалися отамани; Лобода, що придбав собі маєтність на київському Поліссю й проводив регулярним, козацьким частинам, старався жити в мирі з шляхтою й духовенством, та дуже часто заявляв, що не має нічого спільного з «наливайківцями», що їх не признавав справжніми козаками, а втікачами зпід панщизняного ярма, бунтівниками. Тому, відбувши з Наливайком удатний похід на Молдавію, він розійшовся з

ним. Коли Наливайко шугав по Волині й Білорусі, Лобода розташувався в Овруччині, де теж, волею й неволею вибірав «стацію».

Господарка Наливайка на Поділлі, Волині й Білорусі, а Лобиди на київському Поліссю, вивела нарешті польську владу з терпеливости. Злякавшися загрозою відірвання тих частин України від Польщі, вона напустила на козаків коронного гетьмана Станислава Жолкевського.

Весною 1596 р. рушив Жолкевський в похід проти козаків. Військо мав з собою добірне й знамениту артилерію, а сам був непоганий полководець. Правою рукою в нього був Кирик Ружинський, шляхтич, що ще недавно «козакував» й знався на козацькій, боєвій тактиці та «фортелях». В першу чергу натиснув Жолкевський на Наливайка. Гонючись за ним прискореним маршем, допав його під Прилукою, на Поділлі. Але Наливайко, бачучи перевагу Жолкевського, не дав себе примусити до битви. Через уманські ліси пішов дорогою на Корсунь і під Білою Церквою зєднався з запорожцями, що мали добру артилерію й непоганого кошового — Шаулу.

Розбивши передові частини Жолкевського, що їм проводив Ружинський, козаки рішили переступити Дніпро, не бажаючи собі зустрічі з головними силами Жолкевського. Але Жолкевський догнав козаків на переправі, та в околиці Трипілля, на урочищі Гострий Камінь, примусив до битви. В бою стратив кошовий Шаула руку і замісць нього козаки обрали гетьманом Наливайка. Даремне окровавився Жолкевський, наступаючи на козаків. Обвівши себе табором, козаки витримали наступ, а потім, блискавковим випадом, примусили Жолкевського відступити до Білої Церкви. Тут він зупинився й післав по підмогу.

Козаки тимчасом перейшли спокійно Дніпро. В Переяславі зібрали раду й, невідомо чому, скинули Наливайка, вибіраючи гетьманом Лободу. Це мало свій поганий вплив на дальший розвиток подій. Серед козаків запанував переполох і різноголосиця — скинувши Наливайка, самі не знали на яку ногу ступити. Одні радили перейти на московський бік і віддатися під протекцію царя, другі дорадживали протекцію кримського хана, треті готові були піддатися Жолкевському. Найбільше мороки було з т. зв. городовими козаками, що маючи маєтки, жінки та дітей по правому боці Дніпра, виявили найбільше малодушности. Та поки козаки радилися, Жолкевському прийшла підмога з Польщі та Литви й він рушив на козаків.

Даремне пробували козаки перешкодити Жолкевському в переправі через Дніпро. Козацька фльотиля, під проводом отамана Підвисоцького, мусіла уступити перед огнем гармат Жолкевського. До нічого теж не довели переговори з Жолкевським. Він вимагав видачі ватажків, а на це козаки не могли погодитися. Лобода перейшов у степи Полтавщини, але Жолкевський погнав за ним і окружив на річці Солуниці, під Лубнями. Здеморалізовані польською перевагою козаки, завели поміж собою сварки й бійки. В одній з них згинув Лобода. По ньому обрано гетьманом полковника Кремпського. Наливайка далі залишено в тіни.

Дня 16 травня 1596 р. почалася двотижнева облога козацького табору. Як не шаліла польська артилерія, як не кривавилися польські частини в безупинних наступах, не могли нічого вдіяти. Козаки відбивалися завзято, дарма, що на 6000 боєздатної залоги, було в таборі стількиж

жінок і дітей, що тікали з хуторів та зимовиків, разом з козаками. Почався в таборі голод, кинулися хвороби. Але козаки не здавались. Тримало їх козацьке завзяття, й надія на підмогу отамана Підвисоцького, що справді плив Дніпром на байдаках з Запоріжжя. Бачив це Жолкевський й, випереджуючи злуку козаків Підвисоцького з обложеними, наказав безоглядну, гарматню канонаду. Два дні ревіли польські гармати, два дні косили кулі все, що живе найшлося на їх дорозі. Не помогло завзяття, не помогла погорда життя і смерти. Над табором замаяла... біла хоругва. Козаки здалися на ласку й неласку переможця.

Наливайка, Шаулу й ще кількох козаків заковано в кайдани. Забрано 20 гармат, хоругви й клейноди. Переможці кинулися на переможених — лягло їх трупом кілька тисяч. Тільки Кремпському з 1500 козаками вдалося вирватися з табору й втекти від смерти й неволі.

Жолкевський вернув у Польщу переможцем. По дорозі до дому зупинився у Львові. Тут страчено кількох козацьких ватажків. Наливайка повезено у кайданах до Варшави. Тут його страчено 11 квітня 1597 р. Сучасники оповідають, що згинув Наливайко в страшних муках — його мали живцем спалити в мідяному биці. Варшавський сойм проголосив козаків «зрадниками і ворогами батьківщини», що їх треба винищити з корінем. На тому закінчився сміливий райд Северина Наливайка по шляхотських маєтностях...

Два табори

Перемога Жолкевського над річкою Солуницею, як і рішення варшавського сойму про поставлення козаччини поза скобку закону, хоч і сколихнули основами Низового Товариства, всежтаки не змогли припинити його живлового розвитку й росту. Перемога — припадок, соймове рішення — свисток паперу, а проти них — життя, що не оглядається на припадки й нехтує папером. Правда, одно й друге внесло в козаччину деяке замішання. Козацтво розкололося на дві партії — таких, після сучасної термінології «опортуністів», що здобувши від Польщі визнання своєї автономії та маєтности, хотіли їх закріпити й поширити, й таких, по нашому «принціпіялістів», що раз дірвавшися шаблі, не хотіли її випустити з рук скорше, поки не вирубають собі нею повної незалежности, не тільки в суспільному, клясовому й господарському розумінню, але й релігійному, національному та політичному. До перших належали т. зв. «городові» козаки, ця напівшляхта польської Річипосполитої, до другої належала козацька «голота», що тікала зпід панщизняного ярма в степ, не хотіла й думати про поворот до «законних», але, де далі, тим більш невиносимих умов життя. Для них не було місця в Річипосполитій, але їх було більше. Вони теж остаточно перемогли льояльну меньшість і, як переможці, ввійшли в історію.

Покищо, під свіжим враженням солуницького розгрому, розлам у лоні козаччини позначується дуже різко. «Статочні» козаки не хочуть мати нічого спільного з «голотою», живуть і організовуються нарізно та обірають собі свою старшину. Першим гетьманує шляхтич Христоф Нечковський, другими командують герої знад Солуниці — Кремпський та Підвисоцький. Потім влада над першими переходить у руки Тихона Байбузи, над другими в руки Федора Полоуса.

Самійло Кішка

Та життя, як звичайно — життя, скорше, аніж би це здавалося по солуницькій катастрофі, міняє непримиримe становище польської влади до козаків і поволі примирює з собою й обєднює два порізнені табори в лоні козаччини. В 1600 р. бачимо на чолі цілого, обєднаного козацтва Самійла Кішку, героя думи про бунт бранців на турецьких галєрах, їх перемогу над турками й щасливий поворот на Україну.

Туркофільська Волощина почала в 1600 р. війну з польонофільською Молдавією. Волоський воєвода Михайло пішов на молдавського господаря Петра. Польські впливи на молдавську політику були загрожені й Польща пригадала собі козаків, що то нераз уже ходили на Молдавію, трясли її престолом і знали там усі входи та виходи. Якось забулася соймова ухвала про поставлення козаків поза законом, а в кватирі козацького гетьмана Кішки зявився висланник польського уряду Іван Оришівський, той сам, що колись гетьманував козакам за Баторія.

Кішка був не від того, щоби вмішатися в молдавсько-волоське непорозуміння, але коли це має бути в інтересі Польщі, то хай вона здійме з козаків «баніцію» й поверне їм автономію, плату й клейноди з часів Баторія. Король Жигмонт III пообіцяв сповнити козацькі домагання й, на королівське слово, рушило 4000 козаків у похід на Волощину. На спілку з військом коронного гетьмана Замойського, розбили козаки війська волоського воєводи й посадили на волоському престолі Семена Могилу, брата молдавського господаря Петра.

Тимчасом загрозила Польщі небезпека від півночі. По смерти Івана Вази, брата польського короля Жигмонта III, шведський престіл, що належався Жигмонтові, захопив його дядько Карло Зідерманляндський, досьогочасний регент. Оповістивши себе королем, він зайняв Естонію а в 1600 р. загрозив Ливонії, т. зв. польським Інфлянтам. Почалася війна й поляки побачили, що без козацької допомоги не обійдеться, Під вражінням небезпеки, варшавський сойм уневажнив свою ухвалу про баніцію на тих козаків, що приймуть участь у протишведській виправі. Правда, давної автономії козацтву, покищо, сойм не повернув. Не підчинив їх, як колись, королеві, але старостам і землевласникам, що на їх землях жили козаки. Всежтаки скасування баніції було досягненням, за яке варто було допомогти Польщі в її шведській потребі.

На Ливонію вимашерувало 2032 козаків. Було їх 4 полки, по 5 сотень кожний. Відділом проводив Самійло Кішка, що й наложив головою в бою під Фелліном. Його місце зайняв Гаврило Крутневич.

Війна затяглася. По перших успіхах прийшли невдачі, що разом з тяжкими умовами боїв на холодній півночі, знеохотили козаків до того, що вони махнули рукою на Ливонію, й через Білорусь помандрували до дому. Втративши гетьмана та багато старшин і рядовиків, змаргавшись у боях, вони розуміли, що за знесення на них баніції заплатили з лишком.

Вернувши додому в 1602 р. вони зараз таки пішли походом на тур-

ків. В 30 чайках і кількох галєрах, що їх здобули на турках, вони виплили на повне море й під Кілією розгромили т у р е ц ь к у фльоту На протитурецьких й протитатарських походах проминули дальші роки, що позначилися велитенським зростом козацьких сил.

Московська «смута»

Тимчасом у Московщині почалася т. зв «смута». По безпотомній смерти московського царя Івана IV, зявився в Польщі претендент, що назвавши себе Дмитром, сином І в а н а Лютого, забажав скинути з престола самозванця Бориса Годунова. Польща будучи не від того, щоби поживитися на московській «смуті», допомогла сумнівному синові Івана Лютого сформувати собі ватагу добровольців й рушити з нею на Москву. У ватазі «царевича» найшлася ціла низка польсько-української шляхти, прилучилося до неї й 12000 запорожців. В 1605 р. вони здобули Москву і з того моменту почалася затяжна московська революція, що закінчилася аж в 1613 р. Вслід за «царевичем» Дмитрієм почали виринати нові самозванці, що добиваючись московського престола, винищували Московщину й тягли її над пропасть. Усім їм помагали козаки, що не відмовили своєї допомоги й полякам, коли вони захотіли посадити на московському престолі свого королевича Володислава. У війську короля Жигмонта, що в 1609 р. добувало Смоленськ, було 30.000 козаків, неменче оперувало їх на Сіверщині та інших московських областях. Рівночасно козаки воюють на півдні з турками. В 1606 р. здобувають Варну, в 1608 Перекоп, в 1609 палять Ізмаїл, Кілію, Білгород.

Морські походи

Колиж, у 1613 р. Польща замирилася з Московщиною й відтягла відділя свої війська, а разом з ними й козаків, уся їхня сила й живловий розмах повертається на південь. Починається низка морських і сухопутних, козацьких походів на Крим, Царгород і побережжя Малої Азії, що для їхньої бравури й очайдушности а в парі з тим і політичної ваги, не легко підшукати пари в минулому. Про один з таких козацьких походів, у 1614 р. оповідає турок-очевидець:

«Козаки напали на твердиню Синоп, на березі Анатолії (в Малій Азії), що його через його гарні околиці прозвано містом коханців. Здобувши місцевий, старовинний замок, козаки вигубили всю його залогу, пограбували й попустошили музулманські будинки й нарешті так спалили й знищили місто, що ця прегарна й чарівна закутина, перемінилася в сумну пустиню. При тому вони зруйнували турецький арсенал, попалили галєри й човни, а шкоди наробили на 40 міліонів золотих. Та поки турки вспіли зібрати проти козаків озброєних людей з околиці, вони забрали здобич на чайки й поплили назад.

Султан, почувши таку новину, попав у страшну лють і жаль; він велів повісити великого везиря Насух-башу»...

В черговому році козаки напали на побережжя під самим Царгородом. Турецька фльота наздігнала їх при устю Дунаю, але козаки вдалися з нею в бій, розгромили її, взяли в полон турецького адмірала, а захоплені галєри спалили під Очаковом.

В 1616 р. козаки знову розгромили велику частину турецької фльоти при самому Дніпровому лимані. Турецький адмірал ледви втік з життям, а в козацькі руки попало кільканацять турецьких галєр і біля сотні човнів. Козаками проводив гетьман П е т р о К о н а ш е в и ч С а г а й д а ч н и й, перший з черги великих вождів, політиків і дипльоматів, що їх видала козаччина.

XXII. ВІД КОНАШЕВИЧА ДО ОСТРЯНИНА

Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний, перший з черги великих козацьких вождів і політиків, виводив свій рід з дрібної шляхти Попелів-Конашевичів в Перемищині. Освіту здобув в Острожській академії, військову карієру почав на Запоріжжу. З низовим козацтвом ходив походами на татар, турків, у Волощину та Ливонію, вславився при здобуттю Кафи. Особиста сміливість і лицарськість, як теж стратегічний талант і політичний хист, винесли його на чоло козаччини в 1616—17 рр. тобто в пору, коли польська влада почала наново думати про приборкання козаків, як зростаючої загрози для її закордонної політики й для самої Польщі. Ціла низка соймових ухвал і цілий ряд комісій, що мали за завдання оформити козаччину як служебну силу, розщибалася навзаводи, щоби якнебудь розвязати «козацьке питання».

Житомирська комісія

Саме 1614 р. коли Сагайдачний грав уже помітну ролю в крузі козацької старшини, зібралася така комісія в Житомирі. Належали до неї такі польсько-українські магнати й впливові політики, як гетьман Станислав Жолкевський, Януш Острожський, Януш Заславський та Олександер Калиновський. Вона запропонувала козакам, щоби вони, не виходючи поза територію Запоріжжя, несли там службу пограничної, протитатарської охорони, за ціну 10000 золотих, 700 штук сукна річного «жолду» і певної внутрішньої самоуправи. Старшину козакам мав назначувати коронний гетьман. Решта козаків, що проживала по городах, позбувалася своєї самоуправи й мала слухати старостів і панів-землевласників, що на їх землях вони жили. Одні й другі козаки не повинні були поповнювати своїх кадр ніякими «своєвільцями», тобто втікачами зпід панщизняного ярма. Взагалі комісія утворила з козацтва напіввільну, військову верству, підпорядковану інтересам польської, внутрішньої й закордонної політики. Козаки, хоч і не захоплені ухвалами комісії, погодилися на них. Найціннішою для них була не так державна плата, як самоуправа, що з неї вони навчилися користати дуже широко. Колиж польська влада, не вивязувалася з своїх грошевих зобовязань

супроти козаків, вони зрозуміли, що їм нема чого оглядатися на владу й треба «промишляти» походами на татар і турків. Для цього вони зорганізувалися, для цього існували й ніякі заборони та комісії не могли проти того нічого вдіяти.

Весною 1616 р. зорганізував Сагайдачний перший з своїх походів на турків. Розгромивши їх при Дніпровому гирлі, Сагайдачний здобув і спалив Кафу та визволив сотні невільників, готових для транспорту на невільницькі ринки турецького світу. Світла перемога й визволення бранців зразу здобули Сагайдачному славу й ореолю народнього героя. Підхопила це й утривалила навіки українська, народня пісня.

Осінню, тогож таки 1616 р. вдарили козаки на Трапезунт, а здобувши його, на Босфор. Не помогла сильна турецька фльота. Козаки розбили її, потопили та попалили безліч турецьких галєр.

Козацькі походи на море, не залишилися без наслідків для Польщі. Туреччина загрозила Польщі війною, якщо вона не вгамує козаків. Злякалася погрози польська влада й кинула проти козаків коронного гетьмана Жолкевського, що мав уже за собою перемогу над Наливайком. Сагайдачний, не бажаючи даремної витрати сил і кровопроливу, пішов на уступки. Він погодився обмежити скількість козаків, виключаючи з них «ремісників, купців, шинкарів, війтів, бурмістрів, різників та кравців», тобто міщанське живло та не вдаватися в боротьбу з степовими й південними сусідами Польщі. Зате Польща обіцяла правильно виплачувати річну плату й залишити козакам вільний вибір старшини.

Підчиняючись, формально, впливам польської влади, фактично козаччина поширювала свою автономію й не обмежувала дальшого росту. Як одна так і друга сторона не налягала дуже на букву умови, бо обі розуміли її тимчасовість, тай те, що робилася вона не з власної ініціативи, а постороннього, турецького домагання. Полякам були козаки невигідні, але потрібні й це облегчувало політику Сагайдачного.

Коли в 1618 р. польський королевич Володислав пішов добувати собі московського престолу й застряг під самою Москвою, одинока надія на рятунок була ще в козаках. І справді, Сагайдачний, зібравши біля 20000 козацького війська, пішов величавим, переможним райдом крізь цілу Московщину. Піддалися йому — Путивль і сусідні міста, а тільки польсько-московське перемиря спасло Москву від козацької імвазії.

Козацька допомога здобула Польщі Смоленщину й Сіверщину, а козакам... славу й невдячність тих, що потребували, а разом з тим лякалися козаків.

Дня 17 жовтня 1619 р. на річці Раставиці біля Паволочі, склав польський коронний гетьман Жолкевський умову з Сагайдачним і козацькою старшиною про обмеження козацького реєстру з 10600 до 3000, про припинення козаками походів на Чорне Море й обмеження свободи вибору козацької старшини, до королівської волі.

Нова умова не принесла користи Польщі й не дуже пошкодила козакам. Легалізована частина козаків, з Сагайдачним на чолі, поспішилася використати козацько-польську умову для внутрішньої консолідації й вжити козаччину для підтримки українського культурно-національного відродження в межах Польщі, решта, тобто нелєгалізована частина

козаків вернула на Січ, щоби тут далі розбудовувати козацьку «вольницю» й підготовляти прихід... Хмельницького. Позірно розєднана козаччина, не створила двох непримиримих таборів. Навпаки — городове, позірно «статечне» й льояльне козацтво не визбувалося ідеалів низової «голоти», а одні й другі, шанували Сагайдачного, як уосіблення розважної, але рішучої, державно-творчої політики. Покищо її гаслом стає чинна боротьба за права «віри й нації руської». Започаткувала її стара українська аристократія, підтримало міщанство, а тепер прийшло в допомогу міщанству — козацтво. На грані XVI—XVII ст. утворюється в життю українського народу ситуація, де «головою» громадянства стає духовенство, його «рукою» дрібна шляхта й міщанство а «щитом» — козаччина. Обєднання тих сил одною думкою і вірою в остаточну перемогу, доводить до світлого відродження України в добу Хмельниччини.

Не зразу вдалося Сагайдачному опанувати козацьку стихію. Більшість козацтва, що згідно з новою «реєстрацією» опинилася поза скобками військової організації, хоч і не підіймала явного бунту, хвилювалася й ждала нагоди, щоби якнебудь висловити недовіря розважній і вирахуваній (по сучасному «опортуністичній») політиці Сагайдачного.

Така нагода трапилася в 1650 р. Коли Сагайдачний, пішов походом на Перекоп, козаки «виписчики», тобто ті, що їх не втягнуто в реєстр, скинули Сагайдачного з гетьманства й обрали на його місце Якова Бородавку. Сагайдачного залишено на становищі полковника. Але ця подія немала великого впливу на дальшу карієру Сагайдачного. Його зоря не погасла, навпаки, небаром блиснула новим сяйвом.

Цецорський погром

Розбурхана козацькими походами на Чорне Море й польським втручанням у молдаво-волоські справи Туреччина, пішла війною на Польщу. Іскандер-паша, з великою турецькою армією станув літом 1620 р,. на польському пограниччу. Проти нього вирушив старий уже гетьман Жолкевський. В Молдавії, недалеко Яс, на т. зв. Цецорських полях прийшло до рішаючої битви. Жолкевський, окружений переважаючими, турецькими силами, був переможений а сам наложив головою. Разом з ним поляг чигиринський підстароста Михайло Хмельницький — батько Богдана, що борючись при боці батька, попав у неволю, разом з польним гетьманом, помічником Жолкевського Конецпольським. Перед турками станула отвором дорога в Польщу...

Вслід за непереможним Іскандер-пашею готовився тепер до підбою «Лехістану» сам султан Осман. Тривога впала на Польщу. Варшавський сойм забув нараз всі непорозуміння з козаками й вирішив притягти їх до війни. Не бачив іншого виходу король. Усталено, що козаків має бути 20,000 з 100.000 золотих річної плати. Серед козаків почалася агітація за протитурецьким походом, польський уряд почав переговори з козацькою старшиною. Палкіша частина козаків не витримала, вона виплила на Чорне Море, попустошила околиці Царгороду й викликала такий переполох серед турецької фльоти, що вона зважилася виступити проти козаків щойно при їхньому повороті до дому. Туркам вдалося тоді

захопити кілька козацьких чайок й полонити кількадесять козаків, що їх відтак замучено, в очах розлюченого султана.

Не вспіла ще козацька депутація вернути з переговорів у Варшаві, як і решта козаків вимашерувала в протитурецький похід, на допомогу польській армії.

Перемога під Хотином

На прикінці серпня 1621 р. стануло 35000 польського війська під проводом гетьмана Хоткевича й королевича Володислава під Хотином на Поділлі. На нього сунула 150-тисячна маса добірного турецького війська.

Становище було безвиглядне. Всі ждали на прихід козаків, як на спасення.

Прийшло козаків у двоє стільки, як ухвалив варшавський сойм, бо 41.500 з 22 гарматами. Під проводом гетьмана Бородавки переправились через Дністер біля Сороки та кинулися пустошити Молдавію. Конашевич, що їздив на переговори до Варшави, прибув до польського табору. Тут зустрівся з делегатом від козаків Михайлом Дорошенком, що приїхав по інструкції. Провід польської армії благав на милий біг, щоби козаки, як мога найскорше получилися з польськими силами. Конашевич виїхав з польського табору до козацької армії. По дорозі трапилася йому пригода. Турки напали на невеликий його відділ; в бою з ними Конашевич був тяжко ранений в руку й ледви продерся до козаків під Могилевом.

Козаки зустріли Конашевича з великою радістю. Невдоволені з нездарного Бородавки, вони скинули його з гетьманства й вибрали гетьманом Конашевича. За Конашевичем була слава щасливих боїв на Молдаво-Волощині й під Москвою, успішні переговори з поляками й звязки з королевичем Володиславом. Бородавку обвинувачували в непотрібному розпорошуванні козацьких сил: його арештували, судили й покарали смертю. Скінчивши з Бородавкою, козаки рушили з Конашевичем під Хотин.

Турки вдарили зразу на козаків. Два дні під ряд штурмували безуспішно козацький табор, на третій перейшли козаки до протинаступу. Наступ був переведений з справді козацькою бравурою. Турецькі ряди захитались. Козаки захопили артилерію й вірвалися в турецький табор. Турки боронились, як могли й по кривавій боротьбі вибили козаків з табору, але втрати їх були величезні. На побоєвищі лягло безліч турецьких трупів. Один паша й багато турецької старшини опинилося в козацькому полоні. Султан, що був певний перемоги, бісився.

По кількадневній передишці, турки пішли до нового наступу. Їм у допомогу наспіли татари, що відрізали польсько-козацькій армії звязок з Камянцем. Але перемогти козаків і витиснути їх з позиції, туркам не вдалося. Втративши цвіт армії в безуспішних наступах, вони запропонували переговори. Козаки були теж виснажені, полякам не усміхалася дальша кампанія й дня 8 жовтня прийшло під Хотином до перемиря. Сіті добичі й слави верталися козаки зпід Хотина. Вирятувавши польську армію з смертельної небезпеки, козаки попробували використати свою позицію. Вони вислали до короля депутацію з домаганням затвердження козацьких вольностей і привілеїв, виплати «жолду», що його ухвалив варшавський сойм і особливої нагороди за хотинську перемогу.

Домагання козаків, що числилися з польською дразливістю в таких справах, були, в порівнанні з козацькою заслугою в хотинській «потребі», більше, як скромні. Але король Жигмонт був переконаний, що козаки сповнивши свій «обовязок» можуть відійти з нічим. Він сказав козацькій депутації, що своє рішення перекаже спеціяльною комісією, а тимчасом звелів комісії звести козацтво до стану з 1619 р. обмежуючи його скількість до 2—4 тисяч. Щож до справ переслідування православної церкви, то король заявив, що як дотепер «не було українській церкві кривди, так і далі не буде»...

Для Сагайдачного був Хотин останньою з перемог. Ранений в руку, він поїхав з побоєвища до Києва, хорував тут й помер 10 квітня 1622 р. Поховали гетьмана в брацькій церкві на Подолі. Над могилою гриміли козацькі гармати й лунали похвальні оди «на жалісний погреб» героя зпід Москви й Хотина, що їх склав ректор братської школи Касіян Сакович.

Характеристика Сагайдачного

Співучасник хотинської кампанії, батько пізнішого польського короля — Яків Собєський, оцінив Сагайдачного словами:

«Цей Петро Конашевич, настільки піднявся над своїм простим походженням способом життя, своїм бистрим розумом, видатною зрілістю думок, надзвичайною дотепністю в словах і ділах, що з повною справедливістю мусить бути зачислений до найвизначніших людей в Польщі. Це була людина великого духа, що шукала небезпеки, легковажила життя, в бою була перша, при відвороті остання, жива й діяльна».

Автор «Історії Русів» назвав Сагайдачного «виборним українським князем або гетьманом». О. Єфименко бачила в ньому «доброго знавця військового мистецтва й розумного дипльомата, але перш за все завжди — людину, що глибоко й цілком була перенята любовю до рідного краю». М. Грушевський бачить у ньому «видатного політика, що свідомо йшов до свої мети — запевнення своїому народові відповідного місця в польській державі, що відновленням поваги й скріпленням організації української церкви, вкрив себе безсмертною славою в очах українського громадянства».

Оліфер Остапович Голуб

Наступником по Сагайдачному обрала козацька рада, зібрана дня 23. квітня 1622 р. на р. Русяві, Оліфера Остаповича Голуба. Він пробував продовжувати примирну політику свого попередника й не дразнити польської влади, але про обмеження козаків до 2—3 тисяч, як цього вимагав уряд, він не хотів, тай не міг, думати. Ніяка теж сила не могла зупинити козаків від походів на море. За Голуба відбули коза-

ки два великі походи на Анатолію й Царгород. В обох вони розбили турецьку фльоту й наробили багато шкоди в околицях торговельних, турецьких міст. Та коли в 1623 р. на варшавському соймі вирішено рішучу демобілізацію козаків, Оліфер Голуб побачив себе примушеним скласти булаву.

Михайло Дорошенко

На місце Голуба обрано козацьким гетьманом одного з учасників хотинської кампанії Михайла Дорошенка, що мав у польських кругах марку «статочного», поміркованого старшини. Він справді перевів формальну демобілізацію козацтва, тобто в межах легалізованої козаччини затримав означену варшавським соймом скількість, а решту перевів на Запоріжжя, куди не сягала влада ні соймових ухвал ні королівських комісарів. Позатим Дорошенко не цурався походів на Крим тоді, як запорожці не переставали трівожити Царгороду своїми морськими експедиціями.

Увійшовши в порозуміння з татарським ханом Шагін-Гіреєм, що хотів виломитися зпід залежности Туреччині, запоріжці улаштували в 1624 р. протитурецьку диверсію на морі. В моменті, коли турецька фльота оперувала біля Кафи, 30 козацьких чайок по 50 мушкетів на кожній, впало несподівано в Босфор, спалило найбагатші оселі по обох боках заливу (Буик-Дерес, Ені-Кій, Стенія) та з великою добичею вернули додому. Два тижні згодом зявилося на Чорному морі 150 козацьких чайок. Вони пробилися крізь турецьку заставу на Дніпровому гирлі, спалили пристань Фарос і погулявши три дні по Босфорі, вернули без втрат. Заохочені двома успіхами під ряд, вибралися козаки ще тогож таки року в третій похід, доплили до Босфору й знову попустошили Ені-Кій. Дня 24 грудня 1624 р. заключили запоріжці союз з Шагін-Гіреєм, як держава з державою. З черги спробували комбінації з претендентом на турецький престіл, якимсь Яхією, що видавав себе за сина султана Магомета VII. Вони прийняли його на Січ, а потім, дорогою через Київ післали в Москву. Старалися прихилити до Яхії хана Шагін-Гірея, але їм це не вдалося. Крім цього запоріжці посилали послів до Москви й взагалі поводили себе свобідно, як суверенна республика, не оглядаючись на претенсії польської влади. Вона теж пробує приборкати Запоріжжа. На домагання польської влади — припинити морські походи, запоріжці зараз таки випливають на море, й пустошать околиці Царгороду й Трапезунту. Тоді польський уряд підкупив татар і розірвавши їх союз з запоріжцями, вислав проти них коронного гетьмана Конецпольського.

Куруківська угода

Конецпольський рушив проти козаків літом 1625 р. Звівши з ними цілу низку важких боїв, він всеж таки примусив їх піти на компроміс, відомий в історії під назвою «Куруківської угоди» (від озера Курукова, що в його околиці заключено компроміс дня 5 падолиста 1625 р.). На її підставі підвисшено число реєстрових козаків до 6000.

Решта козаків мала уступитися з панських маєтків, або помиритися з панщиною... Гетьман Михайло Дорошенко склав присягу на вірність польській державі й у друге перевів демобілізацію козаків. В реєстр попали т. зв. «статечні», тобто льояльні, заможніші козаки, поза реєстром опинилася козацька «голота», що пішла протертим шляхом на Запоріжжа, де Дорошенко розмістив свою залогу з Іваном Кулагою на чолі. На загал Дорошенко дбав про те, щоб не виходити поза межі Куруківської угоди, хоча безупинними депутаціями до варшавського сойму старався їх поширити. Осінню 1626 р. він вславився розгромом великої татарської орди під Білою Церквою.

Колиж турки почали бушувати твердині на долішньому Дніпрі, Дорошенко не витримав. Відновивши союз з Шагін-Гіреєм, він рушив весною 1628 р. на Крим. Боротьба з турками під Бахчисараєм була нерівна. Згинув у ній Дорошенко та його попередник, на гетьманстві, Оліфер Голуб. Козаки пробилися до Кафи й разом з татарськими союзниками обложили місто. Та тут зрадили козаків татари. Шагін-Гірей поєднався з своїм супірником Дженібек-Гіреєм й спільно вдарили на козаків. Це примусило козаків відступити від облоги й покинути кримську авантуру. Відворот козаків з Криму, був одним з найблискучіших маневрів козацької тактики й стратегії. Переслідувані татарами козаки відступали з боєм, не кидаючи велитенської добичі, що в ній були гармати, захоплені турками в поляків під Цецорою.

Наслідник Дорошенка Григорій Чорний, затверджений на гетьманстві польським урядом, мав перед собою нелегке завдання. Уряд старався приборкати козаків за всяку ціну; вимагав від козаків, щоб вони себе самі здемобілізували й обезброївши, вернули в послушенство старостам і панам; та це вже було неможливе. Запоріжжа залюднювалося все більше й більше. З початком 1629 р. мало бути там біля 40.000 «своєвільників». Вони й не думали про поворот на «волости», а хотячи жити, мусіли воювати. В 1629 р. відбувся один з більших козацьких походів на Крим. Приняло в ньому участь 23.000 козаків, але не було між ними добрих вождів. Чорний сидів з реєстровиками на волостях. Розбиті під Перекопом, козаки втратили багато вбитих, ранених і полонених. Вернувши з походу, вони збунтувалися проти Чорного й вибрали собі окремого ватажка Левка Івановича. В лоні козаччини наступило розколення. Низовики дивилися вовком на реєстровиків, начальники обох груп ворогували поміж собою й лаяли себе в листах.

Оливи до вогню доливало особливо тяжке, в той час, положення православної церкви. В боротьбі з напором уряду, вона шукала підтримки в низового козацтва. Делєгати низового козацтва зявляються на православних синодах, козацтво вмішується в спори православних з уніятами, заєдно стаючи по стороні перших. Тому то, виступаючи проти реєстровиків, що їх вони вважали шляхотськими підлизнями, низівці вважали їх теж прихильниками унії і як таких їх поборювали.

Повстання Тараса Трясила

Коли в кінці 1629 р. закінчилася війна Польщі з Швецією, й на Україну вернуло багато «виписчиків», що приймали участь у тій війні,

ряди невдоволених зміцніли. Придав іще потуги коронний гетьман Конецпольський, що розкватирував своє незаплачене військо на Україні. Вороже відношення Конецпольського до козаків, зловживання й грабунки його голодного війська, та нерішуче становище Чорного, привело до зриву. Низовики рушили на «волости», захопили Чорного й на Запоріжжу покарали його смертю за «уніятство». Ворогування низівців з реєстровими перемінилися в отверту, братовбивчу боротьбу. Реєстровики злякалися великої маси розяреного, нереєстрового козацтва і піддалися в опіку польської армії, що стояла під Корсунем.

Низівці під проводом свого нового ватажка Тараса Федоровича Трясила вдарили на Корсунь. Корсунське міщанство й частина реєстровиків перейшла до низовиків. Решта, разом з польським військом, покинула Корсунь. Україна запалала огнями першого з великих козацьких повстань. Конецпольський, що в травні 1630 р. рушив проти повстанців, не мав щастя. Дня 8 червня він заключив з козаками перемиря в Переяславі, що не свідчить зівсім про зломання козацької сили. Попередила це перемиря славна з «Історії Русів» і Шевченкової поеми «Тарасова ніч», що мала закінчитися розгромом польського війська над р. Альтою. В перемирю побільшено козацький реєстр на 8000, а решті повстанців запевнено амнестію. Для заспокоєння Конецпольського, замінено Тараса Трясила Тимошем Орендаренком і, як звичайно при польсько-козацьких перемирях, обіцяно не ходити походами на море, а навіть попалити чайки. Для повернення «виписчиків» на волости обрано комісію з реєстровиків і повстанців. Умови перемиря, що були вислідом компромісу, не вдоволили жадної з сторін. Конецпольський назвав його «комедією», а козаки, не думаючи демобілізуватися, зараз таки пішли походом на море й попустошили побережжа Кілії, Белгика й Варни. Переяславська умова залишилася свистком паперу, що його не респектувала ні одна з сторін. Про якенебудь обмеження козацтва до окресленої скількости, не могло бути й мови. По старому залишилася горстка льояльних реєстровиків, росло й могутніло низове нереєстроване козацтво. Як і перше, вважало воно себе незалежною козацькою республікою й увіходило в переговори та звязки з постороннїми силами.

Так приміром, семигородський воєвода Бетлєм Габор переговорював у 1629 р. з козаками, а вслід за ним шукав звязку з козаками шведський король Густав-Адольф. Літом 1631 р. вибралися на Запоріжжа посли шведського короля; вони мали доручення намовити козаків — станути за кандидатурою Густава-Адольфа на польського короля, на випадок смерти Жигмонта III. Крім цього вони мали звербувати відділ козаків для помочі шведам у війні з Австрією. Та посли не мали щастя. Замісць до низовиків, вони попали до реєстровиків, а ті видали їх у руки польського уряду.

Смерть Жигмонта III (в квітні 1632) й вибір його сина Володислава на польського короля, приняли козаки, як облегчення. Причинилися до того не тільки симпатії бувшого королевича до козаків, але перш за все надії на війни, що їх він мусів звести для заспокоєння своїх претенсій до московської й шведської корони. Війна була живлом козаччини й тільки на полі крови й слави могла вона чогось добитися.

А козаки знали, що без їхньої помочі не обійдуться. І не помилилися.

В 1633 р. почалася московська кампанія. Козаки, одні під проводом Єремії Вишневецького й Адама Кисіля, другі під рукою запоріжського гетьмана Тимоша Орендаренка, перехилили перемогу в бік Польщі. Вона, хоч і не здобула своїому королеві «шапки Мономаха», всеж таки закріпила за собою (1634 р.) Смоленщину й Сіверщину, білорусько-українські землі, що від польсько-литовської унії оставали під Москвою.

З черги допомогли козаки Польщі розправитися з турками й татарами, що намагалися використати становище Польщі на півночі. Здавалося, що для козаччини назріла доба живлового розвитку: відігравши таку визначну ролю в польських війнах, піднявши повагу Польщі й поширивши її границі, вона мала право дечого ждати від неї, і домагатися.

Кодак

Сталося інакше. Як тільки минула тривога, Польща вернула до своєї давньої, протикозацької політики. В 1635 р. рішив варшавський сойм приборкати козаків. Гетьман Конецпольський запропонував польському урядові збудувати поблизу Дніпрових порогів твердиню, що не допускалаб козацької фльоти до випадів на Чорне Море. Рік згодом виросла над Дніпром твердиня Кодак, що її збудував французький інженір Боплян і зараз таки обсадила польська залога. Польсько-шведська війна, що вибухнула в томуж році, привернула сили й увагу козаків до себе. Козацька фльота воює з успіхом на Балтійському морі й боронить воєнного авторитету Польщі. Але коли війна скінчилася, козаки зрозуміли, що збудований на їхньому Низу Кодак, це ніщо, як загроза для їхньої вольности, визов для них. Козацький гетьман Іван Сулима не стерпів. Захопив Кодак сміливим наступом і знищив його до тла. Сулима був старий, випробуваний у війнах козацький ватажок. Він уже кількакратно гетьманував запоріжцям, ходив походами на турків і мав славу «характерника» — його не чіпалися ворожі кулі. Від римського папи Павла дістав він золоту медалю за триста бранців, що їх визволив з турецької неволі й послав папі. Алеж знищення Кодака було останнім з його лицарських подвигів. Припав він саме на кінець польсько-шведської кампанії. Коронний гетьман Конецпольський кинувся з військом на Україну й нахвалявся відомстити кровю таку образу Річпосполитої. Погрожуючи козакам шаблею, він не пожалів гроша, щоби здеморалізувати старшину реєстровиків. Найшлися між нею нікчемники, що, підступом схопили Сулиму й пятьох його товаришів і відіслали в кайданах до Варшави. Тут вони й згинули від катівського меча, а тіла їхні почвертовано й розвішано по рогах вулиць. Серед козаків запанувала депресія й різноголосиця. Статечні й льояльні реєстровики знову підняли голову; покорою й просьбами вимолювали в польської влади те, що інші, непримиримі думали добути тільки шаблею.

На чолі непримиримих станув гетьман «своєвільців», Павло Бут, прозваний Павлюком. Зразу він вмішався в міжусобицю кримського хана Інаєт-Гірея з турецьким султаном і поки козаки воювали на

Криму, на Україні могла спокійно урядувати королівська комісія з Адамом Кисілем на чолі.

Вона усталила козацький реєстр і заприсягла 7000 козаків на вірність Польщі. Поділено реєстровиків на сім полків — білоцерківський, канівський, черкаський, корсунський і чигиринський на правому боці Дніпра, та переяславський і миргородський на лівому. Старшина полків, сотень і десятків була виборна, а жили козаки з хліборобства, риболовлі й ловецтва. А хоч козацькі землі були розкинуті поміж приватними й державними маєтностями, реєстровики запевнили собі на них власне судівництво й самоуправу. Хоча в порівнанні з заслугами козаків для Польщі це було мало, але «статечні» реєстровці, вдоволялися й тим, що їх залишають в спокою та дають їм загосподарюватися. Алеж така дивна ідилля не трівала довго.

Повстання Павлюка

Весною 1637 р. вернув Павлюк з Криму на Запоріжжа й почав повстанчу агітацію серед реєстровиків. Грунт був податний. Королівська комісія заспокоїла тільки реєстрову старшину, отих «дуків-сріблянників» народньої думи тоді, коли рядове козацтво мало безліч причин для невдоволення. В кінці літа зявляється Павлюк, зі своїми «своєвільцями» на Україні. Першим ділом захоплює артилерію реєстровиків у Корсуні й вивозить її на Запоріжжа. З черги підіймає реєстровиків на їхню старшину. Вони скидують з гетьманства Томиленка й обірають переяславського полковника С а в у К о н о н е н к а. Рівночасно розіслав Павлюк своїх полковників Кирпа Скидана й Семена Бихівця на волости з універсалами, що закликали до повстання на «зрадників, що їм пан Жолкевський обіди, вечері й бенкети справляв, а за те вони йому наших товаришів повидавали»... Агітація мала успіх. Обурення козаків окошилося в першу чергу на старшині. Вони арештували Кононенка з товаришами, відвезли на Січ і тут їх судили та покарали смертю. Так почалося повстання Павлюка, що тимчасом вернув на Запоріжжа, мабуть чи не для переговорів з кримським ханом і донськими козаками, про допомогу. Повстання котилося українськими землями, мов лявіна. Хто з волостей приєднувався до запоріжців, а хто починав повстання на власну руку. По селах та хуторах завелися погроми шляхти, тут і там громили жидів, що в них бачили селянських пявок та панських прислужників. На Лівобережжу покозачилося тоді мало не все селянство — «що хлоп то козак», як з переляком доносили заскочені повстанням дідичі — землевласники. Хто знає, до чогоб було тоді дійшло, якби Павлюк був не забарився на Запоріжжу. Використав це пільний гетьман Микола Потоцький, що рушив з військом проти повстанців.

Поки Павлюк вибрався з Запоріжжа, польське військо перейшло Черкащину. Повстанчий дух потух. Павлюків полковник Скидан, стоючи в Корсуні, не поважився встрявати в битву з Потоцьким й відступив від Мошни. Не виступали й лівобічні козаки, під проводом Кизими. Колиж Павлюк наспів нарешті, з запоріжцями під Мошни й закликав лівобічних пристати до нього, щоб «постояти за віру християнську й золоті вольности козацькі», прийшло до рішаючої битви.

Дня 6 грудня 1637 р. зустрілися війська Потоцького з повстанцями Павлюка поміж Мошнами й р. Росю, під с. К у м е й к а м и. Першими пішли в атаку козаки. Вони вдарили на польський табор, але поляки, відбивши їх артилерійським огнем, перейшли в протинаступ. Козаки витримали натиск, але трапилося нещастя. Від польських гарматніх стрілен запалився порох на козацьких возах і почав експльодувати. Це викликало замішання серед козаків і облегчило польське становище.

Павлюк не дав за виграну. Він доручив команду над військом під Кумейками полковникові Гуні й наказавши йому правильний відворот, сам, зі Скиданом й іншою старшиною, та частиною артилерії, прорвався на с. Боровицю. Тут він рішив дати полякам рішучу битву. Але тимчасом, поляки, використавши замішання в козацькому таборі, що повстало через експльозію пороху, кинули на табір кінноту. Жниво кінноти було жахливе — біля 5000 козацьких трупів лягло на побоєвищі. А хоч Гуня вицофався з недобитками в порядку й получився з Павлюком під Боровицею, черговий бій закінчився польською перемогою. Здесятковані, катастрофою під Кумейками, козаки попали в депресію й скапітулювали. Павлюк, Томиленко й кількох інших старшин попало в польський полон. Їх вивезли до Варшави й тут покарали смертю дарма, що Кисіль та інші польські старшини заручилися словом, що їм нічого злого не станеться. Скидан і Гуня з горсткою недобитків вицофалися на Запоріжжа. Перша боєва спроба повстанців була програна. Ті, що залишилися на місці, підписали з поляками капітуляційну умову. Вони признали старшину, назначену їм поляками, присягли на вірність Польщі й пообіцяли не ходити походами на море й очевидно, не бунтуватися проти польської влади. Текст умови підписав м. і. військовий писар Б о г д а н Х м е л ь н и ц ь к и й...

Настановивши гетьманом реєстровиків І л я ш а К а р а ї м о в и ч а, Потоцький взявся тушити повстанчі іскри на українських волостях. Київщина, Переяславщина, Ніжинщина перейшли тоді страшне лихоліття шляхотської реакції. Запідозрених в повстанчих симпатіях селян, саджено на палі, голови й руки відрубано, майно граблено й вибирано «стації», що їх дотепер ніхто не затямив. До замирення це ніяк не причинялося. Навпаки, до старого вогню доливано тільки оливи; іскри повстання не потушено. Придавлена, вона не потухала в попелі згарищ, а ждала тільки слушного часу й нагоди. Реєстровики принишкли й пробували прикидатися льояльними, а селянство ждало тільки на гасло з Запоріжжа. Там козаччина жила й розвивалася, та чим далі тим більше хвилювалася.

Гетьман Острянин

Павлюкові полковники Скидан та Кизима, перейшовши з недобитками на Запоріжжя, не кидали думки про повстання. Підтримував їх кошовий Гуня й не замикав доступу на Січ селянським масам, що тікали тепер з волостей, приборкуваних Потоцьким. Колиж на Запоріжжу зявився реєстровий гетьман з руки Потоцького — Караїмович, не то, що не зміг приборкати Запоріжжя, але ще втратив велику частину реєстровиків, вони перейшли на бік низових «своєвільників». З остан-

ками вірних урядові реєстровиків вернувся Караїмович з Низу, щоб сповістити свого наставника Потоцького, що Запоріжжя погрожує новим повстанчим зривом. Воно вже розіслало по волостях своїх агітаторів і ждало, поки не стають сніги. З весною рушила крига. На чолі запоріжців станув старий козацький полковник Яцко Острянин. Почав свій рейд з лівобічної України, де повстанчі ферменти були найсильніші. Даремне пробувало йому заступити дорогу польське військо з реєстровиками. Зручним маневром, він обминув польську силу під Кременчуком і перейшов над устя Голтви до Псла. Під містечком Голтвою станув табором і дожидав тут польського наступу. Положення табору на гарній позиції, поміж ярами й байраками та чисельна і завзята його залога, ворожили перемогу. З легкістю відбито перший польський наступ, а коли в польських рядах піднялося замішання, козаки окружили противника й розгромили. Світла перемога спокусила Острянина піти навздогін польським, відступаючим відділам на Лубни. Він сподівався получитися по дорозі з полками, що йшли до нього з Чернігівщини під Скиданом, з Київщини під Соломою, Путивельцем, Сокирявим та іншими старшинами. Та перечислився. Під Лубнями станув сам, примушений Потоцьким до битви, програв її й мусів відступати на Слобідщину. Подібна доля зустріла його помічні війська, що йдучи нарізно й не можучи з ним поєднатися, були розгромлені польськими військами. Ще раз попробував Острянин щастя біля Сліпороду. Спіраючись на масах селянства, що неозброєне й незаправлене в боях, збіглося до нього з Роменщини, він вдарив на поляків, але безуспішно. Почав відворот, а коли, під Жовнином, програв ще одну битву, побачив, що все втрачено. З горсткою козаків перейшов московську границю й осів на Слобідщині. Над залишеними ним повстанчими масами обняв провід запоріжський кошовий Дмитро Гуня.

Гуня був старий козак і знаменитий стратег. Дуже скоро опанував він здеморалізовані маси й відбивши черговий польський наступ, відступив на старе Дніпрове річище й тут станув новим табором. Для укріплення табору використав не тільки природню оборонність місця, але й старі окопи, що в них давніше билися козаки з черкаським старостою. Табор Гуні зробився фортецею, що її можна було взяти хіба голодом, але не силою. Признали це пізніше знавці фортечного будівництва противників.

Колиж Потоцький підступив під табор і попробував узяти його наступами, дуже скоро переконався, що це неможливе. Не маючи часу для гаяння й сили на облогу, рішив увійти в переговори з козаками. Гуня не відкинув пропозиції, але застерігся, що коли й помириться з поляками, то не на умовах, що їх подиктовано під Кумейками. Сам він рахувався з можливістю підмоги й почуваючися безпечним в своїй фортеці, затягав переговори. Потоцький пробував приспішити переговори — обстрілом з гармат, блькадою, але даремне. Щойно, як Потоцький розгромив відділ полковника Філоненка, що віз обложеним харчі й відбив від нього обоз, в таборі Гуні запанувала депресія. Переговори пішли тепер скоршим ходом й закінчилися некорисним для козаків перемирям.

Козаччину знову обмежено, тепер до 6000, відібрано їм право вибирати старшин, та настановлено полковників поляків. Дозволено реєстровикам жити тільки у черкаському, корсунському й чигиринському старостві, а все, що опинилося поза реєстром, примушено повернутися в підданство...

Підписавши такі умови перемиря, козаки пробували відборонитися від них «королівською ласкою», але даремне. Козацькі депутати вернулися з Варшави впорожні й наприкінці 1638 р. почалася реорганізація реєстрового козацтва.

Замісць гетьмана, опинився на чолі козацького війська королівський комісар, усі полковницькі становища зайняли польські шляхтичі, а кожаки попали тільки на становища осаулів та сотників. Між ними чигиринським сотником став дотеперішний козацький писар Богдан Хмельницький. На завершення перемоги над козаками відбудовано Кодак. Відбудовували його під охороною військ Конецпольського, що зараз таки обсадив його залогою. На Запоріжжу мали, проти татар, чергувати два полки реєстровиків, що на спілку з залогою Кодака повинні були не допускати «своєвільників» на Низ і перешкоджати їх походам на Крим і Чорне Море. Додатково розквартировано по волостях польське військо. На око здавалося, що козацтво приборкане раз на все. Виклякало таке враження десять літ відносного мира й спокою, що запанували на Україні по зліквідованню повстання Острянина й Гуні. Та це тільки так здавалося — це був «спокій перед бурею»...

XXIII. КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ XVI—XVII СТ.

Впарі з тим, як на степовому півдні України росте й могутніє козаччина, в старих, культурних центрах краю зароджується культурно-національний рух, що згодом, подавши руку козаччині, призвів до відродження Української Держави.

Започатковують цей рух старі, магнатські роди України й Білорусі, переймають його українські міщани, а завершує козацтво й створена з нього аристократична верхівка Гетьманщини.

Тяжке було положення українського живла на землях, що ще до люблинської унії ввійшли в склад польської держави. Нащадки старих княжих боярських родів, оскільки не були винищені фізично, позбавлені маєтностей і впливів, або розплилися в безвправній народній масі, або спольщилися. Українське міщанство, коли придержувалося прадідівської віри, було відсунене магдебурським правом на сірий кінець громадського життя. Не краща доля зустріла духовенство, а вже на самому дні життя опинилося закріпощене селянство. Здавалося, що на все українство того часу прийшла хвиля національно-політичної смерти й заглади.

В куди кращому положенню найшлися ті українські землі, що від розвалу Української Державности до 1569 р. входили у звязок з Лит-

вою; тут довго іще не переводилася стара українська аристократія, що хоч і відсунута від участи в політичному життю держави, всеж таки не визбувалася своїх маєтностей й не випускала з рук посад і достоїнств місцевої адміністрації. Перед польською кольонізацією й переходом маєтностей українських князів і бояр у руки польської шляхти, боронив її Литовський Статут, що в парі з тим стояв на сторожі української мови в урядуванню й української церкви, як керівного, культурного чинника тих земель. Тай безпосередно по злуці земель Українсько-Литовської Держави з Польщею, місцева аристократія не зразу втратила своє упривілейоване становище. Українські й білоруські вельможі стають воєводами, каштелянами, сенаторами, цепутатами на сойми й трибунали; в такому характері вони доволі довго мають змогу обороняти перед чужинецьким заливом права української мови, церкви, устрою й взагалі культури. Але те, чого не змогла доконати політична перемога Польщі, доконало само життя. Східньо-українське панство доволі скоро зрозуміло, що його культурно-національний консерватизм, виходить йому на шкоду. Томуто воно, ніби и ніким не примушуване, з власної волі, полячиться. Починається від модної в ті часи латини в слові й письмі, від ноші й звичаїв, а кінчається на самій вірі й національности. Де далі, навіть ті вельможі, що скрізь і завсігди маніфестуються, як українці, підчеркують свою приналежність і відданість «руській вірі», в дійсности стають поляками під культурним і політичним оглядом. Їх найблизші нащадки кидають врешті й цю одиноку признаку національности — «руську віру» й уже без решти винародовлюються.

Даремне писав український магнат Василь Загоровський своїм синам у заповіті (1577) «аби письма свойого руського й мовлення руськими слови не забивали». Без латини в науці, уряді й переписці, без польської мови в буденній практиці вже тоді трудно було українському панові пропхатися крізь життя. Тому теж забувалося те «письмо руське», що перемінилося на старосвітську церковщину й те «мовленя руськими слови», що залишилося мовою неосвічених, народніх мас. Не диво, що в таких умовах завмірала й українська літературна творчість. А хоч серед духовенства, головнож вищої єрархії й тоді не бракувало талановитих і освічених людей, але заломилася в них творча енергія. Зустріч старої української культури й східньої церкви з західньо-европейською й католицькою позначилася глибокою, на щастя хвилевою, духовою депресією...

«Представники книжности, літературности, помітивши, як життя їх обминає, безнадійно опустили руки, навіть не стараючись приноровитися самим і приноровити свою книжність, літературу, до тих нових потреб і вимог життя; в почуттю своєї безсильности й непридатности для громадянства, вони замикалися в свої келії й церкви». (М. Грушівський.)

Такий духовий занепад переживало українство до половини XVI ст. якраз в пору найбуйнішого розцвіту, «золотого віку» польської літератури й культури взагалі. Польща, що до того часу не мала чим імпонувати Україні й, як ми бачили, користала з її культурних скарбниць, а в ділянці образотворчости бачила в Україні недосяжний ідеал, тепер, під впливом гуманізму й реформації, переживає велитенський,

духовий підйом. Упривілейовану дотепер латину займає тут жива народня мова. На літературному обрію зявляється характеристична для того часу постать Миколи Рея, письменника, що поширив межі літературних зацікавлень далеко поза догматичні диспути церковної єрархії й підняв високо понад рівень моральних напучувань. Вступлення на польський престіл короля Жигмонта Августа (1548) розпутує в Польщі нагальну боротьбу шляхти — проти магнатів-можновладців, проти короля, проти всевладнього становища католицької церкви та єрархії. Протестантизм, кальвінізм, гуситизм, аріянство, ціла низка протикатолицьких течій, опановує уми польської шляхти до того, що легати римського престолу ламають руки над невідхильним провалом католицизму в Польщі.

Правда, з цього великого гамору в Польщі нічого путнього не вийшло. Зросла полємічна література, поезія, повість, виробилася польська літературна мова, складними питаннями релігії й суспільного життя зацікавилися широкі маси, але разом з ослабленням королівської влади запанувала в Польщі анархія, а розбурхану стихію бунту проти зловживань католицької єрархії дуже скоро приборкали єзуїти.

Єзуїти, спроваджені до Польщі 1560-их рр. на рятунок загрожених позицій католицької єрархії, дуже скоро сталися панами положення. Проповіддю й школою завоювали вони уми польського громадянства. Залишивши шляхті вільну руку в експльоатації дочасних дібр, вони обняли всевладу в справах церкви й релігії. Польща, що за Жигмонта Августа вважала себе найбільш вільнодумною країною під сонцем, по приході єзуїтів сталася заборолом назадництва й безпримірної, релігійної нетерпимости. В умовах ідеальної гармонії польської шляхти з єзуїтами, в добу найвищого зросту культурно-політичної експанзії Польщі, прийшло до пропамятньої «інкорпорації» східньо-українських земель. Здавалося, що для українства вибила остання година. А всеж таки... «власне в той рішаючий момент, коли мала на віки рішитися доля України, коли національна смерть уже віяла своїм крилом над нею», сталося нежданне чудо — відродження Нації.

Реформація на Україні

На загал вплив німецької реформації позначився на українському життю доволі слабо. Правда на західньо-українських землях вже в половині XVI ст. зявляються гуртки й громади «нововірців», але вони, як вияв хвилевого настрою панів-землевласників, не мають змоги запустити коріння в місцевому грунті. Протестантизм, поза боротьбою за направу устрою католицької церкви, мав іще свої суспільно-політичні завдання, що не находили пристосування до української, православної церкви. Українцям, що трималися своєї «руської віри», не було по дорозі з протестантами. Вони раділи ослабленням наступаючого на них католицизму, але спасення бачили не в протестантизмі, а в піднесенню поваги, направленні устрою й матеріяльній та моральній підтримці «віри і нації руської». Протестантизм і аріянство були випливом ділання польської культури, а ті з українців, як Чапличі, Гойські, Немиричі й і., що переходили на нього, давно вже й без того порвали звязки з рідньою

церквою. Не запустивши в нас коріння, всеж таки протестантизм не залишився без впливу на наше духове життя. Приклад широкої релігійної пропаганди в народній мові серед поляків, викликав подібний рух на Білорусі, а відтак на Україні.

Передвістники відродження

Передвістником цього руху був славний «доктор» Франціск Скорина, полоцький міщанин, що покінчивши науки в краківському та падуанському університеті, видав у Празі в 1517 р. перекладену на народню мову «Псалтир». З черги Скорина перенісся до Вильна, де в домі «найстаршого бурмістра» Якова Бабича, заложив друкарню, що з неї вийшла ціла низка богослужебних та повчаючих книжок. Скорина задумав був перекласти на народню мову й видати цілу Біблію, але виконати пляну йому не довелося. У передмові до виданої частини Скорина запевняв, що «посполитий чоловік найде в ній не тільки все потрібне до спасення душі але й усі визволені науки».

Під впливом друкованих книг Скорини повстають на просторі всеї Білорусі й України рукописні переклади поодиноких книг Біблії, Псалтирі й церковні требники, в яких перекладчики звертають особливу увагу на мову зближену до народньої й можливо доступний для ширшого загалу виклад. Та й самі Скорининні друки переписуються й поширюють у народі. Так прим. з 1569 р. збереглася рукописна копія кількох Скорининих книг, списана «худим чоловіком на імя Лукою, з неславного городу Тернополя». До праць, що повстали під впливом Скорини, але незалежно від його видань, належить і славне своєю роскішною орнаментикою Пересопницьке Євангеліє. Зладив його в 1556—1561 рр. син сяніцького протопопа Михайло Василевич, коштом княгині Заславської. Мова цього памятника дуже близька до тогочасної народньої. Подібною мовою списана ціла низка популярних «учительних євангелій», розкинутих по всьому просторі тогочасної Білорусі й України. Діяльність Скорини та його наслідників випередила в своїому поході «в народ» протестантський рух. Його впливи на білорусько-українську духову культуру помічуються куди пізніше.

В дусі протестантів-кальвіністів працює на Білорусі Симеон Будний, що в 1562 р. випускає з ново-основаної печатні в Несвіжі книжку «Оправдання грішного чоловіка перед Богом», а вслід за нею славний «Катехисіс для простих людей язика руського». До тих двох друків обмежується спроба поширення на білорусько-українських землях протестантських ідей. Сучасником Будного був Василь Тяпинський, що задумав видати євангеліє в старословянському тексті й перекладі на народню мову, але мусів обмежитися до видання тільки двох перших євангелій і частини третього. Де жив, в якій друкарні друкував свої переклади Тяпинський, чи був білорусином, чи українцем, православним чи протестантом — невідомо. З передмови до частини видрукованого євангелія довідуємося тільки, що він належав до палких оборонців народньої мови в слові й письмі, які боліли над її занедбанням й закликали земляків-вельмож та духовних єрархів до праці над подвигненням з занепаду.

«Хтоб богобоязливий стримався, хтоб не заплакав — пише Тяпинський — дивлючися на таку кару божу — бачучи в таких великих княжат, таких значних панів, таких малих, невинних дітей, мужів з жонами, в такім славнім і то найважніше — в такім, колись талановитім, ученім народі руськім, таке занедбання своєї славної мови — просто зневагу до неї, за котрою їх ясна, природжена мудрість відійшла від них, а на її місце зараз прийшла та оплакана невченість, що вже дехто соромиться й свого письма, особливо у божому слові. А що вже може бути жалісніше, що гірше, як не те, що ті, які між нами звуться духовними й вчителями, найменше те письмо знають, найменше його розуміють, шкіл для його вивчення не закладають і поневолі, на сором, до книжок і шкіл польських та інших самі вдаються і дітей примушують»...

Представивши такий сумний стан української мови й культури, звертається Тяпинський до панів, щоби вони вплинули на владик, аби вони з маєтків, наданих їм предками, не витрачували приходів на одяги й роскоші життя, але повертали їх на школи й на науку слова божого в рідній мові. Кінчаючи промову, Тяпинський просить Бога дати йому змогу «або згинути з батьківщиною, коли вона має до решти згинути, або, коли вона буде подвигнена, вибрести разом з нею з недолі»...

Друкарство

Заклик Тяпинського не пройшов без відгомону. В 1569 р. появляється в друкарні вельмож Ходкевичів у Заблудові, на білорусько-українському пограниччу «Учительне Євангеліє», зладжене й видруковане Іваном Федоровим та Петром Мстиславцем, первопечатниками, що прогнані з Московщини, шукали захисту на українській землі. За євангелієм вийшли ще з заблудівської друкарні — Псалтир та Часослов, а хоч сам Ходкевич обіцяв у передмові до тих видань й надалі «не жалувати праці й коштy», щоби дати «церквам і людям божим» ще інші книжки, але на цьому й стануло. Ходкевич постарів і охолов до культурного меценатства в нього відпала. Книгопечатник Мстислaвець перейшов до Вильна, Федоров звернув свої кроки до Львова. А коли він даремне благав підтримки в «сильних міра цього», владик і вельмож, найшлися «малі й неславні» львівські міщани, що підтримали його й започаткували друкарство на Україні. В 1574 р. вийшов у Львові славний «Апостол» Івана Федорова, перша книжка, друкована на українській землі. Видання було коштовне, упередження до нового явища, що ним було друкарство, за сильне, тимто й підтримка львівського міщанства не оберегла Федорова перед довгами й матеріяльною руїною. Залишивши друкарський станок і частину накладу в заставі у жидів, Федорович подався до Острога на Волині й тут вступив на службу славного українського магната князя Константина Острожського. Дня 12 липня 1580 р. покінчено в Острозі велику друкарську імпрезу — друк повної Біблії. Праця над її переписанням і складом тривала повних три роки й не осталася без впливу на українську культуру. Їй, м. і. завдячує своє існування славний «острожський гурток» українських письменників і богословів (Герасим Смотрицький, Христофор Бронський, Демян Наливайко, Клирик Острожський й і.) та неменче славна від нього острожська школа, називана деколи акаде-

мією. Там то в Острозі, як писав сучасник «православ'є наше почало сяяти, мов сонце, будівничі церкви божої почали показуватися, книги друковані почали множитися»...

Князі Острожські, що виводили свій рід з династії Рюриковичів, володіючи велитенськими маєтностями й користуючись повагою в уряді, від давен давніх використовували своє майно й суспільне становище на оборону рідньої культури й національности. Патріярхом православних вважався литовський гетьман князь Константин Острожський (помер 1530 р.) покровителем українського культурного життя був і його син, київський воєвода Василь-Константин. Він то в 70-их рр. XVI ст. організує в Острозі друкарню, школу й той «острожський гурток», що йому припала честь започаткувати організацію висшого шкільництва на Україні.

В Острожській школі, званій теж «триязичним ліцеєм», бо в ній вчили мов — словянської, грецької й латинської, а відтак граматики, реторики, діялєктики, стислих наук — аритметики, геометрії, астрономії, а навіть музики, працювали не тільки місцеві вчені, але й греки (пізніший патріярх Лукаріс, протосінкел Нікифор і и.) люди з високою, західньо-европейською освітою. Сама школа була живим запереченням запевнень противників українства, буцімто на підложжі церковно-словянщини й східньої традиції, немислима ніяка наука й взагалі освіта. З черги видання повної Біблії й багата полемічна література, створена членами острожського гуртка, були дальшими доказами живучости й розвоєвих можливостей старої, української культури.

Але острожському культурному осередкові не судився довгий вік. Сини князя Василя-Константина усі покатоличилися, а там і пополячили. Одинокий з поміж них Олександер, що не зрадив рідної церкви й нації, не пережив батька. Смерть князя Василя-Константина була заразом смертю початого ним діла.

Великий вплив на культурно-релігійний підйом українства половини XVI в. мав двір московського вельможі-емігранта князя Андрія Курбського в Миляновичах на Ковельщині. Тікаючи від неласки царя Івана Грозного (1564 р.), Курбський, хоч і людина воєнна та авантурнича, як великий прихильник книжности й фанатичний оборонець православної церкви, громадив довкола себе письменників і богословів, що перекладали писання отців церкви й усякими способами боронили прадідівський обряд від насильств і пониження. Курбський листувався не тільки з українською шляхтою й магнатами, але й виднішими міщанами, заєдно піддержуючи їх на дусі й підсилюючи їх привязання до прадідівської церкви й культури. Правда, як москвитин з походження і старообрядець з переконання, для якого тогочасна західньо-европейська культура була тільки «барбарією», Курбський, як і гурток учених і богословів, що його окружав, не створив нових культурних цінностей, як і не намітив шляхів і засобів боротьби з надвигаючим католицизмом. Все його значіння для нашого життя обмежилося до зберігання старовини, зясовуючись в строгому, культурно-релігійному консерватизмі. Подібний культурний осередок створився на дворі князя Юрія Слуцького, нащадка київських князів Олельковичів. В другій половині XVI ст., була в Слуцьку друкарня й школа, але про слуцькі видання й діяльність слуцької школи ми мало що знаємо.

Меценатські спроби аристократії, отих Ходкевичів, Острожських, Слуцьких і Курбських, якнебудь підтримали упадаючу українську культуру, обмежені до доброї волі одиниць, не були тривкі самі по собі. Зі смертю меценатів приходив кінець і їхньому ділу. Гідних переємників не стало й українське громадянство, хоч і як раділо Заблудовом, Слуцьком, Миляновичами й Острогом, дуже скоро зрозуміло, що нема йому чого «надіятися на князів», а самому братися за діло. Скромнішими засобами, меншими, але збірними силами, своїми міщанськими, «кожемяцькими» руками розбудовувати те, що започаткували останні могікани родової аристократії. І справді, розпочате діло вже не гине. Підійма його й веде аж до остаточної перемоги міщанство, зорганізоване в церковних брацтвах. Започатковує рух і довгий час несе його на власних плечах українське міщанство Львова — славна «львівська Русь».

«Львівська Русь»

Львів, як наймолодша, але й найбільш многонадійна зпоміж українських, княжих столиць, уже з перших років польського володіння в Галичині, стає оком у голові польської влади. Призначивши йому ролю випадної бази свого напору на схід, Польща окружила його особливою опікою. Тут створено осідок галицького арцибіскупа, на львівському замку сидів «генеральний староста руських земель», тутешньому купецтву облегчено можність скорого збагачення при допомозі т. зв. «права складу», тобто монополю на торговельний транзит поміж сходом і заходом. Усі купці з заходу мусіли виставляти у Львові свій товар на продаж і щойно з непроданою рештою, могли їхати далі. Те саме обовязувало купців зі сходу. Завдяки правові складу, Львів стався вже на прикінці XV ст. справжнім торговельним диктатором, зосередивши в собі торговлю з далеким сходом, Кримом, Молдавією, а почасти й Московщиною. А хоч панами міста були чужинці (в XIV—XV ст. німці, в XV—XVI ст. німці й поляки, від другої половини XVI ст. поляки), то загальний добробут не остався без впливу на українську громаду у Львові. Безпосередно по упадку Української Державности «львівська Русь» принишкла й зійшла на задній плян. Але чим далі, тим вона вище підіймає голову, в там стає грізною конкуренткою для чужинецького можновладства. В 1529 р. уже нарікають львівські німці й поляки, що «Русь позаймала крамниці й місця християн римської віри»...

По правді, то в колишній княжій столиці найшлося мало місця для автохтонів. У Львові, як каже В. Лозінський, було тоді «мало русинів, але багато Руси. Була вона тут завжди в якомусь дуже скороченому, але тим ціпкішому завязку; в худому, але заєдно спосібному до кільчення зерні, подібному до зерен пшениці, находженої у споконвічних, єгипетських гробницях. Про неї оповідають, що кинута в землю, приймається й росте. Під румовищем давнього, самостійного істнування, так скоро забутого самою Русю, що в її памяти окутувалося серпанком історичної легенди, наче під холодним попелом випаленого багаття, залишалася завжди жива іскра, що її леда сильніший подув міг потушити, але й роздути в полумя».

Під суспільним оглядом займала «львівська Русь» XVI ст. третьорядне становище, в політичному житті була зівсім позбавлена голосу, в єрархії львівських «націй», українці слідували щойно по вірменах, алеж... «коли поза вірменською вулицею не було вже нікого й нічого, то поза «руською» простирався цілий світ, сонний і несвідомий, але засилюючий її усім тим, що прокинулося зі сну». (В. Лозінський).

Вона то, по словам тогочасних літописців «установляла собі консулів і проконзулів, дивні присяги чинила, від послушенства владі відприсягала, сама собі свої суди й кари установляла, тих що для чужинців працювали, за проклятих мала, до церемоній церковних не допускала й плювала на них»...

Та «львівська Русь», прокинувшись зі сну, вміла себе взяти в руки, вміла станути «одностайно во єдну волю, во єдну раду в той справі, котора ся точить о вольности всего народа руського. А єсли би который отступовати міл, такового в ненависти совершенно, яко проклятого і декретами духовними, от віри і сполечности руської отдаленого, з каждим часом і на каждом містцу таковим гнушатись, яко отступником і кгвалтовником віри і всеї Руської Речи Посполитої»...

В львівських актах першої половини XVI ст. находимо ще свіжі сліди того, як галицька провінція засилювала львівську Русь. Як то все, що було в ній більш енергійного й підприємчивого тиснулося до Львова, як то працею, ініціятивою й справністю, добивалися багацтва й значіння усі ті українські пришельці з Дрогобича, Вишні, Перемишля, Рогатина, Щирця, Бібрки, Городка та з цілої низки довколичних сіл і містечок.

Тим людям не усміхалося вже ані краківське ані галицьке передмістя Львова, тісно їм було на «руській» вулиці в сусідстві жидівського гета (нин. Зарваниці) й вони чим далі тим численніше пропихаються в ринок, «правим і лівим» добираються до цехів та торговельно-промислових підприємств та імпрез, дотепер доступних тільки католикам.

Щойно скріплена свіжими силами з провінції місцева громада українців, зважилася підняти боротьбу з упокорюючими обмеженнями, накинутими православному обрядові й українській національности.

Брацтва

Організаційними комірками українського міщанства, що їм було під силу не тільки снувати, але й виконувати сміливі пляни й важкі завдання, були церковні брацтва. Міщанська верства, що втративши державну організацію й незалежність, опинилася по містах серед чужинецького засилля і ніби відірвалася від рідньої маси, призабуваючи на рідню мову й звичаї, всеж таки не кидалася рідньої церкви й гуртуючись довкола неї, доволі скоро попала на властивий шлях культурно-національного, а там і політичного відродження.

Про одно з наймогутніших брацтв на Україні, Успенське у Львові, говорить польський історик Лозінський: «дивна річ — львівські українські міщани, що (в XVI—XVII ст.) здебільша говорили й писали по польськи, одягалися по польськи, навіть в головній фортеці своєї окремішности — Ставропігії — радили й списували протоколи по польськи, на портретах і вотах, на домовинах і гробницях в підземеллях Успенської церкви ставили польські, або латинські написи, ця назверх ополячена Русь не переставала ані на хвилю бути собою й почувала себе наче державою в державі»...

Брацька організація мала за собою глибоку історію й традицію. Первопочини її сягали ще в старі, поганські часи, коли то великі рокові свята й похорони зібрали довкола усвячених місць споріднені з собою (братні) роди на богослужби й ігрища. Звичай цих «храмових» пирів перейшов відтак у християнські звичаї, набравши тільки інших форм і глибшого змісту. Самі пири, сталися тільки назверхньою маніфестацією обєднання «братчиків во Христі», що взяли на себе опіку над церквою, над власною освітою та фізичним і моральним здоровлям. З церкви було близько до школи, зі школи до книжки й взагалі до книжнього діла, а там уже до братських шпиталів, захистів і т. д.

Великий вплив на устрій і організацію наших церковних брацтв мали ремісничі цехи, що в них почало організуватися населення міст з хвилею поширення т. зв. магдебурського права. Подібно як у цехах так і по брацтвах почали обовязувати строгі організаційні статути, що окреслювали брацькі права й обовязки. Але коли до цехів могли належати тільки кваліфіковані ремісники-католики даного міста, а вся цехова організація спіралася на професійній виключности й змагала до вдержання означеного числа тих, що могли користати з цехових привілеїв, то українські церковні брацтва, хоч і міщанські в своїй основі, радо приймали до себе й позамісцеву шляхту й духовенство, тобто гуртували у собі все, непозбавлене ще прав, українське громадянство.

Формально, статутові справи і обовязки брацтва зводилися до опіки над церквою, взаїмної брацької допомоги та вдержання, так би сказати, товариського життя. Фактично, в таких брацтвах, як львівське, луцьке, а потім київське, ці права й обовязки були куди ширші. Вони не обмежувалися до самого церковного будинку але до церкви, як установи, та як одинокого заборола української, національної окремішности. Так було, в першу чергу у Львові. Львівське Успенське брацтво, разом з брацтвами цілої низки передміських церков, не спочило, поки не досягло такого, якби здавалося, неможливого в ті часи подвигу, як відновлення галицького владицтва.

Відновлення галицького владицтва

В 20-тих рр. XVI ст. починає львівська Русь боротьбу за віднову православної єрархії. Опорожнення галицької митрополії й віддання її в опіку галицькому... старості, приняла та відроджена львівська Русь, як визов таксамо, як і засвоєння собі львівським арцибіскупом права завідувати справами західньо-української церкви. Львівські міщани, оті «шевці, кравці й кожемяки», як їх згірдливо називали противники, прибравши собі до помочі останки, іще неополяченої української шляхти, добилися в решті решт в 1539 р. відновлення галицького владицтва з осідком у Львові. Дорого, бо аж 450 волів хабаря коштував привілей на галицьке владицтво, але він оплатився сторицею...

Першим львівським владикою став таки львівський міщанин-купець Макарій Тучапський, один з тих пришельців з галицької про-

вінції, що доробившись на торговлі волами, здобув собі ще й таку повагу, що промостила йому дорогу на владичий престіл.

Заохочені успіхом в справі відновлення владицтва, львівські «братчики» почали уперту й систематичну боротьбу за рівноправність з рештою міщанського живла в мурах міста. Боротьба була тяжка й затяжна, а при тогочасному укладі сил, тобто при безсильности королівської влади й всесильности місцевих елєментів, ворожих українській еманципації, деколи здавалася безнадійною. Всеж таки і в тій боротьбі львівське міщанство добилося певних успіхів. Особливо палка боротьба завелася довкола зміни календаря. Коли католики приняли новий т. зв. «григоріянський календар і пробували накинути його православним, вони приняли це як замах на свою обрядову й національну окремішність й відстояли старий «юліянський» календар, не жалуючи для того ані коштів, ані жертв крови. Чисто практичне календарське питання, в тогочасних умовах польсько-українських, а краще кажучи католицько православних взаємин, набрало яскравої, політичної закраски. Українці не приняли справленого календаря тільки тому, що його силувалися їм накинути їх політичні противники. Остаточно мали рацію — за ціну непрактичности старого календаря й цілої низки втрат і невигод, випливаючих з його пристосування до життя, вони всеж таки відборонилися від загрозливого етапу нівеляції їх культурно-національної відрубности.

Багато енергії зужили львівські братчики на поширення освіти й книжности. А хоч перша їх спроба з печатником Іваном Федоровим, обмежилася до видання «Апостола» (1574 р.) а закінчилася банкроцтвом підприємства, братчики не кидали думки про друкарню. По смерти Івана Федорова, братчики, на спілку з львівським владикою Гедеоном Балабаном, викупили його друкарню з жидівського заставу, поширили її й небаром пустили в рух.

Збудувавши коштом всенародніх збірок величаву церкву Успення у Львові, вони зараз таки подбали, щоби при ній, крім друкарні, заложили ще й школу. Поблагословив їх заміри в 1585 р. антіохійський патріярх Йоахим, а владика Гедеон Балабан видав заклик до всього світу православних, прийти львівському брацтву в допомогу. Та й самі братчики, захоплені такими високими й загально-національними змаганнями переконалися, що реформу відродження слід починати від себе. Для цього вони зреформували брацький статут, а традиційні брацькі пири, замінили на поважні зібрання, на своєрідні сойми «руської нації», що на них вирішувалися всі біжучі справи віри, національности й культури.

Зреформований статут Успенського брацтва затвердив патріярх Йоахим, а вслід за ним царгор. патріярх Яремія, що ще й від себе доручив брацтву нагляд над духовенством і зверхність над іншими брацтвами у Львові й краю. Львівське Успенське брацтво дістало титул «ставропігіяльного» тобто «хрестоносного» й було вилучене зпід влади місцевих владик, а віддане в безпосередну опіку патріярхові.

Таке виріжнення львівського брацтва, мало свої добрі й лихі сторони. На зразок львівського й під його зверхністю повстає на галицькій провінції й поза нею низка брацтв (прим. в Перемишлі, Берестю, Луцьку, Рогатині, Городку, Гологорах, Сатанові й ін.). Скрізь засновуються

при брацтвах школи, шпиталі й захисти для старців, скрізь теж кипить боротьба за права української церкви й національности. Але з другого боку право нагляду над духовенством й незалежність від місцевого владики, дана львівському брацтву, привели до тертя і непорозумінь з духовною єрархією, що очевидно, дуже некорисно відбилося на ході загально-українських, культурних і політичних справ.

Оскільки видавничо-науковий рух при Успенському брацтві у Львові не міг дорівняти подібному рухові в Острозі а відтак у Києві, остільки високо піднялася львівська брацька школа.

В її учительському зборі були такі люди, місцеві й приїжджі, як архієпископ Арсеній, Стефан Кукіль та Лаврентій Зизаній, Кирило Транквіліон Ставровецький, пізніший київський митрополит Іван Борецький, та інші. Подібно як в Острозі, львівська школа належала до установ вищого, ліцеального типу, і як така доставляла вчителів для початкових і середніх шкіл галицької провінції.

Числючися з рівнем польських, головнож єзуїтських шкіл, львівські братчики пробували заводити в своїй школі ріжні іновації на зразок чужинецьких шкіл, а перш за все уприступнювати виклад зрозумілою для початкуючих, народньою мовою. Назагал це подобалося й імпонувало українському громадянству, але були в ньому й консервативні елєменти, що в кожному новаторстві підозрівали загрозу для східньої церкви й української національности.

Іван Вишенський

На чоло консервативних елєментів висунувся найславніший український письменник і публіцист тих часів Іван з Вишні. Пробувши багато літ на Атосі й пройнявшися духом аскетизму, він старався побарювати всякі новости, що поневолі втискалися в українську культуру й картаючи «світське» життя українського духовенства не спочував він і львівським братчикам, за їх нібито загрозливе для українського життя й старої культури новаторство. Та хоч як братчики поважали Івана Вишенського, хоч як подивляли його відданість справі, всежтаки не далися збити з раз обраної дороги. В славній «Пересторозі» написаній Юрієм Рогатинцем, вони дали ясну й вичерпуючу відповідь на всі закиди того роду. На їх думку українська школа, бажаючи видержати конкуренцію з анальогічними установами єзуїтів, мусить наближуватися до їх рівня й не обмежуватися єдино до пережовування непридатної вже до життя, хоча й поважаної старовини.

Церковна унія

Дарунок східніх патріярхів Йоакима й Єремії для львівського брацтва в формі їх зверхности над духовенством і незалежности від місцевої, духовної єрархії, був трагічний в своїх наслідках. Тертя й непорозуміння поміж брацтвом і духовенством з того приводу, спричинили серед єрархії рух в напрямі... унії з католицькою церквою. Українські владики, не бажаючи підлягати й рахуватися з «простими хлопами, сідельниками й кожемяками», як вони згірдливо називали міщан, воліють

ли піддатися під зверхність римського папи й увійти в звязок з добре зорганізованою католицькою церквою.

Почалося від боротьби брацтва з львівським владикою Гедеоном Балабаном. Справа дійшла до патріярхату, а коли до Львова зїхав сам патріярх Єремія й, розібравши питання спору, станув по сторонї брацтва, Гедеон Балабан рознервувався до того, що викляв брацтво, а сам піддався під опіку львівського, латинського арцибіскупа...

Цього тільки ждала польська влада й католицька єрархія. Вона здавна продумувала над тим, якби то, коли вже не можна було заступити православної єрархії католицькою, то бодай підчинити її владі римського престолу й католицької єрархії. На фльорентійському соборі в 1439 р. зявився київський митрополит Ісидор, що разом з багатьома грецькими владиками прийняв унію, але ця унія не вийшла поза особу самого митрополита. Спроба перещепити її на грунт православної церкви не вдалася. Даремні теж були унійні змагання великого литовського князя Казимира Ягайловича, а по ньому князя Олександра. Не довела до нічого схильність до унії й такого всевладного українського магната, як князь Василь-Константин Острожський. Але тепер, коли православні єрархи почули себе особисто ображені й покривджені царгородським патріярхатом, витворилася атмосфера, пригожа для унії. Очевидно, тільки в верхах духовної єрархії, що рішила ділати потайки знаючи, що громадянство на унію не піде.

Нерозважний і упокорюючий українського єрарха крок Гедеона Балабана, був гаслом для цілої унійної акції. По кількох місяцях живої переписки і диспут, стануло при Балабані ще трьох інших українських владик — Терлецький з Луцька, Пелчинський з Турова й Зборівський з Холму. Вони списали постанову визнати римського папу своїм зверхником, але зобовязалися тримати свою постанову в таємниці. Думали поставити громадянство перед доконаний факт у надії, що решту зробить вже за них польська влада й католицька єрархія. Сталося це в 1590 р. З черги приступив до змовників ще й київський митрополит Михайло Рогоза. Подібно, як Балабан, він був обурений на патріярха, що нібито кинув на нього клятву. По правді, обурення Рогози було неслушне. Грамота з клятвою була злобним фальсифікатом особистих ворогів митрополита і нічого спільного з патріярхом не мала.

На прикінці 1594 р. написали названі українські єрархи лист до короля й папи, що в ньому заявляють свою охоту піддатися під зверхність римського престолу та обіцюють наклонити до цього решту єрархів, духовенство й громадянство. Тількиж у своїому листі, вони висловлюють побажання, щоби унія з Римом не порушувала ані устрою ані обрядів східньої церкви, та щоби владик зрівняти в правах з католицькими єпископами.

Король, діставши до рук таке письмо, дуже зрадів і заявив повну готовність піти назустріч побажанням «навернених» єрархів. Наприкінці 1595 р. виїхали до Риму владика Терлецький та новий володимирський єпископ Іпатій Потій; 23 грудня тогож року, вони перед папою й собором кардиналів зложили присягу на вірність католицькій церкві, в імени своїм і всіх українських владик.

Таємниця, в якій унійно настроєні владики вели своє діло, не

вдержалася довго. Громадянство доволі скоро довідалося про їхні заходи, але не бентежилося ними. Воно знало, що все одно, такий преважний акт, вимагає загального одобрення й перед собором владик і духовенства, він не може стати правосильним. Але король, лякаючись, що собор православних не одобрить акції владик, не погоджувався на його скликання дарма, що домагався його скликання такий впливовий магнат, як князь Василь-Константин Острожський. І в цьому була помилка. Острожський, обурений на короля, видав універсал до громадянства, в якому пятнує владик уніятів зрадниками віри й народу, та закликає всіх до оборони православя.

Грамота, підписана таким авторітетом у справах культури й політики, як Острожський, зробила своє. Піднявся загальний ропіт, що злякав деяких владик-уніятів. Перший покинув задумане діло сам його ініціятор Гедеон Балабан, його слідами пішов і перемиський владика Копистинський. А коли замішання в царгородському патріярхаті по смерти Єремії (1594) не подавало православним надії на поміч з цього боку, вони звернули свої погляди на — козаків. Вони то, як ми вже знаємо, погромили маєтности владики Терлецького на Волині й взагалі заявляли готовість кожної хвилі озброєною рукою «захищати святу церкву православну». Правда, саме в той трівожний час, козаки переживали важку скруту, по перемогах Жолкевського над ними, але це не виключало їх допомоги православним у найблизшій будучности. Покищо король уступив і на день 6 жовтня 1956 р. назначив собор духовенства й шляхти в Берестю.

Берестейський собор

Скликано собор не на те, щоби на ньому розважити питання приняття унії, але щоб на ньому проголосити унію, як доконаний факт. Такий недипльоматичний підхід був черговою помилкою прихильників і покровителів унії. Зїхалися до Берестя не тільки світські уніяти й духовні, але й православні єрархи, духовенство, магнати, шляхта та депутати міських громад і брацтв. На чолі православних станув князь Василь-Константин Острожський і одинокий його православний син Олександер. Але до спільних нарад не прийшло. Уніяти зібралися в місцевій катедрі, православні у приватній господі. А хоч поміж обома партіями три дні кружляли листи й посередники, до згоди не прийшло. Розїхалися з Берестя з тим, з чим приїхали. Уніятські владики проголосили унію, а всіх її противників викляли. Те саме зробили православні у відношенні до уніятів. Одні й другі вислали до короля просьби допомогти їм у боротьбі з противниками. Очевидно, король як прихильник унії, знехтував голос православних і рішив підпомагати уніятів.

Почалася боротьба. Зразу словом і письмом. В повені полємічної літератури, що спливала бистрими потоками з обох сторін, траплялися речі гідні уваги. Такою була «Апокрізіс» Філялєта (Бронського) такими були повні палкого вогню й переконуючі силою вислову писання Івана з Вишні.

Але проти слова й письма православних стануло не тільки слово й письмо уніятів; за ними була влада, був король і католицька єрархія.

А кого вони не могли переконати, того могли примусити до мовчанки силою. Почалося насильне відбирання владичих катедр і церков від православних, почалися переслідування ворожих унії священиків і мирян. А коли, по смерти Рагози (1599) став київським митрополитом Іпатій Потій, становище православних перейшло в нестерпну скруту. Питання унії й православя, перестало вже бути питанням богословської догматики. Навпаки, воно перемінилося в сутополітичну проблєму й стало зародком непередбачених у наслідках зударів і конфліктів. Лави оборонців православя слабли щодо суспільної якости, але могутніли щодо скількости. Покидали їх, вимираючи, або ополячуючись магнати, шляхта, але залишалося тверде в своїх переконаннях міщанство, козацтво й жмінка малоземельної шляхти.

«Справді, щирого поваження варті були ці шляхотські недобитки — пише Грушівський — що махнувши рукою на ласку королівську й усіх можних сього світу, боронили завзято, своєї справи церковної, що в їх поняттях була національною справою, бо православна церква вважалася підставою цілого національного життя і здавалося, що з упадком православної церкви впаде до решти все національне життя».

Відданість справі й подивугідна завзятість православних робила своє. В 1607 р. вони вимогли на уряді закон, що згідно з ним, на будуче всі духовні посади православних будуть віддаватися тільки православним. Але цей закон не увійшов у життя. Прихильний унії король Жигмонт далі роздавав православні катедри й парохії виключно уніятам. Доходило навіть до того, що коли король звелів перебрати Печерську Лавру від православного архимандрита Федора Тура, то він, маючи за собою київського воєводу князя Василя-Константина Острожського, спротивився королівському наказові й відборонив манастир від уніятів збройною рукою. Подібно оборонився й Жидичинський манастир на Волині. В Галичині було покищо пів біди. Тут на обох владицтвах — львівському й перемиському сиділи православні, алеж вони не були вічні й треба було думати про те, що станеться з галицькими єпархіями, по смерти православних владик.

А тимчасом верхи українського громадянства чим далі, тим більше рідли. Мелетій Смотрицький в своїому «Треносі» (1610) або «Плачі східньої церкви» даремне бідкається над втратами через окатоличення магнатів і шляхти. Вірне своїй церкві й народности громадянство, не бачучи підпори ні допомоги, попадає в одчай, з якого рятує його — козаччина.

Коли Потій, розгромивши православних у Вильні, попробував зробити це саме в Києві, козацький гетьман Тискиневич післав йому осторогу, щоби не важився цього робити, бо він уже дав наказ козакам збройною рукою протиставитися його замірам. Під опікунчими крилами козаччини почалося в Києві нове культурно-національне життя. І тут, подібно, як у Львові, започатковує його міщанство. Воно залякане перемогою унії, старається задержати за православними бодай їх силвно обкроєний стан посідання.

Манастирі, церкви і школи

По смерти архимандрита Нікифора Тура обрано на його місце Єлисея Плетенецького, що першим з печерських наставників припинив сите чернецьке життя й почав обертати великі манастирські доходи на культурно-національні потреби.

Він то закупив стрятинську друкарню Балабанів й около 1615 р. започаткував працю славної лаврської друкарні, довкола якої громадиться цілий гурт учених, письменників і богословів; при піддержці козацького гетьмана Сагайдачного, починають вони широко закроєну, культурну й організаційну роботу. Рівночасно з духовим підйомом у печерському манастирі повстає в Києві на Подолі б р а ц т в о, що йому записала своє майно жінка мозирського маршала Стефана Лозки, Гальшка Гулевичівна. До брацтва записалося не тільки все українське міщанство Києва, але й дооколична шляхта та козаки, з гетьманом Сагайдачним на чолі. Спираючись на таку силу як козаччина, київське громадянство могло спокійно віддатися праці над піднесенням рідної культури й церкви з хвилєвого упадку.

На грунті, записанім Гулевичівною, будує брацтво великий Богоявленський манастир а при ньому закладає школу, на зразок львівської. Колиж у Галичині померли православні владики — Балабан (1607) і Копистинський (1610), а на цілу Україну залишився тільки один одинокий православний владика — Тисаровський у Львові, київські громадяни переймили єрусалимського патріярха Теофана, підчас його повороту з Москви, й заставили його відновити їм українську, православну єрархію.

Прошення київської громади підтримав своєю повагою гетьман Сагайдачний й це переконало патріярха. Протягом осени й зими 1620 р. він висвятив православним митрополита й пятьох владик; зробив це в тайні перед польською владою й уніятською єрархією й тому потайки перебрався поза границі Польщі. На перемиського владику висвячено тоді ігумена київського, брацького манастиря Ісаю Копинського, вслід за тим настановлено київським митрополитом Йова Борецького, на полоцького владику посвячено Мелетія Смотрицького, на володимирського владику посвячено трехтемирівського ігумена Єзикиїла Курцевича, на луцьке владицтво Ісаака Борисковича нарешті на холмське владицтво Паісія Іполитовича. Українська православна єрархія, з митрополитом на чолі, була обновлена, алеж переведена потайки, революційним шляхом, не найшла апробати в уряді. Православні єрархи так і залишилися титулярними й не могучи обняти своїх епархій, залишилися в Києві, під охороною «христолюбивого війська запорозького». Формального затвердження обновленої, православної єрархії добилося українське громадянство куди пізніше, щойно по смерти творця й покровителя берестейської унії короля Жигмонта.

Розгром військ і смерть Жолкевського під Цецорою (1620), де забракло українських козаків, поставив Польщу в трудне положення. Українське громадянство бачучи, що Польща без козаків не обійдеться, рішило скористати з нагоди й вимогти на ній уступки в користь православної церкви.

Справу порушено на варшавському соймі 1621 р. Та даремне висилював свою красномовність і аргументацію голова українських парляментаристів Лаврентій Древинський, що, малюючи безпримірні утиски православних, казав:

«Король жадатиме чи не більшої половини війська від українського народу, але як цей нарід заступатиме своїми грудьми державу, коли він не буде заспокоєний у своїх домаганнях? Як можемо заходитися коло спокою від сусідів, коли не маємо внутрішнього спокою, в себе в дома?»

Король не поступився. Знав, що без козаків не обійдеться, але новопоставлених владик звелів арештувати, як тількиб вони пробували обняти свої епархії, а хто їм у цьому помагатиме, звелів карати на горло. Для позискання козаків дав тільки голословні обіцянки, що їх не думав дотримати й не дотримав. Козаки з Сагайдачним на чолі повірили королівському слову й під Хотином спинили загрозливу турецьку навалу. Про польську «заплату» козакам за хотинську кампанію ми вже говорили. Сагайдачний вмірав огірчений на польську невдячність, а його наслідники й усе українське громадянство зрозуміло, що мирним шляхом не здобудуть від Польщі нічого. Українці пригадали собі «одновірну» Московщину. Ігумен густинського манастиря біля Прилук, основаного Раїною Могилянкою Вишневецькою (матірю ославленого Яреми), зорганізував акцію втягнення Москви в справи української православної церкви. Літом 1624 р. поїхав до Москви один з українських владик з пропозицією цареві — приняти козацьке військо й всю Україну під свою протекцію... Москва, ослаблена недавною «смутою», не мала відваги послухати українських пропозицій, але її апетити на Україну загострилися, шлях на північ протерто... Тимчасом козаччина кривавилася в непосильних повстаннях проти Польщі, а громадянство терпіло й дожидало переміни умов свого незавидного життя. Остаточно діждалося. Принесла її смерть короля Жигмонта (1642).

На так зв. конвокаційному соймі, українські депутати — Древинський з Волині, Кропивницький з Поділля й Кисіль з Київщини, підтримувані представниками козаччини, поставили рішуче домагання заспокоєння потреб православної церкви. Рівночасно козацький гетьман Кулага посунув з військом на Волинь. Але українські справи не мали успіху на конвокаційному соймі. Не маючи сміливости відмовити, поляки відложили їх до елєкційного сойму, скликаного на осінь 1642 р. Тут, при особистій інтервенції королевича Володислава, що готовився до війни з Москвою й потребував козацької допомоги, прийшло до компромісу. Порішено створити дві митрополії — православну й уніятську, а владицтва розділити в той спосіб, що львівське, перемиське й луцьке припалоби православним, а володимирське, холмське й турівське малиб дістатися уніятам. Осібні королівські комісарі мали переводити розподіл церков та парохій. Рівночасно обіцяно видати закон про повну рівноправність православних по містах. Домагання козаків, щоб їм забезпечити право участи в виборі короля, нарівні з шляхтою, відкинуто, так само, як не признано владик обраних і посвячених тому двацять літ без відома й проти волі польського уряду.

Петро Могила

Хоч які були скромні й здебільша, формальні уступки польської влади в користь українського громадянства й православної церкви, українці мусіли задоволитися ними, хочби тільки тимчасово. Вони зразу взялися до вибору митрополита й встановлення православної єрархії.

Митрополитом обрано печерського архимандрита Петра Могилу. (1633 р.) В порівнанні з своїм невизнаним попередником Ісаєю Копинським, що як непохитний оборонець православя, був виразником орієнтації на Москву, Могила був більш здержливих, так би сказати, опортуністичних поглядів. Посвоячений й заприязнений з польськими панами він уже як архимандрит, (від 1627 р.) співчував компромісовому полагодженню справи поміж православними й уніятами. Тому маючи симпатії на польському боці, він мусів щойно перебороти недовіря українського громадянства й підзорливість козаків. Заснована ним, при печерському манастирі школа з латинською, викладовою мовою, викликала враження небажаної конкуренції брацькій школі й до тогож дух у ній був для прихильників православя підозрілий. Остаточно він мусів зрезигнувати з власної школи й злучити її з брацькою, але зате він зреформував її й підняв до рівня тогочасних, єзуїтських колєгій. Цей крок як і велика праця та запопадливість на культурному полі, привернули йому симпатії громадянства та промостили шлях до митрополії. Сівши на митрополичому престолі, Могила задержав у своїх руках пребагаті манастирі Печерський та Пустинно-Миколаївський, не випускаючи зпід свого впливу й Михайлівського манастиря, як теж залишився братчиком і керівником Богоявленського брацтва на Київо-Подолі.

Зєднавши в своїх руках усі установи православного Київа, він умів використати велитенські доходи з манастирських маєтностей і власну повагу на велику культурну працю. Опанувавши стихію анархії, що запанувала в православній церкві, направивши її устрій, він підняв високо рівень брацької колєгії, зорганізував письменників і вчених та почав широко закроєну, видавничу діяльність.

Крім зреформованої, брацької школи в Києві, що її відтак названо «могилянською», оснував ще Могила школи в Винниці (1634) та в Кремянці (1636). В лаврській друкарні надрукував м. і. славний «Требник», рід енцикльопедії, що водностайнила церковну практику й обряди, «Антологіон», та цілу низку проповідий і передмов до лаврських видань. Могилі приписують теж авторство, а бодай співпрацю в «Літописі», одному з найвидатніших, полємічних творів того часу.

«В його особі — каже Грушівський — святкувало українське громадянство свою першу національну перемогу по стільки літах смутку, неволі й пониження».

XXIV. ХМЕЛЬНИЧЧИНА

З повстанням Богдана Хмельницького починається нова епоха історії України — доба відродження української державности. Приспана цілими віками лихоліття ідея державної самостійности, пробудилася серед релігійної боротьби і козацьких повстань першої половини XVII ст. Але весь політичний і національний рух, що тоді так широко розвинувся, був тільки приготовленням до того, що мало прийти пізніше, це були немов вступні маневри перед великою воєнною кампанією. Народні сили поволі збиралися й організувалися до спільного діла, серед труднощів і перешкод пробивалися уперед. Але аж у Хмельниччині виявилася у повнім виді могутність маси, її елементарна сила, організаційні здібности, культура й громадська зрілість. Серед великого народнього зриву виявилося, що таке український нарід і що він може осягнути. Україна, що довгі часи була невідомою, забутою закутиною на краю світа, знову стала центром уваги цілої Европи, добула собі значіння і пошану, вернувши між інші народи і держави як повноправний громадянин. З печаттю Хмельниччини український нарід пішов у дальшу свою історію.

Причини Хмельниччини

Цей великий народній рух був вислідом різнородних причин, яких коріння сягало у далеке минуле. Народня маса найбільше відчувала соціяльне поневолення. На західній Україні панська влада осягнула вже верх своєї сили так, що селянинові не залишилися ніякі людські права. На сході, у Придніпрянщині, селянин мав ще деяку свободу, але пани намагаються відібрати йому ці останки волі. Нарід боронився, але доля його ставала все більше важка. Це признавали самі поляки. Польський історик Коховський пише: «Що з українським народом поступали без деякої несправедливости, не можу заперечити. Все залежало від суворої або мягкої вдачі старост і панів тамошніх та від вдачі самого народу — покірного супроти влади чи бунтівничого. Брали десятину зі стад кінських, податок від худоби, десятину з пасік і інші підданські повинности, які здавна відбувалися і зносилися. Але коли для збільшення доходів повинаходжено ще нові податки — шкіру за право ловити звіря, небувалі податки від риболовлі, коли збільшено панщину, всякі вини, кари і інші такі речі,— на них селяни нарікали і жалувалися як на незносні тягарі, тим більше, чим сильніше наставали збірщики та немилосердно виконували панські накази. А найбільше обвинувачувано настирливість жидів, що з кривдою людности вишукували різні доходи, або брали на себе горівчану аренду»... Другий польський історик Грондський зображує справу так: «Нарід український тим способом утіснявся: синів змушували пани до всяких служб, а від батьків звичайним способом вимагали роботи і чиншів. У кого було більше синів, то лишали батькові одного, щоби з ним відбував звичайні повинности на пана, а з усіх інших жонатих синів брали на тиждень одну монету, звану «дудком»; жиди цей податок збирали і виплачували. Крім того, коли родилася дитина, особливо хлопець,— не дозволяли хрестити, поки такоїж монети не заплатять. Також коли дівчина віддавалася заміж, не можна було побратися, не заплативши наперед того дудка панові. І це на перший погляд здавалося легке, але потім через жидівську хитрість виросло у важкий тягар. Також інші селянські повинности зростали з дня на день, по більшій части тому, що віддавалися в аренду жидам, а ті не тільки видумували різні доходи, з великою кривдою селян, але й суди над ними собі присвоювали». Навіть сам жидівський письменник Натан Гановер признає, що селяни були дуже обтяжені: «Решта бідного українського народу робила панщину у магнатів і шляхти, а ці обложили його тяжкою працею, дома і на полі. Шляхта накладала на нього великі тягарі, а декотрі шляхтичі страшними способами силували до переходу на пануючу віру. І був він до тої міри понижений, що всі народи, а навіть і той нарід із усіх найбідніший — жидівський — теж панував над ним!» Французький інженер Боплян, будівничий Кодаку, писав просто: «Шляхта живе як у раю, а селяни як у чистилищі, а як ще селянам трапиться попасти у неволю лихому панові,— їх становище гірше від галєрних невільників»...

Положення міщан було краще як селян, бо міста мали яку-таку самоуправу; але пани, у погоні за зиском, почали вимагати і від міщан чимраз більших данин і повинностей. Ненаситність магнатів дала відчуватися навіть дрібній шляхті; малий шляхтич-хлібороб мусів у всьому іти за паном, а як відважився спротивитися, вельможа міг знайти тисячу способів, щоби його знищити, відібрати йому майно і самого прогнати з батьківщини. Над усіми тяжіла рука могутніх «короленят».

Неменше як соціяльна справа було напружене релігійне питання. Хоч у 1632 р. доведено до релігійного компромісу, то далеко ще було до того, щоби настала повна релігійна толєранція. З тодішніх відносин могли бути вдоволені верхи православної єрархії, яким забезпечено духовні уряди і маєтности і які до влади ставилися льояльно і послушно. Поміркований курс увів уже Петро Могила, а його наступник Сильвестер Косів (1648—1657) у політиці лояльности йшов так далеко, що зірвав цілком зносини з революційною козаччиною, не вважаючи на те, що саме козацтву православна єрархія завдячувала своє обновлення... Але нижче духовенство, особливо дуже чисельне чернецтво, стояло близько народу, прихильно дивилося на козацькі рухи і релігійним «заспокоєнням» цілком не було захоплене. А це заспокоєння ішло дуже поволі і серед різних перепон. Хоч і центральна влада наказувала мир, нижча адміністрація відносилася до наказів неохотно і, де могла, дошкулювала православним. Релігійна боротьба невгавала, усобливо у західніх землях. Сокаль, Белз, Красностав, Грубешів, Ковель, Береcть, Люблин, Більськ, Кобрин, все були ареною взаїмних нападів уніятів і православних, а у Перемищині боротьба перенеслася і на села. Заїзди, напади, відбирання церков, повторялися з року на рік. Відгомони цього ішли по цілій Україні, ворушили уми, викликали фермент невдоволення.

Та найбільше невдоволення було поміж козаками.

Почини повстання

Польська влада на Україні дуже суворо пильнувала постанов ординації 1638 р. і щоби забезпечитися перед новими козацькими рухами, перевела низку гострих мілітарних заряджень. Відбудовано твердиню Кодак, що мала перепинити перехід козаків з волости на Низ. Запоріжжя очищено від повстанчих елементів. На Січі осаджено залогу з реєстрових козаків під командуванням польських офіцерів. Реєстрових козаків уведено у строгу дисципліну. На опорожнені місця до реєстру приймалися тільки люди певні і віддані Польщі. Козацькі вольности обмежувалися чимраз більше. Місцеві уряди не шанували козацького присуду і намагалися підчинити козаків під свою владу, силували їх до всяких робіт і данин. Козаки ніде не могли добитися справедливости. Комісар запорожського війська Шемберк, що з уряду мав доглядати козаків, пригнітав їх таксамо, як інші урядовці. Коронний гетьман Станислав Конецпольський був здавна ворогом козаччини і старався знищити її в самому корені; гетьманський син Олександер Конецпольський вславився як найбільший гнобитель козаків. Протягом сімох років реєстрові козаки жили у великому ярмі нової ординації.

Аж в 1646 році прийшли для козаччини деякі полекші. Король Володислав IV, в останні роки свого панування, став гарячим поклонником християнської ліги проти турків. Під впливом папи і за намовами Венеції він рішився підняти великий похід на Туреччину двома дорогами, через наддунайські краї і Чорним Морем. До цього походу він задумав ужити і козацькі сили. На королівське візвання в квітні 1646 р. до Варшави приїхали відпоручники реєстрових козаків, військові осаули Іван Барабаш та Ілащ Караімович, а з низової старшини Максим Несторенко і Богдан Хмельницький. Король прийняв їх на приватній авдієнції, втаємничив у справу війни з Туреччиною, дав доручення збирати військо і обіцяв привернути давні вольности. Як посли вернулися з Варшави, серед козаків почалися оживлені приготування до війни,— козаччина мала надію добути собі наново давнє становище.

Але пляни короля були побудовані на слабих основах,— чужі держави не дали відповідних підмог, польський сойм рішуче відкинув проєкт війни з Туреччиною. На домагання шляхти треба було стримати також козацькі воєнні заходи. Місцеві уряди використали цю зміну, щоби наново почати утиски козаків. Запоріжське військо віднеслося з своїми жалями до Володислава, але король був безсильний супроти шляхти. «Шаблями добувайте ваших вольностей», таку раду короля переказувала козацька традиція.

Козаки заведені у своїх надіях на поправу долі, розярені шляхетським гнетом, кинулися до нового повстання. Осередком організації стали реєстрові полки, що найбільше відчували на собі чужу владу. Від них повстанчі кличі перейшли до козаків, що були виписані з реєстру,— і до всього народу. Зброї поширено так багато, що князь Ярема Вишневецький у своїх підданих на Лівобережжі відібрав кількадесять тисяч рушниць. Приєдналися до руху також деякі частини

польського війська, в яких служили українці, нпр. драгони, що були «з роду українці, з віри греки, з убрання німці». Для агітації послужила легенда про це, що король прийде з підмогою козакам проти шляхти і що він своїми листами заохочує їх до повстання. Під кінець 1647 р. приготування були покінчені; 500 довірених від усіх полків виїхало потайки на Запоріжжя,— на їх чолі Богдан Хмельницький.

Богдан Хмельницький

Богдан Зеновій Хмельницький походив з дрібного шляхетського роду, гербу Абданк. Його батько, Михайло, був дворянином у Жолкевських і Даниловичів, жив зразу в Жовкві й Олеську, потім переселився у Придніпрянщину, заложив на краю степів містечко Чигирин і був там підстаростою. 1620 р. ходив проти турків під Цецору на чолі відділу охотників і там поляг лицарською смертю. Богдан уродився біля 1595 р., учився в якійсь українській школі і потім у єзуїтських колегіях у Львові і Ярославі та добув собі середню шляхотську освіту. Як двацятилітній парубок був теж у бою під Цецорою і попав там у татарський полон. У неволі перебув два роки, в околицях Константинополя. Козаки викупили його і він пристав до запоріжського війська. Тримався з реєстровими козаками і у повстаннях не брав участи: волів спокійне життя; оженився, господарив і побільшував батьківський хутір Суботів під Чигирином. 1638 р. був козацьким писарем і при тодішній ординації дістав уряд чигиринського сотника. 1646 р. їздив до Варшави для переговорів з королем.

Майже до старости, «до сивих літ», як сам казав, Хмельницький був незамітною людиною, нічим не визначався, нічим не звертав на себе уваги. Великі цінности, заховані у глибині його душі, може й ніколи не проявилисяб назверх, може бувби покінчив життя як маловідомий чигиринський сотник. Аж особисті кривди, яких він дізнав, так сильно потрясли тим чоловіком, що нараз з спокійного господаря і льояльного реєстрового козака став проводирем збунтованих мас, славним полководцем, великим організатором та творцем нової Української Держави.

Справа Хмельницького була така сама, як багато інших козаків. Чигиринський підстароста Чаплінський, протегований Конецпольського, почав дошкуляти Богданові; забрав йому воли, забрав улюбленого коня, яким він їздив у дикі поля, побив малого синка, так що той умер; потім оклеветав його перед владою, що він безправно держить хутір, дістав дозвіл відібрати Богданові грунти, уладив збройний напад на його дім, забрав збіжжя і всяке добро. Хмельницький шукав справедливости у суді, в соймі, навіть у короля, але нічого не міг добути. Тоді зійшовся з іншими покривдженими козаками і спільно став готовити повстання. Молодий Конецпольський дізнався про ці пляни і наказав Хмельницького увязнити. За порукою полковника Кричевського його звільнено; але Хмельницький не чекав, що дальше буде, а з іншими змовниками виїхав на Запоріжжя.

Союз з Кримом

На Низу, по Дніпрових островах і в захисних місцях у степу проживало багато козаків — випищиків, що воліли небезпечне життя на безлюдді, як панську владу. Хмельницький почав їх збирати і при їх допомозі добув Січ, на Микитинім Розі, де стояла залога з реєстрових козаків. Добуття Січі мало велике значіння, бо Січ здавна уважалася серцем і столицею Запоріжжя: тут стояла козацька гармата, тут був військовий скарб, тут переховувалися військові клейноти. Хмельницький, якого обрано тут гетьманом, міг рахувати на признання серед всього козацтва. Стали до нього напливати все більші відділи охотників, всякі «пластуни, луковники, лисичники».

Хмельницький рівночасно вів переговори з татарами. Козацькі сили, зібрані на Запоріжжі, були за малі до війни з поляками, потрібна була чужа поміч. Козаки вже ранше (1645—1647) порозумівалися з Кримом, хотіли запевити собі невтральність татар на випадок війни. Тепер справа пішла дальше. У посольстві до хана поїхав козак Книш і з ним старший син Хмельницького, Тиміш. В Бахчисараї зустріли послів прихильно; посередником був, як казали, один татарський мурза, котрому Хмельницький відіслав сина, захопленого у полон. Татари були розізлені на поляків, що не діставали на час умовленого гарачу, та що поляки нападали на їх оселі й забирали худобу. Хан Ісламм Гірей дав дозвіл одному з мурзів Тугай-бееві іти на підмогу козакам. Ця поміч була для Хмельницького дуже цінна. Козацьке військо мало добрих піхотинців, але нестявало йому кінноти, що швидкими рухами моглаб заскочити ворога,— легка татарська їзда якраз добре надавалася до цього. Притім повстанці мали забезпечену південну границю від несподіваного набігу татар. Обі сторони заприсягли союз, а татари дали притім обітницю, що не будуть брати у полон українського населення.

Жовті Води

Вчасною весною 1648 р. почалася війна. Польський коронний гетьман Микола Потоцький мав плян кинути значне військо на Запоріжжа, щоби не дати повстанцям перейти на «волость» і тут побільшити свої сили. Один відділ під проводом зненавидженого козацького комісаря Шемберка і молодого Степана Потоцького вислано суходолом здовж Дніпра у степи. Реєстрові козаки, під командою осаулів Ілаша Караїмовича і Барабаша, поплили човнами Дніпром. Обі частини мали зустрітися біля Кодака і звідтам разом ударити на повстанців. Але Хмельницький випередив ці пляни. Він рушив з Запоріжжя швидким походом, не дав обом відділам злучитися й окружив військо Шемберка над річкою Жовті Води. Не почав відразу наступу, а наперед порозумівся з реєстровими козаками, що плили Дніпром. Біля Камяного Затону серед реєстровців счинився розрух; вони убили Ілаша і Барабаша й під проводом Джелалія пішли на стрічу Хмельницькому.

Тепер повстанці з усіх сторін ударили на поляків. Шемберк про-

бував відступати під заслоною табору, але на урочищі Княжі Байраки 16 травня 1648 року запорожці разом з татарами розірвали табор і почали громити польське військо. Польські полководці попали у полон. Шемберка, за його жорстокість, козаки убили на місці, Степан Потоцький умер від ран.

Корсунь

Микола Потоцький разом з польним гетьманом Калиновським пішли на поміч обложеному війську, але на вістку про бунт реєстрового війська і безвихідне положення Шемберка рішили уступати на північ, у безпечне місце. Хмельницький дізнався про польський відворот і вислав попереду поляків козацьку і татарську кінноту. Недалеко Корсуня під Гороховою Дібровою козаки зробили засідку. У болотнистому ярі, між двома горами, перекопали дорогу, насипали з боків шанці і чекали поляків. Дня 26 травня 1648 р. прийшло до бою. Як тільки польський табор увійшов у яр, козаки почали стріляти з переду і з боків, а з заду ударили татари. Польське військо у тісному місці не могло рушитися ні в одну ні в другу сторону. Прийшло до страшного погрому. Багато поляків лягло на місці, багато пішло у полон. Козацькими бранцями стали також оба гетьмани Потоцький і Калиновський; їх віддано татарам.

Тріюмф козацький був незвичайний. Перемога була така велика, як дотепер ніколи у козацькій історії. Богдан Хмельницький з своїми військами пішов дальше на північ аж до Білої Церкви, де кінчилася давна козацька займанщина. Нарід витав переможців з хоругвами, з хлібом і сіллю. Тут козацький гетьман відправив свято перемоги, при участи військової музики, гарматних вистрілів і радости війська.

Переговори

Козаки підняли постання з одною означеною метою, добути назад старі козацькі вольности. Інших, ширших змагань вони не мали. Не думали про це, щоби викликати соціяльний переворот, знищити шляхту, увільнити селян від підданства, або щонебудь інше. Ще менше думали про національне повстання й утворення самостійної держави. Вони уявляли собі, що козаччина може жити свобідно у Польщі, як тільки король матиме більшу владу,— вони вірили, що король має найкращі наміри, а все лихо походить тільки від магнатів, «короленят». Світлі перемоги на Жовтих Водах і Корсуні не змінили цих поглядів. Богдан Хмельницький і його однодумці почували, що зробили більше, як задумали, але уважали, що якраз тепер пора до переговорів, бо сили магнатів розбиті,— тепер можна свобідно говорити з королем. Хмельницький рішив зараз зпід Білої Церкви вислати посольство до короля. Як посередник прийшов йому у поміч браславський воєвода, Адам Кисіль. Був це православний шляхтич, дуже привязаний до православної церкви, гарячий оборонець її прав; він чванився своїм українським родом і тим, що ніби його предок боронив Києва від наїзду

Болєслава Хороброго,— але сам не уявляв собі інакше України, як тільки у злуці з Польщею. Перед поляками він заступався відважно за права свого народу, але знову серед українців голосив безупинно потребу державно-польського патріотизму. За його радою Хмельницький поставив дуже поміркувані домагання: він жадав, щоби побільшено козацький реєстр до 12 000 та виплачено військову плату, що залягала 5 років; разом з тим просив, щоби не нарушувано прав православної віри у Польщі й Литві та привернено православним кілька забраних церков.

Повстання черні

Але поміркована козацька політика не мала ніяких видлядів на успіхи. В тім самім часі, коли Хмельницький приготовляв посольство до Варшави, умер король Володислав IV. Була це подія, що помішала всі козацькі пляни. Козаки були певні, що король їм співчуває, що розуміє причини, які загнали їх до повстання, що погодиться з тим, що сталося, і простить запоріжському війську його «поневільну вину». А тут на місце цього поміркованого, розумного володаря приходили до влади недоступні магнати і юрба шляхти, що кипіла ненавистю до козаків,— тяжко було думати про мир.

З другого боку мировим переговорам перешкодило всенароднє повстання. Від самого початку агітація за повстанням ішла не тільки серед козаків, але й між «посполитими людьми», панцизняними селянами і дрібним міщанством, між яким було багато випищиків. Це були природні союзники козацтва. Але Хмельницький і його однодумці не сподівалися, що на їх зазив повстануть такі величезні маси народу та що повстання, мов огонь, піде по цілій Україні. «І так народ посполитий на Україні, почувши про знищення військ коронних і гетьманів, зараз почав збиратися в полки, не тільки ті, що козаками бували, але хто й ніколи козацтва не знав», оповідає про це наш літописець Самовидець. «І на той час туга велика людям значним всякого стану була і наруга від посполитих людей, а найбільше від гультайства, тобто броварників, винників, могильників, будників, наймитів, пастухів; що хочби який чоловік значний не хотів приступати до козацького війська, то мусів, щоби позбутися того посміховиська і нестерпних бід...»

Розбурхана народня маса почала боротьбу на свій спосіб, під своїми кличами і для своїх цілей. Селяни і міщани не хотіли миритися зі шляхтою: вони якраз у знищенні шляхти бачили кінець свого поневолення. Ненависть до панів, що зростала цілими десятиліттями, тепер вибухла у найгострішім виді, «Денебудь знайшлася шляхта, слуги замкові, жиди й урядовці міські,— усіх забивали, не щадячи ні жінок ні дітей їх, маєтности грабували, костели палили, обвалювали, ксьондзів забивали, двори і замки шляхетські і двори жидівські пустошили, не зіставляючи жадного цілого. Рідко хто у тій крові, на той час, рук своїх не мачав і тої грабежі не чинив», пише Самовидець.

З поміж народу, «черні», виринуло багато талановитих ватажків. На Сіверщині визначався дрібний шляхтич Петро Головацький; повстанці здобули тут Чернигів, Стародуб, Гомель і інші менші городи й уладили страшну різню жидів. В Уманщині проводирем був Ганжа, у Браславщині Трифон з Бершаді. Тут, на Правобережжі, у руки повстанців дісталися всі визначні замки, як Немирів, Тульчин, Винниця, Браслав, Полонне; шляхта майже вся вивтікала, жидів багато вирізано, повстанці захопили масу зброї і всякої добичі.

Найславніше імя добув собі полковник Максим Кривоніс. Про походження його були різні чутки; одні уважали його міщанином з Могилева, інші з Острога, ще інші називають Кривоноса чужинцем, шкотом, що на Україну прийшов як вояк. Це був чоловік незвичайно відважний і завзятий, а з особливою ненавистю відносився до князя Яреми Вишневецького. Цей князь, хоч і походив з української родини і мав своїм предком основника Січі, вже був католиком і славився, як гострий пан і воріг козаччини. Повстання вигнало його з маєтностей на Лівобережжі; він пробував спинитися на Волині й особливо строго поступав з повстанцями, карав їх всякими муками, казав забивати на кіл, сверлами очі вертіти: «нехай чують, що вмирають»... Кривоніс видав князеві бої під Немировом і Махнівкою і так погромив його військо, що гордий князь мусів чим скоріше втікати на захід.

Пилявці

Реєстрові козаки, що підняли повстання для своєї справи, спочатку з острахом гляділи на народній рух. Не в їх намірах було іти з «гультайством» і панцизняною черню,— розбої і грабежі народніх ватажків компромітували їх діло перед польським урядом, з яким вони хотіли наладнати добрі відносини. Але народній рух поширився так далеко, що не можна було ані його стримати, ані йому противитися. Треба було рахуватися з тим, що сталося. А притім розгром шляхти давав козаччині великі матеріяльні і політичні користи: ціла східня Україна була вільна від панів, можна було заняти великі простори й завести тут козацький лад. Відділи черні скріплювали незвичайно козацьке військо, з такими силами можна було опертися цілій Польщі.

Так прийшло до союзу між реєстровим військом і «поспільством». Хмельницький увійшов у порозуміння з ватажками черні і признав їх козацькими полковниками. Кривоніс дістав черкаський полк, Головацький переяславський, Ганжа уманський. Але разом з тим козацький гетьман старався увести ватаги охотників у військовий порядок і дисципліну. Він домагався безоглядного послуху своїм наказам, нищив анархію, своєволю і розбишацтво. Одною з перших екзекуцій, які він наказав, було покарання смертю своєвільників, що знищили маєтности Вишневецького. Так само суворо поводився Хмельницький з полковниками: навіть народній герой Кривоніс, за непослух, був покараний звичайною запоріжською карою — був прикований до гармати.

Обі сторони, й українці й поляки, не мали охоти до згоди і війна почалася наново. На чолі польського війська, на місце гетьманів, що були у неволі, станули три «регіментарі»: старий князь Заславський,

молодий Конецпольський й учений Осторог; Хмельницький схарактеризував їх коротко: «один перина, другий дитина, третій латина»... Польське військо під Константиновом ударило на передові українські відділи, віднесло деякі успіхи, але під напором козацьких полків мусіло уступити назад і повстанці добули сильні замки Межибіж і Бар.

До головної битви прийшло під П и л я в ц я м и. Польський обоз був дуже великий, бо шляхта ішла на війну з усякими достатками. «Вибралися панята не так з залізом, як зі сріблом і золотом,— з цілої Корони понабирали столового посуду», шуткував собі один польський жовнір. «Вибралися з пурпуровими ридванами, з золотими гудзами, з шатами обшитими сріблом і клейнотами»... У таборі не було ладу, три регіментарі не мали пошани і не вміли вдержати послуху. 23 вересня 1648 р. Хмельницький ударив цілою силою і відразу викликав переполох серед поляків. Полководці перші кинулися втікати, за ними пішла кіннота і ціле військо. Серед ночі, по бездорожжах усе тікало, куди несли очі. Молодий Конецпольський, перший виновник війни, по дорозі стратив коня, обмінявся одежею з якимсь селянином і так перебраний втікав дальше. Величезний табор з усякими достатками, артилерія і вся зброя дісталися у руки переможців — українців.

Львів і Замостя

Після пилявецької перемоги козацька старшина відбула раду, що робити дальше. Поміркувані полковники були за тим, щоби не йти дальше, але станути на Случі і тут укріпитися. Але чернь була жадна дальшої боротьби, а також татари домагалися походу у Польщу. Хмельницький, хоч сам бажав мира, рішився продовжати війну. 8 жовтня 1648 р. українські війська станули вже під Львовом, що був тоді укріпленою твердинею. Але війська у місті було небагато, бо Ярема Вишневецький, що зразу готовився боронити Львів, на вістку про наступ Хмельницького, захопив гроші, які зібрано на оборону, і залишив місто на власну долю. Налякані міщани почали відразу переговори. Але Хмельницький не думав нищити Львова: «пожалував найпершого міста на Руси», пише польський історик Рудавський. Козацькі гармати ледви кілька разів вистрілили на мури, а тільки відділи Кривоноса вели наступи і 15 жовтня добули Високий Замок. Гетьман пристав на окуп, біля пів міліона золотих, і 26 жовтня українська армія помаширувала далі.

Зпід Львова Хмельницький пішов на З а м о с т я. Там, у сильнім замку, замкнувся Вишневецький, козаки хотіли його добувати. Але Хмельницькому більше залежало на тім, щоби бути ближче Варшави, де відбувався вибір короля. Як елєкція була вже покінчена і королем обрано Яна Казимира, за яким Хмельницький подав голос, українське військо уступило на Придніпрянщину.

У Києві і Переяславі

На день перед святом Різдва гетьман-переможець уладив вїзд до Києва, старої столиці України. Ціле місто витало його святочно, на стрічу йому виїхав митрополит Косів з єрусалимським патріярхом Паісієм, київська академія приймала Хмельницького промовами і віршами, в яких славлено його як Мойсея, що освободив український нарід з неволі, «Богом даного і тому Богданом названого». По дорозі усюди Хмельницький стрічався з радістю і любовю народа і відчував, як дуже змінилися відносини на Україні завдяки повстанню,— але аж тут, у розмовах з найвизначнішими представниками української інтелігенці, утвердився у думці, що повстання увело український нарід на нову дорогу: що справа козацького реєстру чи автономії дрібна і другорядна супроти змагань, які проявляє цілий нарід,— що одинокий шлях, яким треба іти, це шлях власної Державности.

В лютні 1649 р. до Переяслава приїхали посли Яна Казимира, щоби вручити Хмельницькому булаву — новий король признав його гетьманом козацького війська. Але на промови послів, що заповіли приїзд комісії для остаточного замирення, Хмельницький відповів іншою мовою. «Скажу коротко: з тої комісії нічого не буде,— тепер війна, мусить бути! У тих трьох чи чотирьох неділях виверну всіх вас, ляхів, до гори ногами і потопчу вас так, що будете під моїми ногами, а на остаток вас цареві турецькому в неволю віддам! Вибю з ляцької неволі український нарід весь! Перше я за свою кривду і шкоду воював, тепер буду воювати за нашу православну віру! Поможе мені в тім чернь уся,— по Люблин, по Краків, і я її не відступлю, бо це права рука наша, щоби ви не знищили хлопів і на козаків не вдарили. Буду мати двісті, триста тисяч своїх, орду всю при тім. За границю війною не піду, шаблі на турків і татар не підійму! Досить маю на Україні, Поділлю і Волині тепер,— досить вчасу, достатку і пожитку тепер у землі і князівстві моїм — по Львів, по Холм і Галич. А ставши над Вислою, скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчіть, ляхи! І дуків і князів туди зажену, а як будуть і за Вислою брикати, знайду я їх там певно. Не зістане у мене і нога жадного князя і шляхетки у тій країні; а схоче котрий з нами хліба-соли їсти,— нехай війську запоріжському буде послушний!»

Перемога і мир під Зборовом

Хмельницький погодився на коротке перемиря, але під літо 1649 р. розгорілася наново війна. З польського боку виступали у поле всі найвизначніші магнати, Вишневецький, Заславський, Фірлей, Конецпольський, Лянцкоронський. Вони легко перейшли Случ і тут почали громити пограничні селянські і козацькі відділи. Але як прийшли вісти, що наближається головне військо Хмельницького, счинився між ними переполох. Один польський офіцер описував це так: «Панове регіментарі, поки з хлопами була справа, рядили не найгірше; а тепер, як прийшлося до справжніх козаків і татар, зовсім стерялися, тільки один до одного їздили; уже стало на тім, щоб як тільки настане

ніч, кожний у свою путь: одні до Камянця, інші до Володимира; один з другим шопотів, а кожний, що мав кращого у возі, тягнув на коня»...

Поляки уступили спішно і заховалися під мурами замку в З б а р а ж і. Українські війська замкнули їх довкола і почали облогу. У боях полягло кількох козацьких старшин, між іншими корсунський полковник Морозовицький, якого оспівано в піснях під іменем «преславного козака Морозенка». В тім самім часі (31 липня 1649 р.) на Поліссі під Лоєвом поляг у бою з литовськими військами київський полковник Кричевський, друг Хмельницького, що в початках повстання визволив його з вязниці.

На допомогу польським обложенцям у Збаражі виправився сам король Ян Казимир. Він ішов на Сокаль, Радехів, Топорів, Зборів. По дорозі проголосив універсал, яким відібрав Хмельницькому гетьманський уряд, а на його місце гетьманом визначив Семена Забузького, одного з нечисленних козаків, що не пристали до повстання. Але про українську армію і її наміри король не мав ніяких певних відомостей; польські стежі ніде не могли захопити козаків, а від місцевого населення навіть на муках не можна було нічого добути. Тимчасом Хмельницький незамітно забрав більшу часть війська зпід Збаража і виступив з ним на стрічу королеві. Дня 15 серпня, коли польське військо наближалося до Зборова, несподівано ударили на нього козаки і татари. Польські обози, що були розтягнені на довгім просторі від села Метенева до Зборова, не могли боронитися і дісталися у руки татар. Сам король перейшов Стрипу, і тут з військом замкнувся в оборонному таборі. Війська Хмельницького почали наступ з усіх сторін,— ситуація була така, що король міг попасти у полон з усім військом. Тоді Ян Казимир був примушений віднестися до козацького гетьмана з пропозицією переговорів,— до того самого Хмельницького, якому перед кількома днями відібрав булаву.

Під напором хана, Хмельницький мусів погодитися на мир, який підписано 18 серпня 1649 р. Число козацького війська означено на 40 тисяч. Козаки мали право перебувати у трьох воєвідствах,— київськім, браславськім і чернігівськім,— від Случі на заході по моськовську границю на сході. Як кого з інших земель приймуть до реєстру, може без перешкоди перейти з усім майном на Україну. На козацьку територію не вільно входити королівському війську. Також жиди не можуть тут проживати. Державні уряди у згаданих трьох воєвідствах має діставати тільки шляхта грецької віри. Справа знесення унії буде рішена на найближчому соймі. Київський митрополит дістане місце в сенаті. У Києві не вільно єзуїтам закладати шкіл. За всякі воєнні проступки проголошується амнестія; маєтности сконфісковані шляхті, що була у повстанні, будуть привернені власникам.

Козацька держава

Зборівський мир не заспокоїв мрій Хмельницького про велику державу «по Холм і Галич», але всетаки дав козаччині можність організувати державне життя. Найважнішим вислідом замирення було це, що запорожське військо дістало свою обмежену територію, на яку

не мали вступу польські війська,— це була основа для державної будови. Козаки почали уводити тут запоріжський устрій.

Найвищу законодатну владу мала козацька рада, якій належав вибір гетьмана і рішення про напрям внутрішньої і заграничної політики. У перші роки повстання, Хмельницький доволі часто скликав повну чи генеральну раду, до якої доступ мали усі козаки. Але така рада, на яку збиралися тисячі козаків, не була здібна до яких небудь ухвал; що найбільше могла прийняти внесення, які їй ставив гетьман, але часто перемінялася на анархічні, бунтівничі збори. Тому більше значіння мала рада старшини, невелика щодо числа учасників,— на якій була можлива річева дискусія.

На чолі виконуючої влади стояв гетьман і йому підлягали всі урядовці. Хмельницький, завдяки своїй сильній індивідуальности і заслугам, мав послух у всіх і проти його волі ніхто не відважався що небудь робити; а часто він сам без відома ради і старшини переводив це, що уважав за відповідне. При гетьмані була генеральна старшина: писар, обозний, два осаули і два судді. Вони творили немов міністерство, що мало управу краю. Найбільше значіння мав генеральний писар Іван Виговський, найближчий дорадник гетьмана; він зорганізував генеральну канцелярію, у якій сходилися всі нитки і внутрішньої управи і заграничних зносин. Військо було під управою осаулів, які заступали гетьмана у походах; обозний мав нагляд над артилерією і обозами. Скарб був зорганізований добре, хоч не було ще постійного уряду ген. підскарбія. Доходи ішли з давних королівщин, з податків, які платило ціле населення і з цла, яке побирали на границі; цлові комори уладив молдаван Остафій Остаматенко.

Цілий край поділено по запоріжському звичаю на полки і сотні. Після зборівського мира було 16 полків: чигиринський, черкаський, канівський, корсунський, білоцерківський, уманський, браславський, кальницький (винницький), київський, переяславський, кропивенський, миргородський, полтавський, прилуцький, ніжинський, чернігівський. Полковники мали і військову і цивільну владу, таксамо сотники; по містах над козаками мали владу городові отамани, над міщанами війти.

Суди були городові, сотенні, полкові, а найвищою інстанцією був суд генеральний. Козацьке судівництво користувалося давним міським, магдебурським правом і звичаєвими нормами, які витворилися на Запоріжжі. Обовязувала засада: «де три козаки, там два третього судять».

Спроби порозуміння з Польщею

Після зборівського замирення Хмельницький льояльно старався утримати добрі відносини з поляками. Таку умірену політику наказував політичний розум: щоби увести і закріпити козацьку владу на великих просторах Придніпрянщини, на це був потрібний довший час спокою. Для цієї мети треба було понести великі жертви.

Першою було заведення козацького реєстру. Під прапорами повстання стояло до 300 тисяч людей, що звалися козаками і уживали козацьких вольностей; на основі зборівського миру козацьке військо

мало бути обмежене до 40 тисяч. Таке обмеження війська було навіть по думці гетьмана і старшини, бо з таких великих мас народа підчас війни мало було користи, а ці охотники жадали для себе козацьких прав на некористь справжніх, «старовинних» козаків. Хмельницький остаточно перевів цей 40-тисячний реєстр, але через те втратив багато популярности серед народу. Нові «випищики» збиралися полками, виступали з погрозами проти гетьмана «зрадника», у деяких місцях виринули навіть самочинні гетьмани.

Ще більше невдоволення прийшло з моментом, коли на Придніпрянщині появилися наново пани. Вони приїздили зразу з невеликою службою, до селян відносилися лагідно, не вимагали ніякої панщини, а вдоволялися чиншами,— а все таки нарід бачив, що зненавиджена панська влада обновляється знову, що всі визвольні змагання пішли на марне. До того ще з земель, які залишилися під королівською владою, доходили страховинні вісти, як то пани карають повстанців, кілько людей пішло під суд, кілько покарано смертю. Амнестія, яку обіцяв король, залишилася тільки на папері.

Не були здійснені і інші зборівські постанови. Православний митрополит не дістав місця у сенаті, хоч і це було святочно запоручене; не повернено теж православним спірних церковних маєтностей. Мирова політика, яку вів канцлєр Оссолінський, втратила грунт і на королівському дворі і серед шляхти. З татарської неволі повернувся гетьман Микола Потоцький давній ворог козаччини, і став організувати біля себе прихильників кривавої розправи з «бунтівниками».

Молдавський похід

У таких відносинах Хмельницький мусів шукати помочі для України куди інде. У початках повстання козаччина опиралася на союзі з Кримом; зрада хана під Зборовом показала, який цей союзник непевний. Але зірвати з татарами було неможливо супроти польської небезпеки; треба було тільки знайти спосіб, щоби цих своєвільних союзників утримати у вірности. Крим був під протекторатом Туреччини і туди повернув Хмельницький свої наміри. Турецька держава в ті часи була доволі ослаблена, недоставало їй великих султанів, що піднялиб значіння ісляму,— але всетаки це була одна з найбільших держав в Европі, належали до неї багаті країни, а її вазалями були й християнські держави, Семигород, Волощина й Молдава. Польща боялася союзу українців з татарами і турками і заохочувала Хмельницького до походів на Чорне Море,— там повинні козаки шукати воєнного «хліба», не на «волости». В червні 1650 р. до Чигирина приїхав також венецький посол Віміна й обіцював козакам допомогу республики св. Марка, якщо вони рушать на море проти турків. Але Хмельницький вже перше навязав добрі відносини з Портою і не думав їх зривати, а навпаки старався увійти у ближчі звязки з балканським світом.

У Молдавії, яку від України відділяв Дністер, воєводою або господарем був Василь Лупул, князик хитрий і незвичайно багатий. Він уміло лявірував між Туреччиною, якої був підданцем, та Польщею, якої боявся; у зборівській війні він помагав полякам проти українців. Хмельницький задумав відплатитися Лупулеві за його інтриги й у вересні 1650 р. несподівано, з 70-тисячним українським військом і татарами, рушив на Молдаву. Цей блискучий рейд захопив Лупула неприготованим; він мусів під Яссами миритися з козацьким гетьманом. Мир став на тому, що Лупул обіцяв бути союзником України та віддати свою доньку, славну красавицю Розанду, за жінку старшому синові Хмельницького, Тимошеві.

Цей успішний похід підняв значіння Хмельницького у Константинополі. Козацького посла, полковника Ждановича, султан прийняв ласкаво і переслав гетьманові у дарунку дорогі коні і зброю; невдовзі приїхало до Чигирина турецьке посольство, а врешті в березні 1651 р. султан, окремою грамотою, заявив готовість обняти протекторат над запорожським військом. Кримському ханові султан наказав помагати козакам проти Польщі.

Берестечко

Хоч Хмельницький уже «одною ногою стояв у Туреччині», не хотів війни з Польщею і пробував по мирному вирішити справу. У листах до шляхти, зібраної на соймики, він писав так: «Мила нам наша батьківська земля, але природжена віра наша мусить бути ще миліша. Ми за неї завсіди радо вмирали. А тепер нам дома насильство діється! Ми нікому не хочемо чинити безправя, тільки своєї власности допевняємося. З їх милостей (шляхти) хто хоче і як хоче, нехай вірить. Нам до того нема нічого, ми свого, а не чужого домагаємося. Але панове уніяти, що нам гвалтом забрали, нехай повернуть! Не приводіть нас до останнього одчаю! Не примушуйте нас, щоб ми шукали помочі деінде!» Але Ян Казимир рішив уже війну і польські полки рушили на козаків.

Поляки несподіваним нападом захопили Красне (недалеко Бару); браславський полковник Данило Нечай поляг у бою 21 лютого 1651 р. Польські війська пішли дальше, на Винницю, але полковник Іван Богун цілий тиждень боронився завзято і такі втрати завдав полякам, що не були в силі іти дальше. Тоді наспіли на підмогу козацькі полки з Придніпрянщини. Під Липівцем 20 березня прийшло до великого бою; серед польського війська прокинулася паніка, така, як колись під Пилявцями, що полків не можна було стримати від утечі. Хмельницький пішов скорими маршами вперед і дійшов аж до Зборова в Галичині.

У всіх землях, через які переходили козацькі війська, селянство кинулося знову до повстання. Селянський бунт спалахнув навіть на етнографічній польській території, на карпатському Підгіррі, біля Нового Торгу: ватажком виступав там Олександер Костка Наперський, що називав себе сином короля Володислава IV; була це людина з освітою, зручний демагог, дуже популярний серед селянської маси; але його скоро увязнили і він дав голову під топір ката.

Головне польське військо під проводом Яна Казимира рушило на Волинь і Хмельницький мусів також туди повернутися. Оба війська

зустрілися під Берестечком. Польський табор усадовився на кращому місці, серед річок і болот, що його добре боронили; Хмельницькому залишилося гірше місце, нерівне, між горбами і лісами, де не можна було розвинути всеї сили. Перші бої були корисні для українців — на полі стрічі полягло до 7 тисяч поляків; ця перемога піднята дуже духа серед козаків. Але несподівано прийшли події, що цілком змінили ситуацію.

Хан Іслам Герей, що прийшов також під Берестечко, від початку не проявляв охоти до боротьби. Засланявся тим, що у татар байрам, піст, то нарікав на невигідне місце боротьби, то на дощі; але ймовірно хан мав якісь зобовязання супроти поляків і тому відтягався від участи у війні. І нараз, коли бої були у повному розгарі, татари кинули свій обоз і пустилися втікати. Хмельницький разом з Виговським пустилися здоганяти хана, але він не тільки не затримався, але просто увязнив гетьмана та писаря і забрав їх з собою.

Козацьке військо, залишене без гетьмана, попало у замішання і переполох. Старшина всіми силами старалася утримати порядок. Провід взяв зразу кропивенський полковник Джалалий, старий друг і дорадник Хмельницького, але не міг добути собі послуху. По ньому з черги гетьманили Матвій Гладкий і Богун. Коринтський митрополит, що був у таборі з численним духовенством, старався також впливати на військо. Але всі зусилля були даремні. Поляки, що дізналися про ці події, рушили наступом на козацький табор. Схвильована маса кинулася до безладної утечі. 10 липня 1651 р.— по трьох тижнях боїв — прийшла остаточна катастрофа: поляки добули козацькі становища з артилєрією, обозами і великим військовим майном.

Мир під Білою Церквою

Хмельницький, як тільки добувся з татарської неволі, з незвичайною енергією взявся до нової організації війська. Положення було нелегке, бо рівночасно литовські війська під проводом гетьмана Януша Радивила напали на Київ, добули місто й уладили тут страшний погром,— погоріла тоді велика частина міста з церквами і манастирями. Радивил мав тепер зійтися з польським військом і спільно нищити козаків. Хмельницький за центр оборони вибрав Білу Церкву, у скорому часі побудував сильні фортифікації і стягнув тут усе військо, що ще залишилося. Поляки, що рахували на повний занепад козаччини, з дивом побачили перед собою добре впорядковану і сильно укріплену армію.

Під Білою Церквою прийшло до переговорів, що закінчилися миром 28 вересня 1651 р. Козацьке військо зменшено до 20 тисяч. Територія, на якій козакам вільно було проживати, мала обмежитись до самого тільки київського воєвідства; Браславщину і Чернигівщину козаки мали залишити. Шляхті вільно було вернутись до своїх маєтків, таксамо жидам, татари повинні вийти з України. До цих тяжких умов додано ще пусті слова про амнестію і дарування провин...

Перемога під Батогом

Хмельницький прийняв білоцерківські умови тільки тому, що знав, що вони залишаться невиконані. Польські магнати уважали мир тільки коротким перемиррям,— готовилися знову до війни, яка мала привернути вповні панську владу на Україні. Польський сойм не затвердив білоцерківського договору. З другого боку маси покозаченого селянства не думали піддаватися реєстрації, або вступатися із місць, на яких засиділися. Поворот панів при асистенції війська викликав тільки загальне озлоблення; нарід кинувся до самооборони. Почалася знову війна, ще більше завзята і кривава.

Щоби не допустити до нового повстання, польний гетьман Калиновський почав збирати військо у Браславщині. Він заложив обоз між Богом та Собом на великій рівнині, дуже тяжкій до оборони, і звідтам задумав рушити на козаків. Але Хмельницький попередив його. Він готовився до походу на Молдаву, мав зібране свіже військо і татар, несподівано рушив на Калиновського. До бою прийшло 2 червня 1652 р. під Батогом. Зразу вела бій кіннота; потім козацька піхота підійшла під польський табор і після кількагодинної стрілянини розірвала довгу лінію укріплень, що протягалися на милю. Козаки вдерлися до табору; серед королівського війська почався переполох, деякі полки прямо збунтувалися. Польський гетьман з прибічним військом заховався до внутрішніх фортифікацій, але й тут козаки його добули. Сам Калиновський у бою поляг, частина війська щасливо утекла, решта лягла на місці, або дісталася до татарської неволі. Взаїмна заїлість була така велика, що багато бранців козаки вирубали на місці.

«Вінець і кінець» Тимоша Хмельниченка

Битва під Батогом виказала, що Берестечко було тільки припадковим епізодом занепаду духа серед козаччини; що енергічна рука Хмельницького знову увела військо у порядок і веде його до перемоги. Сам Хмельницький відчував свою силу і сильніше, як передтим, підкреслював свої змагання до повної державної незалежности. Один з польських політиків писав тоді про «Намір Хмельницького — панувати абсолютно і незалежно, не маючи над собою ніякого монарха, і мати у своїм володінню весь той край, що починається від Дністра і йде до Дніпра і дальше до московської границі».

У ті самі часи в Англії владу взяв у свої руки Олівер Кромвель, також генерал збунтованих військ, і твердо держав країну у своїх руках; Кромвель переписувався з Хмельницьким як з рівним і титулував його володарем козацької країни. Безперечно приклад «льорда протектора» утверджував українського гетьмана у його змаганнях. Щоби зазначити свою силу, Хмельницький підіймає знову молдавський плян,— подружити сина з донькою господаря.

Тиміш Хмельниченко мав тоді двацять кілька років. Був високого росту і великої постави, визначався силою, чудово їздив на коні і володів зброєю. Батько висилав його у походи, уводив у тайни своєї

політики, готовив його собі на наступника. У почоті 3 тисяч добірного козацького війська виправився Тиміш до Яссів і у серпні 1652 р. взяв шлюб з Розандою. Після весілля Лупул став накланяти зятя до виступу проти Волощини і Семигороду; хитрий воєвода думав при помочі козаків злучити під своєю владою всі три прикарпатські господарства. Але семигородський князь Ракоцій і волоський воєвода Басараб випередили ці пляни, напали на Лупула і прогнали його з Молдави. Тиміш виправлявся двічі на підмогу тестеві, але перший раз вороги погромили його під Торговицею у Волощині,— другий раз спинився при облозі Сучави і тут поляг від гарматньої кулі 15 вересня 1652 р.

Не стало улюбленого сина гетьмана, а разом розвіялися династичні і політичні пляни Хмельницького. Гетьман думав ще сам іти на Молдавію, але полковники рішучо спротивилися йому: «Не годиться нам чужу землю обороняти, а свою без охорони кидати!»

Договір з Москвою

З невдачею молдавського пляну втратив також для Хмельницького значіння союз з Туреччиною. Зрешто з цього союзу користи було небогато: султан не був у силі дати воєнної підмоги своїому вазалеві, а навіть на хана, Порта не мала великого впливу і він вів свою власну політику супроти України. Тому Хмельницький рішив скермувати політику України на інші рейки — до союзу з Московщиною.

Українські політики ще перед Хмельниччиною старалися приєднати для України протекторат Москви,— згадати хочби Сагайдачного, митрополита Борецького і проводирів повстання 1637—38 р. Хмельницький також від початку намагався добути приязнь московського царства. Вже по перших перемогах закликав царя, щоби засів на польському престолі, потім безнастанно закликав Москву ратувати православну віру; коли ці заклики не помагали, почав погрожувати: уладив демонстративну мобілізацію лівобічних полків, почав на своїм дворі приймати московського самозванця Тимошку Акундинова. Але Москва зразу трималася обережно; хоч і не відмовлялася, але й не приймала козацьких оферт. Аж по довгій обсерваціі подій московські політики дійшли до переконання, що союз з Україною утвердить силу Московщини на цілому сході Европи і вкаже їй шлях на Балкан; тоді згодилися на переговори.

В січні 1654 р. до Переяслава приїхало московське посольство під проводом воєводи Бутурлина. З української сторони явився тут Хмельницький з генеральною старшиною, майже всі полковники, біля 100 сотників, стількиж нижчої старшини і дещо козаків. 18 січня 1654 р. гетьман відкрив раду. У промові він вказав на це, що Україна не може жити без тісного союзу з одним із сусідних володарів; вибирати можна між Туреччиною, Кримом, Польщею та нарешті Московщиною. Але тамті царі усі завели,— вся надія на одного московського царя. Рада, підготовлена наперед, без протесту, однодушно згодилася на звязок з Московщиною.

Але як тільки почалися переговори про суть обеднання, зараз

виявилися різниці між політичним думанням українців і москалів. Українці жадали, щоби бояри в імени царя заприсягли злуку. Москалі не хотіли про це й чути: цар не звик присягати своїм підданцям, козаки повинні вірити цареві без присяги. Ця різниця поглядів мало не розбила переговорів; але як бояри запевнили, що цар своєю грамотою затвердить вольности України, гетьман з козаками склали присягу. Але залишилося немиле почування, що важко буде утримати згоду з Москвою.

Остаточний договір складено в Москві у березні 1654 р. Це т. зв. «березневі статті». Цар забезпечив Україні автономію, що торкалася таких справ; гетьмана і старшину вибирає рада; українські уряди й суди є незалежні від московських; податки на Україні збирає український уряд; козацького війська має бути 60 тисяч; залишається давній поділ на стани, козацький, шляхетський, міщанський і духовний, а кождий стан заховує свої права; Україна має право вести переговори з іншими державами. Українці признали такі права царя: утримувати у Києві воєводу та військову залогу; про закордонні посольства гетьман повідомляє царя; також про вибір нового гетьмана військо повідомляє царя. На затвердження прав усіх станів цар видав свої грамоти.

Учені історики права стараються означити, під яку категорію державного права підходить обєднання України з Московщиною. Погляди є поділені: одні уважають це персональною унією, другі реальною, інші конфедерацією; найбільше прийнята теорія васальства або протекторату. Україна залишалася окремою державою під зверхнім протекторатом московського царя. Але Москва від початку змагала до того, шоби свої права над Україною, скільки можна поширити.

Війна з Польщею

Хмельницький склав умову з Московщиною передовсім в тій ціли, щоби дістати військову допомогу проти Польщі. Польсько-московські відносини здавна були напружені і тепер цар, заступаючися також за Україною, виповів Польщі війну. Зате Україна втратила іншого союзника — Крим. Хан був занепокоєний тим, що Україна спільно з Московщиною може звернутись на татар і виповів Хмельницькому давню приязнь. Татари почали тепер співділати з поляками і так Україна знайшлася у боротьбі з двох сторін. Рік-річно повторялись походи і бої на Правобережжі.

В осені 1653 р. Хмельницький був під Жванцем на Поділлі. В грудні поляки склали договір з ханом, у якім погоджувалися привернути зборівський договір; але у тайній умові король згодився на це, щоби татари взяли ясир з козацької території.

Весною 1654 р. польські війська війшли у Браславщину і загналися аж під Умань; всі менші містечка знищено, але Умань був укріплений так сильно, що порівнували його з славною нідерляндською Бредою,— поляки не вдіяли тут нічого.

В осені 1654 р. польські війська повторили рейд у ті самі сторони. Вславилася тоді геройською обороною подільська Буша; жінка сотника Зависного, щоби не дістатися у неволю, порохом висадила замок у по-

вітря. В тому самому місці поляки водою залили печерю, де поховалися повстанці,— всі вони потонули, але не піддалися. Таксамо завзято, але безуспішно боронилися інші подільські містечка. Щойно сильний Браслав затримав наїзд.

В січні 1655 р. поляки з татарами пробували знову добути Умань, якого боронив Богун. На допомогу городові рушив Хмельницький. Недалеко Охматова на Дріжиполі прийшло до страшного бою 29—30 січня. Битва велася ніччю на лютому морозі. Ненависть була така велика, що вояки бралися рукопаш і билися оглоблями: трупів лежали цілі гори і військо заставлялося ними, як окопами. Число убитих з обох сторін рахували 15 тисяч! Дріжиполе залишило найстрашнішу память.

Ці війни і напади спричинили страшне знищення Поділля, Браславщини і південної Київщини. Щорічно боєва лінія пересувалася з заходу на схід і зі сходу на захід, все появлялися нові війська і експедиції, все нещасливу країну пустошили татарські наїзди. Один з сучасників оповідає, що між Дністром та Богом орда спалила 270 містечок, 1000 церков лягло у попелищах; татари погнали до Криму 200 тисяч людей, кількож загибло у боях, важко було зрахувати. «Самих дітей, подушених по дорогах і в замках, рахую на 10 тисяч. Велів я по полях їх ховати і до одної ями накидали 270, а решту й кинули ховати. Не було між ними старших від одного року,— старших орда забирала. Селяни ходять юрбами, оплакують своє нещастя»... Так пише про це сучасний старшина.

Другий похід на Галичину

Може Україна не прийшлаб до такого знищення, якби Москва скорше прийшла на підмогу. Але царські війська збиралися поволі і щойно літом 1655 р. рушили на Польщу. Одна частина московської армії пішла на Смоленськ, друга разом з українськими військами на Галичину. Вже в початках походу прийшло до непорозуміння між московським воєводою та Хмельницьким. Москалі хотіли вести війну як у ворожій країні, бажали добувати приступом міста і брати добичу; гетьман не дозволив нищити західніх земель, старався переговорами і ласкою єднати собі населення. Під Городком 15 вересня 1655 р. українські і московські війська погромили Миколу Потоцького так сильно, що він мусів уступити на захід. Ціла Галичина знайшлася знову у руках козаків і Хмельницький вислав окремі загони на Перемишль, Ярослав, Замостя, навіть Люблин, де була невелика українська громада. «Що Бог дав нам зайняти руської країни, на цьому стоятимемо» — приговорював гетьман, а Виговський додавав: «Доки дійшла козацька шабля, доти мусить бути козацька влада». Але столичнього Львова козаки знову не добували,— Хмельницький боявся, щоби московський воєвода не примусив львовян присягати на віру цареві і згодився взяти окуп.

Тимчасом прийшли вісти, що хан, як союзник польського короля, напав на Придніпрянщину і знову її пустощить. Хмельницький розпочав відворот. Під Озірною 18 листопада 1655 р. на козацький табор напали татари; у боях дуже потерпіли москалі, а Хмельницький переговорами заспокоїв хана.

Окупація Білоруси

Одночасно велася боротьба на землях Литовського вел. князівства. Тут при московськім війську був помічний козацький корпус під проводом ніжинського полковника Івана Золотаренка. Українські війська добули низку твердинь, як Гомель, Чичерськ, Новий Бихів, все на білоруській території. Але ці міста піддавалися не на царське імя, а під козацьку владу, всюди поширився козацький устрій, з поділом на сотні, селяни і міщани записувалися до козацького війська і навіть по козацьки голили чуприни. Цар невдоволений таким ходом справи вислав Золотаренка дальше на північ аж на Вильно, Городно, Ковно. Але козаччина на Білій Руси не упала. Після смерти Золотаренка (він поляг при облозі Старого Бихова в листопаді 1655 р.), його наступник Іван Нечай почав титулуватися білоруським полковником і ще тіснішими звязками злучив білоруську займанщину з Україною. Білоруси, яких з українцями лучила культура і спільна оборона православної церкви, воліли бути у політичній єдности з Україною, як підлягати Москві.

Виленський мир

Московські війська зайняли майже ціле Литовське вел. князівство з столицею Вильном. Рівночасно на Польщу рушив шведський король Карло Густав і опанував Варшаву та Краків. Ян Казимир мусів кинути свою державу і шукати захисту на Шлезьку. Тоді серед польських магнатів повстала партія, що хотіла на польському престолі посадити царя Олексія Михайловича. Цар, вдоволений таким вислідом війни, згодився на переговори.

Можливість згоди Московщини з поляками дуже занепокоїла Хмельницького,— він боявся, що поляки зажадають знову України для себе. Всіми способами старався він відтягнути царя від мира, а як це показалося неможливе, вислав до Вильна своїх представників і жадав, щоби козацькій державі признано границю на заході так далеко, поки сягає православна віра. Підчас мирового зїзду московські делегати піддержали українські домагання і жадали для України, злученої з Московщиною, границі по ріку Буг. Але до самих переговорів козацьких послів не допустили; московська делегація уважала, що вона сама може заступити українські справи.

Ця поведінка москалів викликала страшне обурення на Україні. Козацькі посли вернулися знеохочені, припали до ніг гетьмана й обливаючися сльозами, говорили: «Пропало тепер запоріжське військо, нема нам нізвідки помочі, не маємо де голови своєї прихилити. На чому договорилися царські посли з ляцькими комісарями, про те нам зовсім нічого невідомо. Царські посли не тільки що не радилися з нами про ніщо і не пустили нас до посольського шатра, але й здалека не до-

пускали нас — як псів до церкви божої!»... Й оповіли, що є чутки, що Україна має вернутися під польську владу. Хмельницький кинувся тоді мов божевільний і скричав: «Вже ви, дітки, тим же журіться! Я вже знаю, що робити; треба відступити від царської руки і піти туди, куди Бог повелить: не то що під християнського пана, але хочби під бісурмана». Так почав рватися союз з Московщиною.

Переговори зі Швецією і Семигородом

Тодішня міжнародня ситуація облекшувала Хмельницькому змагання до самостійности. Польща, знищена шведським і московським наїздом, була готова признати вповні українську державність, щоби тільки козаків відтягнути від Московщини. У Чигирині знову появилися польські посли — один навіть з відручним листом королеової, що від себе просила мира. В інтересах Польщі інтервенював також римсько-австрійський цісар, що вислав до козацького гетьмана посольство під проводом хорватського архієпископа Петра Парцевича. З другого боку дуже напружені були шведсько-московські відносини. Цар у своїм поході на Литву думав дійти аж до Балтійського моря і там відкрити Московщині вікно до Европи; але спротивилася тому Швеція, що уважала Балтик своєю доменою; шведський король погрожував війною Московщині, якби царські війська відважилися іти до моря. Оживилася також Туреччина і шукала нагоди увійти у східньо-европейську політику; султанські гінці знов стали відвідувати двір українського гетьмана. До самостійного виступу готовився також амбітний семигородський воєвода Юрій Ракоцій, який піддавав плян поділу Річипосполитої і бажав забрати собі південні польські провінції.

Хмельницький зумів майстерно використати ці суперечні інтереси держав для скріплення міжнароднього становища України. Він вів переговори на всі сторони, приймав оферти від усіх, підсичував суперництво сусідів, не ухилявся перед політичними інтригами, але ні в одну сторону не ангажувався всеціло. Він з досвіду знав, що Україна не утримає своєї незалежности в унії ні з Московщиною, ні з Польщею; він шукав забезпечення самостійности під гарантією усіх держав, що мали інтереси на сході, отже також Швеції, Семигороду, Туреччини, Криму.

Великим успіхом української дипльоматії було навязання дружби зі Швецією. Провести ці звязки не було легко, бо комунікацію треба було вести окружною дорогою, поза плечима Польщі і Москви; посли і листи часто пропадали і на відповідь треба було чекати нераз кілька місяців. До шведсько-українського наближення причинився багато мандрівний дипльомат, грецький монах Данило, що пізніше прибрав собі прізвище Олівеберг; він зразу працював у шведів, але потім вступив в українську дипльоматичну службу і спопуляризував справу України на заході. За життя Хмельницького приїхало шведське посольство до Чигирина і підготовляло союз, який потім проголосив Виговський.

Приєднання західніх земель

Хмельницький від початку повстання значив границі козацької держави «по Львів, Холм і Галич». Але зразу це був тільки теоретичний постулят, гасло, неможливе до здійснення. У перші роки українська державність мала свою головну опору на Придніпрянщині, що здавна «козакувала». Але пізніше, коли південні землі підпали татарському знищенню, треба було шукати підпертя дальше на півночі і заході,— на Поліссі, Волині, Галичині. Ці землі здавна визначалися високою культурою, у церковно-національній боротьбі займали перше місце і підчас повстання дали богато визначних людей, як нпр. генеральний писар Виговський. Тепер політичні відносини сприяли справі приєднання цих земель до української держави. Польська влада втратила тут майже цілком значіння. Московщина не була всилі сягнути так далеко,— отже козацький «регімент» міг знайти тут признання. Хмельницький виявляв великий інтерес для цих земель, але проводив обєднання дуже обережно і поволі, щоби не викликати підозрінь Польщі і Москви. Вислані ним полковники обірали ступнево різні городи й округи, незамітно проводили у них козацький устрій, старалися приєднати населення справедливою управою і ласкавим поведенням. Ці заходи українського уряду осягнули вповні свої успіхи. Зразу приєднано білоруську територію над Дніпром; великим тріюмфом козаків було це, що Старий Бихів, що був сильною твердинею і довго боронився, нарешті піддався на гетьманське імя. Потім прийшла черга на українське Полісся. Тамошні магнати, як князь Степан Святополк-Четвертинський, самі просили, щоби їм прислати для охорони козацькі залоги. Під протекторат українського гетьмана провсилися навіть могутні колись князі Радивили, і Хмельницький взяв під свою опіку Слуцьке воєвідство, де володіла сестра Розанди. Шляхта з різних околиць Волині, Поділля і Берестейщини також воліла прийняти українські залоги, як московські або шведські. У дуже святочний спосіб прийняла козацьку владу шляхта пинського повіту, якої делєгати в Чигирині в червні 1657 р. склали присягу вірної приязні запорожському війську «в щастю і нещастю — на вічні часи».

Щоби укріпити козацьку владу на західніх землях, Хмельницький рішився підперти семигородського князя Юрія Ракоція у його змаганнях добути польський престіл. Київський полковник Антін Жданович з 30-тисячним військом ходив на підмогу князеві і перейшов з ним здовж Польщу, з Кракова, через Сандомир, Люблин до Варшави. Але через політичну неповоротність Ракоція цей великий козацький рейд не приніс сподіваних користей: князь мусів соромно капітулювати перед поляками у Чорнім Острові на Волині (в липні 1657 р.).

Смерть Богдана Хмельницького

Богдан Хмельницький в останні роки часто занепадав на здоровлю; відбивалися на ньому далекі воєнні походи і велика організаційна праця. Почуваючи близький кінець життя, наклонив він старшину обрати своїм наступником молодшого сина Юрія; козацька рада

вволила волю старого гетьмана і у квітні 1657 р. віддала булаву Юрасеві. Невдача Ракоція і бунт, що тоді почався у війську Ждановича, спричинили кінець гетьмана. Богдан Хмельницький умер у Чигирині 6 серпня 1657 р., а похоронено його в його родинному Суботові.

По Хмельницькім залишилася його родина. Гетьман був подружений тричі. Першою його жінкою була сестра пізнішого наказного гетьмана Сомка. Другу жінку звали Чаплинською; Богдан перед повстанням хотів з нею женитися, але забрав її насильно ворог його Чаплинський і аж пізніше вона взяла розвід і подружилася з гетьманом; в 1651 р. Богдан покарав її смертю за невірність. Третя жінка звалася Анна, була вдовою по полковнику Филипі, незнаного прізвища. Гетьмана пережили, окрім Юрія, дві доньки: Олена, подружена з Данилом Виговським і Степанида, жінка Івана Нечая.

Характеристика Богдана Хмельницького

Венецький посол Віміна, що гостював у Хмельницького в Чигирині 1650 р., так описує гетьмана: «На зріст скорше високий, як середній, широкий в костях, сильної будови. Мова його і правління показують зрілий суд і тонкий розум. Хоч трапляється йому погуляти, але справ він не залишає; тому здається, ніби у ньому міститься два єства: одно діяльне, тверде, віддане правлінню, інше сонне, утомлене мрійливе. У поведенню ласкавий, простий і тим зискує любов вояків, але з другого боку тримає їх у карности тяжкими карами».

Акад. Михайло Грушівський на основі інших характеристик і згадок доповняє цей духовий образ гетьмана. Хмельницький звичайно представлявся добродушним, скромним, без претенсій. Говорив радо і багато. Любив дотепкувати, вразити слухача несподіванкою. Але теж легко запалювався, уносився безпосередніми почуваннями — радістю, гнівом, шалом, або фантастичними образами, які снувала перед ним жива уява і тоді доходив до крайности: «кидався з лавки, волосся рвав на собі, ногами бив землю». «Взагалі бачимо мішанину щирої безпосередности з східнім лукавством і вирахованим акторством, де часто не можна відрізнити щирого пориву від зручно уданої сцени безмірного гніву, роздраження, жалю; і це сполучення дрібношляхетської низькопоклонности, прищепленої вихованням і теж часами утримуваної умисно, з гордістю і свідомістю своїх сил, вірою в своє щастя і провіденціяльне призначення, розвиненого великими подіями, які йому прийшлося пережити — роблять дивне враження. Глубокі потрясення, які впали на Богдана, очевидно в сильній мірі захитали його духову рівновагу. Правдоподібно в період своєї афери, серед тих бід, які спали на його, став він більше ніж колинебудь шукати в гульні забуття, визволення з страшного нервового напруження. Але з другого боку тяжкі удари і зміна долі, ці нечувані напруження всіх сил, які йому прийшлося перенести — видобули з нього незвичайні таланти, незрівнану побудливість енергії, дивну меткість, організаційний хист і нечувану силу впливу на людей, на маси, що незамітнього сотника чигиринського поставила в ряді найвизначніших героїв історії».

Значіння Хмельницького як організатора козацької держави високо цінять навіть чужинці. Польський історик Людвик Кубаля пише так: «Була то людина з кожного погляду незвичайних розмірів, настільки переростала людей навіть високо здібних, що переходила межі зрозумілого. Можна про нього сказати, що в р о д и в с я н а в о л о д а р я: умів укрити свої заміри, в критичних моментах не вагався — скрізь сильна воля і залізна рука»...

«Територія його влади майже звідусіль мала відкриті границі — не розпоряджав він, як Кромвель, вишколеною інтелігенцією і засобами старої і сильної держави; війна, фінанси, державне господарство, адміністрація, зносини з сусідніми державами — все треба було створити і все лежало на його голові. Мусів добирати і вчити людей, вглядати у найдрібніші подробиці. А коли його військо не вмирало з голоду, коли мав зброю, гармати, амуніцію, добрих шпигів і зручних агентів, коли не бракувало йому ніколи грошей — то це була його особиста заслуга»...

Для України гетьманство Хмельницького відкрило нову добу історії. Своєю залізною енергією він створив нову Українську Державу. Козацьке, запоріжське військо, що до того часу славилося тільки буйністю і своєволею, він зумів перетворити в дисципліновану національну армію, що на своїх прапорах несла клич державности. Він зумів зужити для будови держави останки української шляхти, підняв з занепаду міщанство, перед селянством відкрив надії нового життя, невиробленим дотепер масам вказав ідеал власної держави. По довгих століттях забуття він знову зробив Україну голосною і славною,— увів її на широкі хвилі міжнародньої політики, зручно змагався з могутніми сусідами, та увійшов у зносини майже з усіми державами Европи. Хоч багато його зусиль показалося невдачними, все таки в його часи український нарід знову зажив повним національним життям, освідомив собі свої завдання, почув себе нацією. Тому Хмельниччину уважаємо одною з найважніших епох нашої історії.

XXV. ВИГОВСЬКИЙ І ЮРАСЬ ХМЕЛЬНИЧЕНКО

Богдан Хмельницький, на кілька місяців перед смертю, перевів на козацькій раді вибір сина Юрася гетьманом. Бажав він тим способом залишити гетьманську владу у своїм роді, а тим самим забезпечити Україну перед елєкційною системою, якої погубні наслідки бачив у Польщі. А що Хмельниченко був молодий і до влади незрілий, стариий гетьман, на смертному ложі, віддав його в опіку своєму вірному помічникові й дорадникові, Іванові Виговському; генеральний писар мав вести немов регенцію в імени молодого гетьманича. Але ця комбінація не вдержалася. Запорожське військо здавна привикло до сильної влади в одних руках,— поділ управи був рівнозначний зі знищенням авто-

ритету влади. До тогож козацька старшина неохотно відносилася до дідичного гетьманства, бо гетьман незалежний від виборів міг відсунути її від впливів у державі. Щоби уникнути майбутніх небезпек, порішено усунути Юрася Хмельниченка від гетьманства, а на його місце обрати гетьманом генерального писаря Івана Виговського.

Іван Виговський

Іван Виговський був шляхетського роду, гербу Абданк; його батько Остафій був власником Гоголева в Київщині. Замолоду Виговський вчився в київській академії,— згадував її пізніше з вдячністю, згодом вступив до квартяного війська і дослужився ступня поручника; дальше пішов до уряду,— був намісником луцького підстароства в 1629—1636 рр. У битві на Жовтих Водах був ранений і попав у татарський полон. Хмельницький викупив його з неволі і доручив йому вести писарство. Виговський зорганізував велику канцелярію, дібрав ряд талановитих співробітників і виховав ціле покоління урядовців і дипльоматів. Незначний давніше уряд писаря став найважнішим урядом у державі; Виговський держав у своїх руках всі нитки внутрішньої і заграничної політики. При боці Богдана Хмельницького відбув він майже всі походи і переговори: в 1648 р. був у Галичині й їздив до Семигороду, 1649 р. укладав зборівську умову, 1653 р. трактував під Жванцем, 1655 р. під Львовом,— вів усі пересправи з Москвою, шведами, Кримом та іншими державами. Він був правою рукою, дорадником і заступником гетьмана. Мав він сильний вплив на Хмельницького, та нераз міркував його надто гострі виступи. Козацька старшина шукала у Виговськім посередника до старого гетьмана, тільки через нього могла перевести свої змагання. При генеральнім писарі утворилася його партія, звязана з ним становими інтересами і політичною ідеольогією,— вона підняла його на становище гетьмана.

Виговський, як описує сучасник, був високого росту, з великим носом і ясною бородою (на портреті у літописі Величка він без бороди); був спокійної вдачі, умів здержувати і закривати свої пляни,— але в рішаючій хвилі виказував незвичайну енергію і силу.

Внутрішня політика

Іван Виговський, від самого початку гетьманування, виступав з суцільною, твердою програмою. За час довгої праці на уряді генерального писаря він мав нагоду розслідити глибше всі державні справи, пізнав усі недостачі устрою молодої держави, обдумав потрібні реформи.

Основами, на яких мала опиратися будова держави, він уважав три стани: козацьку старшину, шляхту і вище духовенство. Ці три стани були наближені до себе економічним становищем, соціяльними інтересами і культурою, зливалися чимраз більше в одно громадянство. Козацька старшина вже стала відмежовуватися від загалу козаків в окрему верству. Генеральна, полкова і сотенна старшина, що діставала на утримання державні маєтности і сама збирала податки, могла розводити широке хазяйство, набувати нові землі й зростати в земельну аристократію. Урядова влада давала їй ще й політичну перевагу над «черню». Виговський не спиняв зросту старшини, як це робив Хмельницький, а навпаки старався скріпити її й через нові надання збільшити її владу. Останки української шляхти вже майже вповні зіллялися з козацькою старшиною і нарівні з нею мали доступ до урядів і маєтностей. На Україну верталася навіть шляхта, що перше емігрувала на захід; гетьман не ставив перепон у цьому, а ще намагався збільшити шляхетський елємент.

Великий вплив на Виговського мав Юрій Немирич, одна з найбільш освічених одиниць між шляхтою, що науку добув в Голяндії, Оксфорді, Кембрідж і Парижі, пробував сил в літературі і віддався дипльоматії; спершу аріянин пізніше вернувся до православної віри своїх батьків, приїхав до Чигирина і став дорадником гетьмана. З поміж духовенства найближче до Виговського стояв новий митрополит Діонізій Балабан, вибраний і висвячений проти бажань Московщини.

Виговський старався добути у вищих станах противагу проти «черни» й при їх допомозі думав утримати гетьманську владу на тім рівні, на якім поставив її Хмельницький. Вже при виборі, приймаючи до рук булаву він сказав: «Ця булава буде доброму на ласку, злому на кару; нікому у війську підлещуватися я не буду; військо запорожське не може бути без страху». Ці слова справді переводив він у життя, не оглядаючися нінакого, ішов шляхом, який уважав за найкращий.

Заграничка політика

Політичним ідеалом Виговського була самостійна незалежна українська держава,— так, як він це висловив у переговорах зі Швецією: «признати й оголосити запорожське військо з підвладними йому провінціями за вольний і нікому не підданий нарід». До козацької держави бажав він прилучити всі українські землі аж до Висли і границь Прусії; проєктував також злучити з Україною близькі культурно білоруські землі. Але щоби осягнути незалежність, треба було звільнити Україну від звязку, що від 1654 р. лучив її з Московщиною.

Виговський шукав опертя проти Московщини в інших державах. І так 16 жовтня 1657 р. в Корсуні він підписав давно підготовлюваний союз зі Швецією. Союз був дефензивний: обі сторони забезпечували собі поміч на випадок ворожого нападу, мали повідомляти себе про пляни ворогів і обовязувалися приступати до мира тільки за спільним порозумінням. Дальше українці ставили такі жадання: Швеція мала признати Україну вільною державою і боронити її свободи; українська держава крім українських земель до Висли, мала обіймати теж білоруські землі від Березини до границь Прусії; обі сторони мають право до свобідної торговлі через Прусію; Україна могла добути дозвіл затягати військо і офіцирів у шведських провінціях, спроваджувати ремісників і механіків, добувати зброю й амуніцію.

В томуж часі Виговський відновив союз з Кримом, що був зірва-

ний від 1654 р.; татари протягом цілого гетьманства Виговського (1657—59) лишилися його союзниками. Також війну з Польщею покінчено перемирям: обі сторони відділилися невтральною полосою, що займала край між Случею і Гориню.

Відносини до Москви

Ці переговори скріпили становище України на міжнародньому полі і дозволили уложити відносини до Московщини. Виговський дуже прикро відчував тягар злуки з Москвою, але не почувався приготованим до повного розриву і пробував ще переговорів з царем, щоби добути корисніші умови. Змаганням його було на місце дотеперішньої васальної залежности України від Московщини перевести союз рівного з рівним. «Нехай Великоросія буде Великоросією, Україна Україною,— ми є військо непереможне», сказав він московському послові, як той розвивав теорію, що Україна це «гилля відломане від природного коріння Великоросії». Виговський жадав, щоби Москва не мішалася у внутрішні справи України, щоби полишено без зміни військо, скарб, суспільний устрій, щоби обмежено владу московських воєвод у городах. Він домагався, щоби в Москві шанували гетьмана, як одинокого репрезентанта держави, щоби всі справи переходили через його руки, щоби московський уряд не вів за його плечима переговорів зі старшинами, духовенством чи Запоріжжям.

Але в Москві вже на передодні смерти Богдана Хмельницького постановлено остріший курс щодо України; колиж Виговський став гетьманом, порішено використати його слабе становище для перевеження цих плянів. Цар жадав наперід, щоби московських воєводів і залоги допущено крім Києва також до Чернигова, Ніжина, Переяслава й інших міст; щоби вони побудували там замки; щоби людність осіла при замках підлягала воєвідському присудові; щоби доходи з подимного й аренд по містах ішли на удержання московського війська. Друге домагання було, щоби козацькі війська залишили Старий Бихів і Чавси на Білій Руси. Врешті цар жадав, щоби гетьман у своїх письмах не називався «вільним підданим» а «вірним». Щоби вимогти ці уступки, вислано з Московщини на Україну, у вересні, військо під проводом кн. Григорія Ромодановського. Ці надмірні жадання знеохотили гетьмана і старшину до союзу з Московщиною; остаточний розрив привело вмішання москалів у домашню війну на Україні.

Бунт Пушкаря

Виговський у внутрішній політиці легковажив вповні сили нижчих кляс, не старався вглянути в їхні змагання і потреби. Тимчасом ривалізація між черню і вищими верствами привела до вибуху народнього руху на соціяльно-політичному тлі. Територією цього руху були полки Полтавщини; Полтавщина була найліпше загосподарена і найзаможніша серед земель України, користала з родючої землі і довголітнього спокою, бо навіть війни Хмельниччини її не займали. На полудні ішла буйна кольонізація, що поширювала культурні области далеко

в степи і до московської границі. Нарід почувався тут свобідний, незалежний. Але з початком гетьманства Виговського прийшли зміни, козацька старшина і шляхта, на основі гетьманських надань, стала займати ці простори, накладала на «поспільство» великі данини й повинности, змагала до заведення кріпацтва; особливо важка мала бути управа урядників Юрія Немирича на Ворсклі й самого гетьмана в Гадяччині. Чернь, що вже відвикла від залежности, зараз піднялася проти нових панів. Почалися напади на панські двори, на міщан, грабування купців,— рух спалахнув у соціяльне повстання. Кличі, які підняли повстанці, були: привернення черні т. зв. козацьких вольностей, свобідне варення горівки, вільні лови, рибальство, перехід на Запоріжжя, дальше вибір гетьмана «Чорною Радою».

На чолі руху станув Мартин Пушкар, полтавський полковник з часів Хмельницького, кандидат на гетьманську булаву, людина з невеликою освітою, але дуже амбітна. Разом з ним ішов кошовий з Січі, Дмитро Барабаш. Сили Пушкаря доходили до 40.000; це були козаки з полтавського й лубенського полку, дещо з сусідніх і кількасот запорожців. Особливий розголос добули собі селянські ватаги «дейнеків» (дейнека — дрючок), слабо озброєні, але дуже завзяті.

Виговський спершу думав спинити цей рух мирним способом, шукав порозуміння з Пушкарем і з запорожцями. Але згодом мусів вжити гострих мір. Полтавщину і Запоріжжя окружив блькадою із вірних військ, щоби недопустити туди зброї і харчів та не дати поширитися бунтам в інші частини України. З початком лютого 1658 р. Виговський вислав на Полтаву два полки, але Пушкар відпер їх зі значними втратами. У травні, на зазив гетьмана, прийшли на Лівобережжя татари; разом з ними Виговський повів свої війська на Пушкаря. Головні бої велися коло самої Полтави, що боронилася дуже завзято два тижні. Дня 11 червня пушкарівці пробували випасти з міста на облягаючу армію; але тут їх окружили і розбили так страшно, що 15.000 лягло на полі бою. Поляг і сам Пушкар. Щоби знищити бунт до коріння гетьман дозволив татарам зруйнувати Полтаву і взяти ясир з цілого полку. Ця домашня війна коштувала Україну до 50.000 жертв у людях.

Розрив з Московщиною

Московщина старалася використати народній рух для своїх цілей. Московські агенти, найбільше зпоміж духовенства, ширили кличі, що треба обмежити владу і права гетьмана та старшини, завести по містах московські залоги, та піддати Україну прямо під царську руку. Московський уряд вів потаємні переговори з Пушкарем і Барабашем, царські воєводи, яких наслано на Україну, нищили прихильників Виговського. Перемога під Полтавою підняла авторитет гетьмана. Оден з воєводів князь Ромодановський зараз уступив з України на московську територію, до Білгорода, другий Шереметєв замкнувся в київській фортеці. Виговський почувся на силах збройною рукою виступити проти Московщини і виконати давній плян визволення України.

Гетьман видав універсали до народу і маніфест до сусідніх дер-

жав про причини війни: «Ми, все військо запоріжське» — писано в маніфесті — «заявляємо і свідчимо перед Богом і усім світом цією нашою невинною і чистою маніфестацією, що великі війни ведені з Польщею, не мали іншої мети, як оборону святої церкви і прадідівської свободи, якої любовю ми держимося... Приватні наші справи в порівнянні до публичних і божих держали ми завсігди далеко... І длятого союзів уложених з татарами, з королевою шведською, а потім з найяснішим королем Густавом, ми завсігди дотримували, заховували ненарушеними і додержували їм усе вірности. Навіть Польщі не дали ми ніколи причини нарушити пактів; усім дотримували ми свято вірности, умов і союзів. І не з інших причин приняли ми протекторат великого князя московського, як щоби нашу свободу, добуту за божою поміччю і проливом крови освячену, могти заховати, а по смерти передати нашим нащадкам». Цар одначе завів надії України, не давав їй помочі проти ворогів, умовлявся з Польщею про поневолення козаків, казав ставити твердиню в Києві, щоби удержати в ярмі українців; царські воєводи відмовляли гетьманові почестей, піддержували бунти, нищили край, фальшиво інформували царя про Україну. «От така то зрада підступної Москви слідна у всім: вона готовить нам ярмо — насамперед домашньою громадянською війною, тобто нашою власною зброєю, без ніякої нашої вини. Все те ми виявили для нашої невинности, а тепер примушені підняти законну оборону та удатися до сусідів з проханням про поміч для своєї свободи. Не в нас лежить причина цеї війни, що розгорілася»...

Переговори з Польщею

Успішна війна з Московщиною була неможлива без попереднього порозуміння з Польщею. Виговський мав надію, що зможе договоритися з поляками, бо Польща, окружена з усіх сторін ворогами, потребувала мира хоч на одному фронті. Згода з Україною знаходила своїх прихильників не тільки в урядових колах, але й серед шляхти, особливо на Волині й Поділлі, що за всяку ціну бажала спокою. Щодо самого замирення, поляки доходили вже до пересвідчення, що треба зробити українцям широкі уступки. «Що згода з козаками не сталася до тепер» — писав один польський політик — «то таки в тім не їх вина, але наша, бо ми їх трактували не як людей. І за це покарав нас Бог, видвигнувши їх невинність — і в очах наших і чужих показав Бог, що вони такіж люди як і другі, і покарав нашу гордість, і ми, як думаю, покутуємо більше як вони... І ми мусіли впасти, бо вони боролися за свободу, а ми за безмежне панування... Справді треба їх признати за націю, а не за партію; даймо вже їм спокій і ніяким штучним та ненародним способом не викликуймо інтриг і не розбиваймо їх. Нехай буде з ними така унія, як литовська; нехай один нарід над другим немає ніяких окремих прав, бо тільки через законно унормовані відносини держаться держави, а через вивищення одного народу над другим приходить розладдя»...

Виговський знав ці настрої і почав переговори. Українськими представниками були переяславський полковник Павло Тетеря і львівський

міщанин Теодосій Томкевич; польську сторону заступав волинський каштелян Станислав Казимир Бєнєвський. Дня 16 вересня 1658 р. на раді під Гадячем підписано основні точки умови. Потім велися ще переговори щодо поодиноких пунктів, а в березні 1659 р. польський сойм прийняв умову до своїх конституцій; заприсяг її король Ян Казимир, а таксамо склали присягу й козацькі посли.

Гадяцька умова

Зміст гадяцького договору був такий:

Воєвідство київське, браславське і чернигівське мали творити одну цілість, що входила у склад литовсько-польської держави, але з ширшою автономією.

Начальну владу на Україні мав гетьман; до нього належала, як і давніше, управа козаками і командування всіми воєнними силами; він мав також держати уряд київського воєводи і бути першим сенатором на Україні; до гетьманської булави належало чигиринське староство. Дальше утворено для України нові уряди канцлєра, маршалка і підскарбія, що вели верховну адміністрацію. Канцлєр мав видавати через свою канцелярію всі надання світські і духовні та приймати відклики у цих справах. Маршалок вів судівництво; утворено вищий трибунал для України. Підскарбій заряджував українським скарбом. У Києві або в іншому українському місті мали утворити окрему карбівню для вибивання грошей. Обновлено уряди воєводів і каштелянів; всі сенаторські уряди в київському воєвідстві мала дістати сама шляхта грецького обряду, в двох інших воєвідствах на переміну православні й католики.

Українське військо мало складатися з 30.000 козаків і 10.000 наємних вояків; на утримання війська призначено доходи з королівських і духовних маєтностей та податки з України. Польські і шляхетські війська не могли входити на Україну; колиж вони являлися як підмога, мали стояти під владою українського гетьмана.

Щодо найвищої законодатної влади, не означено ближче її організації; правдоподібно мала лишитися давня козацька рада, але зреорганізована і скріплена представниками інших станів. Вибір кандидатів на гетьмана мали переводити спільно всі стани (козаки, шляхта, духовенство).

Козакам забезпечено давні права, а саме свободу від усяких податків і тягарів (навіть від мита і цла), свободу варення напитків, свобідні лови і рибальство, козацький присуд. Дозволено на нобілітацію визначніших козаків; на пропозицію гетьмана з кожного полку могло дістати шляхоцтво 100 козаків. Проголошено загальну амнестію для всіх учасників війни, знесено всі засуди і конфіскати, що запали з цього приводу. Шляхта і духовенство, що вийшли з України, дістали дозвіл вертатися за універсалом гетьмана.

Привернено всі права православної віри, не тільки в Наддніпрянщині, але всюди, «як далеко мова українського народу сягає», — а саме публичне виконування обрядів, основування нових церков, звороти забраних. Духовенство мало підлягати тільки духовному присудові,

не урядовцям або панам. Грецька віра не мала бути перешкодою для отримання урядів по містах.— Уніятська церква лишалася, але не вільно було поширювати її на нові місця. Римська віра мала на Україні рівноправність.

Київська академія дістала такі права, як мала краківська академія, але з застереженням, щоби не було там професорів ані студентів аріян, кальвіністів і лютеран. Друга академія мала заснуватися в другому ще місті на Україні. В місці осідку академії не могли існувати інші (себто польські) школи. Гімназії, колегії, школи і друкарні можна було основувати всюди, без перешкоди.

Не всі домагання українців принято в умові. Українські делегати домагалися, щоби утворено окреме Велике Князівство Руське на зразок Литовського Вел. Князівства; щоби у склад його входили, поруч з Придніпрянщиною, також західні українські землі — воєвідства волинське, подільське, руське і белзьке, та пинський і мстиславський повіти; щоби урядовцями були тільки православні; щоби козацького війська було 60.000.

Одначе цих домагань не повелося перевести в цілости: Україна дістала тільки автономію, а не державну рівноправність з Польщею і ця автономія мала розтягатися тільки на Придніпрянщину, не на всі українські землі. Головні ідеї, за які ведено змагання,— зєдинення всеї території й державна самостійність, осталися нездійснені. Гадяцький трактат в самому заложенні був скривлений; без основних точок, він міг бути тільки хвилевою комбінацією, не міг числити на довговічність.

Конотопська перемога

Переговори з Польщею, крім загального значіння, мали і спеціяльну мету — запевнити Україні безпеченство на західній границі в часі війни з Московщиною. Кампанія почалася, в половині серпня 1658 р. Виговський, крім козацьких і наємних сил мав значну підмогу татар під проводом Карач-бея і невеликий помічний відділ поляків. Військо поділено на дві части.

Один корпус, зложений з 5 полків, коло 20.000 війська, під проводом Данила Виговського, пішов на Київ, щоби виперти звідтам московську залогу; з облягаючими військами мав співділати з самого міста київський полковник Павло Яненко Хмельницький зі своїм полком. Але воєвода Шереметєв в час дізнався про напад, вийшов проти козаків і розгромив їх під Києвом 2 і 3 вересня 1658 р.

Сам Виговський з головними козацькими силами і татарами перейшов на Лівобережжя і йшов у напрямі на московську границю, де зібралося царське військо, під проводом князя Ромодановського. Москалі налякалися приготовлення Виговського і пробували переговорів. Царська влада порішила зробити українцям як найбільші уступки: забрати з українських городів московські залоги, признати Україну на умовах гадяцького трактату, затвердити Виговського на гетьманстві, віддати йому уряд київського воєводи, а старшині запевнити маєтности і всякі свободи.

Але рівночасно вислано на Україну нове військо під князем Трубецьким. Трубецький зібрав до себе всі сили і приступив під Конотоп. Українська залога під рукою ніжинського полковника Григорія Гуляницького не піддалася і незвичайно хоробро боронилася через 70 днів, від 29 квітня до 7 липня 1659 р. Виговський з своїми військами прийшов на відсіч, ударив на облягаючих, перебив їх і відігнав від міста, а сам почав вертатися назад. Московські воєводи не доцінювали українських сил і пустилися в погоню. Під Конотопом, над річкою Соснівкою прийшло 8 липня 1659 р. до великої битви, що покінчилася повною поражкою москалів. Кілька тисяч московського трупу вкрило конотопські поля, кілька тисяч пішло в неволю, між ними два воєводи, князі Пожарський і Львов. Москалі втратили артилєрію і прапори.

«Квіт московської кінноти», пише московський історик Соловйов, «що довершив щасливих походів 1654—1655 рр., погиб в один день... Ніколи опісля московський цар не був уже в можности вивести в поле такого сильного війська. У жалібному вбранні вийшов Олексій Михайлович до народу; тривога впала на Москву. Удар був тим тяжчий, що несподіваний; прийшов він по таких блискучих успіхах! Ще недавно Долгорукий привів до Москви полоненого литовського гетьмана, недавно гомоніли радісні розмови про перемоги Хованського; а тепер Трубецький, на котрого була надія більш усіх, «мужъ благоговѣйный и изящный, въ воинствѣ счастливый и недругамъ страшный», погубив таке велике військо! По добутті столичних міст, по добутті литовської столиці, царський город задрожав за свою власну шкуру: в серпні, на приказ царя, люди всіх чинів спішили на земляні роботи, для укріплення Москви. Сам цар з боярами часто був присутний при роботах; сусідні мешканці з родинами, майном наповняли Москву, ішли чутки, що цар виїзджає за Волгу, за Ярославль». Татари, союзники Виговського, з насміхом говорили московським послам: «Ваш цар хоче запанувати над запорожськими козаками; польський король також хотів панувати над ними, але й своє королівство потім віддав: те саме буде і з московським царством, буде знищене з причини козаків».

Уступлення Виговського

Незвичайний успіх, що осягнув Виговський під Конотопом, здавалося, рішив кампанію на користь України. Але скоро прийшли події, що основно змінили воєнне і політичне положення. На Лівобережжі піднялася опозиція під проводом полковника Івана Безпалого, якому поміч дали московські воєводи. Безпалий вислав на Запоріжжя зазив вести боротьбу проти гетьмана, що «йде з поляками», та проти його союзників, татар. Кошовий Іван Сірко, завзятий ворог бісурман, уладив несподіваний напад на кочовище ногайських татар і згодом рушив з своїми січовиками на Чигирин. Набіг Сірка викликав велике обурення серед татар, що були при Виговськім,— більша часть татарських сил лишила табор і, грабуючи оселі по дорозі, вернулася до дому. Виговський облягав Гадяч, але на вістку, що запорожці йдуть на Чигирин, він мусів лишити Лівобережжя і перейти на правий бік

Дніпра. Тоді в лівобережніх полках знову піднявся народній рух, ворожий Виговському. Наємні частини, що тут лишилися, своїм грабуванням все більше розярювали людей; зокрема ненависть зверталася проти поляків, що поводилися найбільше безоглядно. У Переяславі, Ніжині, Чернигові й інших городах винищено чужі залоги безпощадно. Як жертва народнього повстання упав теж Юрій Немирич — його убили селяни під Биковом (коло Ніжина).

Безпалий і його прихильники стали займати лівобережні полки, почалася жорстока громадянська війна. «Одно містечко воює проти другого, син проти батька, батько проти сина; страшне тут твориться вавилонське замішання» — писав очевидець. Використали це москалі. Трубецький зібрав знову свої сили і рушив на Лівобережжя. Всі міста по дорозі здавалися без боротьби москалям і складали присягу на вірність цареві.

Виговський пробував утвердитися на Правобережжі, але й тут прокинувся ворожий йому рух. Він хотів вияснити козакам своє становище і скликав раду під Германівкою (коло Білої Церкви) 21 вересня 1659 р. Тут боронив він своєї політики і старався виказати користи гадяцької умови. Але на раді опозиція взяла верх, а козаки так вороже віднеслися до гетьмана, що він мусів покинути раду під охороною наємного, польського війська. На р. Узені (коло Білої Церкви) зібралася друга рада і візвала Виговського уступити з гетьманства. Також дорадники і співробітники гетьмана бачили, що дальше неможливо удержати дотеперішньої політики і намовили його виконати зазив ради; Виговський зрікся гетьманства в жовтні 1659 р.

Кінець Виговського

По цій резигнації Виговський уступив з відділом наємних військ на Котельню до Хмільника, але звідтам, під напором московських військ, мусів повернути на Дубно. Невдовзі Юрась Хмельниченко добув Чигирин. З тої пори Виговський втратив усі точки опертя на Україні. Від польського короля він дістав уряд київського воєводи і звязану з ним сенаторську гідність. Він лишився дальше прихильником союзу з Польщею і намовив Юрася Хмельниченка відновити гадяцьку умову. Дуже рішучо він обороняв автономію України і старався поширити її межі. Але його заходи викликали невдоволення серед поляків і підозріння, що він знов хоче захопити булаву в свої руки. Як у 1664 р. на Правобережжі піднялося повстання проти Польщі, Виговського обвинувачено, що він мав у тім участь і що змагав до злуки з Московщиною. Польський полковник Себастіян Маховський арештував Виговського за порозумінням з Тетерею, і не вважаючи на це, що він є воєводою й сенатором, віддав його під воєнний суд і засудив на смерть. Засуд виконано 19 березня 1664 р. в Корсуні. Тіло нещасного гетьмана перевезла його жінка до Галичини і похоронила в Маняв-ському Скиті.

Юрась Хмельниченко

На місце Виговського козацька рада на ріці Узені обрала гетьманом знову Юрася Хмельниченка,— «щоби була тая слава, що Хмельницький гетьманом». Молодший син великого гетьмана не мав ще тоді 20 років. «Чорнявий, маломовний, середньої освіти, гладкий у поведенні, людина здержлива, що чимнебудь вдоволяється» — пише про нього сучасник. Батько старався дати йому вищу освіту,— Юрій вчився у Києві під проводом одного з визначніших письменників, Йоанікія Галятовського. Юрась був слабовитий (терпів на «кадук і руптуру»), хиткої, нерішучої вдачі; але у деяких моментах показував упір і хоробливе завзяття. Головним його дорадником був генеральний осаул Іван Ковалевський, давній управитель Богданового двора; близько молодого гетьмана стояли також прилуцький полковник Петро Дорошенко і запорожський кошовий Іван Сірко. Всі вони старалися продовжати політику Богдана Хмельницького, як у внутрішніх так і заграничних справах.

Переяславський договір 1657 р.

У заграничній політиці важко було вдержати одну лінію. З одної сторони українська старшина була до краю зневірена в Московщину, з другої бачила також, що неможливе є співжиття з Польщею. Україна мусіла лявірувати між цими обома сусідами і йти на уступки в різних справах. «У них це є найвища державна рація, не бути ані під королем, ані під царем; сподіються добути це, зводячи і лякаючи короля царем, царя королем» — писав сучасний поляк. По невдачі Виговського українські політики, хоч і неохотно, звернулися знов до Московщини. Вони стояли дальше на основах договору Богдана Хмельницького, але бажали перевести ревізію його й усунути все, що показалося некорисне для України. І так старалися забезпечити ненарушимість території козацької держави: з повним зрозумінням боронили приналежности до України пограничних повітів Чернигівщини та білоруських повітів, що бажали лишитися при Україні. Дальше застерігали повну свободу уладження внутрішних відносин; домагалися свободи дипльоматичних зносин з іншими державами, участи України в мирових конференціях, зменшення числа воєводів і обмеження їх влади; врещті жадали, щоби цар і бояри гарантували договір з Україною своєю присягою.

Рішитися на переговори з Московщиною була річ конечна, бо воєвода Трубецький зі значними московськими силами в кожній хвилі міг перейти на Правобережжя. Козацькі посли подали царському воєводі основні домагання українського уряду, але Трубецький жадав особистих переговорів з Хмельниченком. По довгих ваганнях Юрась згодився на це й приїхав зі старшиною до Переяслава. Це рішення привело його врешті до катастрофу. Москалі, як дістали в свої руки гетьмана і найвизначніших діячів, не думали вже робити ніяких уступок, а постановили безоглядно перевести давні московські змагання на Україні. Московським воєводам повелося приєднати собі менше вироблену лівобічну старшину, а

потім, при її допомозі і під напором черні, стероризували гетьмана, що залишив всі свої домагання. «Я дві неділі був у Москви вязнем,— що хотіли, те й робили зі мною, не мав я до кого вдатися» — розказував відтак Юрась Хмельниченко.

Договір, прийнятий під терором московських військ у Переяславі 27 жовтня 1659 р. затвердив наперед переяславські статті Богдана Хмельницького, але на основі тексту, який самовільно змінили бояри. І так московський воєвода мав бути не тільки у Києві, але й у Переяславі; гетьман мав обовязок скласти цареві поклін у Москві; не вільно було йому вести дипльоматичних зносин з іншими державами; київський митрополит мав признати зверхність московського патріярха. Дальше установлено нові статті. Скріплено гетьманську владу тим, що рада не могла усувати гетьмана, без дозволу царя. Але гетьманові не вільно було назначати ані звільняти полковників без згоди ради. Гетьманові не вільно підіймати ніякого походу без дозволу царя. На царський наказ гетьман мав іти з цілим військом, куди йому скажуть. Козацькі залоги мали вступитися з Білої Руси. Хмельниченко, старшина і все військо мусіли заприсягти договір присягою.

Московське засилля

Переяславська умова дала доказ українцям, що Московщина безумовно хоче знищити українську державність. Всі проєкти козацької старшини, що змагали до скріплення України, були відкинені, натомість присилувано козаків прийняти такі точки, що мусіли в корені підірвати державу. Вже скоро по підписанню умови дали відчутися важкі її наслідки й почало зростати невдоволення проти Москви. З усіх сторін почали приходити жалі на грабування, розбої і всякі насильства московських салдатів. Загальне нарікання викликало це, що москалі всякими способами почали стягати з України срібло, а закидали край лихою, мідяною монетою. Московський уряд з явним легковаженням відносився до української влади. В Москві приймали, без порозуміння з гетьманом, посольства від різних старшин, від міст, від духовенства та від окремих осіб; роздавали публичні маєтности, звільняли від податків і тягарів, не питаючися згоди українського уряду. Навіть про особу гетьмана московські воєводи публично висловлювалися з найвищою погордою й ніяких його бажань не сповняли.

Чуднівський похід і занепад Хмельниченка

Московщина бачила хвилювання України й розуміла, що її влада не буде тривка, поки українці матимуть надію на піддержку в сусідніх державах. Тому в Москві постановили напружити всі сили і в остаточній оружній розправі вирішити довголітню боротьбу за українські землі. Літом 1660 р. московська армія під проводом воєводи Шереметєва рушила на поляків, а разом з нею йшли лівобічні козаки під проводом наказного гетьмана Цюцюри. Юрась Хмельниченко, з правобічними полками, зразу пильнував південньої границі від татар, потім пішов на підмогу Шереметєву, але поволі й неохотно. Поляки не дали йому получитися з москалями, а заскочили окремо Шереметєва під Чудновом на Волині, а Хмельниченка під Слободищем. Хмельниченко був примушений увійти в переговори з поляками і згодитися на мир, на основі гадяцької умови. Шереметєв піддався полякам під дуже некорисними умовами: мусів видати всю артилерію і зброю, та зі старшиною залишитися у польській неволі. Козаків, що були при Шереметєві й не хотіли вертатися під польську владу, віддано у полон татарам. Це рішення зробило страшне враження на козаках; в ночі з 3 на 4 листопада 1660 р. понад тисячу козаків убило себе взаїмно, щоби не йти в ганебну неволю...

Загальний жах і обурення викликала мученича смерть полковника Данила Виговського; він попав у московський полон і везено його до Москви, але по дорозі коло Калуги серед мук його замордовано 10 грудня 1660 р. «Тіло в штуки від кнутів порізане; очі вилуплені й сріблом залиті; пальці поперерізувані, лидки у ніг в штуки по жилі розібрані,— взагалі нечувана жорстокість» — описував очевидець, що бачив тіло в Чигирині. «Данилова жінка сама як припала до тіла, так об домовину вдарилася, що голову собі страшно розтяла. Прибіг Хмельниченко ранком, а як побачив тіло, ревно заплакав. Великий з цієї причини розрух серед козаків, як глядять на таке жорстоке поведення». Також на Лівобережжі прийшов роздор серед козаків. «Сама тільки голота та дейнеки сприяють цареві».

Юрій Хмельниченко вийшов у згоду з поляками в надії, що поведеться йому під своєю булавою зєдинити цілу Україну. Але лівобережні полки не хотіли признати злуки з Польщею і знову признали московську владу. Почалася братовбійча війна між правобічними та лівобічними полками, при співучасти поляків, татар та москалів. Під Бужином на Дніпрі 13 серпня 1661 р. Хмельницький розбив московське військо,— до 10 тисяч москалів лягло на місці, в руки переможців дісталася вся артилерія й обози. Але рівночасно татари, що прийшли на підмогу козакам, кинулись по Придніпрянщині брати ясир. У Крим пішло до 200 тисяч людей! Це остаточно знищило і так невелике населення. Хмельниченко втратив довіря до війська, військо до гетьмана Юрася. «Гетьман втратив довіря до війська, військо до гетьмана» — писав сучасник. Хмельниченко, хорий і знеохочений, 15 січня 1663 р. зрікся гетьманства і постригся в черці.

XXVI. ПЕТРО ДОРОШЕНКО

З першим гетьманством Юрася Хмельниченка почалася найсумніша доба в історії козаччини — Р у ї н а. Згідне й одноцільне дотепер Запоріжське військо розбилося на два ворожі табори, що завзято себе поборювали. Не було одної влади,— на Правобережжі правив один гетьман, на Лівобережжі другий. Ідея самостійної Української Держави занепадала все більше, сусіди господарили на Україні, як у себе дома, а самі українці накликували на себе ворогів... Багата, цвитуча, вільна країна занепала до краю; на місці великих осель сіріли руїни, на місці родючих піль появився дикий степ.

Павло Тетеря

На місце Юрася Хмельниченка правобічні козаки обрали гетьманом Павла Тетерю (1663—1665 р.). Павло Тетеря-Моржковський походив із київської шляхти, вчився у василіянських школах, під кермою пізнішого холмського єпископа й історика Якова Суші; в 1647 р. був реєнтом гродської канцелярії у Володимирі на Волині. З вибухом повстання перейшов на сторону Хмельницького й дійшов до уряду переяславського полковника. З доручення старого гетьмана їздив двічі послом до Москви, раз у 1654 р. укладати перший договір з Московщиною, вдруге 1657 р. ладнати напружені відносини з царським урядом. В 1661 р. став генеральним писарем при Юрасю Хмельниченку, на бажання поляків. Був він жонатий, вперше з сестрою Якима Сомка, вдруге з Оленою Хмельницькою, дочкою Богдана, вдовою по Данилі Виговському. Це близьке посвоячення з родом Хмельницьких, як і польська протекція, дали йому гетьманську булаву.

Тетеря, хоч довгі часи був співробітником двох найвизначніших гетьманів, не зумів перейнятися щиро їхніми змаганнями. Він не розумів потреби і значіння Української Держави, його бажання і змагання все були звязані з Польщею, уважав себе немов польським урядовцем, в своїх письмах він не вагався звати України польською «провінцією» а короля її «природним і власним паном». Не тільки не вмів утримати української держави на рівні, на якому поставили її Богдан Хмельницький і Виговський, але навіть не зумів оборонити автономії запоріжського війська. Все лиш закликав короля, щоби присилав як найбільше війська на Україну; поляки радо йшли на ці заклики і на Правобережжі рядив не гетьман, а польські команданти.

Іван Брюховецький

На Лівобережжі, що було під впливами Московщини, зразу наказним гетьманом був Яким Сомко, шурин Хмельницького, уроженець Переяслава, з багатого міщанського роду. Він був представником козацької старшини, що бажала відокремитися від «черні» й утворити вищий, упривилейований стан. Він дораджував московському урядові списати козаків у військовий реєстр, а селян переписати окремо, не дозволити зватися козаками та присилувати їх платити податки. Супірником Сомка був ніжинський полковник Василь Золотаренко, людина без вищої освіти, але амбітний і багатий; а дорадника мав ніжинського протопопа Максима Филимоновича, визначного письменника і промовця, що був прихильником тісної злуки України з Московщиною. Але ні Золотаренко ні Сомко не змогли добути булави,— випередив їх запорожський кошовий Іван Брюховецький.

Іван Брюховецький був родом «полулях», мав бути зразу латинського обряду, але потім прийняв православну віру; на дворі Богдана Хмельницького був «старшим слугою», опісля поїхав на Запоріжжя з доручення Юрася Хмельниченка, осів на Січі і тут вибрали його кошовим 1660 р. Вищої освіти він не мав, але на гетьманському дворі набрався загального знання й оглади, а решту дав йому вроджений

талант. Брюховецький був людиною вимовною, говорив гарною народньою мовою, писав образовим стилем і тим єднав собі людей. На Запоріжжі здобув собі перше місце через те, що голосив популярні клічі: виступав проти збагаченої старшини, заступався за бідний нарід і домагався широких прав для черні. «Вони» — писав він про старшину — «хочуть бути гетьманами над запоріжським військом і завидують нашій луговій саламасі,— ми з ними заміняємося на їхню городову, нехай посмакують, яка солодка лугова саламаха»... Політичні погляди Брюховецького були неширокі. Не міг він зжитися з поглядами таких самостійників, як Виговський і Дорошенко; існування України він уявляв собі тільки під пануванням одної з сусідних держав. Був він рішучим ворогом Польщі. Цю нехіть виніс він мабуть з двора Хмельницького і згодом утвердив її під впливом своїх дорадників. Одиноким правним володарем і дідичем України, Брюховецький вважав московського царя, а всі його змагання ішли в цьому напрямі, щоби звязки України з Московщиною зробити як найтіснішими.

В боротьбі з іншими кандидатами до булави, Брюховецький мав цю перевагу, що і чернь підпирала його, і московський уряд волів мати його гетьманом, як котрого із старшин-самостійників. На славній «чорній раді» в Ніжині 27—28 червня 1663 р., де козаки і посполиті рівний мали голос, гетьманом вибрано Брюховецького; Сомка і Золотаренка, без всякої вини, засуджено на смерть.

Польський похід на Лівобережжя

Таким способом рівночасно обрано двох гетьманів: на лівобічній Україні Брюховецького, на правобічній Тетерю. Ні одна, ні друга сторона не хотіла уступити і боротьба тривала дальше. Тетеря, що був гарячим прихильником польської влади, намовив короля Яна Казимира, аби він виправився на Лівобережжя і добув землі, що перед Хмельниччиною належали до Польщі. Король виправився з військом і перейшов Дніпро в осені 1663 р. Але польські війська не змогли здобути ані Києва, ані Переяслава, а також інші городи боронилися завзято. Врешті довга й безуспішна облога Глухова так знеохотила Яна Казимира, що наказав відворот на Правобережжя. Жертвою невдачі польського війська упав полковник Іван Богун.

Іван Богун походив із київської шляхти. З початком Хмельниччини був він подільським полковником, пізніше кальницьким, врешті паволоцьким. Брав він участь у всіх війнах Хмельниччини і пізніших. Під Збаражем 1649 р. підчас наступу був тяжко ранений. В 1651 р. вславився обороною Винниці, де присилував ворожі війська до соромної втечі. Під Берестечком вибрано його наказним гетьманом,— тут він врятував військо від крайного розгрому. В 1653 р. бився з Чарнецьким під Монастирищами, був теж під Жванцем. В 1654 р. належав до противників союзу з Московщиною і не зложив присяги цареві; так само не підписав переяславської умови Юрася Хмельниченка. Але з другого боку Богун не приступав теж до умов з Польщею, хоч обіцювали йому маєтности й уряди. Через те поляки увязнили його і заслали до кріпости у Мальборзі. Увільнений звідтам, з наказу Тетері, пішов зі

своїм полком на Лівобережжя і своїми впливами приєднав для Тетері деякі городи. Але тут впало на нього підозріння, що веде переговори з Брюховецьким і з москалями. Поляки арештували його і розстріляли під Новгородом Сіверським 27 лютого 1664 р. Так погиб один з найгарніших козацьких діячів, людина чиста, несплямлена ніколи чужою ласкою, найвірніший оборонець самостійности України.

Правобічне повстання

По відвороті Яна Казимира, також Тетеря залишив Лівобережжя і перенісся на правий бік Дніпра. Але тут, у ріжних місцях рівночасно, вибухло повстання проти Польщі 1665 р. Поворот польської влади і шляхетського панування викликав відразу глухе невдоволення між народом; колиж королівський похід покінчився невдачею, козацькі старшини дали гасло до повстання. Одним з перших організаторів руху був запоріжський кошовий Іван Сірко, що вславився своїми очайдушними походами на татар і турків; тепер він звернувся проти поляків і підняв південні полки. Появилося багато нових ватажків: «що козак, то полковник, що сотник, то гетьман»,— така була приповідка. Над Дністром виступав Василь Дрозд, давний сотник з полку Нечая на Білій Руси; при його боці почали військову карієру серб Дмитрашко Райча, згодом переяславський полковник і грек Константин Мигалевський. В Умані старшував Іван Сербин, колишній сербський капітан, що ще за Богдана Хмельницького вступив до козацького війська; у боротьбі з поляками він поляг лицарською смертю у квітні 1665 р. До повстанців пристав також подільський полковник Остап Гоголь і давний галицький повстанець Семен Височан. У повстанні поляг також, розстріляний без суду, гетьман Іван Виговський.

Тетеря не був у силі стримати народнього руху, що піднявся з усіх сторін; зненавиджений усіми, склав він булаву в червні 1665 р. і виїхав до Польщі. Там він прийняв латинський обряд і дістав уряд старости на Волині. Вивіз з собою козацький архів і скарбницю, а загарбані гроші давав на ріжні католицькі фондації, нпр. на варшавських єзуїтів. Але й у Польщі не утримався довго; виїхав до Туреччини, де умер в Адріянополі 1671 р.

Умови Брюховецького з Москвою

Довше як Тетеря, утримався лівобічний гетьман Брюховецький. Невдача польського походу скріпила його становище, а правобічне повстання давало вигляди, що й правобережна Україна перейде під його булаву. Але Московщина не дала йому підмоги й остаточно Брюховецький мусів вдоволитися владою на Лівобережжі.

Зараз після вибору на гетьмана, Брюховецький обновив у Батурині умову з Московщиною, на основі статтей Богдана і Юрася Хмельниченка; зобовязався тоді доставляти безплатно харчі московським залогам на Україні. Коли скінчилася війна з Польщею, він рішився поїхати до Москви, поклонитися цареві. Московський уряд віддавна домагався, щоби український гетьман, по виборі, приїздив «побачити пресвітлі очі государя». Дотеперішні гетьмани відмовлялися від цеї почести,— Брюховецький перший згодився поїхати до Москви. Він був щиро відданий цареві і в тій вірності бачив запоруку кращого майбутнього України: «Мене ні страх, ні ласка неприятеля, ні меч, ні вогонь від православного і єдиновірного монарха нашого розлучити і відділити не може»... говорив бувало.

До Москви приїхав Брюховецький у вересні 1665 р. і лишився тут 4 місяці. З ним були два генеральні писарі, обозний, два осаули, один суддя, дальше трьох полковників, понад 80 ріжних старшин, делєгати козаків, міщан і духовенства, разом 535 людей. Візд до столиці відбувся святочно, на вулицях були розставлені урядовці і стрільці; гетьман з козаками був на авдієнції у царя і зложив дарунки — воєнні трофеї, арабські коні, ридвани, зброю, дорогоцінні одежі. Обіди, прийоми й почести в столиці засліпили гетьмана, непривичного до розкоші і зробили йому ще дорожчим царське підданство. Він намагався примінитися до московських звичаїв, приняв титул боярина і навіть згодився женитися з московкою, боярською дочкою. За його прикладом пішла старшина, переважно люди неосвічені й навіть неграмотні; за титул дворян, який їм надано і за обіцяні маєтности, були готові на всякі уступки для Московщини.

Дня 1 листопада 1665 р. підписано в Москві новий договір. Гетьман зрікався на користь царя усіх податків, які платили міщани і селяни та дозволяв поширити на Україні горівчаний монополь. Вибір гетьмана мав відбуватися при царському делєгаті, а вибраний гетьман мав приїздити на поклін до царя. Московські залоги в числі 11.600 людей мали бути в Києві, Чернигові, Ніжині, Новгороді, Полтаві, Кременчуці і при гетьмані в Гадячі, по можности також у Каневі, Острі, Мотовилівці і на Запоріжжі. Гетьман згодився не вести зносин з іншими державами без волі царя. На київську митрополію мав прийти російський єпископ з Москви.

Цей московський договір Брюховецького був страшним ударом для української державности. Всі права, що за них боролися попередні гетьмани, гетьман-карієрович легкодушно запропастив...

Війна з Московщиною

Наслідки договору з Московщиною невдовзі дали себе відчути. До всіх визначніших городів увійшли московські воєводи з залогами; українське населення, відповідно до умови, мусіло доставляти москалям харчі. Зараз почалися спори і непорозуміння між воєводами та українськими полковниками; московські салдати безнастанно обиджали і дратували українських міщан і селян. На Україну зїхали також московські перепищики, що стали описувати всі податки й повинности, та на основі переписних книг почали стягати податки з невідомою дотепер безоглядністю. Все те схвилювало Україну,— почалися розрухи проти московського війська. Зокрема ще інтелігенція, особливо духовна, занепокоїлася чутками, що українська церква має бути піддана під зверхність московського патріярха. На чолі невдоволених станув епи-

скоп Методій, управитель київської митрополії, та давніший протопіп Максим Филимонович, що перше був гарячим прихильником московської влади на Україні. «Як цар дозволить, щоби у них їхні вольности і права віднято і щоби був у них московський митрополит,— радше нехайби цар казав покарати їх смертю, як щоби вони мали на це згодитися. А як приїде до Києва московський митрополит, вони запруться в манастирях і хіба їх за шию і за ноги поволочуть,— тоді московський митрополит в Києві буде».

Але найбільше зворушив усіх мир Московщини з Польщею, підписаний в А н д р у с о в і, на Білій Руси, в січні 1667 р. Послів Брюховецького не закликано до переговорів; Московщина потайно, без порозуміння з українцями, зреклася Києва на користь Польщі. Вісти про цю зраду Москви потрясли всею Україною. Київ, колишня столиця українських князів, з усіми святинями і памятками давньої слави, мала перейти знову в руки поляків,— на марне пішла двацятилітня, кривава боротьба!

Обурення було таке страшне, що стрепенувся головний виновник цих подій, Брюховецький. Він, побачивши, що народній гнів може звернутися проти нього, рішився виступити проти Московщини. Дня 18 лютого в гетьманській столиці Гадячі і по всіх інших городах завізвали московських воєвод безпроволочно виступити з залогами і перейти за московську границю. Де москалі послухали, там відворот їх відбувся доволі спокійно, деж пробували ставити опір, там приходило до боїв з козаками і розяреною людністю. Брюховецький видав універсали до народу, де повідомлював, що мусів «від руки і приязні московської відлучитися» через те, що москалі разом з поляками рішили «Україну отчизну нашу милу руйнувати, пустошити і в ніщо обернути, вигубивши у ній всіх великих і малих мешканців».

Брюховецький одначе не міг уже здобути собі симпатії народу. Його полковники потайки віднеслися до правобічного гетьмана Дорошенка і запросили його взяти Лівобереж.жя під свою булаву. Дорошенко перейшов Дніпро і під Опішнею на Полтавщині зустрілися оба гетьмани.

В цю хвилину у таборі Брюховецького прийшло до розрухів; старшина і козаки кинулися до гетьмана з криком, що через нього прийшло до війни і проливу крови, та що за гетьманство вони не будуть битися. Чернь почала грабувати гетьманські шатра; Брюховецького схопили за руки і привели перед Дорошенка. Дорошенко, серед метушні, зробив рух рукою; юрба зрозуміла, що це присуд смерти. «Взяли безбожного Брюховецького як недостойного раба і почали шарпати і платя на ньому різати і палками, дулами, чеканами та рогатинами, як скаженого собаку убили його і нагого покинули». Це було 18 червня 1668 р. Дорошенко приказав похоронити його з гетьманськими почестями в Гадячі в церкві, яку Брюховецький побудував.

Петро Дорошенко

Як Тетеря виїхав з України, правобічним гетьманом проголосився сотник з Ведмедівки, С т е п а н О п а р а. Але гетьманував він недовго; татари увязнали його в серпні 1665 р. і віддали полякам, а ті, у таборі

під Равою, покарали його смертю. Тоді рада в Чигирині віддала гетьманську булаву П е т р о в і Д о р о ш е н к о в і (1665—1676).

Петро Дорошенко, уродився 1627 р. в Чигирині; походив з старого козацького роду. Його дід Михайло, був запоріжським гетьманом 1623—1628 р. і поляг у поході на татар на Крим. Дорошенко цінив ту родинну традицію і з гордістю згадував свойого лицарського предка. Сам почав воєнну і політичну діяльність при боці Богдана Хмельницького, в часі найбільшого зросту і могутности України. Брав участь у початках повстання. 1649 р. був гарматнім писарем (товаришем обозного, начальника артилерії), і проживав у Чигирині. Тут у гетьманській столиці, у центрі козацької держави, він познайомився і з військовою організацією і з адміністрацією і з політикою України. Гетьман уживав його вже тоді до деяких посольств; потім Дорошенко дістав уряд прилуцького полковника. По смерти Богдана, Дорошенко стояв по стороні Виговського і лишився йому вірний до останньої хвилини, не вважаючи на упадок його політики. За гетьманства Юрася Хмельниченка і Тетері задержав своє значіння, а як дорадник і дипльомат мав головне слово у всіх переговорах з Польщею і Москвою.

Основою політики Дорошенка було ясне і тверде переконання про національну єдність і окремішність українського народу. Як границі української території він означав Перемишль і Ярослав; до цеї межі доходила колись «держава або князівство руське і ці кордони повинна теж осягнути козацька держава»; зєдинення всіх українських земель, «цілість отчизни», це був головний його політичний клич.

Бажав він утримати державу самостійну, незалежну від сусідів. З рівним недовірям відносився і до Польщі, у якій панувала шляхта, як і до царської Московщини.

Будову української держави Дорошенко старався оперти на фундаменті згоди і єдности самих українців. «Хоч божою волею український нарід обох сторін Дніпра роздвоєний і видаємося собі ворогами, одначе ніхто чужий не є нам так прихильний, як ми самі собі є приятелями». Дорошенко числився з настроями маси. Знав від добре всі добрі і лихі сторони народу і своєрідну його силу і необчислиму хиткість та непостійність. «Наш народ подібний тростині, під більшою силою подаєтья без ніякого опору»... «У того невважливого народу більше зможе ласкавість як строгість». Він не переводив ніякого діла без відповідного підготовлення народньої опінії. Осуджував він «чорну раду», бачив її політичну безвартність,— але ніякий гетьман не скликував ради так часто, як саме Дорошенко. Безнастанно теж відбував наради зі старшиною. Радо слухав кожної поважної думки. Щоби не впливати на рішення, виходив з нарад підчас голосування. Ця його щира вважливість до голосу народу єднала йому незвичайні симпатії серед інтелігенції і сліпу віру серед маси. Львівський владика Шумлянський, що був гостем у Чигирині, пише: «Дорошенко дуже скріпився, панує вповні абсолютно і має найвищу любов серед народу,— злого про нього не чував я слова». Найвизначнішим дорадником Дорошенка був митрополит Йосиф Тукальський,— «котрого духом і гетьман і вся живе Україна».

Серед безнастанних воєн, що виповнили його час, Дорощенко не зміг перевести тривких змін у державній будові. Але на ріжних полях

слідно його змагання до реформ. Він старався переводити плянову кольонізацію в опустошених частинах Правобереж жя. Південну границю скріпив тим, що утворив новий, торговицький полк. Намагався збільшити фінанси України через поширення граничної, плової лінії. Робив спроби бити власну монету. Дуже важні були заходи Дорошенка коло створення постійного війська. Це, що за Богдана Хмельницького і Виговського роблено доривочно, він перемінив на систему: основним ядром його армії стало наємне військо, т. зв. серденята, що визначалися великою хоробрістю.

Союз з Туреччиною

Дорошенко, у перші роки гетьманства, лявірував між Польщею та Московщиною; щойно андрусівський мир повернув його рішучо в іншу сторону, до Туреччини. На союзі з турками довший час опирав свою політику Богдан Хмельницький; Дорошенко задумав увійти на той сам шлях. Вперше вислав посольство до Константинополя 1667 р. і дістав проти поляків підмогу з яничарів і татар. В осені тогож року рушив з військом на Галичину. Польський гетьман Ян Собіський окопався під Підгайцями, але мусів почати переговори; татарам Польща обіцяла гарач, козакам дала запоруку, що польські війська не будуть переходити поза Горинь. Дорошенко мав принайменше забезпечену західню границю своєї держави. На короткий час, після смерти Брюховецького, опанував він лівобічну Україну; але татари занепокоєні обєднанням всеї козаччини під одною булавою, видвигнути свого кандидата на булаву, Петра Суховія; Дорошенко мусів вернутися на Правобережжя і тут організувати оборону. Тоді лівобічні полки знову відірвалися від нього й обрали собі гетьманом М н о г о г р і ш н о г о.

Дорошенко не дав знеохотитися тим гірким обставинам і дальше старався оперти козацьку державу на союзі з Туреччиною. Посольства, під проводом наказного гетьмана Михайла Портянки і генерального писаря Луки Бушкевича, підготовили договір з Портою. У своїм листі до султана Дорошенко ставив такі домагання: основою договору має бути умова Богдана Хмельницького з Портою; українська держава має право до всеї української території від Перемишля по Путивль; запоріжське військо свобідно вибирає гетьмана на довічний уряд; українська церква має автономію під царгородським патріярхом; султан не має права до ніяких данин з України; помічні війська, прислані на Україну, стоять під владою гетьмана; грамоти на Україні мають бути писані українською мовою і посли мають володіти цею ж мовою; турки не мають ставити на Україні мечетів, брати ясиру і руйнувати осель; Туреччина і Крим не можуть заключати мира без відома України. Султан Мугамед приняв ці домагання і турецьке посольство 1669 р. святочно вручило гетьманові договір, булаву, бунчук, прапор і інші відзнаки. До Костантинополя вислано нове посольство, зложене з представників усіх полків; Михайло Портянка став першим постійним представником, «резидентом» України при Порті.

Похід на Галичину

Союз Дорошенка з Туреччиною занепокоїв сусідів України, що боялися обєднання українських земель. Поляки видвигнули свого кандидата на гетьмана, полковника М и х а й л а Х а н е н к а. З другого боку проти Дорошенка почав виступати кошовий Сірко, на якого вплив мала Московщина. Але Дорошенко не залишав своїх плянів,— вірив, що турки допоможуть злучити цілу Україну під одною булавою.

Султан Мугамед IV у 1672 р. виповів війну Польщі і вирушив особисто у похід. У турецьких маніфестах зазначено також, що війна ведеться за справу України, мовляв «козаки, свобідний нарід, не могли знести чужої влади і хопили за шаблю». Похід почався в липні, Дорошенко вислав частину війська під Білу Церкву, де була польська залога, а сам з 18.000 серденят рушив на Браславщину. Під Четвертинівкою, коло Батога, заскочив польські війська та 18. липня 1672 погромив їх страшно: «не памятаю більшої втрати і замішання», писав польський офіцер, учасник цього погрому. Поляки чим скорше стали уступати з Браславщини разом з Ханенком. Дорошенко ішов дальше вперед на стрічу султанові, що вже стояв під Камянцем; там Мугамед вручив йому новий привілей на гетьманство. Дня 26 серпня, по 12-дневній облозі, здався туркам Камянець, фортеця, що вважалася дотепер нездобутою. Турецькі, татарські й українські війська ввійшли в Галичину і підійшли під Львів; по кількадневній облозі, в жовтні 1672 р., місто зложило окуп.

Поляки розпочали переговори з турками під Бучачем. Дорошенко жадав, щоби допущено до пересправ і його повновласників, але поляки на це не згодилися. Під Бучачем 16 жовтня 1672 р. підписано польсько-турецький договір. Поляки обовязалися платити щорічно 22.000 дукатів як гарач султанові; Поділля переходило під владу Туреччини; козакам віддано Україну «в давних границях», польські залоги мали залишити Придніпрянщину.

Кінець Дорошенка

Дорошенко був розчарований бучацьким договором,— далеко було до зєднинення всіх український земель, від Перемишля по московську границю. І навіть на цій малій території, яку йому забезпечено не дістав усього, чого бажав. Турецькі залоги, проти договору, обсадили важніші замки, як Браслав і Ладижин; султан домагався, щоби Дорошенко знищив укріплення міст і відібрав народові зброю; почав теж вимагати данин. З Поділля, обсадженого турецькими залогами, доходили страшні вісти, що турки руйнують церкви або переміняють їх на мечети і воєнні склади, збирають дзвони, накладають данини, граблять і вязнять людей, забирають малі діти. Все те будило між народом невдоволення й обурення та підривало повагу Дорошенка. Турки показалися теж слабі на полі бою. Відновилася знов польсько-турецька війна. Під Хотином 11 листопада 1673 р. Собіський розбив турецькі війська. Поляки не тільки не уступили з Білої Церкви, але почали збирати війська на українській границі.

Між народом стало ширитися знеохочення, жах перед новою війною. Цілими сотками населення почало втікати з Правобереж жя на лівий бік Дніпра. Новий лівобережний гетьман І в а н С а м і й л о в и ч

підпирав це переселення і посилав теж заклики до старшини, щоби переходили під його булаву. Ці зазиви мали успіх: майже всі полковники покинули Дорошенка і перейшли до Самійловича.

Дорошенко не міг уже піднятися до давньої сили. Наїзди поляків та знеохочення народу, підривало його замисли у самім корені. Кидали його всі давні прихильники, не міг знайти віри і послуху навіть в улюблених серденят. Простір його влади зменшався безнастанно,— врешті остав йому тільки сам Чигирин. Тут, серед нездобутих укріплень, окружений споминами й памятками з часів Хмельниччини, він, як «останній козак» в самоті і одчаю доживав кінця свойого гетьманства. Звідси слав він письма до приятелів і ворогів, викладаючи їм ціль своїх змагань. «Не тільки це сам від себе смію світови обявити, але й багато товариства, моїх ровесників, можуть явно мені засвідчити, що ще з молодих літ не звик я ніякого зла нікому з синів моєї отчизни бажати; коли божою волею був я примушений взяти цей печальний уряд і держав його близько десять літ, не в чім іншім був мій умисл, а тільки в тому, щоби помножити вольности запоріжського війська і заховати безпеченство і цілість отчизни, щоби процвітанням благочестивих церков народ християнства українського міг тішитися... Тому не тільки з православними християнами, але і з бісурменськими народами я старався все поступати прихильно і згідно, щоби Україну бачити у бажаному мирі»...

Врешті за порадою Івана Сірка, що приїхав до Чигирина, Дорошенко заявив, що готов зріктися булави і віддати військові клейноти в опіку Запоріжжя. Але рік ще минув і Дорошенко не уступав з гетьманства. Аж коли Самійлович в друге з московським військом прийшов під мури Чигирина, Дорошенко, у святочний спосіб, передав йому уряд і гетьманські відзнаки у вересні 1676 р.

З Чигирина Дорошенко переїхав на Лівобережжя і осів у Сосниці. Цар невдовзі зажадав, щоби відіслано його до Москви; Самійлович, що обіцяв Дорошенкові безпеченство особи, довго не хотів на це згодитися, але вкінці мусів уступити перед царським наказом. В Москві прийнято гетьмана з почестями, назначено йому високу платню і віддано просторий дім на мешкання; в 1673—1681 р. Дорошенко мав уряд вятського воєводи; кінець віку пережив у дарованому йому селі Яропольчі, волоколамського повіту. Там і умер він 19 листопада 1698 р. в 71 р. життя; до початку XIX в. заховався при тамошній церкві нагробний памятник цього великого гетьмана, що його названо «сонцем Руїни».

Дамян Многогрішний

Перемога Дорошенка над Брюховецьким не віддала цілої України під його булаву. Сіверщина й Чернигівщина, на якій правив, як наказний гетьман з руки Дорошенка, чернигівський полковник Дамян Многогрішний, відсахнулася від Дорошенка в хвилі, як він перейшов на Правобережжя, щоби оборонити його перед наступом польських військ. Многогрішний, послухавши підшептів москвофільської партії, якій проводив чернигівський єпископ Лазар Баранович, дався вибрати незалежним від Дорошенка «сіверським гетьманом» й піддався

під московську протекцію. Колиж проти Дорошенка виступило й Запоріжжя, під проводом претендента до гетьманської булави, кошового писаря Петра Суховія, коли зрадили його татари, Лівобережжя висовгнулося зпід його влади.

Глухівські статті

В березні 1669 р. відбулася в Глухові генеральна рада лівобережних полків. Були на ній представники московського уряду — Ромодановський, Матвєєв та Богданов, що перевівши вибір Многогрішного на гетьмана, склали новий договір, відомий під назвою «Глухівських статтей». В основі спірався цей договір на «статтях Б. Хмельницького», але в подробицях змагав до ще більшого обмеження автономії України. Московські воєводи мали резидувати не тільки в Києві, але й у Чернигові, Ніжині, Переяславі та Острі. Вони не повинні були вмішуватися в місцеву управу, а збір податків для царського скарбу мали переводити гетьманські урядовці. Скількість реєстровиків означено на 30.000, а крім цього мав бути створений осібний полк з 1000 козаків-компаній-ців, щось як прибічна сторожа гетьмана, чи пак полева жандармерія для приборкування невдоволених. Заборонено теж гетьманові заводити дипльоматичні звязки з чужими державами, як теж заборонено козакам ввозити в Московщину тютюн та горілку.

Многогрішний, хоча й зрадив Дорошенкові, та гетьманував проти його волі, старався не рвати звязків з своїм колишнім шефом. Сам він, «мужичий син» з походження, неосвічений, але щирий і простолінійний, дуже скоро зрадив собі і власну старшину і Москву. Ніччю, з дня 13 березня 1672 р. впали до гетьманських покоїв у Батурині, старшини-заговірники, арештували Многогрішного й, під замітом зради Москві, віддали москалям у руки. Москалі вивезли Многогрішного в Москву й тут поставили перед суд. Тут його тортурували, а не допитавшися від нього нічого каригідного, всеж таки заслали на Сибір, разом з рідною. На Сибірі опинилися й прихильники Многогрішного — військовий осаул Грибович та полковник Гвинтівка.

Конотопська рада

Зараз по арешті Многогрішного, виїхав у Москву делегат збунтованої старшини, Іван Лисенко, й повіз з собою проєкт нових українсько-московських «статтей». В них сама старшина просила Москву обмежити права гетьмана так у міжнародніх зносинах як теж у внутрішній самоуправі. Між іншими запропонувала старшина, щоби гетьманові рішуче заборонити звязки з сусідними державами, обмежити його суддівську владу, так щодо козаків як і селян, та щоби у виборі гетьмана не приймала участи козацька чернь і поспільство. Очевидно, Москва дуже радо пристала на такі обмеження й зараз таки вислала свого боярина Григорія Ромодановського для переведення вибору нового гетьмана й заприсяження нових «статтей». Місцем виборів назначила Москва Конотоп, але козацька старшина настояла на тому, щоби вибори відбулися в глухому степу, біля містечка Козача Діброва, на самому українсько-московському пограниччю. Дня 16 червня 1672 р. відбулася рада козацької старшини з Ромодановським, якій прислухувалося

біля 4000 козаків. На ній усталено 10 «статтей», що перейшли в історію під назвою «конотопських», а на другий день, при співучасти чернігівського архиєпископа Лазаря Барановича, переведено вибір нового гетьмана. Гетьманом став дотеперішний військовий суддя Іван Самійлович, один з провідників старшинської змови проти Многогрішного.

Самійлович, що в противенстві до Многогрішного — «мужичого сина», був «поповичем», походив з Правобереяжжя. Він учився в київській академії й був людиною талановитою та освіченою. Почав свою карієру при Брюховецькому, але потім перейшов до Многогрішного, де дістав гідність генерального судді. Зразу ворог Москви, потім її прихильник, постійно ставився вороже до Польщі й був за орієнтацією на Крим і Туреччину. В них бачив він запоруку незалежности України; через ту орієнтацію нарешті й пропав. Постійно думав про обеднання цілої України під своєю булавою й у тому був супірником Дорошенка.

«Князь Сарматії»

Капітуляція Дорошенка не припинила руїни Правобереяжжя. Турки пригадали собі Юрася Хмельниченка, звеліли царгородському патріярхові розстригти його з чернецтва й проголосивши його «князем Сарматії», післали з військом на Україну. Поселився Хмельниченко в опустілому Немирові та почав, універсалами, закликати нарід до себе. Стрепенулася Україна на гомін прізвища Богданового нащадка, спалахнуло Запоріжжя, злякалися москалі. Москалі й Самійлович кинулися укріпляти гетьманську столицю — Чигирин. Під командою наказного гетьмана Коровченка й німецьких старшин, змобілізовано в ньому поверх 30.000 залоги. Літом 1677 р. станув Хмельниченко, з турецькою допомогою, під Чигирином. Та його сили були за слабі проти чигиринських укріплень і чисельної, та гарно підготованої залоги. Колиж обложеним наспів з відсіччю Самійлович з Ромодановським, Хмельниченко мусів відступити з нічим.

Правда, Хмельниченко не дав за виграну. Через рік, літом 1678 р. зявився під Чигирином удруге. Самійлович сподівався цього і приготувався зарання до облоги. Московській залозі в Чигирині проводив воєвода Ржевський, фортечними справами завідував шотляндський генерал Гордон, козаками командував наказний гетьман Павло Животовський. За вдержання Чигирина правлено молебні по всій Україні, для цього пощено три дні в тижні, на удержання сердюцьких і компанійських полків призначено податок з горівчаного, тютюневого й дьохтевого монополю, словом справу Чигирина видвигнуто як питання державного престіжу Гетьманської України.

Тимчасом Москва не думала щиро про оборону Чигирина. Не переконавши Самійловича про те, що Чигирин слід виселити й зруйнувати, вона дала воєводі Ромодановському потайне доручення повести діло так, щоби Чигирин не вдержався...

Облога гетьманської столиці почалася в половині липня й тривала, з

невгаваючою завзятістю, більше місяця. В половині серпня згинув воєвода Ржевський, а через тиждень генерал Гордон підмінував укріплення й з останками залоги пробився крізь ворожі лави до обозу Самійловича, що стояв оподалік Чигирина. Турки кинулися на Чигирин, але тут ждала їх кривава лазня. Запалені Гордоном льонти догоріли до мін; з пекольним гуком вилетів у повітря верхній замок, ховаючи під собою 4.000 турецьких трупів. Решту доруйнував турецький везир. Столиця Хмельницького й Дорошенка зникла з поверхні землі... Населення перегнано на лівий беріг Дніпра й поселено над р. Орелею. Туркам і Хмельниченкові залишилися окривавлені румовища й опустіле південне Правобереяжжя. Даремне плакала Україна по втраті Чигирина, даремне затискала пястуки й проклинала Ромодановського, взиваючи його турецьким запроданцем. Ромодановський виконав доручення Москви й не лякався народнього гніву.

Тимчасом «князь Сарматії» Хмельниченко, не вспівши сісти в батьковому Чигирині, почав організувати владу в Немирові. Приборкавши останки правобережного населення, пробував заволодіти Лівобереяжжям, для чого виправлявся на Переяславщину й Лубенщину, але безуспішно. Колиж Правобереяжжя почало наново заселюватися, Самійлович вислав свого сина Семена з військом на Правобереяжжя, що поруйнувавши мало не всі міста й більші села, перегнав населення на лівий беріг Дніпра. Опустіла південня Київщина, занепало й Поділля. Хмельниченко побачивши безвиглядність своїх заходів над зорганізуванням Правобереяжжя під своєю булавою, попав у глибоку душеву депресію. Стався жорстоким і нестерпним для окруження — кількох своїх старшин покарав, без вини, смертю, а коли почав відгрожуватися туркам, вони його вхопили, вивезли до Камянця й тут, осінню 1681 року стратили.

Так скінчив син великого Богдана, нещасний «князь Сарматії»... Смерть Хмельниченка наче припечатала зупинку в боротьбі посторонніх сил за Правобережну Україну. Польсько-турецький мир, заключений в Журавні, закріпив південнє Правобереяжжя й Поділля за Туреччиною. Рівночасно помирилася з Польщею Москва, що за 200 тисяч рублів і частину Витебщини дістала від Польщі Київ; не забарилося й московське перемиря з Туреччиною та Кримом. В 1681 р. заключено в Бахчисараї двацятилітнє перемиря, протягом якого ніхто з договірників не смів заселювати земель поміж Богом і Дніпром... Та умови бахчисарайського перемиря були нічим проти життя. Найплодовитша територія, колиска історичного життя України, не могла шуміти безлюдною пусткою. По смерти Хмельниченка передали турки владу над Правобереяжжям молдавському господареві Іванові Дуці, що назначивши своїм наказним гетьманом Івана Драгинича, почав заселювати й організувати країну.

Подібно як Туреччина не респектувала статтей бахчисарайського перемиря, нехтувала пункти журавенського миру й Польща. Король Собіський, захоплений ідеями боротьби з музулманським світом, майже не припиняв польсько-турецької війни за Поділля. Витиснувши турків до Камянця, він зразу взявся до заселення Поділля й південньої Київщини, та зорганізування її на козацький лад. Гетьманом Правобереяжжя

назначив Собіський Степана Куницького, що обрав собі столицею Немирів. Небаром закипіло на пустарях нове життя; Богуслав, Мошни, Корсунь та інші міста піднялися з румовищ. В 1683 р. ходив Куницький на південню Молдавію, але побитий татарами, покинув військо й утік до дому. За трусість покарали козаки Куницького смертю, а на його місце обрали запорожця Андрія Могилу, що далі заселював і організував Правобереіжжя, очищуючи його від турецьких залог.

Відновлена Собіським правобережна козаччина кріпшала з дня на день, а навіть, в славній протитурецькій компанії Собіського під Віднем відіграла помітну ролю. Між іншими вславився під Віднем український шляхтич з Самбірщини — Юрій Кульчицький.

В 1684 р. видав Собіський універсал про обнову козацької організації на Правобереіжжу, вслід за чим народ з усіх сторін повалив туди лавами. Самійлович мусів розставляти застави й силою стримувати своїх людей, щоб не переселювалися сюди з лівого берега. Іскра в Корсуні, Самусь у Богуславі, Абазин на Побожжу, Семен Гурко Палій на Хвастівщині, організують козацькі полки, що обороняють землю перед шляхотським засиллям, а там (1688 р.) підіймають отверту боротьбу з Польщею й Московщиною, що в 1686 р. заключили т. зв. «вічний мир».

Іван Самійлович

В противенстві до безупинно кипучого, пустошеного до тла й наново заселюваного й організованого Правобереіжжя, Лівобереіжжя, тобто Гетьманщина, зажила під рукою гетьмана Самійловича розмірним миром і добробутом. Гетьман і старшина, засмакувавши в «солодкому» московському ярмі, забігали царської ласки й поширення своєї влади та маєтностей. Взором для всіх був сам гетьман, що вислав своїх синів на науку в Москву, а свою дочку видав за московського боярина Шереметієва, пізнішого київського воєводу. Правда, Самійлович, що всіми силами забігав царської ласки, робив це не тільки для своєї, особистої користи. Кинувши думку про державну незалежність України, він як міг обороняв її автономію, а навіть думав про обєднання цілої України під своєю булавою. Для цього він робив усе можливе, щоби не допустити до миру поміж Московщиною й Польщею, так само був проти польсько-московської кампанії з Кримом. В Кримі бачив Самійлович природнього союзника України проти Польщі й Московщини, а тому старався ослаблювати вигляди московської перемоги над Чорноморським побереіжжям.

«Вічний мир»

Тільки ж для перемоги замало було дипльоматичного хисту й гнучкої спини Самійловича. До «вічного миру» поміж Польщею й Московщиною таки прийшло, а разом з ним і до остаточного поділу України поміж сусідами. Польща зрезигнувала раз на все з Лівобереіжжя, відступила Московщині Київ з околицею, зобовязуючися рівночасно не кольонізувати середнього Подніпрівя з Ржищевом, Трахтемировом, Каневом, Мошнами, Черкасами й Чигирином. Польща мала розвязані руки для боротьби з Туреччиною тоді, як Москва рішила натиснути на Крим. Негодував на московську політику Самійлович, навіть відгрожувався, але це тільки пошкодило його опінії на царському дворі. Становище Самійловича, було тим прикріше, що й у краю не мав він особливих симпатій. Особливо пошкодило йому в опінії українського громадянства занапащення автономії української церкви.

Скасування автономії української церкви

Безпосередня залежність української церкви від царгородського патріярхату, була сіллю в оці москалів, від часу зєднинення України з Московщиною. Київські митрополити — Сильвестер Косів, Діонізій Балабан і нарешті Осип Нелюбович Тукальський (1663—1675) дивилися з призирством на некультурну Москву та не хотіли й чути про яку небудь залежність української церкви від московського патріярхату. Навіть такий політичний москвофіл, як чернігівський архієпископ Лазар Баранович, що з наказу Москви заступав митрополита, високо цінив автономію української церкви, і щойно за гетьманування Самійловича вдалося Москві здійснити свій давній плян підчинення української церкви московському патріярхові.

Дня 29 червня 1685 р. зааранжовано в Києві вибори митрополита, що на них перепер Самійлович кандидатуру луцького владики князя Гедеона Четвертинського, а в осені тогож року московський патріярх Йоаким висвятив номіната. Соболі, червінці й наказ турецького везира примусили царгородського патріярха погодитися з доконаним фактом відлучення української церкви від Царгороду й підчинення її Москві. Москва доконала свого, а Самійловичеві довелося скоро спокутувати гріх проти незалежности української церкви.

Кримський похід

Згідно з вимогами «вічного миру», рушила стотисячна, московська армія, під проводом князя Василя Голіцина, на Крим. Нерадо прилучився до неї Самійлович з 50 тисячами козаків. Та не вспіли війська наблизитися до Великого Лугу, коли виснажений літньою спекою, степ, зайнявся пожаром. Татари, чи, як підозрівали москалі, козаки підпалили степ, щоби недопустити до розгрому Криму. З трудом наблизилася армія до Перекопу, а коли голод і спрага почали валити з ніг тисячі війська, команда рішилася на відворот. Сорок тисяч армії вислано під Кізикірмень для забезпечення відвороту, решта завернула назад. Завинив Голіцин, що не послухав Самійловича, який радив виступати в степ раннью весною, коли ще трави свіжі й невиснажені спекою, але вся лють невдачників звернулася проти гетьмана. Скористала з нагоди козацька старшина, що вже здавна накипіла на гетьмана за його загребущість, потурання рідні, самовладство й безпримірне вислугування Москві. Скасування автономії української церкви, завинене Самійловичем, теж сиділо всім у печінках. Старшина, з генеральним обозним Дунін-Борковським, суддями Вуєховичем і Кочубеєм, генеральним пи-

сарем Прокоповичем і іншими військовими достойниками, склала на Самійловича обвинувачення в зраді. Голіцин ухопився за донос, як за дошку власного рятунку.

Дня 22 липня 1687 р. в таборі над р. Коломаком арештували Самійловича й вислали в кайданах до Москви, а відсіля, без слідства й суду, заслали, разом з сином Яковом на Сибір. Неповинного в нічому другого сина гетьмана — Григорія, арештували, вивезли в Сівськ і тут серед страшних тортур замучили. Московський воєвода Неплюєв, загарбавши майно гетьманича, в той спосіб «пустив кінці в воду». Так закінчив свою карієру гетьман Самійлович з родиною. Вислугувався Москві, як вмів, занапастив автономію української церкви, алеж в доносі старшин на нього була одна стаття, що рятує його імя перед історією. В доносі сказано було м. і. що Самійлович був... неприхильний Москві й бажав створити з Гетьманщини незалежну державу...

XXVII. ІВАН МАЗЕПА

Вибір Івана Мазепи

Три дні по арешті Самійловича, в тому самому таборі над Коломаком обрано новим гетьманом генерального осаула І в а н а М а з е п у. До виборів допущено не більше, як 2000 козаків, але передтим, на раді старшин з Голіцином, усе згори уложено й затверджено так, що сам вибір був тільки формальністю.

Усім старшинам, що приймали участь у змові проти Самійловича, підвищено на тій раді військові ступні, забезпечено вибір Мазепи, як теж усталено нові «статті» залежности від Москви. За ціну військових достоїнств і маєтностей, гетьман і старшина зобовязалися затіснити звязок з Москвою аж до мішаних, українсько-московських вінчань включно. Крім Києва, мали засісти московські воєводи в Чернигові, Переяславі, Ніжині й Острі; реєстрового війська мало бути 30.000. Осідком гетьмана назначено Батурин, а для його «охорони» відкомандувано полк московських стрільців. Гетьман не смів переміняти генеральних старшин без згоди Москви, так само, як не смів входити в безпосередні дипльоматичні звязки з іншими державами... Велитенське майно Самійловича поділено поміж царський і гетьманський скарб, по половині.

Вибір генерального осаула Івана Колединського-Мазепи на гетьмана, пройшов серед особливих умов. Перепер його, підкуплений Мазепою, князь Голіцин, а замісць святочних сальв і віватів супроводив його бунт козаків проти старшин. Вістка про арешт Самійловича була іскрою, що впала на запальний грунт невдоволення рядового козацтва старшиною. Тому першим ділом нового гетьмана було придушити полумя бунту — силою, реформами та обіцянками. Бунт придушили, але причин невдоволення не усунули. Мазепа не вмів чи не хотів здобути собі щирого послуху й популярности в масах, а це остаточно пімстилося.

Новий гетьман Іван Колединський, з придомком Мазепа, походив з дрібної, православної шляхти в Білоцерківщині. Батько його Степан був білоцерківським отаманом і власником села Мазепинець, мати — Мокієвська з роду, повдовівши, постриглася в черниці. Черницею була теж його одинока сестра, що покинула свого чоловіка Войнаровського через його велику прихильність до католицтва. Сестрінок Мазепи Андрій Войнаровський ховався на його дворі, сестрінка Марта теж була черницею.

Дата народження Мазепи непевна. Хитається поміж 1629 і 1632 роком. Нема теж певних відомостей про його початкову й вищу освіту. Одні впевняють, що Мазепа студіював у київській академії, другі, що в єзуїтській колегії у Варшаві, інші оповідають про його науку за кордоном. Певним є всеж таки те, що в 1649—1652 рр. Мазепа був на королівському дворі, де набрав двірської оглади й пройнявся аристократичним духом, що відзначав його все життя. Зразу, як королівський паж, відтак як урядовець чи старшина для особливих доручень, Мазепа приймав участь у королівських місіях до гетьмана Виговського, Юрася Хмельниченка й Тетері. В 1663 р., підчас походу короля Яна Казимира на Україну, Мазепа покинув королівську службу й осів на Білоцерківщині. Колиж йому навкучило життя загородного шляхтича гречкосія, вступив на службу до гетьмана Дорошенка. Зразу, як сотник прибічної гвардії, відтак як генеральний осаул, а там і писар. В 1674 р. їздив з місією Дорошенка на Крим, але попався в руки, прихильних Самійловичеві, запоріжців. Висланий до Самійловича, здобув собі його довіря й прихильність, а почавши службу в нього як незамітний «гетьманський дворянин», вже в 1682 р. став генеральним осаулом та учасником найважніших місій та дипльоматичних заходів гетьмана.

В упадку Самійловича Мазепа, мабуть, не відіграв більшої ролі. До старшини, що подала донос на гетьмана не належав, але зумів скористати з нагоди. Освіта, дипльоматичний хист і оборотність приєднали йому старшину, гроші повернули на його бік всесильного Голіцина.

Боротьба з Кримом

Невдачний похід Голіцина на Крим, не знеохотив Москви до дальшої боротьби. Навпаки, вона ріщила до неї основно підготовитися й для цього доручила Мазепі збудувати цілий ланцюг «городків» на степовому пограниччю України. Запорожці занепокоїлися будовою тих пограничних фортець, що хоч були звернені проти татар, рівночасно загрожували низовій «вольниці». Мазепа пробував їх зацитькати грішми й запевненнями, але не приєднав собі запоріжського довіря.

Весною 1689 р. рушила нова, поверх стотисячна, московська армія на Крим. Командував нею Голіцин, до нього приєднався й Мазепа з військом. Навчені досвідом, москалі вийшли в похід ранньою весною й у травні станули під Перекопом, але далі не пішли. В червні почався відворот з широко закроєного походу, що зійшов на коштовну, гучну, але безуспішну демонстрацію. Очевидно, безуспішність походу не пе-

решкодила Голіцинові вдавати з себе великого переможця й героя. Царівна Софія, що правила Московщиною в імені своїх нелітніх братів Івана і Петра, й без того була закохана в свому фаворіті. Поїхав по лаври до Москви й сам Мазепа. В товаристві генеральної старшини, полковників і 300 осіб почоту, вїхав Мазепа в Москву, як справжній суверен. Не попсувала настрою й палатна революція, в якій молодий царевич Петро позбувся опіки своєї сестри Софії, постриг регентку в черниці, а сам ухопив скиптр самодержавця в руки. Згинув на шафоті приклонник Софії, боярин Шакловитий, пішов на заслання Голіцин, але Мазепі, що його Голіцин вивів у гетьмани, не впав і волосок з голови. Навпаки, коротка розмова з Петром здобула Мазепі прихильність і довіря царя, що їх, аж до полтавського бою, не захитало ніщо й ніхто. Мазепа був незрівняним мистцем у зєднуванні собі людей.

Правда, маючи за собою царську ласку й безмірне довіря, Мазепа не вмів прихилити до себе симпатій народніх мас. Вихований в аристократичній атмосфері королівського двора, всю свою силу спер на козацькій старшині, що з свого боку ставала чимраз дошкульніша для народу. Монопольні податки й мита, так звані «оранди», зловживання старшин та урядовців, бешкети й насильства наємних, гетьманських військ та московських залог, при цілій зграї особистих ворогів і завидників, утруднювали життя гетьманові, вязали йому руки й підривали в корінні навіть найкращі його почини.

А коли в тих виїмково важких умовах, Мазепа зумів всеж вдержатися на поверхні, то завдячував це свойому виїмковому талантові, знанню людей і розумінню обставин. Де можна — силою, де треба — ласкою, а то й підступом та інтригою, лагодив чи приборкував ворогів, усував перепони й реалізував свої особисті заміри й політичні пляни. Виховання й живі зразки сусідніх держав, як теж прикрі досвіди застосування широкого демократизму в устрою, повели його по лінії аристократизму й монархизму. Майбутнє України бачив Мазепа в сильній владі упривілейованої, старшинської верхівки з гетьманом, як наслідним монархом на чолі. Працюючи безупинно над культурно-економічним піднесенням краю, він бачив у тому єдину запоруку тривкости державного устрою й добробуту. Для цього він будував величаві церкви й манастирі, для цього підтримував шкільництво, поширював освіту в масах, опікувався торгівлею й промислом, для цього став найбільшим меценатом-опікуном мистецтва, якого затямила історія Гетьманщини. Вже сучасники порівнювали його під тим оглядом до Володимира Великого, а слідів його культурної діяльности не вспіла затерти навіть московська нагінка на його імя і память, що розшаліла на Україні після полтавської катастрофи.

Спершися на упривилейованій, старшинській верстві, Мазепа був далекий від того, щоби народню масу віддати на поталу її ненаситности й зловживань. В універсалі з 1696 р. гетьман стає рішуче в обороні тих, що «шабдею й кровю своєю завоювали» землю, на якій живуть і працюють та упоминає землевласників і державців, щоби вони були поміркувані в вимогах, «нічого нового й вище міри не накладаючи, звичайними данинами й роботами вдоволяючися». Гетьманський універсал не касував відновлюваних панщизняних порядків, але силувався бодай зла-

годнити панщизняні тягарі й унормувати повинности «посполитого чоловіка». В цьому гетьман не обмежувався до самих слів, а карав зловживників, відбираючи їм аренди і маєтности. Коли вже не можна було обійтися без панщини, гетьман дбав про те, щоби панщизняні обовязки не перевищували двох днів у тиждень. Знаючи, як дошкулювали народові «оранди», Мазепа скасував їх зразу, але потім мусів відновити, щоби було чим оплатити наємні військові частини. Аристократизм Мазепи з одного й тверді державні конечности з другого боку не находили зрозуміння в масах. Вони обурювалися на гетьмана й не виходили з стану безупинного кипіння, що час до часу здіймалося кривавим полумям отвертих бунтів і повстань. Патронувало цьому рухові Запоріжжя, підсилював його хвастівський полковник, Семен Палій.

Повстання Петрика

Загрожений будовою «городків» на південному пограниччі України Крим, думав про те, якби позбутися тієї загрози. Нагода трапилася. На Запоріжжя втік з Гетьманщини весною 1692 р. талановитий зайда голова козак Петро Іваненко, прозваний Петриком, що був на службі в генерального писаря Кочубея. Ставши в запоріжців писарем, Петрик почав агітувати проти гетьмана й Москви. Але запоріжці, хоч як не любили Мазепи, на отверте повстання не зважувалися. Тоді Петрик, дібравши собі гурт однодумців, подався на Крим, де 26 травня 1692 р. склав з кримським ханом договір «Удільного Князівства Київського, Чернигівського й всього Війська Запоріжського, Городового й Народу Українського». На основі цього договору мав заіснувати поміж Україною й Кримом «вічний мир» для взаємної оборони проти Москви й Польщі. Як спроба визволення України зпід сусідської влади, має цей Петриків договір велику вагу для історії української політичної думки подібно, як і Петрикові універсали до українського народу визначуються великою прозорістю й простолінійністю політичної ідеольогії.

Універсал Петрика

В третьому з черги своїх універсалів, з дня 22 червня 1692 р. пише м. і. Петрик:

«Годі дивуватися, що нашим ворогом є польський король. Колись ми йому підлягали, а з божою допомогою, при Богдані Хмельницькому, визволилися з його підданства, а стільки нашкодили польській державі, що вона й досі не може прочуняти. Не диво теж, що ворогує з нами кримський хан — здавен-давніх чинили ми шкоди кримській державі й досі чинимо. Але дивні зате вчинки московських царів: не шаблямиж вони нас звоювали, але наші прадіди, ради віри християнської, піддалися їм по вольній волі. Вони перевели наших людей з правого боку Дніпра на лівий, вони захистилися нашими грудьми перед усіми своїми ворогами так, що відкіляб вороги не прийшли, палитимуть спершу наші міста й села, наших людей братимуть у полон, а Москва сидітиме за нами, як за муром. Але й цього Московщині мало. Усіх нас хоче повернути у своїх невільників і холопів. Спершу забрали в неволю гетьмана Многогрішного, потім Самійловича, що обороняли нас, а тепер хочуть по-

вернути нас у досмертну неволю. Теперішньому гетьманові, дозволили роздавати маєтности старшині запоріжського війська, а старшина поділилася нашою братією поміж собою, позаписувала її собі й своїм дітям у довічну панщину й тільки ще того не робить, що не запрягає їх до плуга. А Москва потурає старшині в усьому, бо знає, що як наші люди зведуться нінащо й помужичаться, то москалі заволодіють Дніпром, Самарою й скрізь побудують фортеці, що через них не можна буде й ворухнутися».

Малюючи перед українськими масами жахливу картину наслідків польсько-литовського замирення, продовжує Петрик:

«Я кинув батька, матір, жінку, родину та чимало добра й тепер закликаю вас до боротьби за цілість нашої батьківщини й волі. Не на те ми розпочинали діло, щоб руйнувати власну батьківщину, бо погані ті птахи, що власне гніздо каляють, поганий той господар, що власні маєтности руйнує. Ми йдемо на Україну з тим, щоби визволити братів наших і себе від грабежі Москви та її послушників. Самі ви, розумні голови, поміркуйте: чи краще страждати в неволі, бути наймитом чи паном своєї землі? А хай це вам панове буде відомо, що сам гетьман, за порадою всіх полковників, послав до мене потайки чоловіка сповістити, що як тільки ми з ордою дійдемо до Самари — усі вони відсахнуться від Москви й укупі з нами стануть воювати гнобителя»...

Коли ви тепер не встанете за свої вольности, то знайте, що загубите їх раз на все і будете довічними московськими невільниками й ніхто вже потім не заступиться за вас»...

Було багато правди, зрозуміння ситуації й трагічного прочуття в словах Петрикового універсалу.

«Гетьманство» Петрика

В липні 1692 р. рушив Петрик з ордою, під проводом калги, на Україну. Спинившись на Камяному Затоні, Петрик вислав делегацію на Січ. Тут привітали Петрика та його союзників хлібом і сіллю. Запоріжці, що їм проводив кошовий Гусак, хоч і спочували визвольницьким змаганням Петрика, не мали відваги явнославно станути проти Мазепи й Москви. На універсал Мазепи, в якому він переконував запоріжців, мовляв, вони не стануть руйнувати батьківщини на спілку з бісурменами, відповів Гусак різко й з докорами, але разом з тим запевнив гетьмана, що ні він ні запоріжське військо не підуть з Петриком. І справді, Запоріжжя стануло до Петрика в резерві, а тільки коло 500 запоріжців, під проводом Василя Бузького, стануло під його хоругвами. Бузький і його добровольці пристали до Петрика на власний риск, ніби без відома кошової старшини, що й не видала Бузькому клейнодів наказного полковника.

На Камяному Затоні зібрано зараз таки раду, що на ній обрано Петрика гетьманом, а калга вручив йому гетьманські клейноди — булаву, бунчук та хоругву.

Проти Петрика вислав Мазепа чотири городові полки й один компанійський, а сам, з пятьма компанійськими полками, станув під Гадячем. Рівночасно розіслав по Україні універсали проти Петрика «дурисвіта й погибельного сина», що несе на Україну нову руїну. Не діждавшись московської підмоги під Гадячем, Мазепа рушив на Полтаву. Скрізь, кудою він не проходив пахло духом бунту. Петрикові універсали не лишалися без відгомону. Пограничні села й містечка, як Царичанка, Китай-город, піддавалися Петрикові без бою й тільки недавно збудований, заселений москалями Новобогородськ оперся. Петрик, не могучи взяти фортеці приступом, залишив її позаду, пішов у глибину України й спинився під Маячкою. Відсіля вислав листа в Полтаву, з зазивом перейти на його бік. Та з Полтави прийшла відповідь відмовна й образлива. Рівночасно татари, почувши про наближення гетьманських військ, втекли, залишаючи Петрика самого. Побачивши, що справа повстання ще не назріла, Петрик вернувся до Перекопу. Тут пробув три місяці, а коли в Бахчисараю настав новий хан Селім-Гірей, колишній союзник Дорошенка, поїхав туди з привітом. З собою привіз Петрик дві, правдиві чи підроблені, грамоти, від Мазепи й генерального судді Кочубея. В обох були висловлені сподівання українців на хана, що одинокий мігби визволити Україну зпід московського ярма... Селім-Гірей, що палав ненавистю до Москви, зустрів Петрика прихильно, а з початком 1693 р. виправив з ним до 30.000 орди в новий похід на Україну. Сам хан обіцяв рушити на Україну весною. Але даремне силувався Петрик приєднати для своїх плянів Січ:

«Не спокушайтеся, браття — писав до запоріжців,— що московські царі присилають вам червінці. Не туліться до Москви, мов судак-риба до невода, що її ще не затягли неводом, а вона сама приляже до нитки тай тягне її рибалка туди, куди попереду вже затяг другу рибу. Так ви, по добрій волі, притулилися до Москви, а вона робить з вами теж саме, що вже попереду зробила з тими, кого ще перше прибрала в свої руки»...

Січовий писар Созонт Грибовський, відповів Петрикові:

«Ти вдався в розпуку, забув Бога... Пішов ти у Крим без нашого відома, без нас теж і поход роби, а нас не мороч...»

Петрик не падав духом. Дня 15 січня станув під Переволочною, але фортеці не здобув. Не здалася йому й сусідна Кишенка. З одчаєм кинувся Петрик на Полтаву. Але й тут, як і першого разу, татари втекли, ні. Мазепа подякував запорожцям за невтральність — універсалом і пишним іконостасом для січової церкви. Правда, щирої прихильности запоріжців Мазепа тим не здобув. Вони не пішли з Петриком тільки тому, що не вірили в його успіх, але це ще не значило, що вони готові піти з Мазепою.

В 1695 р. пішли московські й гетьманські війська черговим походом на Крим. Москалі товклися безуспішно під Азовом, гетьманські війська зате зруйнували Кизикирмень і цілий ряд татарських фортець на Дніпровому низу. У відповідь на це рушила нова, 30-тисячна, татарська орда на Україну. Був з нею й Петрик. Його універсали стали тепер ще запальніші, ще більше енергійні. Але враження не викликали вони ніякого. Довкола Петрика стануло всього кільканацять козаків. Це було сумним мірилом непопулярности протимосковського повстання на Україні. Мазепа наложив на голову Петрика 1000 карбованців, а серед козацької голоти найшлося чимало аматорів на цей юдин гріш. Підчас

відвороту, біля Кишенки, наскочив на Петрика якийсь правобережний козак Яким Вечірка й проколов його списом. Тисячі карбованців йому, правда, не вдалося здобути, бо тутже вбили його Петрикові татари, алеж мешканці Кишенки повісили мертвого Петрика на гаку, а його душегубця поховали з військовою шаною.

Такий був кінець Петра Іваненка Петрика, невдачного повстанця й непризнаного в краю гетьмана з татарської руки. Найновіший дослідник Петрикового повстання О. Оглоблин переконаний, що Петрик не був тільки авантюристом-невдачником. Він підозріває, що за ним стояла не тільки деяка частина козацької старшини, але й сам Мазепа, що бажав його руками «скласти умову з Кримом і за кримською допомогою вибитися зпід московської зверхности, вийти з протитурецької коаліції, добитися кращих умов для української торговлі на Чорноморщині й утворити самостійну Українську Державу».

Щойно як Мазепа переконався, що Петрикова справа пропаща, він не те що залишив його, але ще й виступив проти нього. Той сам дослідник не вірить переказові про смерть Петрика під Кишенкою, але добачує сліди його життя й повстанчої акції в спілці з Орликом, якого конституція з 1710 р. виявляє багато споріднености з договором Петрика з Кримом у 1692 р.

В 1696 р. московська фльотиля, підкріплена 15-тисячною, козацькою армією полковника Лизогуба, здобула Озів. З того часу цілих чотири роки не вгавала боротьба за доступ до Чорного й Озівського моря. Закінчилася вона перемирям в 1700 р. на основі якого Московщина дістала від Туреччини Озів з цілим північним побереіжжям Озівського моря, й заспокоївши свої апетити на півдні, кинулася на північ, щоби в боротьбі зі Швецією добути «вікно в Европу» через вільний доступ до Балтійського моря.

Північна війна

Велика «північна війна», що почалася наприкінці 1700 р. данською окупацією Шлєзвіг-Гольштину й облогою Риги саксонцями, розгорілася щойно з моментом, коли цар Петро заключив мир з Туреччиною. Заскочений данцями, молодий шведський король Карло XII, дуже скоро приборкав Данію, а 20 листопада 1700 р. під Нарвою, над фінським заливом, розбив сороктисячну московську армію. Саксонія, Данія й Москва, рішивши завоювати собі побереіжжя Балтійського моря, рахували на молодість шведського короля й непідготованість Швеції до війни. Перші воєнні невдачі переконали їх, що вони перечислилися. Примусивши данського короля до мира й розгромивши московську армію, Карло XII звернув усі свої сили проти саксонського курфірста Августа, що рівночасно був і польським королем. Тимчасом цар Петро, не знеохотившися першою невдачею, почав збірати нові сили для розправи з Карлом. Ще перед боєм під Нарвою покликав Петро до бою 12-тисячний український корпус, але поки цей наспів з далекого півдня, нарвська кампанія була вже програна. А хоч українському війську не довелося приняти участи в кампанії, то вже самі труднощі походу, а в першу чергу різкий північний клімат і цілковита дезорганізація в системі харчево-

по постачання, здесяткували українську армію й здеморалізували її до того, що про використання її для дальшої кампанії не було мови. Завернувши рештки цієї армії до дому, Петро покликав на її місце другу, сімтисячну. Програна саксонського курфірста в Ливонії й перенесення боєвої лінії на територію Литви, примусили тепер до виступу Польщу. Вона заявила готовість увійти в союз з Петром і протишведською коаліцією, але за ціну відступлення її тих клаптиків Дніпрового Правобереіжжя, що дотепер залишалися під московською владою. Запротестував проти торгівлі українськими землями Мазепа, але бачив свою безсильність. На приказ царя сам мусів іти помагати полякам на Білорусь, а 7-тисячний помічний корпус, під проводом полковника Апостола вислати на північний фронт. Щойно прихід українських військ на північний фронт вплинув на зміну положення. В бою під Ерестфером у Ліфляндії, розгромили козаки армію шведського генерала Штайнбаха й узяли велику, воєнну добич. Тимчасом на заході Карло йшов від перемоги до перемоги. В 1702 р. розгромив саксонського курфірста й польського короля Августа, заняв Варшаву й Краків, та висунув свого кандидата на польський престіл — познанського воєводу Станислава Лещинського. Рівночасно в Польщі розпалилася внутрішня боротьба двох таборів — один з них стояв за Августом і Москвою, другий за Лещинським, тобто за шведами. Україна опинилася перед загрозою поширення війни на її територію й тому гетьман Мазепа мусів обороняти українське пограниччя перед такою можливістю. В 1703 р. відмаширував 12-тисячний, український корпус, під проводом полковника Миклашевського на Білорусь, а весною 1704 р. перейшов Мазепа з 40-тисячною армією на Правобереіжжя. Такого ходу вимагала воєнна стратегія, але Мазепа, раз перейшовши Дніпро, рішив приєднати Правобереіжжя до Гетьманщини навіки.

Семен Палій

Відновлена королем Собіським правобережна козаччина, що під її охороною заселилися наново околиці південньої Київщини, винесла на верх хвастівського полковника Семена Гурка, прозваного Палієм. Обравши осередком своєї організаційно-кольонізаційної діяльности містечко Хвастів, поблизу кордону Гетьманщини. Палій, не без глибокої слушности писав Мазепі в 1694 р.:

«Я застав цей край пустинею, працював біля Хвастова, мов біля свого хазяйства. Широкі поля засіялися збіжжями й заплоднилися. И церкви божі побудував і прикрасив я на славу божого імени»...

Населюючи пустарі й організуючи пришельців на козацький лад, Палій не тільки обороняв з ними Хвастівщину перед татарсько-турецькими загонами, але нерідко виправлявся проти них у степ, доходючи аж до чорноморського побереіжжя. Здобувши славу знаменитого полководця, організатора й господаря, Палій не завагався станути й проти польської влади, як тільки вона почала натискати на заселені ним території. Нащадки колишніх правобережних землевласників, що їх Хмельниччина змела з лиця української землі, почали тепер тиснутися до «своїх» маєтків. Та не на те боровся й працював Палій, щоби уможли-

вити шляхті поворот до майна й влади. Як свідомий український патріот, він мріяв про приєднання Правобереччя до Гетьманщини й тому вже в 1688 р. запропонував Мазепі — прийняти Хвастівщину під свою булаву. Та на перешкоді плянам Палія станув «вічний мир» Московщини з Польщею. Спроба Палія покінчилася сумно для нього. Його поляки арештували, а в Хвастів післали свою залогу. Та Палій вирвався з польської тюрми й, ставши на чолі свого полку, вигнав польську залогу з Хвастова та далі не кидав своїх плянів і звязків з Мазепою.

Та коли, по турецько-польському мирі й повороті Камянця до Польщі в 1669 р. варшавський сойм рішив скасувати правобережну козаччину, як непотрібну, Палій рішився на отверту боротьбу з Польщею. В 1700 р. він розгромив польську армію, вислану проти нього. Протиставився польським замірам і правобережний гетьман з польської руки. С а м у с ь. У відповідь на посполите рушення, оповіщене проти козаків у київському, волинському й подільському воєвідстві, Самусь проголосив універсалами про те, що він поприсяг вірність гетьманові Мазепі й закликає до боротьби з поляками народ усього Правобереччя. Рівночасно, обєднавшись з Палієм, рушив Самусь на Білу Церкву, що була опорою польської влади на Правобереччі. Розбивши польську відсіч під Бердичевом, вони по семитижневій облозі здобули Білу Церкву, а всід за нею Немирів. Це було гаслом до всенароднього повстання, що охопило тепер Правобереччя з силою, що нагадувала стихійний розмах часів Хмельниччини. Та політична констеляція в східній Европі не була пригожа для підтримки повстанчих здобутків. Мазепа, втягнений Петром у війну з Швецією, не міг підпомогти повстанців, не кажучи вже про те, щоби відібрати Правобереччя від Польщі, що була тепер союзницею Московщини. Повстання заломилося. Пільний гетьман Сінявський заняв Немирів, що його не міг оборонити Самусь і рушив на Ладижин. Даремне було геройство його залоги, під проводом полковника Абазина. Місто здобуто, залогу й населення, до 10.000 осіб, вирізано. Сам Абазин, в нелюдських муках згинув на палі. Сімнацятьом тисячам повстанців пообрізувано вуха, цілий ряд його провідників згинув на шафоті. Між іншими наложив головою талановитий поет того часу Д а н и л о Б р а т к о в с ь к и й, що хоч шляхтич, спочував демократичним ідеалам повстання. Один тільки Палій не піддався у Білій Церкві, де застав його, Мазепа, коли весною 1704 р. вступив на Правобереччя.

Мазепа на Правобереччю

До хвилини переходу Мазепи через Дніпро, особисті й політичні його звязки з Палієм були дружні, подиктовані вимогами добра обох, розєднаних українських територій. Окупувавши Київщину й Волинь й осівши в Бердичеві, Мазепа зразу попав у суперечку з Палієм. Гетьман-аристократ не міг таки зговоритися з хвастівським полковником-демократом, що за ним були маси й чого доброго могли його видвигнути на становище, загрозливе для гетьманського авторитету. Мазепа звелів Палія арештувати, вислав до Батурина, а відтіля, дорогою через Москву, на... Сибір. Усунув справжнього чи уявленого супірника з поверхні політичного життя, але разом з тим настроїв проти себе народні маси,

що їх ідеалом був і залишився до нині — Семен Палій-запорожець, герой цілої низки народніх пісень а потім романів і поем.

Даремне українські війська, під проводом Апостола й Мировича, ішли в боротьбі з шведами від перемоги до перемоги. Не врятувала Польщі козацька перемога над шведським генералом Льонгельмом, ані прогнання шведів з Варшави. Карло XII таки прогнав Августа з Польщі, вступним боєм заняв Львів й перейшов до Саксонії. Тодіто гетьман Мазепа рушив з 40-тисячною армією на Галичину. Та Карло XII недовго бавився з Августом. Розбивши його остаточно, перейшов на Литву, ведучи з собою свого ставленика Лєщинського. Ранньою весною 1706 р. зайняли шведи Несвіж, відтак Ляховичі. В Несвіжі згинув козацький полковник Миклашевський, під Ляховичами попав у шведську неволю Мирович. 18 вересня 1706 р. піддалася Саксонія, Август зрікся польського престолу, цар Петро опинився проти неподоланого «льва півночі» сам, без союзників. Цар затривожився. Стягнув козацькі сили з Галичини й наказав фортифікацію лінії Дніпра. Впала тривога на Московщину, глухий шум незадоволення покотився по Україні. Стільки літ боротьби зі шведами, за московське «вікно в Европу», стільки втрат у людях і майні для чужої справи, примусило українських патріотів застановитися над тим, чи й далі їм по дорозі з москалями. Призадумався над тим питанням і сам Мазепа... Віджила з свіжою силою ідея українсько-шведського союзу, реалізована вже великим Богданом Хмельницьким. В умовах моменту, де перемога Петра була рівнозначною зі смертю останків державности й автономії України, а перемога шведів, віддавала Україну в руки шведського ставленика Лєщинського, треба було зважитися на рішучий крок і зпоміж двох ворогів вибрати собі менше загрозливого на союзника. Україна нищена й виснажувана Петром хвилювалася. Прорубуючи москалам «вікно в Европу» сама вона котилася в пропасть політичної неволі й економічної руїни. Щож дивного, що свідома загрози українська старшина, зважилася на рішучий крок і вже в 1706 р. апелювала до Мазепи, устами полковників Горленка й Апостола:

«Всі ми за душу Хмельницького Бога молимо за те, що він визволив Україну зпід польського ярма, а твою душу й кости діти наші клясти-муть, коли ти залишиш козаків у такій неволі»...

Колиж весною 1707 р. зібралася старшина в Жовкві, то в кватирі генерального обозного Ломиковського відбула потайне зібрання, що на ньому обмірковувано вихід з важкого політичного положення. Думка про можливість союзу з шведами прозябала й оформлювалася чимраз виразніше, накидувана гетьманові не тільки самими обставинами, але й людьми з його найближчого окруження.

Про те, коли Мазепа зважився на рішучий крок навязання звязків з шведами чи то з їх ставлеником, польським королем Лєшинським, не знаємо нічого. Однодумець і продовжувач незалежницької політики Мазепи — П и л и п О р л и к оповідає в своїх споминах, що ці звязки почалися ще з 1705 р., коли Мазепа був з військом у Польщі. В 1707 р. думка Мазепи про порвання звязків з Московщиною вже скристалізувалася. Сімдесятькількалітній старець, що прожив 20 літ на гетьманському столі, серед добробуту й роскоші, що їх не зазнав ніхто з його

попередників, в пошані й довірю царя, що відзначив його гідністю першого кавалєра ордену Андрія Первозванного й титулом князя святої, римської імперії, поклявся тоді перед Орликом:

«Я кличу всемогучого Бога на свідка й клянуся, що не для почестей, не для багатства, або яких інших цілей, а для вас усіх, що остаєте під моєю владою, для жінок і дітей ваших, для добра Матері нашої, безталанної України, для добра всього українського народу, для помноження його прав і повернення вольностей, хочу я, при божій допомозі так чинити, щоби ви, з жінками вашими і рідний край наш, не загинули ні під москалями, ні під шведами. Колиж я це роблю ради якихнебудь приватних користей, то хай покарає мене на тілі й душі Бог в Трійці святій, єдиній і неповинна мука Христова»...

Зрада Кочубея й Іскри

В повені доносів на гетьманів, що від часу приєднання України до Московщини, не переставали напливати до царської канцелярії, найшлося в 1708 р. два однозгідні, що їх трудно було злегковажити. Генеральний суддя К о ч у б е й та полтавський полковник І с к р а скомпонували на Мазепу донос, де у 27 точках була зясована змова Мазепи з ворогами Петра. Донос, що походив від людей, втаємничених у заміри гетьмана, мав усі познаки правдоподібности. Алеж становище Мазепи в опінії царського двора було надто сильне, щоби донос міг захитати довірям царя до нього. Замісць пошкодити Мазепі, донощики пошкодили собі. Їх арештували, вивезли в Москву й тут, на тортурах, примусили відкликати донос. Засуджені на смерть, оба донощики поклали голови на шафоті, під Києвом, а тимчасом те, про що вони писали в доносі, починало здійснятися. Карло XII маширував на Москву, а гетьман ждав тільки гасла, щоби спільними силами вдарити на москалів.

Похід Карла XII на Україну

Ранньою весною 1708 р. станула шведська армія на Виленщині й зручними маневрами почала витискати москалів з їх позицій над Вислою. В Карла було 38.000 війська, але за ним ішов 17-тисячний корпус генерала Лєвенгавпта з Курляндії. Розбивши москалів біля Головчина на Білій Руси, Карло посувався на Могилів й, не діждавшися тут корпусу Лєвенгавпта, завернув на Сіверщину. Він думав обійти московські сили й помаширувати з України на Москву, дорогою через Брянськ і Калугу. Алеж Лєвенгавпт, розбитий москалями під с. Лісним на Білоруси, пробився до Карла ледви з 6.000 жовнірів, втративши в бою всю артилєрію й харчі. Рівночасно генерал Лягенкрон, що його вислав Карло попереду, не вспів упору захопити головніших, стратегічних пунктів на Сіверщині. Випередили його в тому москалі й Карло наткнувся на сильний московський опір. Уступаючи перед шведами, москалі нищили оселі й харчеві засоби так, що шведам не залишилося нічого іншого, як пересунути свої сили на Україну, кудою ще не пройшли московські війська. Це й був той непередбачений зворот у протимосковській кампанії Карла, що пересудив остаточно вислід кампанії на його некористь

і на загладу незалежницьких плянів Мазепи. Для Мазепи був марш Карла в глиб України жахливою несподіванкою. Про те, що шведи йдуть сюди, як гетьманські союзники, знала тільки жмінка генеральної старшини. Козаки й народні маси, хоч і як обурені на москалів, не були приготовані на те, щоби приняти шведів, як визвольників з московського ярма. Несподіванкою був той зворот ще й через те, що гетьманські війська не були сконсигновані як слід, скрізь по Україні стали сильні, московські залоги, а сам гетьман, звязаний з рухами московських військ, мусів, про око, співділати з ними, а перехід до шведів міг, у найкращому разі, обмежитися до невеличкої частини української армії.

Так приміром, коли москалі ввійшли в Стародубщину, то однодумець Мазепи щодо союзу з шведами, стародубський полковник С к о р о п а д с ь к и й, відрізаний від Мазепи, мусів відразу зректися думки обєднати свої сили з гетьманом і всіми силами підпомагати москалів проти шведів. Не в кращому положенні найшовся й Мазепа в Батурині, до якого наближувалися з одного боку москалі, з другого шведи. Щоби не бути примушеним виступати проти шведів, Мазепа прикинувся смертельно хворим, і щойно коли його «політична хвороба» почала викликати подозріння, рішився на остаточність: залишивши в Батурині 10.000 залоги під проводом полковника Чечеля, сам, з 5 тисячами рушив до шведського табору. Про свій замір получитися зі шведами заявив щойно тоді, коли його військо переправилося через Десну. Так само не всі в Батурині знали про те, що їм слід боронити міста не перед шведами, а перед москалями... В одному й другому випадку, конспірація не вийшла на добро справі. Попереду пімстилася вона на гетьманській столиці.

Загибіль Батурина

Наближення московського війська, під проводом генерала Мєньшикова, привітала батуринська залога гарматніми сальвами. Здивувався таким привітанням Мєньшиков, злякалися москалі, що бачили в Батурині один з своїх найважніших стратегічних пунктів. Остовпів зразу Петро й не хотів вірити, що Мазепа перейшов до шведів. Спамятавшись, видав універсал до українського народу про «зраду» Мазепи та з закликом не вимовляти вірности цареві, проголосив скликання генеральної ради для вибору нового гетьмана, Івана Скоропадського в Глухові, а Мєньшикову наказав узяти Батурин силою.

Та Батурин, сильна, засібна в артилєрію й муніцію фортеця, не злякався московського наступу. Вдарили гармати й заслали московським трупом батуринські окопи й рови. Щойно зрада якогось нікчемника, що показав москалям таємні ходи до фортеці, передала її в руки ворога. Не помогло геройство залоги й батуринських міщан. Усіх їх, разом з жінками і дітьми, перерізано, а місто й фортецю зруйновано до тла. Мазепа наспів Батуринові з допомогою запізно. Побачив уже тільки недогарки, гори трупів й калюжі крови. Вниз рікою Сеймом плили, привязані до дощок, трупи замучених москалями оборонців гетьманської столиці. Тимчасом московська помста шаліла. В Лебедині, куди Петро переніс головну кватиру з Глухова, улаштували царські опричники кривавою

ву лазню для козаків і старшин, запідозрених у прихильності Мазепі. Їх «вишукували по домах і віддавали на страшні муки» — оповідає сучасник: «колесували, четвертували, вбивали на палі, а вже зовсім за іграшку вважалося вішати й рубати голови. Муками примушували до того, що люди, непричасні до справи, признавали себе винуватими, а потім уже їх карали смертю»... Так, у самому Лебедині, згинуло 900 людей за недоказану прихильність Мазепі.

Маєтности Мазеи й його прихильників поконфісковано та роздано поміж голоту, що в пору поспішилася з заявами льояльности цареві. Москалі мстилися на «зрадниках», обсипаючи рівночасно ласками своїх наємників і донощиків, видвигаючи на поверхню українського життя найнікчемніші елєменти. Рівночасно обловилися українськими маєтностями й московські генерали та полковники, основоположники стану московського поміщицтва на Україні...

Тимчасом Карло не припинював свого форсовного походу на південь України, наміривши обєднання з Кримом і Туреччиною, щоби спільними силами вдарити на москалів. Та скора й люта зима заскочила шведів у Полтавщині. Прийшлося там зазимувати. Серед лютих морозів і безустанних московських наскоків, погибла помітна частина шведської армії. Скріпили її щойно запоріжці, що в числі 9.000, під проводом кошового Костя Гордієнка, оповілися за Мазепою дарма, що досі з ним постійно ворогували. Вимоги загального добра й державної раціі переважили в запоріжців над особистими симпатіями й порахунками. Бравурною перемогою над москалями під містечком Нехворощею запрезентувалися запоріжці перед Карлом, як знаменита військова частина. Зате цар Петро напав на запоріжську Січ над р. Чортомликом та зруйнував запоріжську фортецю Переволочну, разом з козацькою фльотилею. Як на здобутій Січі так і в Переволочній шаліла московська помста не гірше Батурина й Лебедина. Вирізано всіх захоплених у полон козаків, не помилувано й населення, без огляду на пол і вік.

Полтава

Виснаживши свої сили на оборону перед партизанкою й диверзією москалів, Карло рішив нарешті, кинути систему дефензиви й спровокувати противника до рішаючого бою. Для цього підступив під Полтаву й обложив місто. Головні, московські сили рушили зразу на відсіч Полтаві, й дня 17 червня 1709 р. почався бій, що рішив шведсько-московську війну, а на майбутньому України заважив з виїмковою силою. Проти 40.000 москалів з 72 гарматами, стануло 18.000 шведів з 30 гарматами. Чисельна перевага москалів була очевидна. В користь московської армії заіснувала ще одна обставина — москалям проводив особисто цар Петро, талановитий полководець з великим досвідом із попередніх невдач. Шведський король Карло, на десять днів перед полтавським боєм, був поважно ранений в ногу й мусів передати начальну команду над армією одному з своїх генералів — Реншільдові. Це й перехилило остаточну перемогу під Полтавою в бік Петра. Втративши 5000 жовнірів під Полтавою, шведи зрозуміли, що одиноким рятунком для справи є пляновий відступ на південь, реорганізація

армії й новий наступ у сполуці з протимосковськими силами Криму й Туреччини. Але вже біля Переволочної натрапили шведсько-козацькі війська на перепону. Козацька фльотиля, що нею вони могли переправитися через Дніпро, була заранння знищена москалями. Вже під натиском московської погоні переправилися Карло з Мазепою через Дніпро й подалися в Туреччину. Армія була розбита й здеморалізована. Відступ Карла набрав характеру втечі, супроти якої Туреччині лишалося дати Карлові й Мазепі вже тільки захист, а не підмогу, як рівнорядному союзникові.

Кінець Мазепи й народини «мазепинства»

Полтавська катастрофа потрясла Мазепою до глибини. Вже 22 серпня 1709 р., несповна два місяці по розгромі, помер гетьман, з одчаю. Але смерть гетьмана, не була смертю його діла. Хто з його однодумців зумів впору завернути з небезпечного шляху й покоритися цареві, а хто витривав до смерти. Генеральний обозний Іван Ломиковський, генеральний бунчужний Федір Мирович, генеральний осаул Григорій Герцик, прилуцький полковник Дмитро Горленко й нарешті, найактивніший зпоміж них — генеральний писар Пилип Орлик, оце люди, що їх імена зорітимуть навіки в історії нашої батьківщини. В момент жахливої катастрофи, над домовиною Мазепи, вони не зневірилися й не зрадили; стяг Мазепи підняли високо, його державницькі замисли перекували в гранітну ідеольогію, що вбравши в себе всі позитивні моменти минулого, обняла собою сучасне й сягла ясним промінням у найдальше майбутнє. З їх любови до батьківщини, з їх вірности ідеалам Мазепи, зродилося над могилою гетьмана — «мазепинство», що в устах ворогів стало лайкою й обвинуваченням, але в нашому уявленні заливилося прапором і програмою української Державности.

Пилип Орлик

Найближчий повірник Мазепи й творець «мазепинства» — Пилип Орлик, нащадок старого чеського роду, прийшов на світ у Виленщині, але ще замолоду переселився на Україну й тут, покінчивши київську академію, та пройшовши добру практику в митрополичій канцелярії, перейшов на службу гетьмана, в якого став генеральним писарем, тобто канцлєром.

З гетьманом перейшов Орлик на еміграцію й тут, дня 5 травня 1710 р. став він його наслідником, визнаним турецьким султаном і шведським королем. При ньому була мазепинська генеральна старшина й незадобитки запоріжського війська. Мало їх було для якоїсь ширше закроєної, військової акції, але доволі до підтримання політичних заходів, щоб створити і закріпити ідеольогію й програму Української Державности.

Безпосередно по своїому виборі в гетьмани, заключив Орлик умову з шведським королем, про тісний союз для привернення політичної незалежности України. З кримським ханом склав Орлик умову про військову допомогу татар при відірваню України від Московщини, при чому в її межі мала входити, скріплена українською кольонізацією, Слобідщина.

Орликова конституція

Рівночасно з союзом із шведським королем, створив Орлик щось в роді української конституції, що її начальною точкою була теза про незалежність України обох боків Дніпра від чужого панування. На чолі тої незалежної, української держави, мав стануги гетьман, узалежнений від Генеральної Ради, зложеної з генеральної старшини, полковників і військових депутатів. Тричі в рік мав радити сойм, зложений з полкової й сотенної старшини та послів і представників запоріжського війська. Позатим Орликова конституція передбачувала цілу низку реформ у ділянці верховної й виконуючої влади та в межах громадського устрою, прав і обовязків козацької, міщанської та селянської суспільности. Взагалі вся конституція була пройнята широким демократизмом, що відбивав дуже різко на тлі політично-громадських умов життя тогочасної, східньої Европи. Нажаль, як і гетьманство Орлика, була його конституція паперова, теоретична. Війти в життя не довелося їй так само, як Орликові не вдалося справді засісти на гетьманському столі. Її вартість для історії чисто моральної натури — вона є тільки незреалізованим етапом розвитку української політичної думки.

Похід Орлика на Україну

Щоб перевести свої заміри в діло, рушив Орлик, весною 1711 р., з 16-тисячною запоріжською армією та татарським, помічним корпусом, на Україну. Вступивши на Правобереіжжя, Орлик зустрівся з щирою прихильністю населення. Піддавалося йому одно місто за другим, під його булаву почали переходити й правобережні полки. Розбивши під Лисянкою армію лівобережнього гетьмана Скоропадського, вислану проти нього під проводом полковника Бутовича, підійшов Орлик під Білу Церкву й наблизився до Києва. Та тут зрадили його татарські «союзники». Замість кооперувати з гетьманом, вони кинулися грабити села і брати ясир. Рівночасно татарська армія, що під проводом кримського хана оперувала на Слобідщині, набравши добичі й полону, завернула нагло зпід Харкова. Це примусило до відвороту й самого Орлика. Не добившися нічого, Орлик залишив населення на поталу московської помсти, до тогож розчароване варварськими поступками татарських «союзників» гетьмана. Морально й стратегічно була справа Орлика програна.

Вслід за відворотом запоріжських частин Орлика й татарських відділів кримського хана, почався наступ московської армії на Україну. Цар Петро виповів війну Туреччині, за її співчуття справі Орлика. Царські опричники палили міста і вирізували населення, що виявило прихильність до Орлика; але й над царем піднялася, на українському півдні, смертельна небезпека. В липні 1711 р. царське військо попало в турецьку засідку над Прутом, у Бесарабії. Від неминучого розгрому й капітуляції вирятували його всеж таки гроші. Підкуплений Петром турецький везир, випустив москалів з пастки й заключив з ними славний «Прутський мир».

В ньому цар вирікся посягань на Правобережну Україну, але неясність стилізації договору дозволили на далеко йдучі довільности в виконуванню точок договору, як одній так і другій стороні. Султан повісив продажного везира за те, що випустив Петра з пастки, але й на султанському дворі, московські рублі робили своє. Прутський мир ратифіковано, а разом з тим Орлик утратив у Туреччині базу для своїх політичних комбінацій.

Та це не зневірило завзятого мазепинця. Він, живучи на еміграції, не втратив ні одної нагоди, щоби видвигнути справу української неза-лежности на порядок політичного дня Европи; живучи то в Туреччині то в Швеції, він безустанно змагав до викликання турецько-московського конфлікту, щоби в його огні добитися визволення України. Але його зусилля були даремні — поза необовязуючими виразами симпатії для ідеї «козацької держави», Орлик не добився нічого. Помер на еміграції (1739 р.), залишаючи свому синові Григорові дальшу працю над переконанням Европи про конечність відродження Української Держави, для стабілізації політичних умов середньої Европи. Та по-кищо, протягом цілих століть, ідея Пилипа Орлика не виходила поза межі ідеольогії й зреалізувалася, хоч і на короткий час, щойно в XX сторіччю...

XXVIII. УПАДОК ГЕТЬМАНЩИНИ

Полтавський розгром і польсько-московсько-турецьке перемиря, на довгі десятиліття закріпили розвал українського державного органічзму. Київщина, Волинь і Поділля залишилися під Польщею, Лівобережжя загорнула Московщина, на півдні панували турки а господарили татари. Тут, при Дніпровому гирлі, в О л е ш к а х, створили прихильні Мазепі запоріжці нову С і ч, що втративши звязок з рідним краєм, перемінилися в своєрідний табор інтернованих.

Забезпечений від півночі, заходу й півдня, почав тепер цар Петро «прибирати до рук» Україну. Відомстивши «зраду» Мазепи на його прихильниках і симпатиках, він наче вгамувався. Зрозумів, що дальшим насильством і кровожадністю зможе викликати небажаний фермент. Був же ще в живих «гетьман без землі» Пилип Орлик, не вигибло ще Запоріжжя, не з приязни замирили з ним турки й татари. Чого доброго й Польща могла покористуватися повстанчим полумям на Гетьманщині. Тому цар Петро наложив лисячу маску на своє вовче обличчя. Говорить про це царський універсал проголошений по упадку Мазепи й дальша його політика потурання українським державним окремішностям назверх, а розсаджування устрою й укладу сил Гетьманщини з середини. Признаючи, на словах, давні права й вольности Гетьманщині, цар окружив гетьмана й старшину провокаторами, що натровлюючи одних на других, в той спосіб приборкували Україну.

Іван Скоропадський

Якнебудь стародубський полковник Іван Скоропадський був однодумцем Мазепи й належав до невеликої горстки втаємничених у пляни гетьмана, то несподіваний маневр москалів, що випередили шведів у опануванні Стародубщини, примусив його прикинутися прихильником царя. Цар Петро прийняв цю примусову прихильність за добру монету й коли на раді в Глухові (6 листопада 1708 р.) скликаній для вибору нового гетьмана, виринула кандидатура чернигівського полковника Павла Полуботка, цар перепер кандидатуру Скоропадського.

Новий гетьман був правобережець з походження. Його дід Федір згинув на Жовтих Водах під прапорами Хмельницького; батько Ілля був генеральним старшиною. В 1674 р. переселилися Скоропадські на Лівобережжя. Сам Іван Скоропадський родився десь біля 1646 р. в Умані. В 1674 р. бачимо його на службі в гетьмана Самійловича; в характері військового канцеляриста їздить він кількакратно в Москву та приймає участь у походах на Крим. В 1684—1694 рр. був Скоропадський писарем чернигівського полку; за Мазепи (1698—1699) став генеральним бунчужним, в 1701—1706 рр. другим генеральним осаулом, а від 1706 р. до вибору в гетьмани, стародубським полковником. Друга жінка гетьмана Настя Марківна, що була вдовою по Костю Голубі, вславилася як фундаторка Гамаліївського манастиря, та як рішуча й енергійна жінка, що звикла коверзувати старим, добродушним гетьманом. Склалася навіть приказка, мовляв «Настя носить булаву, а гетьман запаску»... З переконання був Скоропадський консерватистом, щиро відданим батьківщині, але дуже несамовільним і податливим. Енергійнішим був його контркандидат Полуботок, але якраз тому не міг він дістати гетьманської булави.

Безпосередно по полтавському бою, що в ньому приймав Скоропадський участь, по царському боці, звернувся гетьман до царя з проханням про затвердження правно-державного становища Гетьманщини. На гетьманське письмо відповів царський канцлер Головкін голословним признанням досьогочасних козацьких прав і вольностей, але на конкретні вимоги відповів здебільша відмовно: українські війська мають залишитися під командою московських старшин, забрана в Батурині артилерія остане в Москві, московські воєводи будуть резидувати на своїх місцях, а втім пощо гетьманові домагатися затвердження козацьких вольностей, коли українці «мають під царською рукою стільки свободи, як ні один народ на світі»... А щоб і гетьман почував себе «свобідніше», цар назначив йому «для товариства» свого шпіона, стольника Ізмайлова. Він мав слідкувати за «словом і ділом» гетьмана, разом з ним приймати чужоземних послів, провірювати переписку гетьманської канцелярії та контролювати фінанси. Вкупі з гетьманом мав Ізмайлов відганяти запорожців-мазепинців від границь Гетьманщини, в порозумінню з царем іменувати й скидати генеральну старшину, наділювати заслужених маєтностями, як теж дбати про те, щоби смертні присуди не западали без відома царя. Гетьманську столицю перенесено до Глухова, а хоч і дозволено заселити зруйнований Батурин, то його мешканців обложено податком для царської скарбниці, по два червінці з двора. Шпійонуючи гетьмана й звязуючи свободу його рухів, Ізмайлов мав до розпорядимости два московські полки, нібито придані на «охорону» особи гетьмана, а в дійсности для того, щоби арештувати його, як тільки покажеться потреба.

Коли, згодом, місце Ізмайлова зайняв стольник Протасєв, положення гетьмана стало ще прикріше. Протасєв не вгавав у писанню доносів на гетьмана в Москву; він повів рівночасно широку агітацію проти гетьмана серед населення, та започаткував суто-московське хабарництво, що до решти деморалізувало козацьку старшину. За його то намовою, цар зніс у 1715 р. виборність сотенної й полкової старшини, заступаючи її назначенням. Військові ради мали відтепер ставити кандидатів, яких затверджував гетьман, очевидно в порозумінню з своїм московським «дорадником». Бувало й таке, що цар нехтував навіть той дорадний голос козацької старшини та гетьмана, обсаджуючи полковницькі посади своїми таки людьми, москалями. Царськими ставлениками обсаджено тоді полки — стародубський, чернигівський, ніжинський та гадяцький. Стародубське полковництво дав цар зятеві Скоропадського, дворянинові Петрові Толстому. Наперед примушено гетьмана видати дочку за москаля, а потім, нібито в нагороду за його вірність, надано гетьманському зятеві полковництво. Чужинцям роздавано й маєтности на Україні. Були це здебільша німці, волохи та серби, що залужилися перед царем на старшинських становищах у московському війську. Робив це московський цар свідомо: Україна покривалася цілою мережею чуринецьких урядовців та поміщиків, що одержавши посади чи маєтности з царської ласки, йому тільки підлягали, нехтуючи гетьманську владу й разсаджуючи сам устрій Гетьманщини. Рівночасно були вони безупинно розкритим «оком і ухом» царя, та опорою Московщини в кожний її скрутний момент на Україні. Нові поміщики з царської руки стали ще тим прикріші для України, що почуваючи себе погано серед ворожо настроєного населення, тільки про те й думали, якби використати свої маєтности й з готовими баришами вернути туди, відкіля прийшли. Непевність становища заставляла їх вести грабіжницьку господарку природними скарбами й робучою силою селянства України, типову для всіх визискувачів не добром нажитого майна. Таке поступування чужинецьких зайд не залишилося без погубного впливу на місцеве поміщицтво. А треба знати, що й воно рекрутувалося не з найкращих елементів, хоча й місцевих. Більшість тогочасного поміщицтва Гетьманщини це були люди, що в свій час умудрилися витягнути каштани з вогню полтавського розгрому. Зрадою державно-творчим ідеалам Мазепи, донощицтвом на мазепівців і рабською відданістю цареві, добилися вони маєтностей, здебільша поконфіскованих у мазепинців. Була це та безграмотна «аристократія» нікчемників, що в погоні за наживою нехтувала не тільки гетьманом, але й найзвичайнішими законами божого й людського права. Насильства над козаками й посполитами, грабіж чужого добра, хабарництво й продажність поширилися тоді на Україні мов смертельна язва. Вони переїдали українські державні установи, суди й адміністрацію та помагали московському цареві встрявати в їх урядування, настановляти своїх дорадників-комісарів, а там і зівсім ліквідувати, як зайві залишки державности та автономії України.

Винищуючи й розкладаючи в той спосіб «верхи» українського громадянства, цар Петро не забув і про рядове козацтво. Протягом довгих років миру, від 1716 р. почавши, ганяно козаків десятками тисяч на каторжні роботи біля будови Петербурга, Ладожського каналу, на Дон і на Кавказ. Важка праця, голод, невиносимі умови чужого підсоння, в парі з жорстокістю московських наставників, винищили тоді сам цьвіт українського народу а поговірка про те, що Петербург побудований на козачих кістках, недалека від жахливої правди. Пилип Орлик писав про ці «канальні роботи», що «Москва, хотячи вмисно вигубити козацьке військо, по кількадесять тисяч козаків, указами своїми спровадивши, одних тяжкими й незвичними роботами помордувала, других голодом поморила, а інших мукою гнилою, отрухлою з ящірками й вапном помішаною, потруїла»...

Вслід за «канальними роботами» почав цар Петро висилати козаків на війну з Персією, що почалася в 1721 р. Трицять тисяч з горою козаків післано на перський фронт протягом найблищих трьох літ. З 6.800 козаків, що в 1725 р. стояли під Дербентом, згинуло в боях та від пошестей 5.200! Тільки 646 козаків залишилося при здоровлю. Решту відіслано інвалідами до дому. Отак цар Петро «прибирав до рук Україну». Робили це й його наслідники, що в двох тільки 1731-32 роках занапастили при будові укріплень над Озівським морем поверх 60.000 козаків і селян. Людей гнали в чужі краї на певну смерть, а їхнє майно дома грабували воєнними реквізиціями та салдатськими кватирами, що залишилися на Україні й по скінченні московсько-перської війни.

«Малоросійська Колєгія»

Як не податливим на московські затії виявив себе гетьман Скоропадський, всеж таки, його доволі ліберальне відношення до «мазепинців», тобто однодумців Мазепи, що врешті решт «каялися» й допрошувалися своїх маєтностей, як і постійні заходи гетьмана рятувати хочби одні залишки української державности, викликали недовіря з боку царя. Петро, що вмів приємно усміхатися, гладити словами а нищити ділом, додумався врешті до того, що для забезпечення себе перед «зрадою» замало при гетьмані одного шпіона-провокатора. Для цього поставив він біля нього цілу їх шайку й назвав цю установу «Малоросійською Колєгією». Царським указом з дня 29 квітня 1722 р. створено установу, зложену з шести московських старшин, розкватированих на Україні військ, під головуванням бригадира Степана Велямінова. Колєгія, що їй було дане право приймати й полагоджувати скарги населення на гетьманські суди й адміністрацію, провірювати фінанси й ніби берегти населення перед зловживаннями старшини й поміщиків, була насправді установою, що обмежувала гетьманську суверенність до одного тільки пустого титулу.

Запротестував проти Колєгії Скоропадський. Пробував навіть обурюватися на московську затію й цитувати «статті Б. Хмельницького», що на них покликувався цар, але це не перемінило волі московського сатрапа. Навпаки, сповіщаючи населення України про завдання Колєгії, цар найшов сміливість запевняти, що вона заснована «не для чого

іншого, як тільки для того, щоби українського народу ніхто не кривдив, ані неправими судами, ані зловживаннями старшини».

Не переніс уже тої московської нікчемности Скоропадський й кілька днів по одержанні указу про встановлення Колєгії, помер дня 3 липня 1722 р. Чотирнадцятилітнє гетьманування Скоропадського пройшло під московським гаслом «прибрання України до рук». Від «канальних робот» і будови Петербурга починаючи, а на Малоросійській Колєгії кінчаючи, була це доба повільного але систематичного касування залишків Переяславського договору, що поєднав Україну з Московщиною. На тлі тієї доби не визначився Скоропадський нічим. Поза випрошуванням дрібних уступок більш щодо форми аніж щодо суті московського натиску, Скоропадський що найбільше зміг злагіднити удари московської нагайки, але відхилити їх від України не міг. Не мав теж особливих симпатій ані серед старшини, ані населення. Проклинаний по всіх церквах «зрадник» Мазепа залишився таки героєм неприборканого українства, в порівнянні з яким, іменем «зрадника» пятнували Скоропадського йогож таки сучасники. У 1715 р. підчас святкування роковин московської перемоги під Полтавою, дворянин полковника Полуботка в Сосниці Федір Стечинський, на запит — чому не пішов до церкви, подякувати Богові за перемогу царя над Юдою-Мазепою, відповів: «Не Мазепа проклятий Юда, а теперішній гетьман тому, що не стоїть за Україну й москалі її роздрапують». По правді Стечинський кривдив Скоропадського; він «стояв за Україну», тільки «не грозьбою а просьбою», а це мало що помагало. На похвалу Скоропадського перед історією залишаться всеж таки документи його потайних звязків з Орликом та участи гетьмана в твореннї Орликової Конституції. Не був Скоропадський Леонідом, але й не був Ефіяльтом, за якого вважав його дехто з сучасників та багато пізніших істориків Гетьманщини.

Павло Полуботок

Смерть Скоропадського була для московського царя доброю нагодою перевести указ про Малоросійську Колєгію в діло. Зараз таки зїхав до Глухова бригадир Велямінов з московськими генералами й почав урядування. Рівночасно козацька старшина, вирядивши цареві письмо з домаганням дозволу на вибір нового гетьмана, передала наказне гетьманство чернігівському полковникові Павлові Полуботкові. В 1708 р. він був контркандидатом Скоропадського, але цар не допустив його до булави, мовляв, він надто розумний і може вийти з нього другий Мазепа. Всеж таки Полуботок залишився кандидатом на наслідника Скоропадського. «Вся Україна сподіється, що нашому полковникові бути гетьманом» — говорив у 1715 р. дворянин Полуботка Стечинський, висловлюючи тим побажання неприборканої частини українського громадянства. Алеж Полуботкові так і не довелося стати справжнім гетьманом. Ставши тимчасовим, наказним наслідником Скоропадського й обнявши управу Генеральної Військової Канцелярії, Полуботок зразу станув проти царя і його Малоросійської Колєгії. В першу чергу запротестував проти того, щоби Малоросійська Колєгія входила

в безпосередні звязки з населенням, приймаючи його скарги на гетьманські суди й адміністрацію, а до Генеральної Військової Канцелярії зверталася з наказами, наче до підвладної собі установи. Рівночасно, щоби вибити москалям зброю з рук, Полуботок став реформувати гетьманське судівництво, винищуючи в ньому хабарництво та усправнюючи судове поступування. Він підняв повагу й безсторонність генерального суду, зробивши його колегіяльним, а рівночасно натиснув на старшину за її зловживання супроти рядових козаків і селянства. Злякався цих реформ цар Петро й літом 1723 р. викликав Полуботка до Петербурга. Разом з наказним гетьманом поїхали генеральний писар Семен Савич та генеральний суддя Іван Чарниш. Рівночасно цар наказав князеві Голіцинові, що командував московськими військами на Україні, вивабити козацькі полки на південь, ніби проти татар. Маючи в думці не відпустити вже Полуботка на Україну, цар забезпечує себе в той спосіб перед можливим повстанням з того приводу.

Полуботок, хоч може й прочував лихі наміри царя, не злякався. Він предложив цареві домагання про повернення Україні загарбаних їй прав та привілеїв. Для підтвердження слушности своїх помагань він звязався з старшиною козацьких військ, що стояли тоді над р. Коломаком й вона з свого боку вислала цареві домагання про вибір гетьмана та направлення кривд, що чинили українському народові московські зайди. Царські агенти вислані на Україну для збирання жалоб на козацьку старшину, суди й адміністрацію, здебільша вертали з нічим. Заяви льояльности цареві й прозьби про заведення московських судів та порядків, як приміром від стародубського полку, фабрикувалися в канцелярії Велямінова й навіть царя не переконували.

Не находячи кращого виходу, цар звелів арештувати Полуботка разом з його прибічниками, та виловити по Україні всіх Полуботкових прихильників. Особливо засіла цареві в печінках козацька старшина, що вислала йому свої домагання з табору над р. Коломаком. Арештованих запроторено до Петро-Павлівської фортеці. Вслід за Полуботком, Савичем, Чернишем, привезено туди з України старого мазепинця Данила Апостола, генерального бунчужного Лизогуба, генерального осаула Жураковського та всіх, що будучи в одно з Полуботком, здалися небезпечними цареві.

Полуботкові прийшла ця тюрма найприкріше. Не видержав і помер у ній 27 грудня 1724. Його долю поділили — реєнт Генеральної Військової Канцелярії Дмитро Володковський та переяславський, наказний полковник Карпека. Решта промучилася в тюрмі до смерти царя Петра, на початку 1725 р. Ще кілька літ просиділи вони в Петербурзі, як інтерновані, а коли дехто й вернув на Україну, то мусів залишити в Петербурзі свою рідню, як закладників.

Так розгромив цар Петро останню горстку безпосередних переємників Мазепи, з Полуботком на чолі. В народній памяти залишився Полуботок як зразок героя-мученика, що в хвилях загального занепаду національної гідности й самопошани, зумів кинути в обличчя московського сатрапа докором і зневагою. Збереглася, між іншим, легенда про те, що цар Петро, бачучи, як Полуботок вмірає в тюрмі, прийшов до нього, розкаявся й просив вибачення за кривду. Тоді Полуботок мав сказати:

«За невинне страждання моє й моїх земляків, будемо судитися в спільного й нелицемірного судді, Бога нашого: скоро станемо перед ним і він розсудить Петра з Павлом»... Сцену з цієї народньої легенди змалював потім московський маляр Волков. Під портретами Полуботка, що зберігалися по українських домах, як національні святощі, можна було вичитати Полуботкові слова: «Заступаючись за Батьківщину, я не лякаюся ні кайдан ні тюрми й краще мені найгіршою смертю вмерти, аніж дивитися на загибіль моїх земляків»...

Вістка про мученицьку смерть Полуботка і товаришів у Петропавлівській фортеці не прогула без відгомону. Викликане нею хвилювання на Україні, примусило схаменутися навіть самого Петра. Не знав він на яку ступити, а Малоросійська Колегія, що мала правити замісць гетьмана, дуже скоро відчула непевність грунту під собою. Та цареві Петрові І. не судився вже довгий вік. Він помер у 1725 р., залишаючи по собі жінку Катерину й нелітнього внука Петра, що, очевидно, не доросли до завдань, які поставив перед собою Петро І.

Тимто смерть царя Петра І відчула Україна, як велику полекшу. Правда, наслідниця Петра — Катерина І. та справжній регент України — князь Мєньшиков, далекі були від того, щоби ламати лінію Петрової політики, але проти них стануло само життя. Гроза турецької війни й безупинний фермент на Україні поневолі примушували московських сатрапів піти назустріч вимогам українського громадянства. В 1727 р. по смерти цариці Катерини І, що по ній засів на царському престолі нелітній внук Петра І — Петро ІІ, а вся влада в державі опинилася в руках Мєньшікова, думка про приєднання українських симпатій перемогла на найвисшій Тайній Раді. Зразу покасовано невиносимі податки накинуті Україні Малоросійською Колегією, згодом зліквідовано її саму, заборонено москалям купувати на Україні грунти, а голову Колегії Велямінова, покликано, на звіт, до Петербурга. Рівночасно з грамотою до українського народу про привернення гетьманського уряду, перенесено українські справи з завідування царського сенату до колегії закордонних справ. Це був очевидний знак, що Україну знову, хочби тільки формально, потрактовано як суверенну союзницю на основі «статей» Богдана Хмельницького. Новим духом повіяло з півночі, нові надії ожили в серцях українського громадянства.

Гетьман Данило Апостол

В червні 1727 р. виїхав до Глухова царський тайний радник Наумов, з дорученням перевести вибори нового гетьмана й полкової старшини. На конференції козацькою старшиною й представниками духовенства намічено кандидатуру миргородського полковника Данила Апостола, якого й обрано гетьманом на Великій Раді, дня 1 жовтня 1727 р. Наумов залишився при гетьмані, зразу як міністр-резидент, а відтак як тайний радник — випробуване вже «царське око й ухо».

Новий гетьман Данило Апостол (1658—1734) був миргородським полковником ще за Мазепи й належав до його однодумців. В по-

чатках шведської кампанії його козацький корпус розбив армію генерала Шліпенбаха під Ерестфером, в 1704 р. оперував Апостол проти шведів у Познанщині, але в 1706 р. належав до тих українських старшин, що прихилившись до думки про українсько-шведський союз, закликали Мазепу вибити Україну зпід московського ярма. Щойно зневірившися в успіх такого союзу, Апостол відсахнувся від Мазепи й прикинувся льояльним для царя, за що затримав свій уряд і маєтности. В московсько-перській війні проводив Апостол 10-тисячним козацьким корпусом під Дербентом, а хоч заєдно був щирим, українським патріотом, бачив рятунок для України тільки в приспанні сторожкости північного ворога. Обраний гетьманом, Апостол, вже як 70-літній старець кинувся з запалом до праці над очищенням атмосфери, що її залишила по собі кількалітня господарка Малоросійської Колєгії. В першу чергу перевів зміни на становищах полковників і генеральної старшини, окружаючи себе колишніми мазепинцями, та людьми, що їм добро України лежало на серці. Між іншими, гадяцьким полковником став тоді заслужений літописець Гетьманщини Григор Грабянка, на лубенське полковництво сів син гетьмана Петро, автор прецікавих спогадів, написаних з великим знанням тогочасних політичних відносин, французькою мовою.

В 1728 р. поїхав Апостол до Петербурга, де при нагоді коронації Петра II, добився так зв. «Рішительних пунктів», що нормували правно-державне становище України. В своїй основі вони спиралися на переяславських «статтях» Б. Хмельницького, а хоч у цілому й подробицях далеко відбігали від ідеалу державної суверенности України, всеж таки закріплювали за нею права автономної країни. Гетьманові дозволено м. і. входити в переговори й дипльоматичне листування з найблизшими сусідами — Польщею й Кримом, для полагодження пограничних справ. У військових справах узалежнювався гетьман від московського полевого маршала; генеральну старшину мала вибірати сама старшина, але затверджував її цар. Державними фінансами мало завідувати двох підскарбіїв — один свій, а другий москаль. Крім реєстрових козаків розпоряджав гетьман усього трьома наємними полками. Найвищою судовою інстанцією на Україні був шестичленний Генеральний Суд, складений з українців і москалів порівні. В «пунктах» зроблено деякі полекші для українського промислу й торговлі, але мито від ввожених на Україну товарів призначено для царської скарбниці. Москалям дозволено набувати землі на Україні, але підчинено їх гетьманській владі. Для повного безпеченства в тому, що гетьман не піде слідами Мазепи й не «зрадить», затримано його сина в Петербурзі, як закладника...

На загал «Рішительні пункти» не вносили нічого нового в устрій України, але бодай нормували відносини й зануздували анархію московських зловживань, що розшаліла на Україні після Мазепи. Особливо корисно відбивають вони на тлі занепаду державно-правних відносин України з часів гетьмана Скоропадського.

Спіраючись на відносні статті «Рішительних пунктів», Апостол перевів т. зв. «генеральне слідство про маєтности», після якого управильнено запутані справи землеволодіння на Гетьманщині. Трьохлітня праця гетьманських комісарів (1729—1731) зясована в десятках тисяч

протоколів, унормувала нарешті питання державних (рангових), муніципальних, церковних, манастирських та приватних земель, усталювала їх державні, службові, та податкові повинности, одним словом провела важну роботу, що незроблена дотепер, доводила край до анархії, а змагання до розбудови господарства й хліборобського промислу, засуджувала на безплідність. Апостол, сам добрий господар, з великим купецьким хистом, старався в першу чергу підняти край під господарським оглядом, особливо підтримуючи старшинсько-купецьку верству громадянства, від якої надіявся більшої користи аніж від поміщицько-шляхотської, що нею так дуже опікувався Мазепа.

Усталивши справи землеволодіння, Апостол багато уваги присвятив підвигненню української торговлі, виєднуючи в царського уряду великі вивозні полегчі, свободу рухів українських купців за українськими паспортами, легкі кредитові умови та підтримуючи українських купців у їх боротьбі з чужинецькою конкуренцією. Управильнивши економічні відносини в краю, Апостол міг врешті подумати про державний бюджет України в сумі 144.000 карбованців річно. Основою приходів зробив Апостол мито від вивоженого з України сирівця, а видатки розділив на адміністрацію, наємне військо та зброєння.

Взагалі в усій праці Апостола на гетьманському становищі пробивається далекозорість зєдинена з багатим досвідом життєвої практики. Знаменитий полководець в час воєнної завірюхи, вмів бути негіршим господарем-організатором, підприємцем, промисловцем й нарешті вирахуваним купцем.

«Рішительні пункти» були, нажаль, одиноким здобутком Апостола в політичній ділянці його діяльности. З замашками царського уряду на використання козаків як робучої сили, боровся Апостол даремне. Як і за Скоропадського так і тепер гонили козаків по тяжких, фортифікаційних роботах, далеко поза межами України. 1731—1733 рр. перегнано по тих роботах поверх 70.000 козаків та селян, а коли в 1733 р. Московщина встрягла в справу польського наслідства по смерти короля Августа, то проти сторонників Лєщинського вислано в Польщу 11-тисячний козацький корпус. Було це наявне зловживання українсько-московського договору про невживання козаків поза межами України, але боронитися з тим було не підсилу Апостолові.

Всежтаки Апостол, за протяг свого шестилітнього гетьманування, добре заслужився Україні, а вмираючи 17 січня 1734 р. залишав по собі жаль і добру память серед народу. На сторінки української історії перейшов Апостол як «останній козак» на гетьманському столі (Уманець), як «один з найкращих українських історичних діячів, а притому рішучий оборонець автономії України» (Джиджора) як той, що «не забруднив своїх рук народньою кривдою» (Грушевський) й нарешті як володар, якому «вдалося зміцнити гетьманську владу й авторитет гетьмана супроти російських і місцевих, українських властей» (Дорошенко).

Поворот запоріжців на Україну

Поки над запоріжцями, що поселилися під турецькою протекцією в Олешках, отаманував непримиримий ворог Москви Кость Гор-

д і є н к о, вони тільки з тугою дивилися на північ й мовчки терпіли татарські утиски. Але коли на Україні повіяло свобідним духом, а гетьманування Апостола, почало подавати надії на краще, запоріжці скинули Гордієнка (1728 р.) й почали шукати способів повороту на Україну. Вони перенеслися з своїм кошем поблизче границь Гетьманщини й не вгавали в просьбах до гетьмана й царя про помилування. Та московському урядові трудно було переймати «підданих» свого турецького союзника й він, не відмовляючись остаточно, зволікав. З того скористала протимосковська партія серед запоріжців, що й привернула владу в кошші Гордієнкові. Запоріжці знову відійшли від границь Гетьманщини й осіли поблище Криму. Колиж помер Гордієнко й москвофільська партія перемогла, запоріжці знову вдарилися в покору перед москалями. У 1733 р. почалося в Польщі безкоролівя й подуло воєнним вітром, а москалям почало залежати на запоріжцях; з царської канцелярії вислано тоді до Запоріжжя грамоту з амнестією. Одначе, покищо не означено речинця, коли їм можна буде перейти границі Гетьманщини. Та коли кримський хан закликав запоріжців на війну з Польщею, не було їм іншого виходу й вони, не ждучи наказу з Петербурга, на початку 1734 р. перейшли з Олешок на Базавлук. Літом того ж року, вже по смерти гетьмана Апостола складено, в Лубнах на Полтавщині, умову запоріжських делєгатів з царським урядом про повну амнестію для запоріжців, що задержують внутрішню самоуправу, але в військових справах підлягають начальникові московських залог на Україні. За вірну службу повернено запоріжцям їх давні землі (нин. Катеринославщину) та назначено 20.000 карбованців річної плати. По умові зложило 7000 запоріжців присягу на вірність цариці Анні, а в найблизшій московсько-турецькій війні приняли вони живу участь.

«Так були похоронені останні пережитки Мазепиного повстання на Україні. Тільки невгомонний Орлик, користаючи з нових заворушень, силкувався зацікавити ворожі Московщині держави українською справою, та все те було даремне». (Грушевський.)

Смерть гетьмана Апостола була смертю й української автономії. Вміраючи, бажав Апостол передати владу генеральній старшині, але Московщина на це не дозволила. Від хворого гетьмана перейняв владу царський резидент Наришкін, а як тільки Апостол закрив очі, вирішено в Петербурзі не допустити вже до вибору нового гетьмана. Його місце мала заняти знову Малоросійська Колєгія, хоч і під новим іменем «Правління Гетьманського Уряду». Подібно, як за Скоропадського й Полуботка утворено те «Правління» з шести осіб, тепер — трьох москалів (генерали Шаховський й Барятинський та полковник Гурієв) та трьох українців — генерального судді Михайла Забіли, генерального осаула Федора Лисенка й генерального підскарбія Андрія Марковича.

Формально цей «Гетьманський Уряд» мав правити по статтям «Рішительних пунктів», але головний керманич цеї нової колєгії князь Шаховський руководився таємними інструкціями, що йшли по лінії випробуваної політики царя Петра І. Ходило про те, щоби вже «прибрану до рук» Україну ще й обмосковити.

Першим ділом Правління було вироблення кодексу українських законів, що дотепер спіралися на старому Литовському Статуті й Магдебурському Праві. Праці спеціяльної комісії, зложеної зразу з 12, а відтак з 18 знавців українського права, протяглися і щойно в 1743 р. увінчалися виданням кодексу п. з. «Права, по котрим судиться малоросійський народ». До того часу користувалися українські суди підручником, що під з. «Процес Краткий» або «Аксес» появився ще в 1734 р.

В 1736 р. на місце Шаховського обняв керму Правління Барятинський, а по ньому чергувалися вже ріжні «правителі», що пригадали українському громадянству найсумніші часи Малоросійської Колєгії. В самій Росії шалів тоді кривавий режім цариці Анни з її «Тайною Канцелярією», тобто типовою для Московщини «охранкою», що нею правив всесильний фаворит цариці — Бірон. Сумної слави «біронівщина», що розшаліла на Московщині, дала себе відчути й на Україні. З міністерства закордонних справ переведено українські справи назад до сенату — тобто й формально перемінено автономну країну на становище одної з московських провінцій. «Слово й діло государево», тобто доносництво й провокація доходили тепер до справжніх оргій. А хоч українські верхи, старшина й поміщицтво, злякані новим режімом, держали себе «тихше води й низше трави», повернувши всю свою енергію на добування маєтків й експльоатацію робучої, селянської сили, слідства, арешти, тортури й заслання не переводилися. Київського митрополита Ванатовича й ігуменів київських манастирів скинули з урядів за те, що в «царський день» не відслужили молебнів, кореспонденцію видатніших старшин, а в тому й Лизогуба, найстаршого члена «Гетьманського Уряду» взято під пильний догляд, грамоти й привілеї київського магістрату забрано до Петербурга, щоб затерти й память про київську, муніципальну самоуправу, а одного українського дідича, що в своїй льояльности помістив царські герби на кахлях печей, арештовано й взято на тортури за те, що він «пече на своїх печах царський герб, невідомо з яким замислом»...

Підзорливість і жорстокість московських посіпак переходила всякі межі; «їх діла і подвиги, на теперішній час, здалисяб гарячковими привидами або божевіллям, але тоді це були справи важні, секретні й давали великі доходи. Людей катували й мучили на підставі самих тільки доносів та всяких причіпок прохожих і розкватированих салдатів, а що більше дезертирів і всяких заволок; для доносу досить було тих слів: «о слові й ділі»; вони були для злих і нікчемних людей немов талісман злоби й пімсти» — пише про ті жахливі часи автор «Історії Русов»...

В парі з невиносимим режімом впав на Україну ще й тягар московсько-турецької війни, що почавшися в 1735 р., висмоктувала з України не тільки боєздатні, молоді сили, але й весь харчевий добуток. Вже на самому початку невдачної, турецької кампанії в 1735 р. гетьманське військо втратило 12.000, заморених голодом, коней. В черговому році набрано 16.000 гетьманського війська та 4.000 запоріжців, при яких допомозі здобули москалі ханську столицю Бахчисарай. Зате в 1737 р. татари вдерлися на територію полтавського та миргородського полку й вирізали та побрали в полон біля 7.000 людей, 10.000 коней, 150.000 овець і рогатої худоби, вчинивши тим шкоди на 345.000 карбованців. Московська контрофензива на Озів та Очаків в тому ж році, в якій приняло участь до 50.000 українського війська, потаки

кінчилися теж катастрофою — загинуло в ній до 5.000 козаків та біля 40.000 коней і волів, забраних з України. В 1738 р. зареквірували москалі на Гетьманщині 46.000 волів, набрали 15.000 козаків та 50.000 селян до обозної служби. При відвороті, що ним кінчався кожний наступ московської армії, згинув у 1738 р. гадяцький полковник Григор Грабянка та генеральний бунчужний Семен Галецький. Остаточно, коли в 1739 р. Туреччина добилася сепаратнього миру з Австрією, прийшло й до московсько-турецького замирення. Росія здобула тоді на Туреччині запоріжські землі (Катеринославщину й частину Херсонщини), що й без того належали до неї з хвилиною переходу запоріжців на московський бік. За те заплатила Україна 157.300 козаками і 205.000 селян, з яких 34.200 загинуло на побоєвищах. Коли додати до того 47.000 коней і більш як півтора міліона карбованців за набрані на Україні харчі, то зрозуміємо, якою руїною для господарства України була ця невдачна кримська імпреза. Коли московський міністр Волинський переїздив у 1738 р. через Україну, то в листі до Бірона так змалював її руїну: «До самого вїзду в Україну не думав я, що вона така пуста, що така скількість місцевого населення пропала, а й тепер стільки вигнано на війну, що не залишилося й тільки хліборобів, щоб самим собі збіжжя посіяти; багато поля лишилося без засіву, бо робити нема кому й нема чим».

Відновлення гетьманства

Смерть цариці Анни в 1740 р. й усунення Бірона від керми Росією, промостили дорогу на царський престіл дочці Петра І. Єлисаветі. Для Росії, а з нею й для України почалися нові часи. Одним з учасників державного перевороту в Петербурзі був Олекса Розумовський, улюбленець, а потім і потайний чоловік цариці. З роду простий козак зпід Козельця на Чернигівщині, маючи гарний голос, попав у царську капелю й тут звернув на себе увагу Єлисавети. Увійшовши в інтимний звязок з нею, Розумовський подбав про те, щоб зацікавити її незавидною долею України. З його намови, Єлисавета поїхала в 1744 р. на Україну; українська старшина використала цю нагоду й, уладивши цариці гучне привітання, подала прохання про віднову гетьманства. Решти доконав уже сам Олекса Розумовський, що піддав цариці кандидата на гетьманство — свого молодшого брата Кирила Розумовського. Покищо він перебував за кордоном, готуючись до свого важного уряду.

З усталенням кандидатури Кирила Розумовського, почалися уступки московського уряду в користь української автономії. В першу чергу виведено з України, розквартировані в ній, московські полки, дозволено на вільний оборот збіжжям, в 1745 р. відновлено київську митрополію, а коли в 1746 р. помер президент Малоросійської Колегії Бібіков, на його місце вже не назначувано нового «правителя». Врешті в 1747 р. проголошено царську грамоту про відновлення гетьманства, на яке щойно 1750 р. обрано Кирила Розумовського.

Кирило Розумовський

Казочний успіх Олексія Розумовського на царському дворі, отворив неменче блискучу карієру перед його молодшим братом Кирилом. Пятнацятилітнім, сільським хлопчиною опинився він на зеркальних паркетах царського двора. Сяк-так «присвоєний» до нових умов життя, був зразу висланий за кордон, щоб там набути освіти й товариської огляди. Під опікою адюнкта Академії Наук Теплова, обїхав молодий Кирило Німеччину, Францію й Італію. В 1745 р., вернувся до Петербурга й у 18 році життя був назначений... президентом Академії, а коли літом 1750 р. вїздив урочисто до Глухова, як наслідник Хмельницького, Дорошенка й Мазепи, мав усього 22 роки від роду.

З природи був Кирило Розумовський доброю й простодушною людиною, для якої Україна ніколи не затратила чару рідного краю, але побут на дворі й закордоном, зіпсував його. Глухів, що в порівнанні з Петербургом, був справжньою, глухою провінцією, не цікавив його. Він рад був, аби сам вирватися до столиці, або столицю перенести до Глухова. Тимто й узявся молодий гетьман до створення з Глухова великопанської резиденції з палатами, парками, оперою й гучними забавами, на столичний зразок. Перебудувавши Глухів, взявся Розумовський розбудовувати Батурин, де крім гетьманської палати задумував збудувати університет й взагалі заселити його широко закроєними державно-політичними й культурними установами, але забракло у нього часу на те.

Зайнятий твореннням відповідної для своїх столичних навичок обстанови, Розумовський не занедбував теж і політичних справ України. За його впливом на дворі, переведено знову справи України з сенату до міністерства закордонних справ, він теж подбав про підчинення Києва й Запоріжжя безпосередно гетьманській владі. За те не міг Розумовський відборонитися від московської контролі над українськими фінансами, не міг врятувати для гетьманського скарбу приходів з мита від ввозу й вивозу з України, не міг добитися права вільних звязків з чужоземними державами, як теж визволити України від обовязків і тягарів, що падали на неї з приводу воєн поза межами України. Українські козаки й селянські підводи гинули тисячами в російсько-прусській війні, українські воли й харчі вибіралися без рахунку на прохарчування московської армії.

Смерть цариці Єлисавети (1761), коротке панування Петра III й палатна революція в користь його жінки, німецької княжни Катерини II, позначилися дуже болюче в історії України. Катерина, проняття ідеями централізації російської імперії, поклала свою тяжку руку на автономії України. В інструкції генерал-прокураторові сенату князеві Вяземському вона виявила свої заміри щодо України й інших автономічних провінцій Росії, мовляв, їх «треба легкими способами привести до того, щоби вони обмосковилися й перестали дивитися (на Росію), як вовки». Політичне наставлення Катерини пішло по лінії політики Петра І, про якого так ясно висловився Шевченко, мовляв «це той Первий, що розпинав неньку-Україну, а Вторая доконала вдову-сиротину»...

Скасування гетьманства

На прикінці 1763 р. Катерина викликала Розумовського до Петербурга й «порадила» йому зректися гетьманства добровільно. Безпосередною причиною тої «поради» були заходи української старшини перемінити гетьманство в династичне наслідство, звязане з родом Розумовських. Та й без того Катерина думала про цілковиту ліквідацію гетьманства, «щоб навіть сама назва гетьманів зникла, не то щоб вибірати на цей уряд якусь особу». Розумовський, що в своїй адміністративно-політичній діяльности, постійно кермувався інструкціями з Петербурга й тепер, коли йому запропонували скласти булаву, не осмілився запротестувати. Рік згодом проголошено на Україні царський указ, що ним, нібито для добра України, на місце гетьмана установляється тимчасову Малоросійську Колєгію з чотирьох українців і чотирьох москалів, під проводом президента, а на ділі генерал-губернатора Румянцева. Йому то доручила цариця, спрямувати велитенські багацтва України у всеросійське русло, як теж поволі, але постійно, затирати сліди правнодержавної, устроєвої, звичаєвої й культурної окремішности України від Московщини.

Румянцев мав подбати про усправнення українського судівництва й адміністрації, щоб новими порядками прихилити українські симпатії до Росії, а рівночасно, щоб запевнити дохідність з поміщицьких маєтків у користь царського скарбу, мав остаточно прикріпити селян до землі й припинити їх вільний перехід від одного поміщика до другого. Вигравши селянство проти поміщиків і навпаки, Румянцев мав стежити за настроями населення й не допускати до зросту хвилювань проти нового порядку й московської влади. Завдання його було нелегке; багато залежало від його особистого хисту й такту в поступованні.

Коли в 1765 р. зїхав Румянцев до Глухова, він не був уже тут новиком. Маючи здавна великі маєтности на Україні, що славилися своєю зразковою господаркою, Румянцев знав місцеві умови, знав людей і вмів ними покористуватися. Протягом своєї 20-літньої управи Україною зумів він майже вповні виконати ту точку інструкції цариці, що в ній доручувано йому «старатися викорінити серед українців погляд на себе, як на нарід цілком відмінний від москалів».

Йдучи слідами гетьмана Апостола, що для усталення норм землеволодіння перевів у 1729—31 рр. «генеральне слідство про маєтности», Румянцев перевів у 1765—67 рр. нову ревізію землеволодіння, а її висліди створили цілий статистичний архів у поверх 1000 фоліянтів зібраних протоколів, що хоч і не були використані Румянцевом, залишилися неоціненим історичним матеріалом для пізнання економічного стану України в пол. XVIII ст.

З черги перевів Румянцев реформу гарнізонового податку, який з оплат в натурі перемінив на грошеві, по рублеві й дві копійки від хати. Сам великий землевласник, він боровся з безплатними, військовими реквізиціями, а це, підчас турецько-московської війни в 1768—1774 рр. відчула Україна, як велику полегчу. До заслуг Румянцева на Україні слід теж причислити заведення правильної пошти, що єднала Київ та Глухів з визначнішими полковими містами.

Селянство, з одного боку ніби забезпечене перед зловживаннями суду й адміністрації, з другогож боку чимраз більше закріпощуване, нарікало на свою долю, виливаючи свій жаль у піснях, а тільки раз попробувало вийти з стану покірливої резигнації. Турбаївські селяни на Полтавщині, що їх з козаків переведено у кріпаків, зняли повстання, повбивали своїх дідичів й були приборкані щойно військовою силою.

Не виявила теж ділом свого незадоволення новими порядками козацька старшина. Упевнена в своїому упривілейованому становищі, здбаючи про побільшення прибутків з своїх маєтностей і робучої, селянської сили, вона тільки про те й думала, щоби дорівняти в правах російському дворянству а то й поповнити його ряди.

Правда, коли в 1767 р. цариця Катерина скликала до Петербурга представників усіх вільних станів (кромі селян-кріпаків) для складення нового кодексу державних законів, українські депутати використали нагоду для виявлення своїх автономістичних побажань. Їх речником був представник лубенського полку Григорій Полетика, відомий з своїх автономістично-республиканських поглядів, що йому дехто з учених приписує авторство знаменитої «Історії Русів». Та діяльність законодатних зборів не продовжилася довго. Катерина злякалася висловлюваних на них думок, що могли сколихнути підставами російського централізму й припинила їх, ніби через нову турецько-московську війну.

В тій війні станув Румянцев на чолі російської армії, що при помочі гетьманських і запоріжських козаків здобула Крим, Молдавію та Волощину. Колиж акція перенеслася за Дунай, на болгарську територію, Туреччина мусіла рятуватися миром, заключеним 1774 р. в Курчук-Кайнарджі. Тепер признано Росії частину чорноморського побережжя, а унезалежнений від Туреччини Крим опинився під російським протекторатом, заміненим в 1783 р. на остаточне прилучення Криму до Росії. Україна відзискала доступ до Чорного Моря й остаточну забезпеку перед татарським хижацтвом, але разом з тим втратило змисл своєго існування Запоріжжя — останнє забороло козацьких вольностей.

В многоважному році прилучення Криму до Росії, вийшов один царський указ про прикріплення селян до місць, на яких застала їх остання ревізія землеволодіння й другий, про скасування козацького устрою; десять козацьких полків і три компанійські перемінено на десять полків правильної кінноти, з обовязковою, шостилітньою службою...

Два роки згодом (1785) оповіщено «Грамоту про вільність дворянства», що створювала з колишньої козацької старшини особливо упривілейовану верству, якій віддано на поталу вже цілком закріпощене селянство. Була це не тільки нагорода за дотеперішну льояльність верхів українського громадянства, що вирeклися мрій про українську державність і автономію, але й забезпека для царського уряду, що тій верстві вже ніколи не присняться такі небезпечні для московського царату сни. Ще перед тим (1781) перемінено всю територію Гетьманщини на «Малоросійське генерал-губернаторство» з трьома губерніями або намісництвами (київське, чернигівське й новгород-сіверське), що

в свою чергу поділені на повіти, були підведені в усьому під загальноросійський адміністративний штрихулець. З установ старої Гетьманщини залишився тільки Литовський Статут і Магдебурське Право. Все інше знищено й потоптано; бувало, що нищено таки українськими руками й топтано українськими ногами...

Запоріжжя під московською рукою

Вік Запоріжжя, як автономної одиниці в лоні Гетьманщини, від його повороту під московську руку в 1734-5 рр. був уже недовгий. Територія віддана Запоріжському Війську по його повороті з Олешок, була доволі широка — обіймала всю нинішну Катеринославщину, три повіти Херсонщини й окраїни Таврії та Харківщини. Відступлена Росії миром з 1740 р. вона була дотепер справжнім «диким полем», але з того часу вона швидко заселюється й починає жити осілим, хліборобським життям. Зразу кольонізують запоріжці «дикі поля» власними силами: козаки, що їм надоїло воєнне життя й вічне парубоцтво, виходили з складу запоріжського війська, женилися й поселювалися хуторами. Тіж козаки, що не хотіли кидати війська, не женилися, але відходили з коша й закладали собі господарства звані зимовиками. Та найбільше заселювалися запоріжські землі селянами, що тікали від панщизняного ярма на Правобереччю й від кріпацтва на Гетьманщині. До часу зруйнування Січі в 1775 р. повстало на запоріжських землях безліч хуторів і зимовиків, у чому до 150 більших сіл, а населення зросло до 200.000. Формально узалежнена від влади начальника московського гарнізону на Україні, а якийсь час від гетьмана (за Розумовського) в своїому нутрі творить «Область Війська Запоріжського» автономну республику з дуже своєрідним демократичним устроєм.

На чолі запоріжської адміністрації, суду й військової сили стояв вибираний кожного Нового Року кошовий отаман, окружений діловим, старшинським штабом. Ніби президент республики в часі мира, він ставав диктатором з правом життя й смерти підчас війни. По скінченні служби він ставав ніби сеніором, що разом з іншими запоріжськими «дідами» не тратив свого дорадчого голосу й впливу на хід запоріжської політики.

До штабу кошового отамана належали — суддя, що був рівночасно й скарбником, осаул тобто адютант кошового, та писар, тобто свого роду канцлер отаманської міністерії. Крім прибічного штабу запоріжських старшин були ще й інші. Полковниками звалися начальники поодиноких відділів підчас воєнних походів або адміністратори поодиноких частин запоріжської території, званих «паланками». Було тих запоріжських «паланок» — 8: самарська, кодацька, інгульська, бугогардова, орельська, протовченська, кальміюська й прогноївська. Крім полковників були ще й курінні отамани, теж виборні начальники курінів, більш-менш нинішних баталіонів, що їх було на Запоріжжі — 38. Кошовий з своїм штабом, полковниками й курінними отаманами це й була та фактична влада Запоріжжя дарма, що по формі влада належала до всього запоріжського «товариства». За останні десятиліття свого існування запоріжське «брацтво» почало вже дуже виразно

різничкуватися під єрархічним і суспільним оглядом. Теперішні отамани, полковники та старшини, не були вже тими «голими очайдушами», що жили й пишалися тільки боротьбою з «бісурменом», не розуміючи матеріяльних вартостей, нехтуючи почестями й життєвими вигодами. (Див. 12—17 ст.) Тай ціле «брацтво» перестало вже бути лицарським орденом ідеалістів. Упадок особистої й збірної моралі помітний у життю Гетьманщини, поширився й на Запоріжжя. Кошовий і курінні отамани, що їм колись при виборі, мазали голову болотом, на знак безоглядної рівности з рештою брацтва, тепер уже дбають про платні за службу й прибутки з господарства, яке давно вже не обмежується до полювання й риболовлі, як колись.

Вся територія запоріжських земель, на якій поруч бжільництва, звіро- й риболовлі та випасу худоби розвинулося хліборобство, ділилася що року поміж куріні. Вони вибірали з паланок податкові прибутки в грошах і натурі, що йшли на утримання запоріжського війська. Податки й повинности некозацького населення запоріжських земель були невеличкі, а супроти панщизняних тягарів у Гетьманщині просто ніякі. Запоріжці й не налягали на них занадто. Дороблялися власним «промислом», але вже зовсім неподібним до первісного, з XVI і першої половини XVII ст. Риба й футра, шкіри й вовна, мід і віск, коні, рогата худоба й вівці, вкінці збіжжя, управлюване по хуторах й зимовниках, оце були продукти, якими привчилися запоріжці торгувати з близькими й дальшими сусідами. Чималу вагу для запоріжської торговлі мала й кримська сіль, що її до самої Польщі перевозили запоріжці до 1000 возів річно.

Поволи, але послідовно й уперто, колишній орден лицарів-очайдухів, перетворювався в упривілейовану клясу в громадянстві створеної тим орденом, автономної республики. На півдні України почала стабілізуватися ніби якась незалежна держава, якої демократичному устроєві не було пари в сусідів. Якраз цей устрій і примара стабілізації незалежности Запоріжжя стали сіллю в оці царського уряду. Винищуючи залишки автономії Гетьманщини, царат не міг спокійно дивитися на буйний розквіт «Вольностей Війська Запоріжського».

Почалося будування морських фортець на південньому заході запоріжських земель, понад Богом, і Свинюхою. З черги москалі, заступаючися за донськими козаками, що натискали на запоріжців від півн. сходу, примусили запоріжців зліквідувати їх оселі на побереччі Озівського моря. Відтак, в 1754 р. царський уряд, не питаючись запоріжців, викроїв з їхніх північно-західніх земель широку смугу, де довкола Єлисаветської фортеці (пізн. Єлисаветграду) поселив сербських утікачів з південних провінцій Австро-Угорщини. Два роки згодом зробив те саме на східніх окраїнах запоріжської території, де довкола Бахмуту створив т. зв. Словяно-сербську провінцію. Серби непокоїли запоріжців, а в 1764 р. дійшло до кривавої сутички з ними під Ташликом, але симпатії царату були по стороні сербських зайд.

Московсько-турецька війна 1768—1774 рр. покінчилася перемогою Росії тільки завдяки блескучій участи в ній запоріжців. Перемога пол-

ковника Третяка над турецькою фльотою в 1770 р., участь запоріжців у боях під Очаковом й нарешті здобуття Кафи, це були лаврові листки слави, про які московська армія не могла й мріяти. Всеж таки добута запоріжцями перемога Росії, була смертю для їх власного існування.

Зруйнування Січі

Як тільки підписано турецько-московський мир у Кучук-Кайнарджі, московська армія, звільнена з турецького фронту, дістала наказ — зруйнувати Запоріжську Січ. Один московський генерал Текелій, з 65 тисячами салдатів і 50 гарматами, окружив несподівано Січ, а другий, Прозоровський, з 20-тисячною армією пішов походом на запоріжські паланки.

Запоріжцям проводив тоді, старий, досвідчений отаман Петро Кальнишевський, що був кошовим уже в 1762 р., а від 1765 р. ні разу не змінявся на свойому уряді. Бачучи, якою сіллю запала Запоріжська Січ в око московського уряду, він старався якомога, не дразнити москалів і йти їм під лад. Стримував запоріжське юнацтво від чіпок з Польщею, Кримом та чужинецькими поселенцями земель, що їх відібрано запоріжцям, та старався кольонізувати й загосподарювати запоріжську територію. Сам він був добрий господар, що дбав про культурні потреби Запоріжжя. В самій Січі утримував школу, а на Україні побудував чотири величаві церкви. Коли його, по зруйнуванні Січі арештували москалі, то забрали в нього 50.000 рублів і кількасот червінців, 639 коней, до 1000 рогатої худоби та 14.000 овець і кіз. Мало що менше сконфіскували москалі в його писаря Глоби, бо 30.000 рублів, 336 коней, 389 штук рогатої худоби та понад 12.000 овець. Розмірно багатими були й рядові запоріжці. Ці цифри свідчать вимовно про те, що Запоріжжя, за часів Кальнишевського, жило з осілої господарки, з хліборобства, випасного промислу й торгівлі, що поширилася на всю територію запоріжських земель. Тому не мали основи нарікання московського уряду, ніби то запоріжці стоять на перепоні заселенню й загосподаренню чорноморського побереіжжя.

Дня 4 червня 1775 р. обскочило Січ військо москалів. На Січ повернено гирла 50 гармат. Жахлива несподіванка збентежила січовиків. Обурення на московську нікчемність спалахнуло постановою боронитися до останнього. Але розвага Кальнишевського й усовіщування сівого духовника Володимира Сокальського, щоб не допустити до зайвого кровопролиття — перемогли. Хто здався, а хто втік з Січі, за Дунай. Кіш зруйнували москалі, а тих, що промовляли за добровільною капітуляцією... арештували. Кошового Кальнишевського, суддю Головатого й писаря Глобу, погнали, в кайданах, на північ. Кальнишевського запроторили на... Соловки, других до Тобольська. Дня 3 серпня 1775 р. проголошено маніфест Катерини II. з «виправданням» за зруйнування Січі й рівночасним обвинуваченням Запоріжжя в шкідливому для московської держави своєвіллю.

Повних двацять пять літ промучився останній кошовий Кальнишевський у соловецькому манастирі. Тричі в рік, на Різдво, Великдень і на Спаса, випускали його з келії-одиночки в манастирську трапезу. Тоді то він розмовляв з прочанами й допитувався, що діється на Україні. Помер у 1803 р, маючи 112 літ від роду. Товариші його недолі померли скоріше.

Решту запоріжців, що піддалися москалям, переведено в свобідних («казьонних») селян, або затягнуто в полки «пікінерів». Землі запоріжської старшини поконфісковано й обдаровано нею царських підлизнів. Князі Вяземський та Патьомкін стали тоді панами велитенських лятифундій, в сотні тисячів десятин. Перепало тоді 35.000 десятин і бувшому гетьманові Розумовському. До 1784 р. роздано поміщиками біля пяти міліонів десятин землі, разом з поселеними на них хліборобами. Хто не відрікся землі, попав у кріпацьке ярмо, що перед ним тікав на Запоріжжя. Решту вільних земель заселено чужинцями — сербами, болгарами, вірменами, а головно німцями. В 1789 р. примандрувала сюди м. і. секта пруських менонітів, що діставши грошеву допомогу, довічне звільнення від військової служби й трицятидітнє звільнення від податків, дістали по 65 десятин на душу, найкращого чорнозему на Хортиці та на Дніпрових берегах. В половині XIX ст. було вже на давньому Запоріжжі до 100.000 німецьких, добре загосподарених кольоністів, «А на Січі мудрий німець картопельку садить»... співав потім Шевченко. Вільні колись землі Війська Запоріжського переймёнували на «Новоросію» й віддали в управу генералові Патьомкіну, що мав їх загосподарити. Озброєний широкими повновластями й величезними капіталами, він почав закладати нові міста (Херсон, Миколаїв, Катеринослав) та села, деколи переборщуючи в усильности, з чого й пішла приповідка про «патьомкінські села», тобто такі, що існували тільки в уяві князя, або на папері. Протягом десятиліть до решти заселено й загосподарено вільні запоріжські землі, при чому чужинецькі зайди утворили тут доволі помітний відсоток населення.

Нова Січ

Біля 5000 запоріжців, що вспіли продертися крізь перстень військ Текелія, помандрувало човнами й суходолом на південь, до турецької границі. Опинившись у Білгороді (тепер Акермані) над Дністровим лиманом, вони вислали послів до турецького султана з просьбою приняти їх у турецьке підданство. Султан погодився й відступив запоріжцям лиман Дунаю на поселення. Тут і повстала Нова Січ... за Дунаєм.

Нова Січ, розкинута на просторих островах дунайської дельти, зорганізована по давним, запоріжським зразкам, зразу розросталася. За рік було вже в ній 7.000 запоріжців, а їх число збільшувалося з дня на день новими втікачами з Запоріжжя, Гетьманщини та Правобереіжжя. Злякався того царський уряд і почав робити заходи над розбиттям нової, січової організації. Оголосив амнестію для запоріжців, а рівночасно натискав на турецький уряд, щоб цей не дозволив козакам турбувати московського пограниччя. Та коли запоріжці ввійшли в збройний конфлікт з т. зв. «некрасівцями», тобто донськими козаками, що ще на початку XVIII ст. виемігрували з над Дону й поселилися над Дунаєм, то частина запоріжців покинула в 1785 р. гирло Дунаю й переселилася до Банату на австрійській території. Тут промучилися вони, під тиском австрійської урядовщини до 1812-13 рр., коли то вернули

на Дунай, в Добруджу. Остаточно розправившися з «некрасівцями», якийсь час жили вони своїм життям у тій Новій Січі. Як колись, над Дніпром, було в них 38 курінів, були слободи й хутори для жонатих запоріжців, була своя церква й манастирський захист на... Атоні. Але життя було ненормальне. Часті турецько-московські війни примушували їх боротися по турецькому боці, проти своїх земляків і одновірців. А що московська агітація за поворотом запоріжців до дому не вгавала, то випадки переходу більших і менших груп поза кордони гетьманщини ставали чимраз частіші. Колиж у 1828 р. почалася турецько-московська війна й запоріжці дістали від турецької влади мобілізаційний наказ, прихильно до москалів настроєний кошовий Осип Гладкий, зібрав біля 500 своїх однодумців і разом з запоріжськими клейнодами перейшов на московський бік. Він допоміг москалям переправитися через Дунай, за що був щедро нагороджений, але загнав у біду запоріжців, які залишилися на турецькому боці. Тих, що зявилися на мобілізаційний приказ, турки арештували, Січ зруйнували, а кого в ній захопили, повбивали. Розлючені турки вирізали й українське, хліборобське населення Добруджі. По скінченні війни, арештованих запоріжців випустили з тюрми, але про відновлення Запоріжжя не могло бути й мови. Хто міг, вернув потайки додому, а хто залишився в Добруджі, на ріллі чи при рибальському неводі. Запоріжці, що під проводом Гладкого піддалися москалям, дістали по скінченні турецько-московської війни землі над Північним берегом Озівського моря й під назвою «Озівського Війська» проіснували до 1865 р. як погранична сторожа.

Кубанська козаччина

Царський уряд, зруйнувавши Запоріжську Січ у 1775 р., дуже скоро пожалував свого нерозважного кроку. Потреба в військовій організації, якою було Запоріжжя, не дала заступити себе регулярним військом у безустанних воєнних сутичках з Туреччиною. Колиж за Дунаєм станула Нова Січ, москалі рішили протиставити їй якусь противагу. Тому вже в 1776 р. проголошено формування двох «пікінєрських» полків, у які, в першу чергу, отворено доступ колишнім запоріжцям. Колиж організація пікінєрів не йшла, колишній, запоріжський старшина Сидір Білий дістав доручення зформувати чисто козацький відділ. В 1784 р. оформилося нарешті Божське Козацьке Військо, якому відведено землі поміж Богом і Дністром. В 1791 р. боролися божські козаки, під проводом полковника Антона Головатого з турками. На усті Дніпра здобули вони фортецю Березень, чим причинилися до здобуття Очакова. За хоробрість дістали від москалів щедрі нагороди й нову назву «Війська, вірних, чорноморських козаків». В 1792 р. переведено чорноморців на Кубань, де вони заснували місто Катеринодар. Було їх тоді до 7.000, а коли до них почали приставати втікачі з Задунайської Січі, сила їх помітно зросла. Якийсь час звали себе кубанці «Буджацьким, або Усть-Дунайським Козацьким Військом».

В основу організації нової козаччини лягли старі традиції й звичаї

Запоріжжя, але вже в новій формі. В першу чергу кубанські козаки закинули запоріжську безженність і замісць жити по курінях, почали жити хуторами і слободами, що їх звали «станицями». В 1813 і 1832 рр. переведено тут козаків з козацьких полків колишньої Гетьманщини, а в 1832 р. на те, щоби приспішити заселення Кубані, набрано на Україні дівчат і послано чорноморцям. На Кубань тікали й селяне; їх хоч і не записувано в козацькі реєстри, всеж таки залишувано вільними хліборобами. В 1864 р. перейменовано чорноморців на Кубанське Козацьке Військо, але рівночасно влито в них багато неукраїнського елєменту з так званих «лінейних», московських козаків. Зчасом обмежено їх автономію, а давні клейноди й деякі залишки в устрою й організації перемінилися тільки в зовнішну, декоративну форму, насправді вже регулярної частини московської армії. Зате, коли вибила для України Велика Година, серед кубанців віджили старі запоріжські традиції й їм довелося ще раз в історії блиснути семибарвною веселкою слави в змаганню за Національне Визволення.

Місія Капніста

Безприкладний в історії України занепад державно-творчої думки й національної свідомости, розяснює на момент характеристична для свого часу, політична місія графа Василя Капніста на пруському дворі. В 1791 р. при нагоді напружених московсько-пруських взаємин, зявився в кабінеті пруського міністра Герцберга, як висланник старшинської аристократії, син миргородського полковника — Василь Капніст. Прийшовши до останнього відчаю «від тиранії російського уряду й князя Патьомкіна», мандатарі Капніста висловлювали готовість повстати проти Росії, якщо Прусія, війшовши у воєнний конфлікт з Росією, допоможе Україні відвоювати собі колишнє державно-правне становище.

Нажаль війна з Росією не усміхнулася тоді Прусії й відповідь Герцберга Капністові була виминаюча. Правда, звязків з Прусією тоді не порвано; піддержував їх брат Капніста, що подорожував тоді по Европі, як неофіціяльний емісар українських сепаратистів, але нічого з його заходів не вийшло.

Зорієнтувалася в тогочасних українських намірах московська влада й ще раз дещо «попустила». По смерти Катерини (1796), за короткого володіння її сина Павла (до 1801 р.) повернуто Україні дещо з її старого, гетьманського устрою. Між іншими привернено типову для української автономії установу — Генеральний Суд. Цар Павло, відступив був від політичної лінії своєї матері під впливом свого міністра Олександра Безбородька, що був колись київським полковником; а на царському дворі не переставав турбуватися справами своєї батьківщини. Говорилося навіть про віднову гетьманства, але в 1801 р. царя Павла вбито, а його наслідник Олександер І. завернув рішуче до політики Катерини II. В XIX сторіччя вступила Гетьманщина вже як завоєна й «освоєна» московська провінція...

XXIX. ПРАВОБІЧНА УКРАЇНА

Хвастівський полковник — Семен Палій був уже справді «останнім козаком» Правобічньої України. Південня Київщина й Браславщина, опинившися в 1711 - 12 рр. знову під Польщею, були силою повернуті в умови зперед Хмельниччини. Нащадки давнього поміщицтва, як також ті, що, за безцін, набули в них права на українські посілости. жиди й латинські, чернечі чини посунули тепер лавою на Правобереіжжя й почали відновлювати свою давну господарку. На місце давних українських магнатів — Вишневецьких, Конецьпольських, Собіських, прийшли тепер Потоцькі, Любомирські, Яблоновські, Чорторийські, Сангушки, Тишкевичі, Браницькі, що «лівим і правим» позахоплювали велитенські маєтки й стали справжніми «кресовими короленятами». Узалежнивши від себе дрібну й безземельну шляхту, вбравши селянські маси в панщизняні шори, вони не дбали про добро польської держави, нехтували королями та тільки те й робили, що змагалися поміж собою за впливи й маєтности. Мали великі апетити й одних та других було їм усе мало. Навіть колишні королівщини та староства, як канівське, корсунське, чигиринське й черкаське, опинившися в їх руках, перемінилися на їх дідичні маєтности.

Щоби скорше заселити ці незміряні простори й привабити до них селянські, робучі руки, вони зразу почали оголошувати «свободи», тобто звільнення з робочих повинностей на ряд років для перших поселенців. Кинувся на їх заклики народ і посунув на Правобереіжжя з усіх українських земель, де панщина вже добре вдомашнилася. Волинь, Полісся й Галичина, а навіть лівобережна Гетьманщина, доставили тепер доволі людського матеріялу й нове життя зацвило на донедавна пустому й винищеному Правобереіжжю. Росло господарство краю, підіймався промисл, торговля й матеріяльна культура; раділи пани магнати, не мали на що нарікати й селяне, навіть тоді, коли минали «свобідні роки» й треба було братися за виконування своїх службових повинностей. Та за свобідними роками й першими панщизняними, пішли чимраз тяжчі повинности і обовязки, а там і повна неволя. Великі власники віддавали землю в аренду дрібній шляхті, а вона, незвикла до праці, віддавала її ще дрібнішій, деколи й жидам. Повстала драбина арендних зобовязань — вимагав прибутку з своїх земель великий землевласник, потребував його арендар, не могли обійтися без прибутків і дальші посередники. На них усіх довелося тепер працювати селянинові. Зразу «дерли з нього одну шкуру, потім другу, третю й нарешті сему та останню»,— як говорили тоді про чимраз тісніші, панщизняні порядки.

Та на тому не кінець. Разом з поміщиками й арендарями посунули тепер на Правобереіжжя латинські, чернечі чини, що почали перетягати православне населення на унію й католицтво. Народ, що визнавав православя своєю національною релігією та для його оборони й поширення поклав стільки жертв майна й крови, не міг спокійно придивлятися до заходів над його знищенням. Тим більше, що поширювання католицтва велося не самою тільки проповіддю. Залежно від умов, використовувалося для цього всі засоби, аж до насильства над людським сумлінням включно. Позбавлений особистої волі, понижуваний на кожному кроці, ображуваний в своїх релігійних і національних почуваннях народ, почав хвилюватися. Чим далі тим частіше доходило до конфліктів. Зразу поодиноких і припадкових, згодом збірних і організаційних. Тай не диво. В жилах правобічного селянства плила ще кров козаків Хмельницького, в їх памяти не затерлася ще воля, в їх недалекому сусідстві жило ще вільне Запоріжжя, а навіть Гетьманщина приваблювала до себе, коли вже не суспільно-політичною, то бодай релігійною свободою. На цьому тлі виросла й змогутніла гайдамаччина.

Гайдамаччина

Сама назва «гайдамака» й «гайдамаччина», прикладена до правобічних повстанців, подібно, як слово «козак» — турського походження. «Гайде!» — значить стільки, що «тікай», татарське слово «гайда» перейшло теж у тому розумінню до української мови. «Гайдамаками» прозвали правобічних повстанців польські історики кінця XVIII в. й ця назва стала загальною в літературі й народній традиції. Народ звав гайдамаків ріжно — коліями, левенцями, а в Галичині — опришками. Почалася гайдамаччина з поодиничних виступів людей, що не видержавши насильства, почали мститися — убійствами й нищенням майна своїх особистих гнобителів. Алеж хто раз уже пішов у розріз зі законом, немав уже повороту до нормального життя. Таких людей ставало чимраз більше. Тікаючи на Гетьманщину, Запоріжжя, в Молдавію та Туреччину, вони там організувалися й уже цілими, озброєними гуртами вертали до краю — мститися за свої й несвої кривди. Народ бачив у них своїх месників, піддержували їх запоріжці, спочували гетьманці, як на борців за православну віру дивилося на них пригнічене та понижене православне духовенство. Серед таких умов перемінюється гайдамаччина в «безперестанну, організовану війну проти шляхти» (В. Антонович).

Польський уряд, що не розпоряжав майже ніяким регулярним військом, а на ціле Правобереіжжя не мав більше, як чотири тисячі постійного війська, пробував ріжними способами боротися з гайдамаччиною. Спроба зорганізувати наємну міліцію не вдалася. В спокійні часи «міліціонери» тільки те й робили, що грабили спокійне населення, а під час зустріч з гайдамацькими відділами... переходили на їхній бік. Куди надійнішими виявилися т. зв. «надворні міліції», утримувані коштом поодиноких магнатів. Організовані на козацький лад з селян, звільнених від панщизняних обовязків, були вони ніби тіню скасованої козачини. Правлючись по козацькому звичаю, обіраючи зпоміж себе отаманів, сотників та осаулів (тільки полковники були наставленими шляхтичами), вони доходять до великих, чотири-пятитисячних корпусів. Здебільша вірні своїм панам, вони всеж таки, в зустрічі з одновірними, гайдамацькими земляками, або бються з ними нещиро, або таки переходять на їхній бік. Герой Гайдамаччини — Гонта, був чейже одним з сотників такої, надворної міліції. Остаточно Польщі не довелося здущити гайдамаччини власними силами й засобами.

Повстання 1734 р.

Коли в боротьбі за опорожнений Августом II польський престіл, станули проти себе — ставленик колись Карла XII., а тепер Франції — Станислав Лєщинський та саксонський курфірст Август III., що його підтримувала Московщина, разом з московським військом вступила на польську територію й гетьманська армія. Населення Правобереіжжя зраділо нагодою й покладаючи надію на гетьманців, підняло повстання. Почалося з громлення жидів і шляхти, нищення панських маєтків та захоплювання міст і містечок.

З Київщини перекинувся повстанчий рух на Поділля й Волинь. Його керманичем і героєм став бувший старшина придворної міліції князів Любомирських — сотник — В е р л а н. Він перейшов до гайдамаків з цілою своєю сотнею й дуже скоро зорганізував довкола себе цілий полк. Відділи Верлана здобули Броди, Жванець, а навіть запускалися під Львів. Повстанчий рух захоплював народ скрізь, кудою проходив Верлан. Регулярні війська тікали, а придворні міліції спочували повстанцям, а то й переходили на їх бік. Щойно московська інтервенція трохи приборкала Верланову гайдамаччину. Сам Верлан з найблищими втік у Молдавію, але деякі його ватажки, вели боротьбу далі. Один з них — запорожець Г р и в а здобув навіть Чигирин і Крилів. Тільки зрада козацького сотника С а в и Ч а л о г о, що зруйнував запоріжську фортецю над Богом (1738 р.), придушила, на якийсь час, повстання. Відомстили зате Чалому запоріжці, що вбили його, в його, зрадою нажитому хуторі, в 1741 р.

На дрібних партизанських випадах і місцевих заворушеннях пройшло чергових десять років, поки в 1750 р. не піднялося нове повстанче полумя. Селяни втікачі, що зорганізувалися на запоріжській території, тут озброїлися й прибрали собі провідників зпоміж запоріжців, впали тоді в межі Київщини. Мошни, Умань, Винниця, Лятичів, піддалися повстанцям, що з черги заняли Хвастів та сягли своїми загонами аж до Полісся. Щойно посполите рушення шляхти припинило розмах повстанчих відділів, тай то не на довго.

Коліївщина

В 1768 р. піднялося знову нове повстання, тим разом найгрізніше з усіх дотеперішніх. Безпросвітна панщина й натиск католицького та уніятського духовенства на православну церкву, впарі з зловживаннями розкватированих по Україні військ, викликали кривавий протест. Намісник православного владики М е л х і с е д е к З н а ч к о - Я в о р с ь к и й, ігумен мотронинського манастиря, вичерпавши всі законні засоби для боротьби за права православної церкви, рішився зорганізувати повстання. Допомогло йому в цьому внутрішнє розладдя в Польщі; проти втручування москалів у польські справи й проти нездарного короля Станислава Понятовського зорганізувала польська шляхта конфедерацію. Центром руху був Бар на Поділлю, провідником Казимир Пулавський. Король, не бачив собі іншого рятунку й попросив москалів на допомогу. В межі Польщі вмашерував московський корпус, під

проводом генерала Кречетнікова й обложив конфедератів у Бердичеві.

Загальне розпорядження використали українські повстанці, під проводом М а к с и м а З а л і з н я к а.

Сам Залізняк, що свою молодість провів на Запоріжжю, вернув відтіля ще весною 1767 р. й ставши ніби послушником у жаботинському, а відтак мотронинському манастирі, на спілку з ігуменом-намісником організував повстання, яке залишилося в народній памяти під назвою Коліївщини. В противенстві до попередніх повстанчих рухів, повстання Залізняка було добре зорганізоване й оперте на гарно підготовленому пляні. Використовуючи замішання в Польщі, Залізняк пройшов з своїм відділом міста Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав і Лисянку, кермуючись на столицю «короленят» Потоцьких — Умань. Скрізь, де тільки зявився Залізняк, народ повставав; селяни винищували шляхту й жидів, руйнували двори й озброєні, хто чим міг, приставали до повстанців.

Умань, велике тоді торговельне місто, з василіянською школою, мала сильні укріплення й козацьку міліцію, під проводом І в а н а Г о н т и. Гонта, що поруч Залізняка став другим героєм повстання, подібно як Залізняк був селянського роду. На службі в придворній міліції Потоцьких добрався Гонта двох сіл та став заможною та впливовою людиною. В його особистому інтересі було обороняти шляхту й створений нею лад на Україні. Та коли губернатор Уманя Младанович, винослав Гонту з сотнею проти Залізняка, обізвалася в ньому совість. Не вагаючись, перейшов Гонта до повстанців і разом з ними вдарив на Умань.

Дня 19 червня 1768 р. упала Умань. На вулицях лягло до 2000 жидівських і шляхотських трупів. Згинув губернатор Младанович, але його дітей вдалося Гонті врятувати. На раді, що відбулася по перемозі, проголошено Залізняка гетьманом, а Гонту уманським полковником. Відновлено старий козацький лад, з поділом краю на сотні й полки; унятам і католикам залишено — або вернути до православної церкви, або вийти з краю. Здавалося, що вертають часи Богдана Хмельницького. Упевнювали в тому успіхи повстанців на Київщині, Поділлю, Волині й Поліссю, та прихильне відношення до повстання московських військ і взагалі московської влади. Московщині залежало на ослабленню Польщі й успіхи повстання були їй по нутру.

Та коли повстанці, ганяючись за шляхтою й жидами, перейшли турецьку границю та спалили турецьке місто Балту, турецький, кримський та молдавський уряди, загрозили Росії війною, якщо вона не приборкає гайдамаків. Москва злякалася й рішила виступити проти повстанців. Полковник Гурієв з полком донських козаків і піхоти рушив зпід Бердичева на Умань. Гурієв, не маючи відваги виступити отверто, вжив підступу. Завів дружні переговори з повстанчими провідниками й на спільному бенкеті їх арештував. З черги кинулися московські салдати на табор неприготованих повстанців й захопили їх біля 900. Решта розбіглася. Полонених повстанців, що походили з Правобережжя віддали москалі польській владі, лівобережців вислали на суд до Києва. Гонта з 846 полоненими опинився в польських руках. По короткому слідстві й суді в с. Кодні біля Житомира всіх покарано смертю.

Їх четвертували, садили на паль, вішали. Найлютіше покарано Гонту. З особливою жорстокістю мстився на повстанцях рейментар Стемпковський. Рівночасно московська влада карала повстанців лівобережного походження. 250 гайдамаків засуджено на смерть, але частину їх «помилувано» — їх били кнутом, виривали ніздря, пятнували білим залізом чола й остаточно заслали на каторжні роботи в сибірських копальнях. На Сибір помандрував і Максим Залізняк, де й закінчив життя.

Коліївщину остаточно приборкано, але духа бунту серед закріпощеного селянства Правобереж жя , ані теж недовіря й підзорливости існуючого тут, шляхотського живла, не придушено. Народ хвилювався постійно, а шляхта, живучи, мов на вулкані, дуже часто виявляла свій переполох жорстокими репресіями. Особливо кривавою була тривога волинської шляхти в 1789 р. Тоді то заарештовано, мучено й навіть повбивано сотні невинних селян, запідозрених у готуванню повстання. Позатим було ще багато місцевих тривог та репресій.

Доля Галичини

В куди тяжчому положенню аніж Гетьманщина а навіть Правобічна Україна, найшлася в XVII—XVIII ст. Галичина. Умови політичного життя не дали тут змоги повстати й оформитися такій верстві, як козаччина, вони теж дуже скоро обезброїли останки української шляхти, ослабили міщанство й духовенство та непосильним ярмом лягли на шиї селянства.

«Віра й нація руська» були боєвим гаслом львівського міщанства ще протягом цілого XVII ст. Для нього воно жертвувало й далі майном, здоровлям і життям, для нього нехтувало особистими почестями й вигодами, через нього теж опускалося чимраз нище по щаблях суспільної драбини й економічного добробуту. Нарешті забракло терпцю й сили. Тому, що слабше — корилося або й зраджувало «віру й націю руську», що сильніше, більш підприємчиве — емігрувало. Здебільша на схід, у Придніпрянщину, що почала нове життя під охороною козачини. Галичани взагалі, а львов'яни зосібна, були тими, що підняли культурно-національний рух Києва XVII ст. до вершин, так само, як західньо-українського, галицького походження була помітна не так своєю скількістю, як якістю частина козацької єрархії. Зискує на цьому Східня Україна, але Захід безсумнівно тратить. Паде шкільництво, а з ним тратить церква свою рушійну силу; західньо-українське друкарство нидіє, не виходючи поза вузькі рямці церковщини — богослужебні книги стають одинокою літературою й лектурою західньо-українського читача.

Хмельниччина

Раз тільки блиснуло сонце на західньо-українському обрію, коли в 1648 р. підступили під Львів полки Хмельницького. Сокаль, Тернопіль, Рогатин, Товмач, Заболотів, Янів, Городок, Яворів, Калуш, Дрогобич, оце список галицьких міст, які тоді підняли прапор повстання, що йому щиро й діяльно співчував столичний Львів, не кажучи вже про галицькі села, які з живловою силою кинулися тоді на своїх ворогів і гнобителів. Та Хмельницький завернув зпід Львова й залишив розбурханий край на поталу ворожої пімсти. Хто в тому часі не втратив душі, той втратив віру в решткн надії на визволення. Другий прихід Хмельницького під Львів у 1655 р. привітала Галичина зловіщою мовчанкою. Не відгукнулася вона, коли 1672 р. станув під Львовом Дорошенко, а коли нарешті в 1745 р. добилися українці до міської ради у Львові, то вони репрезентували вже не «руську націю», а розбиту й приборкану, віроісповідну громаду.

Унія

Польський уряд, навчений досвідом підчас Хмельниччини, подбав про те, щоби Західня Україна не піддержувала звязків з рештою матірнього пня й православним закордоном. Для цього в 1676 р. варшавський сойм, під загрозою кари смерти й конфіскати маєтку, заборонив православним виїздити з краю, а в першу чергу зноситися з православним патріярхатом. Всі церковні справи віддано в беззастережне розпорядження місцевих владик, що схилялися до унії, або приняли її — явно чи потайки.

Правою рукою польської влади в справах західньо-української церкви був львівський владика Осип Шумлянський (1667—1708). З роду уніят, замолоду «товариш панцирної роти» й близький чоловік Яна Собіського, для того, щоби дістатися на львівське владицтво приняв православє. Зробив це, очевидно, нещиро, бо вже в 1677 р. написав до папи лист про свою готовість вернути на унію, а тимчасом робив заходи, щоби до неї приєднати решту владик і духовенства. Одночасно найшов він у кандидаті на перемиське владицтво — Інокентію Винницькому, та унівському архимандриті Варлаамі Шептицькому. Для обміркування справ унії скликав польський король у 1680 р. церковний собор у Львові, але Шумлянський, знаючи, що з унії, на соборі, нічого не вийде, не приняв у ньому участи. Зате він працював для унії потайки. Пропонуючи на владицтва людей прихильних унії, виєднуючи користи й привілеї уніятському духовенству, він рівночасно затирав всякі формальні ріжниці поміж унією й православєм. Для себе придбав Шумлянський прибутки з маєтностей і манастирів київської митрополії, опорожненої по Йосифі Нелюбовичу Тукальському (1663—1675), що за свою українську, державницьку політику, опинився в тюрмі. Повівши таку підготовчу політику, Шумлянський зважився нарешті в 1700 р. явно приступити до унії. Грунт під унію був справді підготований і протести проти неї належали до виїмків. Запротестувало м. і. львівське Успенське брацтво, але Шумлянський, напавши з жовнірами польського коронного гетьмана на Успенську церкву, вирубав церковні двері й відслужив Богослуження після уніятського обряду. Брацтво всеж таки не піддалося й протривало в православію до 1708 р. Одиноким заборолом православя в Галичині залишився тільки Великий Скиту Маняві. Оснований в 1611 р. приятелем Івана Вишенського — Йовом Княгиницьким, він видержав на раз занятому становищі аж до свого скасування, уже за Австрії в 1785 р.

В перемиській епархії принято унію в 1691 р. за Інокентія Вин-

ницького, якого наслідник міг уже в 1761 р. похвалитися, що в його епархії нема вже ні одного православного. Волинська (луцька) епархія перейшла на унію в 1711 р. З того часу унія стала пануючим обрядом на цілій Західній Україні, а в половині XVIII ст. пробувала навіть поширитися на приналежній до Польщі Київщині. Мало не два століття боротьби з нею, як з авангардою польщини, виснажили західньо-українське громадянство до решти. Колиж вона все таки, «правим і лівим» перемогла і вдомашнилася, стала черговою ознакою «віри й нації руської», як колись було нею православє.

Опришківство

Подібно, як на Придніпрянщині народні маси протестували проти свого поневолення гайдамацькими повстаннями, в Галичині прийняв цей рух форми й назву о п р и ш к і в с т в а. Вдомашнилося воно головно на Покуттю, де в карпатських лісах, на молдавсько-угорському пограниччю, найшло собі безпечний захист. Як гайдамаччина на Придніпрянщині, так опришківство в Галичині старалося використовувати пригожі для себе моменти внутрішнього розладдя й заворушень. Особливо сильно змоглося опришківство в перших десятиліттях XVIII ст., коли Польщу непокоїли шведи та хвилювала боротьба Станислава Лєщинського й Августа Саксонського за польський престіл. Використали теж опришки пізніші замішання в Польщі за Августа III.

В противенстві до придніпрянської гайдамаччини, що в моментах свого найбільшого напруження набірала військово-політичного характеру, покутське опришківство не виходило поза межі й форми розбійницької партизанки. Опришки нищили майно поміщиків, по словам народньої поговірки «брали в багатих, а давали вбогим», тобто в той дикий спосіб, пробували зарівнювати ріжниці соціяльного й маєткового стану. Очевидно, практичний успіх з такого «вирівнування» був мінімальний, але переляк, що його кинули опришки на «панів», не залишився без деякого впливу на уклад відносин. В страху перед опришками, «пани» й урядники не насмілювалися попускати вудила свому рознузданню над безборонним народом. За той власне «страх на панів» народ спочував опришкам, підтримував їх і зберігав у вдячній памяти їх подвиги й постаті.

Славні були колись повстанчі загони М у х и в XV ст. та А н д р і я Б а р у л а, що то, підпомаганий Молдавією, проголосив себе «правним спадкоємцем Руси, що її загорнув собі силою король Казимир». Вони наче були історичними батьками й передвісниками покутського опришківства. Але справжнім посівом опришківства, тобто бунту проти створених польською займанщиною умов соціяльно-політичного життя, була щойно доба Хмельниччини в Галичині. На гетьманські універсали, накликуючі до повстання, відгукнулася вся Галичина, але найсильніший відгомін пішов по Карпатах і Підгірю. Славний повстанчий загін С е м е н а В и с о ч а н а з Отинії, мав до 15.000 мужви й сягав своєю акцією в глибину Покуття й Гуцульщини. Менчі повстанчі загони створилися тоді в Білих і Чорних Ославах, в

Росяній, Делятині, Березові, Сопові, Ключеві Нижному, довкола Печеніжина, Кут і т. д.

Та Хмельниччина піднялася над Карпатами й Підгірям, мов бурун, блиснула на небосклоні мов метеор і згасла. Але в час, коли вся Галичина принишкла й упокорилася, Підгіря не переставало хвилюватися.

Підчас другого побуту Хмельницького в Галичині, на Підгірю знову формуються повстанчі загони. В 1659 р. вони не тільки нищать поміщицькі двори, але здобувають підгірські містечка й накладають на них контрибуцію. В 1665 р. оперував над Дністром ватажок Д р о з д е н к о, в 1683 р. піймали в Делятині сміливого ватага Н е с т о р а, в 1703—1712 рр. був пострахом Підгіря І в а н П и с к л и в и й.

В 1704 р. зявився в Карпатах ватажок П и н т а, що вславився своїм сміливим нападом на Косів. В 1712 р. злякала Коломию ватага І в а н а П а н ч и ш и н а, але всіх своїх попередників перевисшив очайдушною сміливістю й справжнім лицарством — О л е к с а Д о в б у ш. Палкий мов іскра, бистрий як олень, сміливий мов лев, неустрашимий, а притім лагідний і лицарський супроти безборонних, здобув собі Довбуш не тільки щиру вдячність у сучасників, але й вічну память у потомности. Для сучасників був месником народніх кривд, для потомних — недосяжним ідеалом легіня-героя.

Походив Довбуш з Печеніжина й був сином убогого гуцула-комірника. Засмакувавши в опришківстві замолоду, вже в 1738 р. виступає Довбуш з численною й добірною ватагою. Зразу опришкував у ватазі Олекси його брат Іван, але в 1739 р. дійшло між ними до кривавої бійки. Олекса, зранений братом в ногу, налягав на неї до смерти, а Іван покинув брата й перейшов з власною ватагою на Бойківщину. Іван помер скорше від Олекси. Для церкви в Беняві переказав свій опришківський ніж з написом: «Іван Добощук, славний збойник гірський, перед смертю своєю зложив той різак в церкві Беняшки». На другому його боці був напис: «Від того різака погиб з руки Добощака»...

Тимчасом Олекса Довбуш гуляв по Гуцульщині. Села Текуче, Ланчин, Уторопи, Товмачик, Добротів, Устєріки, Ясена, Перегінсько, Молотьків, оце терен його перших, опришківських подвигів. Вслід за ними пішли — Вербіж, Воскресінці, Микуличин й нарешті гора Стіг, де Довбуш сам один вихопився живий з залізних кліщів цілої роти «смоляків», тобто жандармів старости Пшелуского. Страшна була пімста Довбуша на багатієві Дідушку з Довгополя, що нахвалявся післати голову ватажка до Станиславова. Славна була гостина Довбуша в домі Андрія Карпінського, якраз в хвилину народження, пізнішого польського поета Франциска. До очайдушности сміливим був наскок Довбушевої ватаги на Борщів у 1744 р. де він «не по гроші прийшов, але по душу (полковника Константина Злотніцкого), аби більше людей немучив», — як сам казав...

Згинув Довбуш ранком дня 24 серпня 1745 р. в домі Степана Дзвінки в Космачі. Народня легенда прибрала смерть ватажка в квітки любовної історії, але по правді Довбуш не з любови до жінки Дзвінки, а з мести за його кривду тестеві увійшов з ним у пересправу й згинув.

Найкращим побратимом Довбуша був В а с и л ь П а л і ї в, пере-

ємниками його опришківської «балти» були Василь Баюрак та Іван Бойчук, але ніодин з них не піднявся уже до рівня лицарської безінтересовности Довбуша. По ньому й само опришківство перевелося. Винищила його до решти австрійська жандармерія на прикінці XVIII ст.

Упадок Польщі

Остаточне заведення церковної унії й приборкання гайдамаччини московськими руками, не врятувало Польщі. Захитана великим народнім повстанням за Богдана Хмельницького, вона вже ніколи не могла вернути до рівноваги. Захопивши великі простори непольських земель, Польща не зуміла наладнати в них державної господарки й адміністрації. Віддала їх у руки магнатів-«короленят», для безоглядної, кольоніяльної експльоатації й визбулася впливу на уклад економічно-суспільних сил на тих землях. «Золота» вольність загалу польської шляхти, не вміла пожертвувати нічим для держави, віддаючи себе зате всевладі магнатів, що потворили згодом наче самостійні держави в державі. Дбаючи про особисті користи й вигоди, магнати нехтували загальнодержавними інтересами, не слухали центральної влади й легковажили короля, дуже часто вислугуючися постороннім політичним чинникам. В пору, коли окраїнні магнати розпоряжали головокружними багацтвами, витиснутими з кривди й поту поневолених народніх мас, в державній скарбниці не було грошей ні на військо ні на адміністрацію. Щож дивного, що, коли магнати вислугувалися чужинцям, то й королі перемінилися в ставлеників посторонніх, політичних сил. Замісць польських державних інтересів, перехрещувалися на варшавському дворі інтереси Франції, Німеччини й Росії. Остаточну перевагу здобула Росія, що не тільки посадила на польському престолі відданого собі Станислава Понятовського, але своїми «резидентами» й впровадженими до Польщі військами, господарила в ній, мов у себе дома. Не помогли «конфедерації» патріотично настроєної горстки польської шляхти проти московських зазіхань. Росія вміла організувати проти них свої «конфедерації» й на кожному кроці параліжувати змагання до реформи й направи відносин. В міру потреби вміла Росія використовувати хвилювання мас з приводу суспільних і релігійних утисків й у той спосіб підготовляла грунт під цілковите, державно-політичне поневолення Польщі.

Даремне старалася Польща скористати з московсько-турецького напруження в 1768 р. Проти московських посягань на Крим і Молдаву виступила Австрія, а пруський король, бажаючи відхилити увагу Росії від турецького півдня, зумів зацікавити її в... розборі Польщі. За ціну Молдавії, на яку наставилася Австрія, прийшло поміж Росією, Австрією й Прусією до згоди про обкроєння Польщі. Сталося це в 1772 р. Польщу вичеркнено з складу европейських великодержав. Росія загорнула собі частину Білоруси, Австрія взяла Галичину, Прусія — прибалтійське прибереіжжя. Не було кому, не було й чим протестувати проти такого насильства сусідів. Чужинецькі війська зайняли названі землі без одного вистрілу, а заляканий чи підкуплений варшавський

сойм дав на розбір ще свою згоду. Про легчий успіх не могли сусіди Польщі й мріяти. Два роки згодом Австрія прилучила ще до своєї галицької займанщини українську частину Молдавії, з Чернівцями і Серетом, та частину румунської з Сучавою, що з неї в 1849 р. створила свою окрему провінцію — Буковину.

Перший розбір Польщі примусив схаменутися навіть засліплену у своїй «золотій вольности» шляхту. Дня 3 травня 1791 р. проголошено в Польщі нову конституцію, але вона не подобалася магнатам. Вони зорганізували т. зв. «торговицьку конфедерацію» й замісць рятувати батьківщину від остаточної заглади, віддали її в «опіку» Росії. Саме тоді закінчила Росія свою переможну війну з Туреччиною й ніщо не стояло їй на перешкоді зайняти Варшаву. Сойм, скликаний під охороною московських багнетів, скасував «травневу конституцію» й «відписав» Росії нову пайку земель — Київщину, Поділля, великий шмат Волині й дальшу частину Білоруси.

Та на тому ще не скінчилося. Коли в 1794 р. під проводом Тадея Костюшка, піднялося в Польщі повстання проти московського й пруського наїздника, окупантські армії розгромили повстанців і зайняли решту Польщі. Російські війська вмашерували до Варшави й Вильна. Москва, Прусія й Австрія поділилися землями Польщі без решти. Кінець Польщі, закріплений розділом її земель поміж Росію, Прусію й Австрію стався доконаним фактом. З карти Европи вичеркнуто Польщу як державу, українські землі розділено поміж Росію й Австрію. «Польща впала, тай нас роздавила» — як співав потім Шевченко. Під Австрією опинилися приборкані панщизняним ярмом, темні маси українського селянства з такимже малоосвіченим і заляканим духовенством, майже без міщанства, без шляхти й без інтелігентного проводу. Росія, обняла владу над такимиж масами українських селян-кріпаків, над якими віддала повну владу польському поміщицтву, московській, напливовій та українській, але обмосковленій аристократії. Щойно тепер досягла неволя народніх мас вершка свого насилення, щойно тепер могло здаватися, що «народня маса, придавлена кріпацькою неволею, мовчазна, нерухома, мертва, вже не встане, що вже прийшов останній кінець українському життю» (Грушевський).

Сталося, на щастя, інакше. Під попелом минулого, під цвіллю сучасного, таїлися здорові, могучі зерна народнього життя. Вони скільчилися й зазеленіли пишним руном національного відродження, як тільки розтаяли перші леди, як тільки по українських полях повіяв перший весняний легіт.

XXX. УСТРІЙ, ПОБУТ І КУЛЬТУРА ПОДНІПРІВЯ В XVII—XVIII СТ.

Подібно, як князь Володимир був творцем Великої Київської Держави, так гетьман Богдан Хмельницький, досягнувши блескучих успіхів у всенародньому повстанні 1648 року, накреслив межі й поклав під-

валини устрою й духової та матеріяльної культури Козацької Держави. Вік тієї держави був недовгий. Її світанок блиснув над Жовтими Водами а її вечір зайшов кривавою пурпурою під Полтавою, але перша, більш-менш трицятилітня доба її існування, від Хмельниччини до упадку Дорошенка (1676 р.) вспіла оформити нове політичне й культурне обличчя України.

В основу територіяльних меж Держави Богдана Хмельницького лягли його трактати з Польщею під Зборовом (1649) і під Білою Церквою. Автономна по формі, а суверенна по суті Україна обняла тоді цілу сучасну Чернигівщину й Полтавщину, на лівому, та Київщину, східнє Поділля й частину Волині, на правому березі Дніпра. По зірванню з Польщею в 1654 р. Хмельницький приєднав іще до України частину Білоруси (Могилів, Чавси, Новий Бихів, Гомель) а в 1657 р. ще й Пинський повіт та східню частину Волині. В таких територіяльних межах прийшла Україна під московський протекторат і щойно польсько-московський мир в Андрусові, відділив від держави створеної Хмельницьким її правобічну частину. Тоді то Правобічна Україна вернула до Польщі на умовах зперед повстання 1648 р. але Лівобічна, прозвана Гетьманщиною, зберегла виїмковий державно-правний характер в складі московської імперії. Виходючи з переяславських «Статтей Богдана Хмельницького», Росія заключувала з кожночасним українським гетьманом окрему конституційну умову. В міру того, як Московщина вбивалася в силу і впливи на Україні, кожний черговий договір був ослабленням ваги попереднього: первісна суверенність її українського васаля звужувалася до чимраз тісніших прав автономної провінції. Особливо швидким ходом пішло обмежування прав України по андрусівському мирі. «Глухівські статті» Многогрішного (1669), «Конотопські» Самійловича (1672), «Коломацькі» Мазепи (1687) й нарешті «Рішительні Пункти» Апостола (1728) були наявними документами повільного, але послідовного «прибирання до рук» України. Всеж таки, аж до остаточного скасування гетьманства за Розумовського, була Україна окремим від Московщини державним організмом, з своїм гетьманом-володарем, власним військом, фінансами, судом і адміністрацією, а до 1636 р. й власною, незалежною від Москви, духовною єрархією.

Гетьман

Влада гетьмана України, якнебудь узалежнена від Москви, в нутрі відповідала владі конституційного монарха. Вона поширювалася або повужувала, залежно від особистого хисту даного гетьмана. Коли він зумів приспати підзорливість Москви й здобути собі повагу й послух серед козацької старшини, міг правити, навіть не оглядаючись на договори з Московщиною й внутрішню, звичаєву конституцію. Зразком такого українського володаря був Мазепа тоді, як його різким противенством був Скоропадський.

Рада старшин

Закріпленої на письмі конституції Козацька Держава не мала, аж до часів Орлика (1710). Але і його «Конституція» ніколи не ввійшла в життя, а залишилася тільки документом звичаєвого права. В основуж того права ляг глибоко закорінений, український демократизм, що, виводючи свій родовід від віча княжих часів, у добу козаччини оформився в загально доступну Козацьку Раду. Але вже Хмельницький рідко користувався Радою, обмежуючися до поради з найблизшою старшиною. По ньому перейшло це в своєрідне правило, що гетьмани, у важніших справах, скликували на пораду генеральну й полкову, а часами й сотенну старшину. Згодом зїзди старшин стали ніби регулярними соймами й були скликувані кілька разів до року — на Різдво, Великдень, Спаса й Новий Рік. Рада старшин, прозвана в Орликовій Конституції «Генеральною Радою», відповідала «Боярській думі» в Московщині або сенатові західньо-европейських держав.

В противенстві до постійної Генеральної Ради, загальна Козацька Рада, скликувалася принагідно, найчастіше з приводу перемін на гетьманському столі. Пробувано поширити доступність тої Ради й на міщан і духовенство, а навіть на «чернь» і поспільство. Такою була м. і. Чорна Рада 1663 р. на якій обрано гетьманом Брюховецького. Найчастіше збиралася загальна Козацька Рада за Дорошенка. Пізніше Козацькі Ради скликувано тільки для вибору гетьмана. На ділі така рада нікого не вибірала а тільки приймала окликами вибір зарання зумовленого кандидата.

Територіяльний розподіл і адміністрація

Повставши й оформившися в бурхливий час Хмельниччини, Козацька Держава й надалі затримала свій територіяльно-адміністративний розподіл, пристосований первісно до вимогів воєнного часу. Сама вона мала назву «Війська Запоріжського» дарма, що властиве Запоріжжя було тільки невеликою її автономною частиною. Подібно звучав і титул володаря України: «Гетьман Війська Запоріжського».

Виконавча влада держави спочивала в руках колегії генеральних старшин під головуванням гетьмана. Належали до неї — писар, обозний, хорунжий, бунчужний, осаули та судді, зразу звані «військовими», а відтак «генеральними». П и с а р, що його чужинці звали «канцлером», виконував функції міністра закордонних справ. Його ознакою була державна печатка. О б о з н и й, що в стислішому розумінні завідував артилерією й військовими кватирами та постачанням, у дальшому сповняв службу міністра військових справ. С у д д і в було звичайно при гетьманові двох. Вони вирішували спірні справи цивільні й карні, деколи зїздючи на місця. У XVIII ст. генеральний суд став колегіяльним і був найвищою апеляцією для справ, вирішуваних у полкових і сотенних судах. Відзнакою суддів була «комишина» або «суддівська тростина», звана деколи «суддівською л і с к о ю». Двох о с а у л і в, х о р у ж и й та б у н ч у ж н и й, становили прибічний штаб гетьмана, без точніше означених функцій. У XVIII ст. повстав уряд генерального п і д с к а р б і я.

Весь той штаб генеральних старшин, що був своєрідним кабінетом гетьманських міністрів, обирано разом з гетьманом, але він мав право робити переміни в його складі.

Як гетьман, так і генеральні старшини отримували річну плату та прибутки з т. зв. «рангових маєтностей».

На прикінці XVII ст. гетьманові належалася плата в 1000 золотих червоних, генеральному писареві 1000 зл. польських, суддям по 300 золот. і т. д. Але в основу старшинського добробуту лягли «рангові маєтности», тобто землі привязані до поодиноких достоїнств. На гетьманську булаву йшли прибутки з чигиринського староства, а потім з «гадяцького ключа». Окремі маєтности були привязані до полковницьких булав та сотенних пірначів.

Полки

Вся територія Козацької Держави, була поділена на полки. За Хмельницького було їх шіснацять; по відокремленню Правобереіжжя, лівобічна Гетьманщина мала їх десять: київський, чернигівський, стародубський, ніжинський, прилуцький, переяславський, лубенський, гадяцький, миргородський і полтавський. Полковник був не тільки військовим начальником козачого відділу даної території, але й її цивільним адміністратором. При ньому був штаб полкової старшини з такимиж назвами, як при гетьманові, але з обсягом влади, обмеженої тільки до території полку. В свою чергу полк ділився на 10—20 сотень, що під адміністративним оглядом відповідали повітам. Сотник був заразом сотенним суддею, тому штаб сотенної старшини був той сам, що при гетьмані й полковнику, тільки без судді.

Особливою категорією козацьких старшин були т. зв. «бунчукові товариші». Не маючи очеркнених обовязків, вони перебували біля гетьмана («під бунчуком») як старшини для особливих доручень. Гідности бунчукових товаришів були більш почесного характеру й носили їх переважно заслужені полкові чи сотенні старшини. Подібно, як при гетьманеві були «бунчукові» так при полковнику бували «значкові товариші», що сповняли туж саму функцію, що «бунчукові» при гетьмані. Гетьманській владі, через полковників і сотників підлягали всі міста й містечка в межах Гетьманщини, за виїмкою тих, що правилися магдебурським правом.

Військо

За Хмельницького було 60.000 постійного, козацького війська, але по розєднанню України на право- й лівобічну, Гетьманщина мала право утримувати 30.000 реєстровиків. Крім реєстрових козаків були ще затяжні, платні війська, звані «сердюками» або «компанійцями». По договорам з Москвою тих військ повинно було бути при гетьмані по полку, а в дійсности їх бувало більше. Виговський перший вчинив спробу створити з найманого елєменту регулярне військо й для цього затягнув під свої корогви багато чужинців, головно сербів. Чужинецькими фахівцями поповнювалися кадри козацької старшини. Вони

українізувалися й були прародичами цілої низки українських, аристократичних родів. Основою козацького війська та його боєвої тактики була піхота. Слабо в нас була розвинута кінота, дарма, що козаки вирушували в похід кінно, а народня традиція не уявляла собі козака інакше, як на коні. Добірна й гарно обставлена була козацька артилєрія.

Скарб

За Хмельницького перейшли на власність Української Держави т. зв. королівщини, тобто державні добра, та маєтности католицьких манастирів і польської шляхти, що їх Хмельниччина змела з лиця землі, або виперла поза межі Гетьманщини. З земель, на яких відновлено знищене народнім повстанням господарство, «меди, чинші, пастви й аренди бралися на Хмельницького». Не вдалося за те Хмельницькому перепровадити постійного оподаткування селян і міщан, а весь прибуток до гетьманського скарбу обмежувався до мита, податку з млинів, рудних копалень та монопольних оплат з меду пива й горівки, дьогтю та тютюну. Вони доходили до 100.000 червінців річно. Дуже часто гетьманський уряд віддавав державні монополі в аренду приватним підприємцям, або громадським установам.

Торговля

В міру того, як викликане Хмельниччиною, революційне хвилювання заспокоюється, вертає до нормального стану українська торговля. Дорогою на балтійські пристані, а головно Кенігсберг і Данціг, ідуть з України в широкий світ сирівці в заміну за промислові вироби щоденнього і вибагливого вжитку. Безпосередні торговельні звязки єднають Гетьманщину з Польщею, Литвою й Московщиною, а згодом з Кримом, Волощиною й Туреччиною. Одним з головних центрів торговлі Гетьманщини стає Стародуб.

Суспільні кляси

Визвольний зрив Хмельниччини змів з лиця української землі горстку чужинецьких магнатів-можновладців й помітну частину чужої шляхти. Зате шляхта, що з вибухом повстання оповілася за Хмельницьким і приняла діяльну участь в революції, врятувала своє становище й маєтности. Вона поповнила ряди нової козацької аристократії, що остаточно зрівнялася в правах і привілеях з давньою шляхтою.

Зразу козацькі вольности були здобутком повстанчих мас — кожен, що з зброєю в руці станув під прапором Хмельницького, ставав вільним козаком, заслуженим для відродженої Української Держави. В народі, а потім в історичній традиції поширилося переконання, що «козацькою шаблею були скасовані» всі нерівности суспільних станів. І справді, в перших роках революції воно так виглядало. Але вже на прикінці гетьманування Хмельницького, українське громадянство різничкується, й вертає до вихідних, суспільних норм.

Владу й керму в державі захоплює козацька старшина — і та, що виросла з визволеного українського селянства й та, що перекочувала з старого шляхетського табору. На перших порах революції одних і других виносила на верх особиста талановитість, освіта, хоробрість та заслуга. Але вже чергове старшинське покоління, що формально дійшло до влади з вибору чи гетьманського назначення, в дійсности опирало свою карієру на родових традиціях і здобутих в часі революції маєтках. З штабу дієвих старшин створюється поволі окрема, особливо упривілейована кляса, до якої доступ стає чимраз трудніший. Володіючи власними родовими чи набутими, а крім цього «ранговими» маєтностями, ця молода українська аристократія дуже скоро вживається в спосіб життя й користування добрами давньої шляхти. Хмельниччина розгромила чужинецьку шляхту, але витворила свою, що не гірше від чужинецької, починає визискувати селянські робучі руки. Хмельниччина, не могучи змінити основ господарства й економії, в суспільну єрархію внесла тільки переміну осіб, а не устрою. Місце колишніх магнатів заняла тепер старшинська верхівка, місце шляхти козацька вільна верства. А хоч на тій переміні зискала селянська маса деякі пільги, то тільки хвилево. Поворот до давньої панщини пішов повільним, але невідхильним кроком. Козацька «чернь», тобто колишні селяни-повстанці, що вийшли з революції впорожні, як теж і селянське «поспільство», над яким повисло марево закріпощення, пробувало боротися з старшинською «самоволею», але безуспішно. Сильнішими від людей були умови тогочасної економіки.

Міщанство

Майже на рівні з селянством стояло міщанство українських містечок, а тільки мешканці міст з магдебурським правом (Київ, Чернигів, Ніжин, Стародуб, а потім Новгород Сіверський, Мглин, Почеп, Погар і нарешті Остер, Козелець і Полтава) користувалися самоуправою й особливими привілеями в виконуванні торговлі і промислу. На чолі міського судівництва стояв війт, обираний вільними голосами всього міщанства. Відкликуватися від війтівського суду можна було до полкової, а відтак гетьманської канцелярії. В основу міської самоуправи лягли такі підручники, як «Саксон», «Порядок» та «Литовський Статут». На зразок міст з магдебурським правом, організувалися й поменчі міста й містечка Гетьманщини. На їх чолі стояв «городовий отаман» з «ратушею», тобто прибічною радою, підлеглою козацькій владі.

Духовенство

Особливою опікою козацької влади користувалося т. зв. чорне, тобто чернече духовенство. Зосереджуючи в манастирських мурах весь культурно-національний рух того часу, воно було щедро вінроване маєтностями, так з гетьманських, як і з приватних фундацій. Великий вплив на громадські справи мало «біле», тобто світське духовенство. По традиції воно було виборне, так у своїх низших як і вищих ступнях, а будучи жонате, воно не тратило звязку з громадянством й разом з ним

боролося не тільки на церковному, але суспільно-політичному фронті. За Польщі воно твердо обстоювало права православної церкви, а по приєднанні України до Московщини дивилося на одновірне з собою московське духовенство з почуттям культурої висшости. Тому воно боролося всіми силами проти втручування московської єрархії в церковні справи України. Підчинення київської митрополії московському патріярхові (1686 р.) приняло українське духовенство як болючий і понижуючий удар.

Селянство

Рушійною силою повстання Хмельницького було загальне невдоволення на панщизняне ярмо, що чим далі тим тісніше давило українське поспільство. Віддалися народові в печінки «не так пани, як підпанки», оті непроглядні зграї панських урядників, економів, арендарів та інших посередників, поміж землевласником і селом. Найдошкульніше давалося в знаки селянству жидівська хапчивість. Визискувані й гноблими лавами в ряди повстанчих військ Хмельницького й своєю масовістю запевнили йому блескучу перемогу. Та надії на повне визволення селянства з панщизняної неволі, завели. При договорах з поляками, козацька верхівка не тямила на свою селянську помішницю, але по приєднанню України до Московщини, коли давним панам не було вже повороту на Україну, українське селянство все таки зажило новим життям. Воно радо платило податки й сповняло повинности в користь Української Держави тим більше, що шлях до вільного козацтва дуже довго стояв для селянства отвором. Зрештою, поміж рядовим козацтвом та селянством не було тоді великої різниці щодо суспільного стану. Одні служили державі своїм здоровлям і життям, другі працею й майном, позатим одні й другі були рівні. Але де далі козацька верства почала замикатися в собі, а разом з тим нова, земельна аристократія почала натискати на свої села, щоб видавити з них побільше прибутків. Земля без хлібороба-працівника була безвартна й тому замкнено селянству доступ до козацького стану, а потім припинено його вільний перехід з землі на землю. Силою економічної конечности привязано селянина хлібороба до землі й нарешті перемінено в безвільне, поміщицьке тягло. Селянство вернуло до стану, з якого визволила його Хмельниччина...

Перші предвісники повороту панщизняних порядків зявилися в манастирських маєтностях. Гетьманська влада вінувала манастирі не тільки землею, але й робучою селянською силою на ній. Гетьманськими універсалами замкнено доступ «манастирських» селян до козаків навіть підчас загальної мобілізації. Вслід за манастирями почали діставати права на землю й селянську працю козацькі старшини. З черги починали вимагати «послушенства» й ті землевласники, що основуючи села й хуторі «на свіжому корені», приваблювали до них сільське населення довголітніми «свободами». Пільгові роки кінчалися й починалися роки «послушенства», зразу легкі, потім чимраз тяжчі й тісніші. Правда аж до Мазепи законні вимоги землевласника на селянське «послушенство»

не перевищували ще двох днів праці в тиждень, але й це було вже великою кривдою в розумінню селян, що своєю кровю полили всі побоєвища визвольних, козацьких воєн.

Освіта й шкільництво

Школа, закладена в 1615 р. при Богоявленському брацтві в Києві, в 1631 р. перемінена митрополитом Петром Могилою на колегію, була своєрідним університетом Гетьманщини. За Хмельницького вславилися поміж її професорами такі світочі тогочасної науки, як пізніший митрополит Сильвестер Косів та Інокентій Гізель. В 1694 р. переформовується київська колегія на академію й гуртує довкола своїх катедр цвіт української науки й письменства. Вчать у ній — Лазар Баранович, Йоанікій Галятовський, Варлаам Ясинський, Осип Кроковський та інші, з її шкільних лав виходять такі культурні діячі, письменники, проповідники та полемісти, як Антін Радивилівський, Семен Полоцький, Степан Яворський, Дмитро Туптало та Теофан Прокопович.

Богато вчителів та учнів київської академії, перейшовши в Москву, стає там розсадниками західньо-европейської культури та її українських питоменностей. Роля українських учених, письменників та мистців у розвитку московської культури другої половини XVII ст. многоважна, переломова. Без неї Москва не моглаб ніколи пробити собі «вікна в Европу» й мусілаб заглохнути в свойому фінсько-татарському назадництві. А хоч навчання в київській академії було оперте на богословській основі й обмежувалося зразу до граматики, реторики, поетики, діялєктики, льогіки й фільософії в їх середньовічно-схоластичному оформленні, то вже сам склад її учнів, що походили з усіх станів й готувалися в ній до всіх суспільно-громадських, політичних і церковних функцій, розсаджував її вузькі рямці до загально-освітнього й научного універсалізму. Грецька й латинська мова як основні, а польська, як помічна мова навчання, давали учням академії змогу доповнювати свою освіту лєктурою книжок, якими не могла похвалитися тогочасна українська наука й література. Не будучи університетом у стислому розумінню цього слова, київська академія була підготовчим ступнем до нього. Вона облегчувала українській молоді студії за кордоном. Поїздки української молоді на науку за кордон, сталися у XVII—XVIII ст. нормальним явищем. Їдуть туди не тільки діти заможних старшин-землевласників, але й простих козаків і міщан так само, як для всіх, навіть для селянських дітей стоять отвором двері київської академії. Тоді, коли на дикій Московщині закордонні поїздки молоді були заборонені духовною владою, що лякалася західньо-европейської культурно-релігійної «зарази», а за Петра I треба було силою ламати ляк москалів перед закордоном, тоді українці почували себе в Західній Европі, як у себе дома. Привязані до своєї церкви й обряду, вони не лякалися студіювати по католицьких та протестантських школах. Неменче свобідно почувалися чужинці на Україні — щойно на її північно-

східніх межах кінчалася культурна Европа й починався дикий степ та московська варварія.

Сирійський діякон Павло Алепський, що подорожував по Україні й Московщині в останніх роках Хмельниччини (1654—1655) носив «наначе замок на серці» а думки його «були до краю придавлені», коли їздив по Москвії та як тільки ступив на українську землю, його душу «залила радість і серце розширилося».

Найбільшого свого розцвіту досягла київська академія за часів гетьмана Мазепи. Скількість її учнів досягла тоді 2000 річно, а хоч вона, по полтавському розгромі, впала до 160, то вже у другому десятиліттю XVIII ст. вона піднімається до поверх 1000. Вчилася в ній не тільки молодь Гетьманщини, Правобічної України, Галичини, а навіть заглухлого Закарпаття, але й великий гурт молоді південно-словянських країв, що стогнали тоді під турецьким ярмом. Київська академія кінця XVII й перших десятиліть XVIII ст. була огнищем культури не тільки для самої України, але для цілої низки споріднених з нею культурою країн словянського світу. Ще будучи колегією, вона мала свої філії в Винниці на Поділлі (1632) та в Гощі на Волині (1639). Ставши академією вона потворила свої колегії в Чернигові (1700), Білгороді, а від 1726 р. в Харкові, Переяславі (1730) та інших городах, творючи в той спосіб мережу середнього шкільництва на Україні. Добою розцвіту київської академії по Мазепі були часи митрополита Рафаїла Заборовського (1731—1747) що не тільки відбудував академічні будинки, але й притягнув до академічних катедр таких визначних учених і богословів того часу, як Митрофан Довгалевський, Михайло Козачинський та Юрій Конiський. Зпід їхньої руки вийшла ціла низка діячів, з фільософом Григорієм Сковородою на чолі, що своєю працею й творчістю поклали підвалини під українське культурно-національне а потім і політичне відродження XIX ст. З київської академії вийшов м. і. славний московський письменник Ломоносов.

Та в міру поступу науки київська академія, з особливим узглядненням богословя й схоластичною методою навчання, починає відставати від життя. Українська молодь шукає чимраз частіше знання на закордонних університетах, вслід за чим гетьман Розумовський починає заходи над закладенням українського університету в Батурині та над переміною могилянської академії та університет. Думка про університет не вмірає разом з гетьманством. Переємник Розумовського — Румянцев носиться з думкою заложення двох українських університетів — у Києві й Чернигові. Університету домагається від царського уряду українське дворянство в своїх «наказах» з 1767 р., але заснування українського університету, головнож у Києві, суперечило політичним інтересам московської влади. Щойно в 1786 р. вдалося князеві Патьомкіну добути дозвіл на закладення університету в Катеринославі. Смерть Патьомкіна не дала зреалізуватися проєктові катеринославського університету, вслід за чим почали виринати нові університетські проекти то в Чернигові, то в Лубнях, то знов у Новгороді Сіверському. Нарешті в 1805 р. станув на українській землі перший університет, але не на території Гетьманщини, а на Слобідщині, в Харкові, що весь час свого існування була безпосередно підчинена московській владі.

Україна, Козацька Держава не добилася таки свого університету й мусіла вдоволятися його сурогатом, що ним була Могилянська Академія. Та й на її научний універсалізм наложив свою тяжку руку царський уряд. В 1783 р. введено в ній навчання російською мовою, а в 1810 р. перемінено її на духовну, суто богословську академію, а її філії на богословські семінарії.

Важкі умови політичного життя Гетьманщини не дали київській академії піднятися до рівня університету, вони спиняли в розвою її колегії, не сприяли теж розвиткові початкового, народнього шкільництва. А все таки народнє шкільництво Гетьманщини не приносить сорому культурі Козацької Держави, ані своєго скількістю ані якістю. В 1748 р. було на території семи полків Гетьманщини 866 народніх шкіл, що в зіставленні з густотою населення, давало одну школу на 1000 голов. В 1767 р. в одному тільки чернигівському полку було 143 школи, тобто на 746 голов населення припадала одна школа. В чотирьох полках Слобідської України було тоді 124 школи. Ті школи утримувало само населення, що дорожило грамотністю й освітою. Ще за Хмельницького здивував сирійського подорожника Павла Алеського факт поширеної серед «козацького народу» грамотности. По його словам більшість козаків як теж багато жінок приходило до церкви з молитовниками, а на хорах усі співали з нот. Про таку грамотність нікому й не снилося в тогочасній Московщині.

Та подібно, як колись на цілій Україні під Польщею, а потім в Галичині, Волині й на Правобічній Україні, вся українська верхівка культурно ополячувалася, так теж обмосковлювалася поволи й громадська верхівка Гетьманщини.

«Відірвана від народу, не чуючи в себе міцного грунту під ногами, українська старшина хилилася в політиці, хилилася і в культурному та національному життю й з легким серцем приймала чужі звичаї, чужу мову, чужу культуру. Дивилася на москалів, як на варварів, на північних, некультурних людей, але приймала мову й звичаї... тих варварів» (М. Грушевський). Тут вирішувала питання, не культурна висшість, що від часів Хмельницького до Мазепи була по українському боці, але політична перевага Московщини.

На Гетьманщині, як скрізь у країнах переможених менче культурними народами, наростала та різноголосиця поміж почуттям культурної висцюсти й пониженням, випливаючим з політичної залежности. Українська дворянська верства, «ця невеличка горстка людей», як писав про неї «правитель» України Румянцев до цариці Катерини «інакше не відзивається, як тільки, що то вони найперші в цілому світі й що нема від них нікого сильнішого, нікого сміливішого, нікого розумнішого, та що ніде нема нічого доброго, нічого корисного, нічого справді свобідного а все, що в них є, то найкраще»...

Україна в очах чужинців

По правді така висока думка українців про себе була далека від вияву якогось самодурства. Безсторонні чужинці, що, подорожуючи в XVIII ст. по Україні й Московщині мали змогу порівняти культуру

обох країв, завсігди віддають першенство Україні. Англієць Джозеф Маршаль, що на прикінці 60-их рр. XVIII ст. побував на Чернигівщині, почував себе там так, як «у першому-ліпшому англійському графстві». Його захоплювала лагідна й привітна українська вдача й гостинність. Чистоту й огрядність українських хат прирівнював другий англієць — Даніель Клєрк до таких-же в Голяндії та Норвегії. «За столом українського селянина — писав він — більша чистота, аніж за столом у московського князя». Чесність, господарність, привітність та гостинність українців, захоплювала не тільки Клєрка, а всіх чужосторонніх гостей тогочасної України. Німець Готліб Гмелін, що був на Україні в 70-их рр. XVIII ст. завважив у своїх «Подорожах», що «українці розмірно побожні, отверті, приступні для кожного, та замилуванні в музиці й співі. Люблять чистоту й тому найбідніша українська хата куди привітніша, ніж найбагатший двір на Московщині».

Тих прикмет, що так захоплювали чужинців, дуже довго не могла затерти й викорінити московська неволя. Барон Гакстгавзен, що подорожував по Московщині й Україні в 40-х рр. м. ст. пише в своїх «Студіях» м. і. таке:

«Українці є противенством москалів. Українець є вдумчивий, запальний, радо згадує минуле свого народу й упоюється спогадами про геройські подвиги своїх предків. Коли його спитати — хто він, то він відповість з радісною гордістю: я козак.

Українці, це поетичний, багатий фантазією народ, й тому легко собі уявити, яка сила народніх пісень, казок і переказів в них зберегся. Вони мають великий талант до мистецтва, а до співу створений в них дзвінкий голос, чутке ухо й память. Гостинність, чистота і дбайливість в утримуванні всього в порядку, відрізнює їх від безсабашности москалів. Непомірно більше, аніж у москалів розвинуте в українців і естетичне почування. Вони мають теж талант до рисунків і малярства. В цілій низці поменчих черт характеру, помічується, що українці мають куди більше змислу для краси, аніж москалі».

Нарешті німецький поет і перший перекладчик українських, народніх пісень Ф. Боденшедт, в передмові до своєї збірки п. з. «Поетична Україна», каже:

«Український народ, що хотів оборонити свою свободу перед поляками й москалями, пережив довгу й тяжку боротьбу й нарешті змігся».

«Та мало в кого є таке привабливе й поетичне минуле, як в українців. Відокремлення лицарських запоріжців і організація українських козаків; їх вожді, від Остапа Дашкевича до Хмельницького; відтак Виговський, Дорошенко, Тетеря, рознузданий Брюховецький з своєю черню; Мазепа, славний на весь світ старець, якого життя є так само загадочне, як кохання дочки Кочубея; вченість київського духовенства, що виявило стільки добродійного впливу на Московщину; лицарськість у характері української аристократії; буйність народу, оце названі тільки по імени елєменти поетичности й принади української історії».

Західня Европа XVIII ст. була теж добре поінформована про політичну вагу Козацької Держави на сході Европи. Її упадок привітала вона як одну з катастроф світової культури. Вже на 1 сторінці нашої

книжки навели ми вимовну характеристичку минулого України, з книжки Бенедикта Шерера, що вийшла у французькій мові в Парижі 1788 р. п. з. «Хроніка України й історія Запоріжських Козаків».

В оправданні свого порівняння минулого України з історією греків та римлян, говорить той сам Шерер: «Рим залишив нам свої закони та руїни, Греція своїх поетів і ставники, але по чому ми судитимем козаків, яких нам усе представляли як зрадників, а які не залищили нам нічого подібного з свого минулого, як римляни, щоби знати відкіля вони прийшли, або греки, що розмалювали своє походження всіми принадами мітольогії».

«Українські козаки були спокійним народом, але коли вони завважили, що їх хочуть винищити, вхопили за шаблі. Та чиж обороняючи власну свободу не боронили вони цілого цивілізованого світу перед татарами й перед варварством сходу взагалі?»

Але... «спроби козаків вдержати свою свободу признано повстаннями так, як кожна революція є зла, коли не стане в неї сили для переведення своїх плянів».

«Такто знищено цей народ, а його імя вичеркнуто з світових анналів».

Подібно висловлюється про Україну та її боротьбу з сусідськими зазіханнями творець першої наукової історії України Йоган Христіян Енгель (1770—1814). В промові до своєї «Історії України й українських козаків, як теж Галичини й Володимирії», що появилася в Галлє в 1796 р. пише Енгель:

«Україна, під оглядом простору рівна королівству, плодовита й щедро вивінувана природою країна, межева стіна поміж культурною Европою й некультурною Азією, кочовище й входова брама для стільки азійських орд, мандруючих в Европу, вже тим самим заслугує на більшу увагу.

Тепер творить Україна помітну частину великої, російської держави. Але як прийшла вона під Росію? Як воно прийшло до того, що незалежні козаки опинилися під московським ярмом, як це вдалося москалям окайданити козаків, що колись були пострахом турків, татар і поляків? Як це сталося, що місце конституційного, запорученого козакам гетьмана, зайняв губернатор?

Історія козаків мала теж великий вплив на історію Польщі, Швеції, Семигороду. Без неї не можна уявити собі величі ні упадку Польщі. Наслідники Карла Густава й Карла XII булиб може до сьогодня володіли в Варшаві, Москві й Петербурзі, якби цього захотів був Хмельницький чи козаки Мазепи. І може бувби Ракочій другим Баторієм, колиб його були не спинили козаки в поході 1657 р.

Історія козаків повчаюча сама по собі. Енергія цілого народу як теж поодиноких осіб, що одушевляє нас у греків і римлян, виявляється тут на побоєвищах Білгороду, Корсуня й Збаража, як теж у геройських подвигах Хмельницького й Мазепи. Треба тільки мати таке перо, як мав цей, що так повчаюче й по мистецьки змалював відокремлення Нідерляндів»...

Політичні умови життя змели Козацьку Державу з карти Европи,

але створена нею духова культура й традиція обєднала нарешті весь етнографічний простір України в одно й лягла в основу ідеольогії українського Соборного Державництва.

Слобідщина

На східній межі Гетьманщини, на північ від території Війська Запоріжського, простяглися землі Слобідської України. Територія, що з неї за царату створено Харківську губернію та кілька південно-західніх повітів Курської й Вороніжської губернії, входила колись у склад Чернигівсько-Сіверського Князівства. Безпосереднє сусідство з степовиками, перемінило Слобідщину на терен постійних сутичок Української Держави з диким степом, поки татарська навала не перемінила її на справжні «дикі поля», в яких нові спроби осілого життя зявляються щойно на початку XVII ст. Якнебудь Московщина вже в XV—XVI ст. пробувала відмежувати Слобідщину від татарського півдня цілим ланцюгом фортець, то її нову кольонізацію започаткував щойно запоріжський отаман Острянин. Розбитий поляками під Лубнями й Жовнином (1638) він з 900 недобитками, перейшов поза московську границю й тут дістав від московського воєводи в Білгороді дозвіл на військове поселення. Нова хвиля українських поселенцівринула на Слобідщину по черговому розгромі під Берестечком (1651). Перейшли сюди вже не самі воєнні недобитки, але тисячі селянських родин з усім своїм рухомим інвентарем. Мов зпід землі виросли тоді нові хутори, села й міста — Суми, Лебедин, Харків та Охтирка. Нові осілі прозвано «слободами», від яких і край приняв назву Слобідщини, або Слобожанщини. Чергові повстання й неспокої на Гетьманщині позначувалися в житті Слобідщини новими припливами поселенців, що опанувавши дикі поля разом з її рідкою чужоплемінною кольонізацією, щаблею і плугом відвоювали цю колишню провінцію Чернигівсько-Сіверського Князівства назад для України. Рівночасно з козацькими й селянськими переселенцями зявляються на Слобідщині монастирі, що закріплюють у краю господарську й духову культуру. Вже в 1624 р. повстав славний Святогорський манастир, а в 1625 р. Острогірський.

Український національний склад і культура слободян разом з їх привязанням до батьківських звичаїв й закоріненого на Гетьманщині громадського устрою, створили тут нову Україну, що хоч формально була під безпосередньою московською владою, на ділі жила своїм життям, однородним з життям сусідньої Гетьманщини.

Новозаселену територію поділено, як і в «старому» краю на полки (Острогожський, Харківський, Сумський, Охтирський, Изюмський) з сотнями-повітами. Та під московським впливом помітні в тутешньому устрою деякі відміни в порівнанні з Гетьманщиною. Полковники були виборні, але, раз вибрані, сповняли свою службу до смерти. Сотника не сотня вибірала, але назначувала полкова старшина, судівництвом заправляла Судова Рада. Полкову старшину творили — полковий обозний, що заправляв артилерією та фортецями, суддя, осаул та хорунжий. Подібні титули носила й сотенна старшина.

Влада слобідського полковника була куди більша, як гетьманського. Вже сама досмертність його уряду придавала йому сили й поваги. Побільшував їх ще й звичай удержування полковницької гідности в одному роді. Не диво, що в своїх універсалах виступав слобідський полковник мало не як гетьман, а широкий обсяг адміністрації, судівництва, воєнного начальництва й право роздавання вільних земель поселенцям, підняли полковницький авторітет дуже високо.

Місце гетьмана займав на Слобідщині московський воєвода, що резидував у Білгороді й підлягав т. зв. «Розрядному», а відтак «Великоросійському Приказу», тобто міністерству для справ далеких, автономних провінцій. З розмислу, московський уряд не обєднував слобідських полків у одну, автономічну цілість, але «жалував» їх грамотами й привілеями нарізно.

Первісне населення Слобідщини було козацьке й мало оборонно-військове призначення. Зчасом набралося тут чимало селян-хліборобів, а врешті й міщан, що хоч теж займалися хліборобством, але правилися Магдебурським Правом і організувалися в цехи.

Слобідські к о з а к и, поділені на «виборних» або «компанійців», що несли військову службу й «підпомішників», тобто бідніших, що підпомагали «виборних» грішми, харчами, ато й обозною службою, були найбільш упривілейованою, громадською верствою. С е л я н и або «посполиті» були вільними хліборобами, що оплачували податки в царську «казну» й могли свобідно переселюватися з місця на місце. Дуже довго вони мали вільний доступ у ряди козацтва. Для цього вистарчало зайняти вільні військові землі й нести військову єлужбу. Але прекрасний слобідський чорнозем приваблював слобідське населення більше до плуга, як до шаблі. Тому воно замість на вільних, військових землях, осідало на землях козацької старшини, якій радо відробляло певні робочі повинности. Зчасом ті повинности росли й закінчилися остаточним прикріпленням селян до поміщицьких земель. Та закріпощення селян на Слобідщині ніколи не досягло того рівня особистої неволі й визиску, як на правобічній Україні та Гетьманщині. Землі було багато, вона була плодюча й посилення господарства на ній не вимагало переміни хліборобського населення в поміщицьке, робуче тягло.

Слобідські козачі полки, як підчинені безпосередно московській владі, не то, що несли службу в обороні південнього пограниччя перед татарами, але приймали участь у походах московської армії проти гетьманів України, що воювали з Московщиною. Подібно, як козаків Гетьманщини, москалі посилали слободян на будову кріпостей на півдні і сході та каналів на півночі. Та найбільшим горем краю були татарські наскоки, що не перепинювалися до остаточного розгрому Кримського Ханату.

Всеж таки природне богацтво краю запевнювало населенню помітний добробут. Крім поширеного хліборобства цвіло на Слобідщині виноградарство, шовківництво, тютюнництво та скотарство. Не відставали й ремесла. Чугуїв славився кушнірами, Охтирка виробництвом жіночих плахт, Водолаги килимарством. Продукти слобідського промислу й хліборобства розходилися не тільки по Слобідщині, але й по Гетьманщині та Правобічній Україні, зосереджуючись на харківських та сумських ярмарках, відвідуваних купцями з Шлеська, Данцігу, Липська, Криму, Московщини, а навіть з Галичини.

Користуючись доволі широкою автономією, живучи в добробуті й відгонюючись від татар, Слобідщина витворила багато культурних цінностей, але політичної історії, так, якби не мала.

Та вже з часів Петра I почалися обмежування слобідської автономії. В 1700 р. усталено постійний «компут» слобідських козаків на 3.500-ий контингент регулярного війська. За цариці Анни повищено цей «компут» до 4.500 постійної військової служби, 22.000 виборних козаків, що не виконуючи служби, платили податок на вдержання регулярної армії та 80.000 «підпомішників», теж обложених грошевою даниною. Рівночасно підчинено слобідські полки приказам одного бригадира. Правда, в 1743 р. цю реформу слобідської козаччини скасовано, але рівночасно обтяжено Слобідщину обовязком утримування чотирьох полків московської, регулярної армії. В 1748 р. заборонено козакам міняти місце осідку й почато формацію гусарських полків з місцевого населення й нарешті в 1765 р. скасовано остаточно полковий устрій слобідського козацтва, а край перемінено на Слобідсько-Українську губернію. Замість пятьох козацьких полків установлено пять гусарських, поповнюваних добровольцями, на яких утримання обложено податком козаків виборних та підпомішників. Всього козачого населення на Слобідщині було тоді 300.000, селян 320.000. Козацьку старшину зрівняно тоді в правах і обовязках з російським дворянством; старшинські титули замінено титулами, вживаними в московській армії. Протести проти московських реформ, хоч і були, були слабі й незорганізовані. Побажання населення всіх станів, висловлювані перед московським урядом при всяких нагодах, зправила мали радше економічний, аніж політичний характер. Вони, як висловлюється Багалій — були «сірі та бліді», головно в порівнанні з суто політичними аспіраціями Гетьманщини.

Не приймаючи майже ніякої участи в політичному життю решти України, була Слобідщина зате заодно з нею під к у л ь т у р н и м оглядом. Вже те, що на її території повстав перший на українських землях університет (1805 р.) говорить про культурний рівень Слобідщини дуже багато. До того часу київська академія була однаково близькою для Слобідщини як і для Гетьманщини. Вона теж користувалася літературною творчістю й друкарською продукцією всеї України, як однородньою, матірньою. Втіленням тих культурних звязків Слобідщини з Гетьманщиною була колегія київської академії, зразу в Білгороді, а відтак у Харкові. Вчили в ній учителі й учні київської академії, так само як і устрій та методи навчання харківської колегії були однородні з такими у київській академії. Григорій Сковорода був у себе дома так добре на Гетьманщині, як і на Слобідщині. На іншому місці побачимо, що оскільки «Слобідська Україна не зробила якогось важнішого вкладу в українську політичну історію, то в літопис к у л ь т у р н о - н а ц і о н а л ь н о г о розвитку й національного відродження вона вписала дуже цінні сторінки». (Д. Дорошенко).

XXXI. ПИСЬМЕНСТВО XVII—XVIII СТ.

Видання острожської Біблії (1581), як теж культурна праця «острожського гуртка» вчених та письменників, стали угольним каменем українського літературного руху двох чергових століть. «Від тієї дати почавши, наше письменство виходить з рямців припадковости й набірає характеру пляномірної й систематичної праці, овіяної ідеєю поступу, визволення та боротьби за національні ідеали під формою релігійних інтересів» (С. Єфремов).

В атмосфері цієї боротьби повстає ціла низка полемічних та наукових творів з обсягу мови та історії рідного краю, промощуючи рівночасно дорогу свіжим паростям гарного письменства — драмі та поезії.

Полемічне письменство

Церковна унія, накинута українському народові й підтримувана «згори», викликала не тільки збройні але й словні протести. Вона м. і. покликала до життя цілу вітку полемічного письменства, що в деяких своїх памятниках підіймається до дуже високого рівня політичної публіцистики. Бож не сама православна церква була загрожена унією. Загроза постепенної польонізації нависла рівночасно й над українською нацією. Тому й недиво, що хто ставав до оборони православної церкви, був рівночасно оборонцем української національности перед заладою. Так ставили питання сучасники, так на нього слід дивитися й сьогодня.

Започатковує наше полемічне письменство безіменне «Посланіє до латин із їх же книг» (1582) а за ним ідуть усе нові й нові. «Ключ царства небесного» ректора острожської академії Герасима Смотрицького, що вийшов 1587 р. у Львові; «О єдиной істиной православной вірі» (1588) Василя Суразького, та інші.

У відповідь на книгу Петра Скарги про берестейський собор, появляється ціла низка реплік. В 1597 р. появляється протокол берестейського собору п. з. «Ектезіс» та подробичне обговорення ухвал того собору, написане Христофом Філялєтом п. з. «Апокризіс або отоповідь на книжки о соборі берестейском». Під псевдонімом Філялєта укривався тут мабуть, близький до гуртка острожських книжників шляхтич Мартин Броневський, що проти наступу Петра Скарги «викотив тяжку артилєрію історичних та льогічних аргументів». Це один з найгрунтовніших творів того часу, що вдостоївся цілої літератури відповідей з боку католиків та уніятів.

Великої популярности в боротьбі з унією досяг невідомий нам близше «Клирик церкви Острожської» своїми двома отвертими відповідями на листи «велебного отця Іпатія» (1598 і 99), писані до князя Константина Острожського в справі унії. Листи ці, це вже не богословські трактати, а справжня талановита публіцистика проти «бурхливої й вихруватої згоди», як окреслює їх автор унію. «Ви

росварили світ — каже Клирик уніятам — потурбували людей, висушили в них взаїмну любов, розєднали батьків з дітьми, розярили брата на брата, поставили одного проти другого, розпорошили братерство, прогнали приязнь і завели розяреннѧ»...

Неменчої популярности зажив і памфлет Клирика про фльорентійський собор (1598) часто потім використовуваний православними як «історичне» джерело.

Дехто бачив поза криптонімом «Клирика» — Мелетія Смотрицького (1578—1633) що крім острожської академії побував у світі, а навіть вчився в єзуїтських школах. Куліш зве його «одною з найзамітніших постатей нашої історії». В 1610 р. видав він, під псевдонімом Теофіля Ортольога «Тренос або Плач» України над дітьми-відступниками, що покинули нещасну матір, церкву православну на сором, ганьбу й поневірку». Книжка написана поетично й зі справжнім надхненням, викликала підйом захоплення серед своїх і громи обурення з боку противників. «З віку ще ніхто з єретиків не нападав на святий престіл так злосливо: кожне слово тут язва, кожна думка — отрута, тим гірша, що автор розпустив її в красі стилю, як у солодкій воді»,— писав про «Тренос» Яків Суша. Книжку конфіскували й палили, за автором шукали й готові були покарати його за «єресь» хочби смертю. Й не диво. Написана з талантом, знанням і щирим обуренням на запроданців та глибоким зворушенням на вид лихоліття рідного краю, вона в рівній мірі захоплювала як обурювала й тому була небезпечна.

«Мої руки в кайданах, на шиї ярмо, на ногах заліза, ланцюг довкола стану, обоюдний меч над головою, під ногами безодня, звідусіль плач та острах та гонитва люта» — плаче українська церква, не церква, а сама Україна, устами Смотрицького.

«Народи всього світу збірайтеся й послухайте моєї мови. Довідайтеся чим я була і великим дивом дивуйтеся. Нині глум людям — була я прекрасна, мов зірниця на сході, мов місяць гарна, одиначка в неньки моєї, чиста мов голубка, людям і янголам навдивовижу».

Алеж... «породила я діток, згодувала їх і до розуму довела, а вони мене відцуралися, за сором і ганьбу мені стали...»

Такий був той «плач» Мелетія Смотрицького над горем рідної церкви й батьківщини, та як мусіла заплакати Україна, коли письменник, що так щиро й жагуче виплакав матірні болі, дуже скоро й сам «отцурався матері нещасної і став їй за сором і ганьбу»...

Охоловши з молодечого запалу й обурення, Смотрицький якийсь час працював науково («Славянская граматика»), але 1619 р., вже будучи полоцьким архиєпископом, одною рукою писав ще статті проти унії, а другою накладав з уніятами, поки в 1623 р. в книзі «Апольогія» не вирікся своєї минувшини та явно приступив до унії. Тут йому довелося станути до бою не тільки з усіми православними полемістами, але і з самим собою, лаючи останніми словами автора «Треносу» вкритого під псевдонімом Теофіля Ортольога...

До писань, що гідно й успішно ставали на оборону «віри й нації руської» належить теж «Пересторога православним християнам», написана в перших роках XVII ст. львівським братчиком Юрієм Рогатинцем. «Пересторога», зложена з двох частин — історичної й по-

лемічно-публіцистичної, вийшла своїм змістом далеко поза рямці обрядового спору й підкреслювала не тільки стан занепаду українського народу, але пробувала зглибити його сутєві причини. Рогатинець вміняє це в прогріх предкам, що вони дбали тільки про церкви та манастирі, а не про школи, головнож «посполіті». Колиж нарешті народ спромігся з останнього, зорганізувався в брацтва та спільними силами двигнув шкільництво з занепаду, коли «люди вчені почали в церкві показуватися й книги друковані почали множитися», тоді прийшла унія, що знищила всю ту працю в зародку. Рогатинець виступає проти унії як проти кости незгоди кинутої в народ й закликає читачів єднатися під крилами предківської церкви.

«Пересторога» не попала в друк, але це не перешкодило її популярности й не підірвало впливу, що вона його мала на сучасників. Переконувала їх історична частина «Перестороги» а захоплювала справді літературна форма й ядерність викладу. Тимто «Пересторога» кромі своєї практичної ваги для сучасників, має ще й цінність першорядного літературного памятника.

Сам Рогатинець, цікавий як представник Львівської Руси, що не обмежувався до боротьби пером; він заступався за справи православної церкви особисто, а навіть в 1592 р. відбув публичну диспуту з виленськими єзуїтами. Про те, яке становище займав Рогатинець серед Львівської Руси свідчить лист молдавського воєводи до львівських братчиків, мовляв вони мають Красовського за Бога а Рогатинця за пророка... Один з уніятських полємістів Касіян Сакович написав був у своїй брошурі з 1620 р. що у Львові стоїть на перешкоді унії «секта рогатинців»...

Про Івана Вишенського (1550—1620), як непохитного представника українського консерватизму в усіх ділянках культурно-духового життя, ми вже згадували (ст. 47). Тут тільки підкреслимо його виїмкове становище на тлі тогочасної полємічної літератури й боротьби з унією взагалі.

Хоча він був до самозабуття невтомний в писанню, то з безлічі його полємічних творів, отвертих і приватних листів, попало в друк за його життя тільки «Посланіє благочестивому княжати Василію Острожському» («Книжиця» 1598) але, подібно як і іншим його сучасникам, це не шкодило популярности його писань та киданих в народ гасел. Не надто освічений, не дуже то й вишколений в діялєктиці, надолужував Вишенський ті недостачі непохитною вірою в слушність своїх думок як теж незрівняною палкістю вислову. Нехтуючи сухими трактатами, він обмежився до «посланій» тобто листів звернутих до ріжних осіб а то й зовсім не адресованих, мовляв «до всіх взагалі, в польській землі живучих».

Сам аскет, він не переставав почувати себе громадянином, що турбується так добре занепадом моралі й церковного життя, як і злиднями та кривдами простолюддя. В його обороні картає Вишенський своїх таки панів та духовних єрархів. Він бачить рятунок для краю не в панах і не в духовних єрархах, а в «хлопах» та міщанах, згуртованих у церковних брацтвах. Голосючи рівність поміж людьми, мовляв всі створені з однакового тіла й кости, Вишенський рівночасно громить відступників

батьківської віри й нації, що їх повинен би сам Бог викорінити. Бачучи, що найбільше відступників дає інтелігентська верхівка, Вишенський бунтується проти «Аристотеля, Плятона й фільософів мудрих», проти «єзуїтських колеумів», проти «комедій і машкар», як розсадників окатоличення й польонізації. Як консерватист з глибокого переконання, він противиться вживанню народньої мови до богослужби, але дає їй зате просторе місце в літературі та науці. «В особі Вишенського — каже Іван Франко — жила немов непідкупна совість українського народу, якої голос, непідкрашений і різкий, дуже часто немилий, деколи занадто строгий, але все був щирий і в основі своїй правдивий».

«Навчився я — каже Вишенський про себе — від Христа істини, без похлібства: брехню брехнею, вовка вовком, злодія злодієм, розбійника розбійником, чорта чортом називати».

Як аскет-правдомовець, лицар топтаних ідеалів, як громадянин і патріот станув Вишенський в перших рядах тогочасного фронту за «віру й націю», здобув собі популярність і вплив сучасників, а його пам'ять в грядучих поколінь увіковічнив І. Франко в поемі «Іван Вишенський».

По буйному розцвіті нашого полємічного письменства на прикінці XVI й початку XVII ст., що винесло на поверхню культурно-національного життя такі імена, як Клирика Острожського, Мартина Броневського, Мелетія Смотрицького, Юрія Рогатинця та Івана Вишенського, прийшов занепад в розумінню ширини питань, що їх розгортали перед собою епігони перших полємістів. Писання Й. Борецького, Петра Могили, Інокентія Гізеля, Лазаря Барановича, Йоанікія Галятовського, Степана Яворського, Дмитра Туптала та інших, обмежуються вже до самих тільки богословських тонкостей. Боротьба за справи суспільної, загально-національної ваги перейшла вже тоді в інші руки й покотилася по іншій площині, аніж та, на якій витримувала їх полєміка книжників та богословів. Там, де порушувані колись полємістами питання вирішувано мечем і кровю, забракло зацікавлення для паперової боротьби тим більше, що й сама вона, насторожена абстракціями академічного теоретизування відсунулася була від життя в глибину чернечих келій та владичих кабінетів. Роля, яку доля призначила українській полєміці в боротьбі «за права віри й нації руської», була скінчена.

Боролися на всі лади з унією православні, не засипляли діла й уніяти. Головною їх підпорою був талановитий письменник-полєміст, уніятський митрополит Іпатій Потій (1541—1613). Магнат з походження, сенатор Речі Посполитої, постригся в черці головно з намови князя Острожського, що бачив у ньому людину провидіння для православної церкви. Та замісць стати реформатором і оборонцем православя, Потій перейшов на унію й став найзавзятішим і найгрізнішим, бо освіченим і талановитим, противником православної церкви. Ще в 1595 р. видав Потій у Вильні книжку «Унія альбо виклад преднейших артикулов ку зодноченю греков с костелом римским належащих». Рік згодом стає Потій в обороні Григоріянського календаря в брошурі «Календар римскій новий», й нарешті по берестейському соборі він видає переклад книжки Петра Скарги «Про єдність Господньої церкви» та власне «Справедливоє описанє поступку і справи синоду берес-

стейского» (1597). Позатим він невтомно реагує на всі наскоки православних полемістів і з невичерпаною енергією проповідує ідею зєднення православної церкви з римським престолом. («Гармонія або согласіє віри» 1599.)

Як аристократ з походження й вихованець західньо-европейської культури, Потій стоїть непохитно на становищі найвищого авторитету церкви й тому гіршиться пануючим у православній церкві демократизмом, мовляв «люд простий, ремесний, который покинувши ремесло своє (дратву, ножиці й шило)» вмішується в церковні справи. В полеміці Потій гострий і неперебірчивий у словах, своїх противників трактує з висоти свого аристократичного походження й сенаторського крісла. Алеж в «його розхрістаному стилю й нестриманности і навіть у самих переборщеннях почувається всеж енергічна рука, могутня індивідуальність, свідома себе сила» (С. Єфремов.) Нарешті і його мова і стиль не позбавлені «високих прикмет літературної творчости» що й ставить його на чоло уніятських полемістів взагалі, куди вище таких його однодумців, як митрополит Веняямин Рутський або Касіян Сакович.

Перший з них здобув собі історичне імя, як реформатор василіянського чину та як автор меморіялу до папського престолу, в якому він заступається не тільки за своїми однодумцями-уніятами, але й за всім українським народом, виставленим на утиски й зловживання польського уряду, й душехватства латинського духовенства.

Другий з них — Касіян Сакович, перший ректор братської школи в Києві й автор чи редактор відомих віршів на похорон гетьмана Сагайдачного, подібно, як Смотрицький, відцурався православя, й вступивши до єзуїтського манастиря в Кракові стріляв відтіля памфлетами на православя та його приклонників.

Драматичне письменство

Драматичне письменство не виросло самочинно з українського грунту; його перші зразки були перещеплені до нас з Заходу, що теж призабувши на клясичну, греко-римську драматичну спадщину, почав творити свої «містерії», «моралі» та «міраклі» на маргінесі християнської богослужби. Там, де латинський текст або сама суть богослужби була незрозуміла для ширших мас, старалися пояснювати й унагляднювати представлюванням Христових страстей, епізодів з життя Богородиці й святих, всяких чуд і моральних научувань, переведених на моно- й діяльоги, та обеднаних спільною композицією драматичної акції. Надхненням для тої драматичної творчости була церква, а її прибіжищем, тісно з церквою звязана школа. Шкільною драмою, твореною на канві богословських тем, послугувалися не тільки католики але й протестанти, та найбільших успіхів у тій ділянці духової культури досягли єзуїти. Вони то виставляли свої довжелезні драми-містерії та міраклі, а щоб бува слухачі не поснули, в антрактах додавали «інтерлюдії» та «інтермедії» з побутовими сценками та сміховинками з реального життя. Так з простого зацікавлення новинкою, як теж для протиділання ворожим впливам на українську культуру, українці переймають від єзуїтів тип шкільної драми, разом з її «інтермедіями» та «інтерлюдіями».

Вже Іван Вишенський, що лякався усяких новинок, нарікає на київських духовників, мовляв вони «трудитися в церкві не хочуть, тільки комедії строять та грають». Але нової хвилі Вишенський таки не спинив у ході. Живі змістом і загально приступні, своєю народньою мовою, інтермедії найшли в нас пригожий грунт для розвитку й поширення. Започатковує рух Галичина, а в ній Львів. Як це не дивно, але батьком нашої інтермедії став католицький священик Яків Гаватович (1598—1679), що свою пасійну драму п. з. «Трагедія або візерунок смерти пресвітлого Івана Хрестителя», виставлену в 1619 р. на ярмарку в Камінці Струмиловій, уріжноманітнив двома народніми інтермедіями, про школяра, що продав кота в мішку, та про хитрого Дениса, який зїв пиріг на очах трьох претендентів на нього тому, що йому приснився найкращий сон. Драма була виставлена по польськи, але інтермедії були українські. В черзі перших українських драм слід згадати «Трагедію Хрістос Пасхон», львівського печатника Андрія Скульського (1630 р.) та «Розмишленія о муці Христа Спасителя нашого, при тому весела радість з триумфального єго Воскресенія»; написана львівським черцем Йоанікієм Волковичем (1631 р.). Сюди належать і безіменні драми «Містерія страстей Христових» та «Слово о збудуванню пекла», що їх виставляли учні брацької школи у Львові. Особливо цікава своєю композицією й віршованим складом, що нагадує подекуди козацькі думи, остання драма.

В міру того, як Київ, з своєю могилянською колегією почав вибиватися на чоло українського, культурно-національного руху, починає й тут розцвітати й драматична творчість. Драми складають тут учителі поетики, а виставляють їх «спудеї» перед всіми учнями колегії та запрошеними гістьми.

Одною з перших драм, створених на київському грунті, була «Трагедія про Йосифа прекрасного», виставлена в 1630-их роках. Далі пішли такі речі, як «Олексій чоловік божий» (1673 р.), «Дійствія на страсти Христові», «Царство натури людської» (1698 р.), «Мудрость предвічная» (1703 р.) та інші. Писані вони з обовязку, ніби професіоналістами, без таланту й захоплення, до тогож особливим «академічним язичієм», вони не викликали враження на глядачах і поза академічні мури не вийшли. Поза академією процвітали не ті важкі й абстрактні «драми», але деклямації та «діяльоги», що їх складали й виголошували самі студенти; в народній мові порушували вони справи й питання, які турбували глядачів, байдужих для тонкостей офіціяльної, академічної драми.

Алеж не самі учителі й учні київської академії займалися фабрикацією драм та інтермедій. Пробували сил на цьому полі й люди зпоза академічних кругів.

Такий прим. Данило Туптало, відомий під іменем св. Димитрія Ростовського (1651—1709 р.) залишив по собі кілька драм, що хоч виставлювані в Ростові для московської публики, мусіли бути прикотосовані до неї як мовою так обстановкою, все таки, як каже Єфремов, не загубили свого первісного, українського кольориту. Драми Туптала, «не зважаючи на сильно вцерковлену мову, стають ближче до житя й зародками психольогічної аналізи. Симпатична й гуманна вдача самого

автора відбились на цих творах виразним елементом людяности й спочуття до людини, а також щирістю й безпосередністю настрою, тобто рисами, що вирізняють індивідуальний твір з гущі безіменної шкільної драми».

Дальшим ступнем у розвитку української драми була творчість єромонаха Семена Полоцького (1629—1680 р.), що залишив по собі дві комедії: «О Навуходоносорі» та «О блудном сині». В порівнанні з шкільною драмою, яку перевантажував алєгоризм і абстракція, «комедії» Полоцького більш реалістичні. Їх дієві постатті живі й виведені на реальному тлі сучасного авторові життя.

Найвидатніше зарисувалося змагання наблизити українське драматичне письменство до життя в творчості Теофана Прокоповича (1681—1736 р.), що не тільки дав теорію нової драми («трагедокомедії») в своїй поетиці, але й її клясичний зразок у пєсі «Владимір славяноросійских стран князь і повелитель» (1705 р.), яку він посвятив «добродію і ктитору» київської академії — гетьманові Мазепі.

Новістю в тій пєсі був уже сам її сюжет, узятий з рідної, а не біблійної історії, як це дотепер було правилом. Новиною була основна теза драми, що замісць вічного спасення проповідувала боротьбу поступу з назадництвом, освіти з темнотою й забобоном. Нарешті психольогічна аналіза головного героя, як теж сатиричні нотки в мальованню недомагань побуту й громадського життя, ніби часу Володимира, а поправді сучасного авторові, роблять з його твору межевий стовп на грані нового й старого світу української духовости.

Прокопович, добре начитаний в клясичній літературі й не байдужий до сучасних йому літературних новин европейського заходу (на «Владимирі» помітний вплив Расінової «Аталії») написав около 1716 р. ще два цікаві «Діяльоги» — «древоділа з купцем» та «гражданина з селяни́ном та дячком церковним». Купець та міщанин обстоюють кличі науровиною, мовляв «батьки наші не знали грамоти, а їли хліба доста й Бог тоді кращий хліб родив, аніж тепер, коли намножилося грамотіїв та латинників»...

Одним з найкращих творів нашого старого драматичного письменства є «Милость Божія, Україну от неудоб носимих обид лядських, через Богдана Зиновія Хмельницкого свободившая», вперше виставлена в Києві, в 1728 р.

Дехто приписував її авторство знаменитому Прокоповичеві, але більш правдоподібно її автором був Теофан Трофимович, тогочасний вчитель поетики в Могилянській Академії.

Своїм сюжетом ця драма ще близша до сучасного життя аніж «Володимир» Прокоповича, ще більше споріднює її з тогочасним гля-дачем виїмковий реалізм в опрацюванні й щирий демократизм в ідейному підході. Вірно з історичного боку змальовані тут причини Хмельниччини, як теж і сам її герой, що дивлючись на «слави нашої упадок послідний», бачить один вихід з положення в збройному повстанню, мовляв, від самих козаків залежить, чи мають «при козацьких вольностях жити», чи «вічними рабами гнити». Як у «Володимирі» Прокоповича, так і тут вплетено в драму натяки на тогочасні недомагання суспільно-громадського життя й накреслено способи їх уздоровлення.

Наші чергові драматурги XVIII ст. не підіймаються вже до висот «Володимира» та «Милости Божої». Таким приміром Юрій Кониський (1719—1795) в своїй трагедокомедії «Воскресення мертвих», вертає назад до закинутих уже богословських сюжетів, хоча й зкрашених українською побутовщиною. Споконвічна тема про багатія й Лазаря, тут перещіплена на грунт тогочасних суспільних відносин у Гетьманщині й тому небесна заплата героєві драми Гіпоменові, за його злидні й муку на землі, закравує в Конисього на гірку іронію. Пийого злидні й муку на землі, закравує в Конисього на гірку іронію. Пилатання сучасного собі занепаду моралі розгортає й Варлаам Ящевський в своїй «Трагедокомедії о тщеті міра сего». (1742 р.).

Поруч отих передовиків нашої драматичної творчости XVII—XVIII ст. гострила свої пера ще й дрібніша братія драматургів, з яких слід би згадати — Лаврентія Горку, Філотея Ліщинського, Михайла Козачинського, Юрія Щербацького, Мануїла Базилевича та інших, що «до краю вичерпали розвиток шкільної драми з усіма її додатними й відємними рисами» (С. Єфремов). Досягнувши свого найвищого рівня в творах Прокоповича й Трофимовича, наше драматичне письменство XVII—XVIII ст. заглохло, так у своїй штучній мові, як і в академічній абстракції богословських сюжетів, що не могли вже найти консумента в академічними мурами. Цікавішими для нього були вже оті «інтерпоза академії» та «інтерлюдії», що зрезигнувавши з патосу «трагедокомедій», промовляли до глядача більш зрозумілою мовою й куди приємливішими критеріями світогляду.

Зразу були ці інтермедії та інтерлюдії тільки додатками й вставками до трагедокомедій, але згодом вони здобули собі самостійне становище в житті й літературі.

Великою популярністю тішилися в нас побутові сценки Митрофана Довгалевського, що своєю вагою і розмірами далеко переростали його драми в роді «Комічеськоє дійствіє» (1736) або «Власть творний образ человіколюбія божія» (1737). Писані майже зівсім чистою, народньою мовою, з великим обсерваційним хистом і щирим комізмом ситуацій, вони порушували найболючіші питання тогочасного життя-буття, заєдно заступаючись за покривджених й ідеалізуючи їх оборонця й месника — козака. Інтермедії Довгалевського подобалися слухачам, їх наслідували й автори поважних трагедокомедій (Конисський) багато їхніх мотивів перейшло до «вертепу» та устної словесности, у витвореній ними атмосфері зродилася й муза батька нового українського письменства — Котляревського.

Вертеп

Від різдвяної драми й інтермедій виводить свій родовід і ляльковий український театр — «вертеп». Велику сцену заступила тут переносна скринька в два поверхи, акторів заступили кукли порушувані «вертепником», що говорив за них зпоза вертепу. Вертепна драма була двохскладна, як і сам вертеп, що його горішній поверх був призначений на «Вифлиєм» і драму Різдва Христового, а долішній на побутові сцени з народнього життя. Так і вертепна драма першу свою частину

віддавала божественній події Христового народження, а другу побутовим сценкам з діяльогами дідів, баб, салдатів, циганів, мадярів, поляків, жидів та запоріжців. Тут-то в тих невибагливих а щирих моно-й діяльогах висловила себе вся душа народніх мас, що з нею ніколи не рвали звязків творці й виконавці вертепних драм — усі ті «спудеї», дячки та мандрівні «пиворізи». Народини вертепу припадають в глибину XVII ст. а його життя продовжується мало не до самого кінця XIX ст. Під українським впливом повстала вертепна драма й на Московщині, а навіть на далекому Сибірі, поки їх не прогнали відтіля заборони церковної єрархії.

Вірші

Подібно як драматичне письменство, так і віршовницьке ремесло витворилося в нас під західньо-европейськими впливами. Зразу панувала в нашому віршовництві, незгідна з духом української мови силябічна система латинських та польських зразків, поки подув народньої поезії й пісні не визволили його з тої «вавилонської неволі» чужинецьких зразків.

Найраньші зразки українського вірша датуються ще XVI сторіччям, але де далі віршовницька язва починає огортати всіх грамотіїв, що віршують при всякій нагоді, на всякі події й особи або просто таки без нагоди й без пригоди. Віршами пишуться передмови до богослужебних книг, похвали на магнатські герби, віршуються калєндарі, віршами рекомандуються навіть граматики. Віршування, по тогочасному розумінню — «мова богів», стає не тільки модою, але й обовязком учителів та учнів академії, де попросту вчать писати вірші, в теорії й практиці, штучно й насильно годуючи «поетів» по правдіж безталанних віршомазів. Особливо буйно розвився віршовницький пустоцвіт у XVII ст., коли в нас завелася мода на панегірики-похвали, «сильним міра цього»; манія на віршовані похвали гербам доходить до того, що навіть Богові вигадують герб і пишуть похвали на нього (Галятовський).

Згадаємо тут такі вірші, як «Лямент дому княжат Острожских» (1603), якого безіменний автор, ставши над труною князя Олександра Острожського, плаче над перебіжицтвом нащадків цього славного дра Острожського, плаче над перебіжництвом нащадків цього славного дому в табор ворогів українського народу; вірші ігумена Віталія в книзі «Діоптра альбо Зерцало» (1612), панегірик Єлисеєві Плетенецькому «Візерунок цнот» Олександра Митури (1618), «Вірші на жалосний погреб зацного рицаря Петра Конашевича Сагайдачного» (1622), написані «спудеями» київської школи, віршовані передмови Тараса Земки до київських видань 20—30 рр. XVII ст., пасійні вірші Йоанікія Волковича, цілу низку панегіриків Петрові Могилі й нарешті «Перло Многоцінное» (1646) Транквіліона Ставровецького, в якому зібрано вірші на всякі оказії, та дума «О войні Віденской» (1683) написана львівським владикою Йосифом Шумлянським. До яких розмірів доходило тогочасне віршовництво, свідчить хочби «Богородице діво радуйся» Івана Максимовича († 1715 р.) зложене з... 25.000 силябічних віршів, що навіть для часів хоробливого віршоробства були дивоглядом.

В атмосфері київської академії, де «піітика», в теорії й практиці, була одним з головних предметів навчання, де «акростихи» й «куріозні» вірші, що читані з переду і ззаду давали той сам склад букв, вважалися вершком «поетичного надхнення», не могла розвинутися справжня поезія. Вона розвинулася й розцвіла подальше від академії а поблище народу, з його невичерпаною скарбницею — устної словесности.

Тогочасні історичні події, нерівність суспільно-громадських відносин і нарешті вічно невміруща тема кохання, покликували до життя й творчості справжніх поетів, що не здеморалізовані ще академічною схоластикою, реагували на все щиро й безпосередно. Ставши на дорозі поміж штучним, академічним віршоробством і справжньою народньою поезією, всі ті «недоучені спудеї», козаки та міщани, «бакалярі» й «пиворізи», яким стільки завдячує вертепна драма, причинилися й до розцвіту українського віршовництва. Більшість авторів цих полународніх і полуінтелігентських віршів — безіменна. Але традиція, не завжди певна, зберегла нам і кілька їхніх імен. Якійсь М а р у с і Ч у р а ї в н і й приписує традиція пісню «Ой не ходи Грицю», гетьманові М а з е п і приписується пісня «Бідна моя голівонько». Пісню «Їхав козак за Дунай» мав скласти козак С е м е н К л и м о в с ь к и й, по словам Карамзіна «учень природи, нажаль недовчений»... Далі йдуть Яків Семеринський, Захар Дзюбаревич, Лобисевич (перекладав «Буколіки» Вергіля), Танський, кошовий Антін Головатий, священик Некрашевич та інші. Вони то й їх безіменні товариші створили цілий репертуар віршів і пісень, духовних і світських, набожних «кантів» та «комплементів блудних», що черпаючи свої сюжети й форми з народньої поезії, нерідко вертали до неї назад і збереглися до нас уже в чисто народній формі устної словесности.

Цінною антольогією духовних віршів XVII—XVIII ст. є славний почаївський «Б о г о г л а с н и к», вперше надрукований в 1790 р., але потім кількакратно перевидаваний. В ньому збережений ледви не весь репертуар наших духовних віршів з особливо вартісним циклем різдвяних та великодних пісень, що хоч і вийшли з духовних кругів, «але своєю живістю, реалізмом і цілком світським поглядом на речі потрапили на народній смак і залюбки ширилися в народі». Тон святих розмов у цих віршах вільний, невимушений, життя й обстанова раю та пекла перелицьовані на земний і людський лад; святі лаються й радуються як і люде, що з свого боку мріють не тільки про далеке «царство небесне» але й про блище їм земне щастя, визволене від невзгод і нужди тогочасного лихоліття. Олімп з «Енеїди» Котляревського живе вже у тих духовних віршах з усею свіжою і заплоднюючою силою.

Коли в офіціяльній, академічній літературі розпаношується пустоцвіт щтучного й нещирого п а н е г і р и з м у (вистане згадати панегірики в честь Мазепи, поки він був при владі й однаково нікчемні вірші тихже авторів з, анатемою на нього за «зраду», коли вже за неї платив хто інший!) в українській, полународній вірші народжується с а т и р а.

Одною з перших українських сатир була невиголошена соймова промова, вложена автором в уста смоленського каштеляна Івана Мелешка. Змальовано в ній порядки в Польщі XVI ст. з підчеркненням німецьких мод та розпусти, що розпаношилися по польських дворах. Сатиричної закраски набірають деякі і с т о р и ч н і в і р ш і, як от —

«Висипався Хміль із міха», «Глянь, обернися», «Плач України о ляхолюбцях», вірші про Палія й Мазепу, про зруйнування Січі, панщину на Україні й нарешті вірша про оселення запоріжського коша на Чорноморю, написана Антоном Головатим (1792).

Чим далі тим дуже висловлюється в тих віршах не тільки протест проти соціяльного визиску але й національного поневолення, що в «Розмові Московщини з Україною» написаній товмачем генеральної канцелярії Семеном Дівовичем (1762) доходить до зовсім ясного очеркнення дезидерату повної рівности України супроти Московщини.

Зацікавлення минулим України, що створило цілу низку козацьких літописів, позначило себе й у віршовництві, залишаючи по собі спроби віршованої історії козацтва, як от «Героїчні стихи о славних воєнних дійствіях войск запорожских» зложені якимсь черцем Іваном (1784). З історичними віршами переплітаються й сатиричні випади на тогочасну «злобу дня»,— про скасування козацького ладу на Слобідщині абож про заходи «посполитих» над здобуттям дворянства «Доказательства потомственні Хама Данила Кукси» та інші. Збереглося з тих часів чимало ліричних, головнож любовних пісень і романсів, що попадаючи в співаники, поширюють плоди української поетичної музи далеко поза межі України.

А хоч уся наша віршована література XVII—XVIII ст. не видала з себе ніодного творчого велитня европейської міри, то в своїй позаакадемічній, зближеній до народу сфері творчости, дала багато мініятур-жемчугів, що підсилені народньою словесністю, були плодоносним посівом під відроджену на прикінці XVIII ст. українську літературу.

Від «Літопису Самовидця» до «Історії Русів»

Культурно-національний рух XVI—XVII ст. та визвольна боротьба козаччини за українську Державність, розбудили серед освічених кругів українського громадянства тих часів живе зацікавлення історією. В 70-их роках XVII ст. повстає т. зв. «Літопис Самовидця» (Романа Ракушки?), хроніка сучасних анонімному авторові історичних подій, від повстання Хмельницького до 1702 р. «Літопис», створений представником шляхотських сфер українського громадянства, характеристичний простотою стилю й ясністю викладу, при неприхильному наставлені до скрайного демократизму, все таки відзначується великою обєктивністю. Писаний мовою зближеною до народньої, має «Літопис», крім історичної, ще й літературну вартість.

Цінний з історичного, хоча слабший під літературним оглядом є Літопис Григорія Грябянки, гадяцького полкового судді а відтак полковника, що згинув у кримському поході 1738 р. Його «Дійствія презільной і от начала поляков ставшой, небивалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского с поляки», закінчені в 1710 р., зберегли в собі багато з пропавшого документарного матеріялу часів Хмельниччини, але писані т. зв. «високим стилем», втратили через те свою позицію в літературі.

Ціннішою під тим оглядом є хронікарська праця Самійла Величка (1690—1728), «колишного карцеляриста Війська Запоріжського», як він себе сам радо титулував. Під історичним оглядом його «Сказаніє о войні козацкой з поляками чрез Зиновія Богдана Хмельницкого», доведене до 1700 р. а написане в 1720, дає не тільки документарний, історичний матеріял, а й ідеольогічне насвітлення подій з точки погляду козацької верхівки на переломі XVII—XVIII ст.

Величко, студіюючи історичні праці інших народів, помічує занедбання тієї ділянки науки в нас. Проходячи зруйновану війнами українську землю він, мов Єремія, плаче над запустілою країною, що «перед війнами Хмельницького була наче другою обітуваною землею, пливучою молоком і медом»... А надивившися на те все, згадавши причини й передбачуючи наслідки загальної руїни, Величко «поболів серцем і душею, що така гарна й всякими добрами багата земля й батьківщина наша українська, наче пустиня залишена Богом а її мешканці, славні наші предки залишилися невідомими».

Розпитуючи про історію рідного краю в тямущих людей і розчитуючися в старих книгах і документах, Величко «відважився для вигоди цікавого українського читача виложити простим стилем і мовою козацькою історію про війну Хмельницького з поляками та про запустіння тогобічної України»; він пятнує українську незгідливість й заєдно апелює до козацтва, щоби не побоялося станути «за давні вольности наші», за «матір нашу, милу батьківщину українську». Під тим оглядом стає літопис Величка вже на порозі розбудженої національної свідомости й культурно-політичного відродження України наче передвістником знаменитої «Історії Русів». Далекими від його патріотичного патосу й ідеольогічної програми є сучасні йому й пізніші хроніки та записки, як от «Діяріуш» Миколи Ханенка (1722—1753), Щоденні Записки Якова Марковича, «Краткоє описаніє о козацком народі» Петра Симоновського (1765), «Краткая літопись Малия Росії» Василя Рубана (1776), «Собраніє Историческое» Степана Лукомського (1770), «Записки» Григорія Винськогой нарешті «Літописноє повіствованіє о Малой Росії» Олександра Рігельмана (1778).

Усіх їх притьмарила «Історія Русів іли Малой Росії», донедавна приписувана білоруському архієпископові з часів розборів Польщі Юрієві Кониському. Написана в 60-их рр. XVIII ст. вона попала в друк щойно в 1846 р. але розходячись у відписах, вона зразу здобула собі популярність. Вистане сказати, що саме вона надхнула музу Шевченка й послужила основою для цілої низки історичних компендій, в першуж чергу для «Історії Малоросії» Бантиш-Каменського та Марковича (1842—1843). Її відписи кружляли по всій Україні довго перед її надрукуванням, вона то й підтримувала та розбуджувала національну свідомість в найширших колах українського громадянства.

Вільнодумний дух «Історії Русів» задихаючий «вольтеріянством» свого часу, виключає можливість написання її не то архієпископом Кониським, а духовником взагалі. Автора її слід шукати в колах української аристократії кінця XVIII ст. освіченої на зразках тогочасної,

французької літератури й науки. Найправдоподібніше був ним згаду-
ваний уже Григорій Полетика, «відомий ученістю й знатністю
депутат шляхетства українського» (лубенського полку), що в 1767 р.
був речником його автономістичних побажань на скликаному Катери-
ною законодатному конгресі. Про нього сказано в передмові до «Істо-
рії», нібито він дістав її текст від архієпископа Кониського.

«Та хтоб він не був — каже С. Єфремов,— це насамперед неповхитний український патріот». Історію України починає він з часів словянського розселення, а український народ вважає окремим від поляків і москалів. До Московщини приєдналися українці «як рівні з рівними, вільні з вільними». З особливою симпатією освітлює автор добу Хмельниччини, скрізь підчеркуючи боротьбу України: «за давні свої права й привілеї». В уста Полуботка вкладає він слова, що мов полумя провійшли тоді по цілій Україні: «коли за всяку кров пролиту на землі, впімнеться її рід, то яка помста буде за кров українського народу, пролиту, від крови гетьмана Наливайка до сьогодня, пролиту великими потоками тільки за те, що він шукав волі й кращого життя на своїй власній землі, й думав думками, вродженими всій людськости?».

Оповідаючи про насильства часів Бірона каже автор, що «колиб пальцем Господньої руки зрушити частину землі на тому місці, то з неї стрілилаб фонтаною людська кров, пролита рукою міністра»...

Лаючи москалів і взагалі негодуючи на політичних противників України, автор вміє звернутись з заслуженим докором до верхівки власного громадянства, що то «захоплена надією доробитися маєтків на рахунок нації, залишила її ждати божого спасення з неба»...

Так то «Історія Русів» — зібрала й сформувала думки, що панували серед тодішної української інтелігенції й видвигала ідеольогію української окремішности та права на самостійне культурно-національне й державно-політичне життя України. А хоч писана вона російською мовою, хоч під скалпелем сучасної історичної науки не в одному виявилася вона недосконалою, то як свого роду історичний памфлет має для нас «Історія Русів» виїмкове значіння.

«Любов до рідного краю, автономізм, демократизм, зненависть» до всякого поневолення, були прикметами цього блескучого, палко із захватом написаного памфлету. Серед українського громадянства будив він приспану думку про волю рідного краю, він перший виразно поставив ідею державности України, через голови нездарних зрадників та перекинчиків переніс її в пізніші часи. «Історія Русів» була немов пророкуванням про близьке національне відродження України й оправданням його нового письменства, з якого те відродження почалося» (С. Єфремов).

Григорій Сковорода

Імя самородного фільософа Григорія Сковороди (1722—1794) куди популярніше серед сучасного українського громадянства, аніж праця й творчість його життя. Й не диво. Вплив, що він його мав на сучасне собі громадянство, зясовувався не так у його творах, сьогодня вже важких до читання й перестарілих, як у самому житті,

в його живому слові й примірі. Ходючи по Україні в сірій свиті, на зразок якогось українського Сократа, був Сковорода для сучасників «мандрівною академією», джерелом знання й етичного підйому; його надхнення помітне на творах перших письменників відродженого українського письменства — Котляревського й Квітки. Вистане завважити, що саме на Слобідщині, де жив і навчав цей «старець» повстав перший на Україні університет, а головна сума пожертв на цю наукову установу поплила з рук «сковородинців», тобто тих, що їх Сковорода власним прикладом і живим словом навчив думати й прагнути знання. Сьогодні все те належить до історії й ми не всилі уявити собі справжньої ваги Сковороди для української культури.

Сковорода не тільки навчав живим словом; він багато писав. Але за його життя ніодин з його творів не попав до друку, а й по смерти переслідувала їх московська цензура «за думки противні св. Письму та образливі для чернецтва»... Та подібно, як «Історія Русів», вони кружляли по Україні в відписах, а читалися не тільки по панських домах, але й по селянських хатах. Його пісні й псальми виспівували лірники, його вірші переходили в усну словесність. Основою його фільософічного світогляду був клич «пізнай себе».— «Немає нічого важнішого, нічого більш корисного й величнього, як пізнати себе самого ... й вичувати в нашому попелі загребану іскру щастя». «Зерна всіх наук криються в душі людини» — навчав Сковорода. Ідеями внутрішнього щастя й самовдоволення зі сповнених наказів етичного світовідчування пройняті й усі фільософічні твори Сковороди, як «Наркиз або розмова про «пізнай себе», «Книга Асхань, про самопізнання», «Дружна розмова про душевний спокій», «Альфабет або буквар спокою», «Бій архангела Михаїла з сатаною», «Діяльог про старинний світ» і т. д. До них вертається Сковорода і в своїх літературних спробах, як «Харківські казки», «Вбогий жайворонок» або «Сад божеських пісень».

Сковорода не обмежувався єдино до проповідування особистого щастя, випливаючого з самопізнання й контемпляції. Він розумів вагу громадського життя й відчував звязок поміж особистим щастям і загальним. «Щасливий, хто звязав свій приватний обовязок з загальним». Цікаві теж його погляди на взаїновідносини «чорного» народу з панством, що якраз тоді відсунуте від політики, з тим більшою силою попускало вудила свойому рознузданю над безмовною селянською масою:

«Панська думка про те, будьто простий народ є чорний, здається мені смішна так само, як думка деяких фільософів, будьто земля є мертва. Якже це мертва мати може родити живих дітей? І якже це з утроби «чорного» народу вилонилися «білі» пани? Кажуть: простий народ спить — хай спить, сном сильним, богатирським. Алеж усякий сон є пробудний, а хто спить, це ще не мертвець, не труп. Коли виспиться, то проснеться, коли намріється то опритомніє і розхоробриться!» — наче пророчить Сковорода на передодні нашого відродження...

«Знання — писав Сковорода — не повинно обмежувати свого впливу на самих тільки жреців науки, що їдять і переїдаються, але повинно поширитися на весь народ, війти в нього й заясніти в душах усіх тих,

що мають право сказати: і я людина, й мені усе, що людське, не чуже»...

Як вихованець Могилянської Академії, Сковорода висловлював свої глибокі думки «мовою», що її тоді досконалили в академії, як щось краще й шляхотніше за народню. Навіть тоді, коли він був певний, що говорить чи пише «українським діялєктом», він насправді говорив і писав схолястичною мертвеччиною. Але його думки, одягнені в цю мертву шкаралущу, були живі й заплоднюючі. Вони кинули в відчужену від «чорного» народу й української нації аристократичну верхівку клич повороту до народу, до того «чорного», що вилонив з себе «білих панів».

«Світ ловив мене та не впіймав»; такі слова завіщав Сковорода виписати на своїому нагробнику. Справді, далекими від життєвої суєти були думки й ціле життя цього мандрівного «старця», але тим чистішими й більш переконливими були ідеали, що він їх сіяв в український чорнозем на провесні відродження. Без «Історії Русів» і без Сковороди це відродження булоб дуже, дуже загаялося.

На досвітках нової доби

Порівнюючи з тогочасним письменством европейського Заходу, українська література XVII—XVIII ст. була відсталою й доволі однобічною. Але в зустрічі з московським варварством того часу вся українська культура була високою, европейською культурою. Її впливу лякалися московські книжники, в ній бачили небезпеку для свого «благочестія» й тому старалися її нищити. Вже в Катехізісі Зизанія Тустановського (1626) бачили москалі «єрєсі» взяті «от волхвов еллинскіх і от ідолослужителей», тобто від грецьких письменників та фільософів. Чіпляючись до думок вони не залишали в спокою й мови наших тогочасних письменників. Її українська закраска дратувала їх і вони намагалися за всяку ціну її обмосковити, мовляв «когда будеть много язиков, то пойдеть смута по землі»... Колиж київську митрополію обєднано з московським патріярхатом, то кинуто заборону на всі богослужебні книги України (1690). Одні переправлювано на московський лад, а другі таки палено, як «єретичні». Помагали їм у цьому й самі українські книжники. Такий прим. ряний москвофіл Л. Баранович радить І. Галятовському забігати московської ласки й тому «інакше говорити і не шелягів, а копійок шукати»...

В 1720 р. вийшов з Петербурга указ з забороною друкування українських книг взагалі а церковних тільки по стислому узгідненню з московськими друками «даби нікакой розні і особаго нарєчія в ніх нє било». Рівночасно настановлено над українськими друками осібного «протектора», без якого одобрення не могла появитися в світ ніяка нова книга.

Не диво, що в таких умовах українське друкарство занепадає, все цінніше з тогочасного письменства ховається перед оком московського цензора в рукописних відписах. Вслід за друкарнями зникають школи а навіть оті мандрівні дяковчителі, що досі розсівали тьму невіжі й неграмотности. Навіть будування церков з трьома банями, заборонено указом царя Павла I з 1800 р. «Прибирання до рук» України, завершене, під політичним оглядом скасуванням Гетьманства й Запоріжської Січі, набірало чимраз дужчого розгону й у культурній ділянці.

Та саме в момент найпотужнішого ворожого засилля, на обрію українського письменства починають «зорі світ заповідати».

XXXII. ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО XVI—XVIII СТ.

Ренесансове будівництво і різьба на Україні

Ініціятиву й провід у розвитку р е н е с а н с о в о г о мистецтва України обіймає Л ь в і в. Жахлива пожежа, що в 1527 р. перемінила столицю Галицької Волости в румовища, дала товчок до її відбудови в пануючому тоді на півдні й заході Европи, новому стилю: з попелища середньовічного, готицького Львова, виріс, у другій половині XVI ст. новий Львів, р е н е с а н с о в и й. Сил для його відбудови доставила тим разом І т а л і я, що пробуджена до нового життя й творчости, вже від 1500 р. була найбільшим «експортером культурно-мистецьких цінностей» на тогочасну Европу. Італійські архітекти, різьбарі й малярі, головнож уроженці тесинського кантону Швайцарії, Льомбардії, Феррари, Больонії та Риму, напливають тоді на Україну цілими гуртами, вступають у місцеві цехи й приймають не тільки місцеві «пришинки», але втілюють у своє мистецтво питоменности місцевої культури. Тимто так важко погодитися невтаємниченому з фактом, що всі ті Прихильні, Щасливі, Нескорі, Красовські й Капіноси, це ніякі українці з уродження, а справжні, хоча й акліматизовані, італійці. Українськими були їх цехові прізвища («пришинки»), українським ставало подекуди й само мистецтво тих синів соняшної Італії.

Свою мандрівку по цьому боці Альп почали італійські мистці з Угорщини й Польщі, де вже в 1510 р. фльорентійський архітект Франческо делля Льоре будує величаву «Жигмонтівську» каплицю на краківському Вавелі. Зявившися в першій половині XVI ст. у Львові, ті італійські будівничі розходяться відтіля скрізь по Галичині (Жовква, Старе Село, Перемишль, Глибока, Старий Самбір, Поморяни, Бережани, Тернопіль, Єзупіль), Волині (Луцьк, Острог) та Подніпрівю. Працюють для всіх «націй» і віроісповідань нашого краю, алеж, коли в католицьких будівлях обмежуються тільки до пересаджування стилевих форм італійського ренесансу на сирий грунт, то в українських будівлях з великою увагою використовують і модифікують питомености нашої мистецької культури. Помітно це особливо на комплєксі ренесансових будівель Успенського Брацтва у Львові.

Одним з перших італійців, що започаткували життя нового стилю у Львові, був П е т р о І т а л і є ц ь з Л ю г а н о, що його імя, з титулом «королівського архітекта» зустрічаємо в міських актах Львова

вже з 1543 р. Він то був творцем скінченої в 1559 р., але вже в 1576 р. спаленої церкви Успення, попередниці теперішньої. Мініятурне зображення тієї будівлі, що мала поліхромоване нутро, а зверха була виложена поливяною цеглою, збереглося на печатці Брацтва з 1591 р. Була це трьохбанна церква з характеристичною для ренесансового будівництва «аттикою» чи балюстрадою, з ренесансовим порталем та вікнами. Характеристичні є два відпірники (контрфорси), що або полишилися як залишок готицького будівництва, або були збудовані ради конструктивної конечности. Дослідник львівської культури Лотур зіньскі зве її «твором найвисшої міри, якої вимагається від архитектури».

Другим з черги італійських архитектів, що працювали над будівництвом українського Львова, був Петро Красовський, що прийшов з Тесину й прийняв львівське громадянство в 1567 р. Його прізвище звязане з двома найкращими будівлями ренесансового Львова — дзвіницею Успенської церкви й Трьохсвятительською каплицею.

Ще в 1564 р. почали будувати при первісній Успенській церкві вежу-дзвіницю, на яку львівський патрицій Давид Тома Русин пожертвував 3.500 золотих. В 1568 р. довів її вже до третього поверха будівничий Фелікс Трубач, але не вдоволив своєю роботою замовника, що віддав її до викінчення Петрові Красовському. Перемина на становищі будівничого була конечна, але прийшла запізно й не зарадила катастрофі. Правда, в 1569 р. завішено на вежі дзвін «Олександер», але вже на другий рік вежа завалилася. Давид Тома, побачавши твір свого життя в румовищах, помер з одчаю.

Переємником його ідеї став черговий львівський патрицій Константин Корнякт; він дав кошти на нову вежу, що збудована в 1572—1578 роках, збереглася до нині, під іменем «Корняктівської».

Будував вежу архітект Петро з Барбони, що поруч Павла Домінічі Римлянина, був найвизначнішим будівничим ренесансового Львова. Походив з падуанської округи Венецької республики, а на львівському грунті зявився в 60-их рр. XVI ст. На спілку з Павлом Римлянином будував аркадне підсіння вірменського собору та фонтан Томи Альбертія. Помер у Львові в 1588 р. у власному домі при Краківській вулиці, залишаючи по собі кромі двох найкращих будівель у Львові (вежі й палати Корнякта) двох своїх учнів — згаданого вже Павла Римлянина та Амброзія Прихильного.

Корняктівську вежу признали знавці за найкращу з веж на всьому північно-східньому просторі Европи. Правда, вона не збереглася до нас у первісному вигляді. Зразу вона була низша, без пізніше добудованого горішнього поверха й тому більш міцна й присадиста. На малій брацькій печатці з 1561 р. бачимо її двоповерхою з «піраміді подібним» перекриттям, як його очеркнув львівський хроніст Зіморович. Та вже перша направа вежі після пожежі в 1616 р. змінила її шатрове перекриття на ступінчасте, типове для української, деревляної архітектури. Піддержувана тимчасовими поправками пошкоджень по чергових пожежах і воєнних «турбаціях», залишилася Корняктівська вежа без

сутєвих змін до 1695 р., в якому збудовано третій, цегляний поверх на камяному масиві вежі й перекрито його бароковим шеломом з «гльоріетою». Надбудову виведено після «абрису» Петра Бебера, надворного архітекта короля Собіського. Надбудова Бебера придала Корняктівській вежі надзвичайної струнκости й легкости. Первісна монументально-масивна башта, що в рівній мірі служила для окраси, як і оборони міста, дістала своє естетичне завершення саме в пору, коли середньовічна система львівських укріплень втратила вже практичне примінення.

Корняктівська вежа, заложена на квадраті (5×16 м^2), підіймається своїм хрестом до висоти 65,52 м, поділена на чотири (первісно три) нерівні кондигнації. Чотири її стіни розбиті пілястрами й глухою аркатурою на три повисні пасма, знаменито сповняють своє конструктивне й декоративне завдання. З розмірно невисокого поземеля, завінчаного масивним окапом, виростає середуща, найвища, кондигнація. Її пілястри вусчі від поземельних, а струнκі ніші поміж ними уріжномані трьома парами вікон. Окап тої кондигнації ще досить масивний, опертий на ритмічно виступаючих «кронштайнах» двигає третю кондигнацію, невисоку, але найлегчу з усіх попередніх — ширина пілястрів тут помітно уступає ширині глухих вглиблень, пробитих у низу просторими вікнами-голосниками. Вінчальний окап вже зівсім легкий, оживлений здрібнілою декорацією «кронштайнів». Усі кондигнації витримані в характері йонського стилю, в його ренесансовій модифікації, створеній на грунті Венеції. «Ритмічний вислів і гармонія форм чисто ренесансового, упорядкованого думання, найшли в Корняктівській вежі найкраще втілення й, можна сказати, найвисше досягнення. Після цієї будови ніякий інший архітектурний твір ренесансового Львова не може похвалитися такою чистотою й вишуканою простотою форми». (В. Січинський.)

Петрові з Барбони приписують історики й другий архитвір ренесансового будівництва у Львові, що ним є Корняктівська палата в ринку. Будову палати закінчено в 1590 р., але з часів її пізнішого власника, короля Собіського, походить її барокова аттика, увінчана семи постаттями лицарів і акротеріями, в виді повязаних дельфінів.

Характеристикою Корняктівської палати є її незвичайно гарно розчленована й декорована чолова фасада. Тло фасади орнаментоване гладженою «рустикою», характеристичною для будівель зрілого ренесансу.

Пишний порталь, обрамований коринтійськими кольонами на високих постументах й подвійним архітравом, орнаментований характеристичними для Львова львиними й людськими маскаронами, головками серафимів та квітяними фестонами, не поміщений він у центрі фасади: доказ того, що палата повстала на підмурівці двох міщанських домів, по три вікна кожен. Поверх цілого поземелля лежить балькон, спертий на камяних консолях, розділюючи доволі різко монументальний партер, від оживлених вікнами горішніх поверхів. Вікна ті прямокутні, обрамовані широко профільованими лиштвами й перекриті трьохкутніми причілками, спертими на коринтійських консолях. Ви-

сока, теж рустикована аттика, розбита семи каріятидами на шість піль, перекрита йонським архітравом й завершена різьбленою діядемою людських постатей і дельфінів, є, що найменче в своїй скульптурній декорації, пізнішого походження. Цілість фасади, як теж виразно тосканське, аркадне підсіння, що бігло колись довкола цілого подвіря палати, а до нас збереглося тільки частинно, свідчить про тосканське, а не венецьке походження правзорів нашого памятника. Напевне в його будові заважила спілка Петра з Барбони з своїм учнем Павлом Домінічі Римлянином, що засвоїв собі прийоми тосканського будівництва.

Тойто Павло Домінічі Римлянин, учень і спільник Петра з Барбони, що прийняв львівське громадянство в 1585 р., дня 2 березня 1591 р. заключив з Успенським Брацтвом умову про будову головної Успенської церкви. Зразу будував її сам, але в 1697 р. завалений іншими замовленнями, прибрав собі до помочі свого тестя Капіноса, а рік згодом ще й Амброзія Прихильного.

Автором плянів на церкву був, по даним «Хроніки» Д. Зубрицького, всеж таки Петро з Барбони ще в 1575 р., коли по спаленні церкви, збудованої Петром Італійцем, братцво почало заходитися над будовою нової. Павло Римлянин узяв на себе тільки обовязок виконання готових плянів, провід у будові й різьбарську декорацію церкви. Великий вплив на пляни й само їх переведення мала теж українська архітектурна традиція та Успенське Брацтво, що стануло на її сторожі. Тим теж і пояснюється те, що в декоративні форми італійського ренесансу прибрано тут суто українську, трьохдільну й трьохбанну конструкцію церкви.

Почата в 1591 р. щойно в 1612 р. була Успенська церква доведена до такого стану, що можна було в ній уставити тимчасовий вівтар. Але вже в 1616 р. страшна пожежа припинює роботу над церквою на цілих одинадцять літ. Закінчено будову щойно в 1630 р. Нова пожежа в 1779 р. знищила церкву й пошкодила вежу; з нагоди її відбудови змінено дещо форму її бань і перекриття. На рисунках церкви зперед тієї пожежі бачимо її крівлю більше сплощену, а три її бані — середня найбільша й бічні симетрично рівні, куди органічніше вязалися з корпусом церкви. Сьогодня ця гармонія поміж базилічно видовженою навою церкви й її трьохбанним перекриттям помітно порушена. Не була вона досконалою й у первісному стані — італійські її будівничі, неосвоєні з конструктивними законами української, церковної архітектури, з помітним трудом вивязалися тут з поставленого собі завдання.

Цю конструктивну різноголосицю нагороджує нам зате прекрасна декорація зовнішних стін церкви. Про декорацію поздовжньої стіни церкви, від Руської вулиці, сказав м. і. архітект Туліє:

«Та стіна, декорована в такий простий і скромний спосіб, поділом цілости на часть вінчаючу, з прегарним балькуванням і часть підпорну, створену стрункими пілястрами й розділюючими їх архівольтами, є просто досконалим твором мистецтва».

Прекрасний є дорійський фриз під балькуванням, уложений з тригліфів, плоско різьблених метоп і розет, що обігає цілий храм довкола,

фриз, що йому рівним не може похвалитися ніодин храм ренесансового Львова. Анальогічні декоративні мотиви стрічаємо тільки в Камянці Подільському та в жовківській «колегіяті».

Куди краще, аніж в Успенській церкві розвязано завдання получити українську, трьохбанну систему з ренесансовим корпусом будівлі в притуленій до Корняктівської вежі Трьохсвятительській каплиці.

Виконавцем її був Петро Красовський, відомий нам уже з будови первісної брацької дзвіниці, що заложена на поганих фундаментах, завалилася.

З сплощеної крівлі виростає три бані на гранчастих підбанниках, безсумнівно вяжеться пляном з своєю деревляною попередницею. Три, широкі поля її поздовжньої фасади обрамовує чотири подвійні (підкладні) пілястри з псевдо-коринтійськими капітелями, що підпирають орнаментоване балькування, з характеристичними розетами під плитою. Під балькуванням фриз з головок серафимів. Два крайні поля фасади виповнені широкими, луковими вікнами, середуще декорує портал, один з найкращих в ренесансовому ст. Львові. На невисоких постументах, украшених львиними маскаронами, підіймаються дві полукольони, оплетені виноградною лозою. Капітелі кольон псевдо-коринтійські, підтримують на інтересних абаках, сильно профільоване балькування. Луки вікон і дверий зіпнуті характеристичними для ренесансової декорації «ключами».

З сплощеної крівлі виростає три бані на гранчастих підбанниках, украшених чарівними полукольонками, спертими на консолях. Подібні ліхтарні й маківки завершують цілість.

«В пропорціях сама каплиця, поля, на які її зовні поділено, три бані над нею вряд, все це разом творить одну цілість, просякнуту українським духом і тою особливою українською інтімністю, яка стала намічатися в українському мистецтві ще в попередню добу. Можна сказати, що ця каплиця є не тільки найбільш надхненим твором українського ренесансу, а взагалі одним з найкращих удосконалених творів церковного ренесансу на північ від Альп». (Д. Антонович.)

Поза Львовом позначився ренесансовий стиль в українській архітектурі Луцька (Брацька церква), Острога (замкова церква й ренесансові подробиці башт), Володимира Волинського (владича палата) та поменчих міст і сіл (Залуже) західньо-української території. На Подніпрівя поширився ренесанс щойно в XVII ст. в своїй уже бароковій модифікації, та поки не оформився в стиль «українського барока» не виходив з пеленок провінціонализму.

Характеристичною для того типу його памятників є «Богданова церква» в Суботові, збудована в половині XVII ст. Збережена до нас з помітними перемінами, суботівська церква може послужити зразком переходового типу поміж ренесансом і бароком в їх провінціональній інтерпретації. Заложена на базилічному пляні з вівтарем у полукруглій апсиді, покрита кошиковим склепінням, опертим на двох стовбах, має характеристичну для тогочасних будівель Франції, Бельгії й Німеччини фасаду з трьохкутним причілком-фронтоном. Масивність

стін, примітивність конструкції при незгармонізованні декоративних елементів, зраджує тут будівничого дуже поверховно обізнаного з новою будівляною технікою й стилевими ідеалами тогочасної Европи.

Ренесансово-бароковою була напевно гетьманська палата в Суботові, що по ній збереглися до нас ледви помітні сліди та доволі белєтристичний опис П. Куліша, який бачив ще її румовища в 40-их рр. м. ст. Коли вірити Кулішеві, то репрезентативна, великопанська помпа єдналася тут з ужитковими й фортечними вимогами того бурхливого часу. Перед палатою був водограй з басеном, опертим на чотирьох львах, а кожен з них мав у роті срібне кільце, що до нього приїзші привязували коні. Вікна палати були невеличкі, з полукруглими арками, мали камяні лутки та дубові рами. З надвору пишалися над вікнами плоскорізьби з батальними сценами. Стіни були підперті дужими, камяними контрфорсами. Від півночі притикала до будинку струнка, гостроверха й зубчата башта. Вікна башти були вузькі й служили за стрільниці. Мало не третину чолової фасади будинку займав рундук, спертий на дванацяти кольонах і завершений вигинчастим фронтом. Трьохкутне поле фронту було виповнене плоскорізьбою. Палата була партерова, прикрита характеристичною для того часу переломаною кришею, з підстрішками.

На загал стиль українського ренесансу, модифікований витвореними на півночі відмінами, як теж українськими мистецькими традиціями й естетичними вимогами його українських покровителів, розвинувся на Західній Україні дуже високо, залишаючи по собі такий архітвір, як комплєкс будівель «Волоської церкви», тобто Корняктівську вежу, Успенську церкву й Трьохсвятительську каплицю у Львові. Тутже залишив він цілу низку неукраїнських церков (каплиці Кампянів і Боімів, костел Бенедиктинок і і.) та світських будинків («Чорна камяниця» в ринку), що з Корняктівською палатою на чолі, оформлюють мистецьке обличчя старого Львова. Розвиток того стилю, започаткований в нас італійськими, але акліматизованими архітектами, в першій половині XVII ст., не кінчиться з моментом, коли в Европі, а згодом і в нас, прийшов ренесансові на зміну барок. Подібно, як колись візантійські, романські й готицькі, так тепер ренесансові мотиви проникають у мистецький грунт і живуть ще довго-довго в архітектурі провінції, щоби в XIX ст. вибуяти вже штучним цвітом «неоренесансу». В зустрічі з питоменностями місцевої архітектури творять теж ренесансові елєменти цікаві й повчаючі новотвори, характеристичні так для культури нашого краю, як і для заплоднюючої сили самого стилю.

Подібно, як пишні церковні будівлі ренесансової доби будувалися в нас італійськими архітектами, так теж памятники тогочасної, монументальної різьби не вийшли зпід долота українських різьбарів. В країні, що хоч і не переривала звязків з західньою Европою, але щиро й віддано трималася канонів східньої церкви, різьба, головнож фігуральна, розвивалася з трудом. Обмежуючись до плоскої орнаментики й іконописно трактованих плоскорізів в попередніх сторіччях, вона не могла видати з себе таких досконалих творів ренесансового часу, що всетаки збереглися на наших землях. Чужим імпортом мусіла тоді вдоволятися близша до Европи Польща, чужинецькими руками творилося усе, що кращого і репрезентативнішого з тої ділянки образотворчости збереглося на наших землях.

В добу ренесансу поширилася в нас, під впливом Польщі, мода на пишні мраморні намогильники. Різьбили їх італійські та німецькі мистці, на замовлення магнатів та шляхти. Найраньшим і найпишнішим є без сумніву нагробник князя Острожського, збудований в рік по його смерти (1534 р.) в Великій церкві Києво-Печерської Лаври. В центрі намогильника бачимо домовину з чорного мрамору, а на ній постать лицаря в панцирі. На голові в бородатого лицаря княжа мітра, на грудях, золочені колись, ланцюги; повернутий в три четверті до глядача, ліктем правої руки сперся лицар на домовині, лівру руку, в якій була колись булава, пустив вільно по тілі; права нога лежить вільно зігнута, ліва піднята в коліні. Домовина разом з постаттю сонного лицаря сперта на трьох львах, звернених головами в три сторони. На домовині кириличний напис, мовляв тут спочив «Константин, син Івана, князь Острожський, гетьман Великого Князівства Литовського, обороною східньої віри й хоробрістю в боях прославлений».

Центральна частина намогильника, відповідає своїм ренесансовим стилем часові, в якому повстала. Такою бачили її подорожники XVII ст.— після пожежі Лаври в 1716 р. доповнено намогильник пишним баровим обрамуванням, з складною композицією кольон, бальдахіну й занавіси, підтримуваної двома ангеликами, та арматурою. Таким чином маємо в київському намогильнику князя Константина І. Острожського мистецький памятник двох стилевих епох, а разом з тим твір двох чи більше різьбарів західньо-европейського походження й культури.

Пізнішим від київського й хоч у своїй основі ренесансовим, але з деяким бароковим налетом у композиції причілка є намогильник Ванка Лагодовського в Уневі, з 1573 р. Згідно з написом, його «дала справити на памятку малжонка своєго, уроженая Сеня Лагодовска». Сонний лицар в панцирі, уложений тут подібно, як на київському нагробнику, хоча й з відмінами. Правою рукою підпер голову, наче дрімає, ноги схрестив одна на другій. Обрамування видержане в строгості йонського стилю й тільки хвилясті волюти причілка вносять певний, бароковий неспокій в цілість композиції. В порівнянні з київським, цілість виконана більш плоско.

З інших памятників того часу і типу слід згадати плоскорізну плиту-нагробник Катерини Рамултової, виконаний львівським майстром Севастіяном Чешеком для дрогобицької «фари» в 1572 р., бронзову плиту Миколи Гербурта, виконану для латинської катедри у Львові нірнберським різьбарем-відливником Пакрацом Лябенвольфом, мраморні нагробники-саркофаги ктиторів львівського костела Домініканів і вкінці подібні до них нагробники Сенявських, збережені в каплиці бережанського замку.

З декоративної різьби ренесансової доби згадаємо, поруч цілої низки порталів, вікон, міжвіконних стовпів по патриціївських домах Львова й галицької провінції, ще знаменито скомпонований

чілок порталю катедри в Крилосі, та одинокий в своїм роді орнаментально-фігуральний фриз, вінчаючий зовнішні стіни Успенської церкви у Львові.

«Скомпонований по клясичним зразкам із тригліфів і метоп, має на метопах, у високому релєфі, або орнаментальні розети, або ставропігіяльний хрест, або цілі сцени, як Благовіщення, Стрітення, Авраама з Ісааком і т. п. В той час, як розети опрацьовано дуже виборно, сцени з людськими постаттями більш примітивні, хоча їх скомпоновано й розміщено в квадратах метопів здебільша дуже вміло і влучно». (Д. Антонович).

Впоряд з декоративним і ужитковим відливництвом, репрезентованим у нас здебільша майстрами німецького походження, цвите у нас в ті часи декоративна різьба в дереві («сницерство»), що найкраще виявила себе в буйному розвитку іконостасів. З невисокої перегороди, розмежовуючої пресбітерію від решти храму призначеної для вірних, вже в XVI ст. вони розрослися до цілих картинних галєрій, обєднаних складною архітектонікою роскішно різьбленого обрамування. Тут-то подають собі дружню руку — архітектура, різьба й малярство, щоби спільним зусиллям досягти архитворів, збережених до нас з чергового сторіччя.

Европеїзація форм українського малярства XVI—XVII ст. пішла трохи відмінними дорогами від тих, якими пішло поширення ренесансового стилю в архітектурі церков і різьбі намогильників. Ренесансова архітектура, що прийшла до нас разом з своїми творцями й виконавцями, блиснула на румовищах до грунту спаленого Львова. Також різьба намогильників зявилася як вицвіт меценатства магнатів, що своїми уподобаннями були звязані більше з західньо-европейською, стисліше польською культурою, аніж місцевою, українською з її старими візантійськими, традиціями. Тимто памятники ренесансового будівництва, а ще в більшій мірі ренесансові намогильники, залишилися чуженицями серед свого нового окруження, незвязані з грунтом, незрозумілі й неоцінені. Інакше йшли справи в ділянці малярства. Західньо-европейські, головнож німецькі, голяндські та італійські новини, вдомашнюються в українському малярстві XVI ст. постепенно й тому поволи але органічно зростаються з українським грунтом. Не треба забувати й того, що українське малярство того часу, рідко ще виходило поза межі церковного обиходу й релігійного культу, а там удержувалися ще в силі особливі догматично-канонічні вимоги й ідеї коли не ворожі, то байдужі естетично-мистецьким. Шабльон іконописного «подлинника» залишав мало поля для індивідуальности мистця так само, як декоративно-графічні основи іконопису з трудом піддавалися ідеалам мальовничости й пластики, що їх несли з собою західньо-европейські культурні подуви. А всежтаки вже в іконописі XVI ст. бачимо непереможне змагання іконописців наблизитися до життя, коли ще не формою то змістом, у якому чимраз більше місця займає місцевий побут і етнографія, елєменти, що так сильно заважили на розвитку західньо-европейського, середньовічного малярства. За новими мотивами змісту приходять і нові елєменти стилю, поволі але послідовно вдомашнюється в нас і само малярське світовідчування, залишаючи в тіни досьогочасний схематизм і шабльон. «У всьому процесі української малярської творчости XVI ст. не спостерігається скоків, відкидання свого, для більше модного чужого, але навпаки, весь час українськими малярями керує велика вдумчивість, постепенний процес перетворювання чужого і зведення його до купи з кращими декоративними принціпами свого та введенням подробиць із сучасного життя». (Д. Антонович).

Характеристичною для цього переломового моменту нашого малярства картиною є м. і. Благовіщення житомирського музею, датоване 1579 р. й підписане, невідомим блище майстром Федушком із Самбора. Д. Антонович припускає, що той Федушко був добре ознайомлений з тогочасним малярством Італії, може навіть і сам побував у ній, алеж він, спертий на стару іконописну традицію України, не копіював італійських зразків, а тільки переносив з них у свою творчість ті елєменти мальовничости, що вміщувалися в рамцях добре ним засвоєної й глибоко зрозумілої декоративности.

Велику вагу в проникненні західньо-европейських впливів до українського малярства має організація цехів, з яких історія малярського цеху у Львові, дуже повчаюча.

Малярський цех у Львові

До кінця XVI ст. було у Львові так мало малярів, що вони без труду вміщувалися в спільному цеху з золотарями і циновниками («конвісарями»). Алеж львівському арцибіскупові Дмитрові Соліковському, що вславився своєю нетерпимістю супроти «схизматиків», тобто православних, забажалося зорганізувати осібний, малярський цех, щоб тим убити конкуренцію українських малярів, які виконували замовлення не тільки для своєї, але й для католицької клієнтелі. Вісьмох малярів-католиків — Шванковський, Галлюс, Шпанчик, Рудульт, Лєщинський та Гужинський, були основниками цеху, а його покровителями стали — арцибіскуп Соліковський, львівський магістрат, король Жигмонт III та папський нунцій Маляспіна. Всі вони засипали новоскладену установу своїми привілеями, ординаціями, наданнями й т. п. Очевидно й само повстання цеху як теж і особливша над ним опіка, як це не дивно, мали суто політичний, а не професійний характер.

Вже з першого привілею Дмитра Соліковського для цеху з 1596 р. довідуємося, що в той час було у Львові дуже багато добрих малярів-«схизматиків», що навіть мали свою організацію, але ані до неї ані до своїх майстерень не хотіли приймати католиків. Видно, що нащадки творців величавих ягайлонських поліхромій, не зважаючи на загальний, культурно-національний занепад українців у Польщі, на львівському грунті не визбулися свого передового становища в мистецтві. Вони-то, по словам названого привілею Дм. Соліковського «насміхалися над католиками, що оце твори, виконані їхніми руками, в костелах почитають і боготворять». Тому то організація львівського католицького цеху, почалася з громів арцибіскупа Соліковського, що просто-напросто заборонював виконувати малярське ремісло усім

«схизматикам». «Бо хтож не бачить,— писав у свому привілею Соліковський — що організації схизматиків підкопують устрій й псують послушенство супроти римського костела? Маючи те на оці, признаємо за негідне, щоби раби й упрямі (тобто «схизматики») користувалися тимиж свободами й полегчами що вільні, бо могло би здаватися, що через спільне пожиття й через уживання спільної з католиками свободи, утверджується їх у їхньому блуді»...

Такі то суто-політичні гасла лягли в основу цеху малярів-католиків у Львові. Але громи Соліковського ані не злякали українських малярів, ані не зробили католицьких майстрів талантливішими та не відібрали для них клієнтелі від українських малярів. Помітив це сам Соліковський, що в свому другому привілею для католицьких малярів, уже не виклинає й не вигонює українських малярів з цеху, але навпаки, запрошує вже їх до участи в ньому, тількиб вони «погамували трохи свою гордість»... Але й цей привілей не поміг католикам, ані не пошкодив «схизматикам». Малярський цех перестав фактично існувати майже безпосередно по своїх гучних-бучних хрестинах. Його члени розбіглися по світі, а єпископські привілеї й надання опинилися в... жидів у заставі. Щойно в 1661 р. викупив цехові пергаміни з заставу німець Кравз на те, щоби пізвати до суду українського маляря Севастіяна Корунку, братчика Успенської церкви, що, проти цехових заборон і привілеїв, поважився виконувати малярські замовлення для католицьких костелів. У висліді судової розправи відновлено цех, а дня 2 березня 1662 р. складено новий статут і згоду з виклинаними «схизматиками». Провід цеху спочив тепер у руках німця Кравза та українця Корунки, що їм придано «за субститута» вірменина Сахновича. По смерти С. Корунки в 1666 р. війшов до управи цеху український маляр Микола Петрахнович, але поза безупинними процесами з «партачами», тобто незорганізованими малярями, що свої твори «по ринку обносили», життя й праця цеху не позначилася назверх нічим замітнішим. Як більш паперова установа проклигав львівський малярський цех до кінця XVIII ст. Дня 4 падолиста 1780 р. зявилися у львівському ратуші всі, пробуваючі у Львові малярі, а між ними українець О. Білявський, що недавно вернув з римської академії мистецтв, і зажадали видачі цехових документів. Документи, в числі двацяти, видано й на цьому вриваються наші відомости про львівський цех.

Цікавішими аніж само життя цеху є його статути й вимоги, що їх вони ставили до кандидатів на членів цехової організації. Поза виповненням цілої низки формальностей, обовязував при принятті до цеху т. зв. «майстерштук».

Львівський цех вимагав від кандидата на члена — «майстерштуку» в виді «Розпяття з двома розбійниками й службою жидівською під хрестом згущеною і портрету чоловіка цілого, способу війни великої з таборами і шатрами, випадами й виступами, окопами після достатку й риштунку воєнного, або ловів на різного звіря зі сітями, хортами і заставами, з засідкою, збройою, як то є звичай на льва, медведя, вовка, кабана, зайця й т. п. кінно й піхотою»...

Вимоги були високі, а хоч на їх виповнення напевно дивилися

панове «цехмістри» крізь пальці, то вже вони самі вносили в малярство нашого краю цілу низку нових мотивів і завдань, що не могли залишитися без впливу на досьогочасну малярську продукцію.

Неменче важною для дальшого розвитку українського мистецтва була вимога цехового статуту щодо кількалітньої, закордонної практики адепта малярського куншту. Це вже була справді безпосередна дорога впливів західньо-европейського мистецтва на наше. А хоча приймемо за факт і те, що велитенська більшість українських малярів XVI ст. до цеху не належала й формально не була зобовязана ані до «майстерштуку», ані до поїздки за кордон, то фактичні вимоги професійної конкуренції примушували нецехових малярів, коли вже не перевищувати їх, то бодай не відставати від тогочасної «моди». В таких то умовах формувалися в XVI ст. творчі сили, що в XVII. дали справді велике малярство галицьких іконостасів.

Чим був та в яких суспільних умовах жив український мистець доби ренесансу, повчають нас щасливо збережені дані з життя співробітника нашого первопечатника Івана Федорова — Гриня Івановича. Титулований в актах «славетним», походив Гринь Іванович з Заблудова й був малярем, ритівником («форшнайдером») та різчиком друкарських черенок в одній особі. Малярства вчився в львівського маляря Лавриша Филиповича два роки, на кошт Івана Федорова. Разом з ним і для його видань працював в Острозі, Львові та Вильні. В 1582 р. Гринь Іванович покинув свого «пана й опікуна», втік до Вильна, де для друкарні бурмістра Кузьми Мамонича виконав дві сорти друкарських черенок. Але вже в лютім 1583 р. вернув до Львова, репросив Федорова й спеціяльною умовою зобовязався, за те що «будучи в опіці в пана Івана печатника, навчився за його коштом, накладом і пильним старанням малярства, столярства, форшнайдерства і на стали букв і других річий різання, також друкарства, й за так великі його добродійства не мав без волі його і поради ніде, ані ніякому панові, ані якомунебудь чоловікові черенок до друку робити, ані друкарнею заправляти»...

Майстром «на всі руки» був Гринь Іванович, такими теж були його сучасники не тільки в нас але й у цілій Европі.

Книжкова графіка

З Іваном Федоровом як первопечатником, та його співробітником Гринем Івановичем, входимо в нову добу нашого культурного життя, створену появою друкарства й книжкової графіки. До того часу виключно, а потім ще довго рівночасно з друкарством заспокоювалися наші культурно-освітні потреби рукописами та мініятурами, з яких найцікавіші памятники згадали ми вже в княжій та литовсько-українській добі. В добу ренесансу рукописна книга з своєю орнаментикою була розсадником і предвісником нового мистецького стилю, особливо спопуляризованого друкованою книгою.

До рукописів, що в великій мірі зважили на дальшому розвитку української мистецької культури належить у першу чергу славне Пересопницьке Євангеліє почате в 1556 р. в дворецькому ма-

настирі св. Трійці, а закінчене в 1561 р. у Пересопниці на Волині, Михайлом Васильовичем зі Сянока; було воно тою ластівкою, що звіщала весну відродження для закостенілого в канонічній условности українського малярства. Картини-мініятури цього рукопису ще традиційного, візантійського типу, але їх обрамування, як теж і вся орнаметика рукопису — суто ренесансові. Подібне явище бачимо в ритовині першої нашої друкованої книги в «Апостолі» Івана Федорова (1574 р.). Сам апостол Лука витриманий тут у традиційному, візантійському характері, але декоративна рямка довкола нього виконана вже по ренесансовим, в тому випадку, нірнберським зразкам.

Близько до Пересопницького Євангелія стоїть своїм стилевим характером «Загорівський Апостол». Незвичайно пишно й по мистецьки орнаментований, він вносить в нашу книжкову графіку мотиви стилізованого аканту, безкрилих ангеликів («путтів») й т. п. згармонізовані з традиційною «плетінкою».

Характеристичну незрівноваженість стилевих мотивів, виявляють, крім львівського «Апостола», й пізніші наші друковані видання, головнож Київо-Печерської Лаври, де «в парі з роскішними заставками, шрифтом і заголовними буквами, на яких одноріжці й кентаври нагадують зразки італійського ренесансу, находимо ритовини дуже простого замислу й невибагливого викінчення». Тематично звязується українська ритовина всеціло з церквою та її вимогами, а в перших роках XVII ст. раз тільки, в ритовинах до віршів «на погреб зацного рицаря Петра Сагайдачного» (1622) виходить поза рямці церковщини. Але й у тих вузьких рямцях, українська ритовина находить собі змогу давати фрагменти сучасного собі життя й побуту з його обстановою й культурою. Особливо цінними виявилися ті фрагменти для відтворення нашої тогочасної архітектури й костюмольогії. В противенстві до московського, український дереворит з своїми центрами у Львові й Києві став постійним помостом для культурно-мистецьких звязків України з рештою Европи. Українські ритівники, як тільки усвоїлися з матеріялом, переносять у свої твори не тільки мотиви західньоевропейської орнаментики, архітектури, обстанови й костюмів, але й копіюють цілі гравюри та картини таких мистців, як Дірер, Альдегравер, Рафаель та інші. Посередництво ритовини в розвитку й поширенню українського мистецтва доби барока, це одна з головних її заслуг для української культури взагалі.

Деревляне будівництво

Багата на дерево Україна стала батьківщиною одного з найдосконаліших і найоригінальніших деревляних будівництв усього світу. Розвиток його почався ще в сумерках праісторії нашої землі; заспокоюючи постійно назріваючі вимоги ужитковости та розвязуючи все нові питання конструкції й форми, досягло українське деревляне будівництво найвисшого рівня технічної досконалости й оригінальности форми.

Вже в княжу добу минулого України усталився основний тип нашого хатнього будівництва. В міру дальшого розвитку й при-

стосування до умов терену, цей стиль помітно зрізничкувався, творючи цілу низку регіональних зразків мешкальних будинків. Однозгідні в свойому практичному призначенню селянські хати України, виявляють доволі помітні різниці в подробицях конструкції, розподілу проcтірних мас і декорації. Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина, галицьке Підгіря, Поділля, Волинь, Полісся, Київщина, Чернигівщина, Полтавщина й Слобідщина, оце території українських земель, що з них кожна витворила окремий тип хатнього українського будівництва. На територіях багатих в деревляний будівельний матеріял переважає тип хати будованої «на зруб», тамже де дерево рідке й неприступне, панує тип хворостяної або «валькованої» мазанки, в якій дерево грає тільки ролю конструктивного кістяка (підвалини, стовпи, сволоки й крокви). Під оглядом розподілу простірних мас найбільше поширений тип трьохдільної хати — (сіни і по одній кімнаті по боках). З самим мешкальним будинком нерідко звязана й решта господарських забудовань (стайні, хліви, комори, шпіхлірі, стодоли), при чому найстаршим типом такого будівляного комплексу є гуцульський «оседок». Характеристичними для української Верховини є «колиби» і «стаї», тимчасові приміщення для пастухів чи дроворубів, без коминів, з найпростішою обстащення для пастухів чи дроворубів, без коминів, з найпростішою обстановою. До недавна ще дуже поширеним у нас був тип «курної» або «чорної» хати, без комина.

Високі, чотирьохспадні криші верховинських хат криті драницями, в решті краю соломою а то й очеретом. На Поділлю стріхи високі з «острішками» й ступінчастими випусками «оклепків», на Полтавщині стріхи гладкі й плоскіші від подільських. Поза лісовою смугою краю, де рублені хати залишаються немазані, в решті краю хати мазані в середині й знадвору, а на Поділлю навіть узористо розмальовані. Найбільше уваги будівничих українських хат притягує форма криш, дверий та вікон. Верховинські хати бувають з рундуками на стовпах, подільські з характеристичними «призьбами». В центральній смузі України устaлився тип шостикутного обрамування вікон та дверий, що перейшов у церковне будівництво.

З сільського хатнього будівництва взяло свій початок і міське та поміщицьке деревляне будівництво. По ньому залишилося куди менше зразків аніж по сільському, а при тому на ньому куди помітніші посторонні впливи. Особливо характеристичні для міського будівництва ганки, й підсіння на кольонах, підстрішки, ломані дахи й фронтові причілки («фаціяти»). В Галичині зберігалися ще донедавна останки цього будівництва в Коломийщині (Яблонів, Гвоздець, Печеніжин), Надвірнянщині (Делятин) в Жидачівщині (Розділ) та особливо архаїчні типи того будівництва в Равщині (Потелич). Дуже цікаві своєю ускладненою архітектурою бувають старі заїздні доми (коршми) по місточках Галичини, Поділля та Волині. З конструктивно декоративних залишків цього будівництва створено в 1854 р. славний своєю стилевістю поміщицький будинок Галагана в Лебединцях на Полтавщині.

В старовину, в українському будівництві — мешкальному, фортечному й церковному, переважало дерево. Памятників з часів раньших за XVII ст. у нас по тому будівництві не залишилося, але збереглися його конструктивні та декоративні форми. Так приміром тип наших

фортечних башт зацілів у формі сучасних церковних дзвіниць. Риси їх фортечного характеру збереглися в Карпатах, на Бойківщині, та на Волині й Поліссю. Подібно як і хатнє, так і церковне будівництво, при основній однородности, виявляє цілу низку регіональних відмін з більше або менше помітними впливами стилів світової архітектури. Під оглядом поземного пляну й елєвації переважають у нас трьохзрубні церкви, рідше попадають пятизрубні будовані під впливом візантійського будівництва. Найбільше поширений цей тип на Гуцульщині. На Подніпрівю ішла еволюція форм деревляних церков по лінії безупинного поширювання простору, від однобанної трьохзрубної аж до девятибанної конструкції церкви, поза якою вже дальший розвиток виявився неможливим. Характеристикою церков Подніпрівя, головнож його степової смуги, є нестримний лет церковної конструкції в гору.

Хоча найстарші деревляні церкви, що збереглися в Галичині (Потелич 1583, Улюч 1609 р.) та на Волині (Ковель) не сягають датою свого повстання поза кінець XVI ст., то в них збереглися основні риси стилю й конструкції з куди раньших часів. Напевне вже в середньовіччю усталився в нас тип трьохзрубних, одно- та трьохбанних церков, що позначився своїм впливом і на камяному будівництві (мурованні церкви в — Залужу б. Збаража, в Риботицькій Посаді, Успенська церква та Трьохсвятительська каплиця у Львові й і.).

Найстаршою формою перекриття церковних зрубів була шатрова, що її дехто виводить з островерхого перекриття романо-готицьких будівель, але поруч неї існує тип полукруглої бані, що міг бути запозичений так добре з візантійської як і ренесансової архітектури, й нарешті дуже поширена вигинчаста, барокова форма бані. До особливого майстерства й помисловости дійшли будівничі наших деревляних церков у виводженні ступінчастих, кількаповерхових веж, особливо характеристичних для Бойківщини. «Гомін сокир, що будували церкви, не затихав ніколи на цілому просторі українських земель, а з ним не переривалася й архитектонічна робота, що модифікувала старі типи деревляних церков — відповідно до смаку будівничих чи фундаторів, відповідно до місцевих вимог, чи обставин, відповідно до нових течій в камяному чи деревляному будівництві. Відти ця незвичайна різнородність, що її бачимо в збережених до наших часів церквах XVII — XVIII ст.» (М. Грушевський).

«Безперечно, деревляне будівництво, як і все мистецтво України, постійно розвивалося, постійно міняло свої форми, як це й мусіло бути в европейського народу, але кожен стиль проймало своєю національною традицією, що справді кладе яскравий відпечаток національної риси на кожну українську деревляну церкву, в якомуб стилі її й не збудовано» (Д. Антонович).

Вихідною ідеєю українського деревляного будівництва є його конструктивність, якій підпорядковані елєменти форми й декорації. Розподілові простірних мас української церкви відповідає зовнішна форма її зрубів так само, як нестримний лет церковних верхів у гору однако читко проведений в зовнішних як і внутрішніх формах будівлі. Вишукана простота й доцільність, при незвичайному почуттю

міри в декорації, оце найбільш істотні риси самобутности нашої деревляної архітектури.

Найстарші типи деревляних церков, з виразними познаками впливу готицької архітектури збереглися на Лемківщині та західньому Закарпаттю. Вони, як більшість деревляних церков — трьохдільні. До прямокутного корпусу головної нави, притикає від сходу невеличка многокутна апсида, а від заходу бабинець з дзвіницею. Крівлі лемківських і західньо-закарпатських церков, шатрові, закінчені бароковими «ліхтарями» з маківками. Центральна частина переважає над цілістю простором тоді, як дзвіниця від чола здіймається найвисше з усіх трьох церковних зрубів.

Характеристичною для церков Бойківщини є незвичайно гармонійна ступінчатість їх трьох зрубів, що з них центральний найвисший, а два другі низші, але здебільша симетрично собі рівні. Деколи баня над пресбітерією буває низша від чолової, над бабинцем.

Шатрове покриття лемківських та бойківських церков, уступає на Підгірю й Поділлю, полукруглим а відтак вигинчастим баням; зразком найстаршого типу такого перекриття є церква в Бакоті над Дністром. Про її полукруглу баню на восьмигранному підбаннику висловився проф. Д. Антонович, що вона «в мініятурній, деревляній будівлі здійснює той сам архітектурний прінціп, що й велетенська баня фльорентійського собору».

Бароковою відміною круглих бань є вигинчасті, з перехватом при насаді. До старших зразків належать — однобанна церква в Ковлі на Волині та незрівняна в своїй загальній композиції св. Юрська церква в Дрогобичі.

Найбільш поширеним типом церков був у нас трьохзрубний, однобанний; рідшими бували пятизрубні церкви. На Гуцульщині й трьохбанні; вони здебільша однобанні, на долах трьох- і пятибанні.

Дуже характеристичним, як з конструктивного так і декоративного боку елєментом деревляних церков є т. зв. опасання, тобто підстрішки, що обігають поземелля церкви довкола. Вони або сперті на висунутих з церковного масиву бальках («крокштинах») або на стовпах. Тоді творять вони дуже мальовничі галєрійки, що в більших церквах (Дрогобич, Туре, Розділ), бувають двоповерхі.

Нарізно від церков ставилися в нас дзвіниці, що в їхній конструкції й зовнішних формах зациліла до нас традиція стародавніх, оборонних башт. На думку дослідника нашого деревляного будівництва — В. Січинського, усталення закінченого типу дзвіниць припадає в нас на добу куди раньшу від усталення типу одно- й трьохбанних церков. Українська дзвіниця виводить свій родовід від оборонного, замкового будівництва, що цвіло на Україні ще в дохристіянську добу, з помітною перевагою романського впливу, через що впливи пізніших стилів — готики, ренесансу, барока, відбивалися на наших дзвіницях ледви помітно, обмежуючись тільки до прикрас, форм перекриття та подробиць. Звичайно, збережені до нас дзвіниці є старші від сусідуючих з ними церков і дуже часто не мають близшого звязку з їх конструкцією й архітектонікою. Форми дзвіниць міняються куди повільніше від форм церков, притримуючись свого архаїчного стилю й

оборонного призначення. Але подібно як церкви так дзвіниці, при своїй сутєвій однородности, виявляють неперебрану різноманітність відмін.

«Марно булоби шукати якихсь усталених пропорцій і канонів у всіх тих архітектурних композиціях. Мистець майстер, в кожному випадку давав своєрідний, самобутній твір, вкладаючи в нього с в о є розуміння, свій мистецький вислів, свою ритміку, незвязану з загально обовязуючими приписами гармонії й краси» (В. Січинський). Техніка теслярського ремесла доходить у церковному будівництві до вершин мистецтва, на яких, використання природи й опірности будівляного матеріялу, сплітаються з естетичними досягненнями в гармонійну цілість.

В. Залозецький, що присвятив нашому деревляному будівництву багато уваги, вважає його живим запереченням погляду, начебто творами м о н у м е н т а л ь н о ї архітектури могли бути тільки будівлі, виведені з тривкого матеріялу. Якраз наше деревляне будівництво, при всій скороминучости свого матеріялу й деколи мініятурних розмірах, в своїй конструкції й зовнішньому оформленні має суто монументальний характер. Під тим оглядом ні в чому не дорівнює йому славне скандинавське будівництво. Позатим ніде в Европі не стрічаємося з явищем, що його можнаб було прирівняти до української деревляної архітектури. Українським деревляним церквам можнаб підшукати пари хіба в індійських, деревляних пагодах, що своєю монументальністю дорівнюють романським та готицьким соборам. Очевидно, про якийнебудь, генетичний звязок українського, деревляного будівництва з індійським, не може бути й мови. Виключають таке припущення хочби тільки конструктивні заложення обох архітектур. Взагалі українське деревляне будівництво, при всій своїй відзивчивости на впливи посторонніх стилів є споконвічним надбанням збірного генія українського народу й як оригінальна вітка його творчости запевнює йому тривке місце в єрархії народів культурного світа.

«Козацький барок»

Ренесансове будівництво Львова може послужити зразком співжиття двох, споріднених, але під суттєвим оглядом ріжних культур — української й польської. Ті самі італійські будівничі, які працювали рівночасно для польсько-католицького й українсько-православного Львова, залишили по собі низку архітектурних памятників, яких навіть невправне око не буде утотожнювати з собою. Комплєкс будівель Успенської церкви й латинські костели Львова, це два окремі світи, що при однородних познаках стилю, пройняті відмінними ідеями.

А коли таке, відрадне для нашої самобутности, явище помічуємо на території західньо-українських земель, що так довго, незмінно й тісно були звязані з польською віткою західньо-европейської культури, то щож говорити про землі Придніпрянської України, якої звязок з польською державністю і польською культурою був такий нестійкий, часами тільки номінальний а то й зівсім ніякий. Колиж додамо до того безперервну живучість старих східних, не тільки візантійських традицій, що були заєдно основним тлом сприймання для всіх посторонніх впливів, то матимемо картину цього культурно-естетичного наставлення, яке утворювало сприятливі умови для самобутньої мистецької творчости.

Одним з великих моментів інтензивности культурно-національного життя України, була створена Хмельницьким доба політичної незалежности України.

На заході Европи родилися й відживали свій вік усе нові архітектурні стилі, що посередно й безпосередно впливали на мистецьку культуру Польщі, Московщини й України. Але тоді, як Польща приймала нові стилеві форми у їх незміненій, західньо-европейській редакції, а Московщина покривала свою відсталість неорганічним чужинецьким налетом, то Україна приймала в свій обиход тільки ті форми і в т а к о м у їх пристосуванні, яке не противилося старим, вдомашненим традиціям і високо розвинутому почуттю її культурної самобутности. Тільки в той спосіб міг зродитися і виявити себе в цілій низці памятників стиль, прозваний «українським» а нерідко «к о з а ц ь к и м б а р о к о м».

Дорогою через Польщу та католицькі чернечі чини, прийшов на Україну, як один з засобів католицької пропаганди, с т и л ь б а р о к у. Вже в перших роках XVII ст. будує князь Януш Заславський бернардинський манастир і костел в З а с л а в ю, в 1610 р. повстає єзуїтський манастир і колєгія в В и н н и ц і, а в 30-их рр. XVII ст. будують Домініканський костел і латинську катедру в самому К и є в і. Були це перші на Україні ластівки західньо-европейського барока в його римському оформленні. Вслід за ними покривається ледви не вся Україна аж по Чернигів та Новгород-Сіверськ мережею католицьких манастирів та костелів, будованих польською або спольщеною шляхтою, що в парі з ідеалами католицтва й польонізації несе на український схід нові архитектонічні форми та ідеї.

Напір католицизму, не міг не викликати відпору з боку загроженого в свому існуванні православя і тих громадських чинників, які утотожнювали з ним загрожені позиції української національности. Клич боротьби «за права віри і нації руської», кинутий в XVI ст. членами Успенського Брацтва у Львові, відбився широким відгомоном по всій Україні, а в першу чергу в «матері городів українських» — Києві. Його міщанство, підсилюване білим і чорним духовенством, оперте на зростаючій мілітарній силі Козаччини, прийшло до переконання, що найбільш переконуючою відповіддю на католицький натиск буде навязання порваних традицій поміж сучасністю а великим і славним минулим. Румовищами будівничої творчости великокняжих часів була засіяна вся Україна, а в першу чергу Київ і власне в їх повазі і святости рішило шукати рятунку загрожене українство. В парі з оживленням літературного (головно полемічно-богословського) руху починається упрямий і послідовний будівельний рух, що в першу чергу пішов у напрямі р е с т а в р а ц і ї памятників церковного будівництва княжої доби. Рух цей, подиктований життям і вимогами сучасности, мусів, з природи річи озброїтися в технічні засоби і форми католицького будівництва. Проти католицького бароку треба було

утворити український барок, по змозі дорівнюючий своєю зверхньою пишнотою католицькому, але в своїй істоті опертий на староукраїнських архітектурних традиціях. Приходило це тим легше, що нове стилеве оформлення доводилося надавати останкам старих памятників, які зберегли в своїй основі стару українсько-візантійську конструкцію й обусловлений культом розподіл простірних мас.

Ролю реставраторів старовини, а разом з тим, розсадників нового архітектурного оформлення, переняли на себе в першу чергу чужинні архітекти — німці та італійці, над якими, подібно як це було в ренесансовому Львові, поставлено сторожів місцевих традицій і упобань в особах замовників з кол українського духовенства й міщанства. Чужинецьким архітектам, що працювали в Польщі не ставлено ніяких особливих умов пристосування нових форм до потреб культу і вимог традиції, але на Україні було це першою і основною умовою контрактів українських замовників з чужинецькими архітектами. Тому то будівництво Гетьманської України взагалі, а барокове зосібна, було продуктом місцевої культури а не чужинецьким імпортом.

Першим з черги відомих чужинних будівничих-співтворців української барокової архітектури, був італієць Себастіяно Брачі «майстер зе Влох», якому в 1613 р. доручили київські міщане віднову, а краще кажучи перебудову Успенської церкви на Києво-Подолі. З шасливо збереженої хроніки цеї перебудови довідуємося, що стіни старої Успенської церкви з княжих часів збереглися до другого ряду вікон таксамо, як не зівсім іще зруйнованою була головна баня. Браччі добудував ці стіни до рівня криші, над якою, довкола головної бані побудував ще чотири бокові. Чи ці бокові бані були новістю в Успенській церкві, чи колись вони на ній були але не збереглися, важко дізнатися з названої хроніки. З того, що первісно бокові підбанні простори були тимчасово перекинуті дошками, можнаб догадуватися, що ці бані були на первісній будівлі. Ця подробиця остільки важна, що дехто з дослідників українського мистецтва, приймаючи чотири бокові бані Успенської церкви за новинку, створену щойно Браччім, думає, що повстання пятибанної, хрещатої системи українських церков слід віднести до діяльности італійських будівничих на Україні таксамо, як щойно з їх появою малаб появитися трьохбанна система церков, поширена на Західній Україні. В 1605 р. почалася обнова Кирилівської церкви, коштом князя Константина Острожського, що покрив її склепінням і головною круглою банею на такомуж підбаннику. Решта бань на осьмигранних підбанниках походить з кінця XVII ст.; фасада і нинішні шеломи кирилівських бань датуються щойно 30-ми рр. XVIII ст.

Багато праці й коштів витрачено протягом цілого XVII ст. на обнову Великої Лаврської церкви; її обновлювали й поширювали за настоятельства Єлисея Плетенецького (1599—1623), Йова Борецького (1620—1631) й при гетьмані Мазепі, але сьогоднішне своє оформлення завдячує вона щойно обнові в 1721—1731 роках, по великій пожежі, яка знищила церкву в 1718 р. Рисунок Вестерфельда з 1651 р. опис Павла Алепського, а почасти й гравюри лаврських видань, помагають нам уявити собі вигляд Лаврської Вел. церкви

в першій пол. XVII ст. Церква має характер хрещатої, центробанної будівлі. З чола і по бокам рамена хреста закінчені фасадами з трьохкутніми бароковими причілками, на яких тлі ясно зарисовуються полукруглі, візантійські арки. Кришеве перекриття двохсхильне ще яркіше позначує хрещату конструкцію церкви. Над кожним причілком по невеликій бані на гранчастому підбаннику з легко перехопленим і загостреним у горі шеломом. Головна баня виростає понад всі — вона пуката а закінчена гостроверхою маківкою з ліхтарнею. Чолова фасада позначує три церковні нави, покриті окремими кришами; над середньою навою характеристичний для бароку — розірваний фронтон, притвір завершений банею з маківкою. Бані над бічними навами без маківок. В декорації фасади грають важну ролю поливяні кахлі та фрескові ікони.

На рівні з Лаврською церквою, йшла інтензивна реставраційна робота біля церкви Михайлівського манастиря. Трьохнавний, центробанний корпус Михайлівської церкви, що зацілів з княжих часів, обудовано довкола новими навами і новою фасадою, як також «барокізовано» церковні причілки та бані. Останню обнову й поширення завдячує Михайлівська церква кн. Голіцинові (1715—1719), який м. і. добудував до неї приділи Варвари й Катерини з півночі й півдня. До добродіїв церкви належав м. і. гетьман Богдан Хмельницький, що в 1655 р. «покри мідю і позлати верх церкви св. Архистратига Михаіла»...

Реставраційна праця митрополита Петра Могили

Оскільки запобігливою була досьогочасна праця над піднесенням з румовищ стародавніх палядіїв предківської віри й свідків давньої могутньости і слави, остільки систематичнішою, стає вона, під особистим проводом і нерідко коштами київського митрополита Петра Могили (1633—1647). Людина справді ренесансового покрою, вхопивши в руки керму української церкви, як немож краще зрозуміла й оцінила першорядну ролю мистецтва. Першим з будівничих подвигів Могили була обнова київської Софії — митрополичого собору, відібраного від уніятів. Почав він роботу над Софією мало не на другий день по свому вїзді на митрополичу столицю й не залишав її до самої смерти. А скільки труду, кошту та інвенції довелося йому вложити в цю працю, можемо переконатися з порівнання жахливих описів софійських руїн, перед реставрацією, з виглядом Софії, зображеним на малюнку А. Вестерфельда з 1654 р. та дещо пізнішого опису собору Павла Алепського.

Тогочасна Софія, хоча й обновлена Могилою, зберегла в собі ще дуже багато первісного характеру, майже цілковито затертого пізнішими добудовами. Видно, що освічений митрополит, шануючи софійську старовину, не поважувався вводити надто різких змін в її загальну конструкцію та зовнішне оформлення. Обхідні підсіння, тоді ще партерові, були зеднані з корпусом собору косою крищею, чолові вежі фасади були покриті гострокінчастими шатрами, головна баня була перекрита сферично й мала ліхтарню, а перекриття решти бань

було вже злегка барокізоване. В нішах, що декорували зовнішні стіни вівтарних апсид, поміщено неіснуючі сьогодня, фрескові малюнки. В загибах утворених головною вівтарною апсидою з побічними, були вмуровані сильні відпорники. Найцікавіше й для західньо-європейського світогляду митрополита характерне це те, що бокові аркади собору були закінчені аттиками, на яких були вміщені блище неозначені статуї. Верхом східньої стіни галерії бігла типова для пізнього північнього ренесансу декорація, зложена з перехоплюючихся есівниць (волют). В цілому стилевий характер реставрації відповідав своїми мотивами радше пізному ренесансові аніж барокові. В противенстві до вівтарньої частини, яку вдалося Могилі довести до ладу, а навіть обогатити новими елєментами, чолова фасада залишилася за життя Могили в румовищах, хоч може й не таких запущених і «мальовничих», як це бачимо на рисунках Вестерфельда. Говорить про це Павло Алепський в своїх подорожніх записках з 1654 р. Огорожа й дві дзвініці Софії часів Могили були деревляні, типової для українського деревляного будівництва форми.

Вслід за Софією присвятив Могила свою увагу Десятинній церкві, що збудована Володимиром Великим, завалилася підчас наступу Батія на Київ у 1240 р. Стан її був настільки безнадійний, що Могилі довелося робити мало не археологічні розкопки, щоби устатлити й використати її первісні фундаменти та рештки мурів, що по свідоцтву Бопляна сягали 5—6 стіп і були покриті грецькими написами, кованими в алябастрі. Могила не старався навіть відбудувати цілої церкви, але покористувавшися частиною фундаментів і стін, побудував однонавну, прямокутну базиліку з трьохгранною вівтарною апсидою і шатровою деревляною банею. Від заходу добудував Могила деревляний бабинець з такоюж дзвіницею. На панорамі Києва з 1651 р. зображена Десятинна церква трьохзрубною й трьохбанною, на зразок усталеного типу в деревляній архітектурі. На відомому малюнку Десятинної церкви з початку XIX ст. бачимо її уже в формі усталеній в кінці XVII ст. москалями, що зайнявши Київ у 1654 р., призначили її для своєї залоги. Десятинну церкву в її Могилиній редакції з пізнішими додатками, розібрали в 1824 р., а два роки згодом на її місці побудували нову, прозвану теж Десятинною, але нічим незвязану ані з Володимировою, ані з Могилиною будовою.

Одинокою з київських церков, що зберегла на собі стилевий характер могилянської обнови, є церква Спаса на Берестові (1643 р.). Побудована в першій чвертині XII ст., як типова для свого часу трьохнавна й трьохапсидна, центробанна церква з нартексом, виступаючим поза лінію бокових нав, в XVII ст. найшлася в запустінню. Могила, залишаючи збережені стіни нартексу, добудував до них пятигранну вівтарну апсиду від сходу й прямокутний бабинець від чола. Все те перекрив трьома здавленими банями з легкими бароковими перехватами і виїмково гарними маківками. В результаті утворився характеристичний для української деревляної архітектури тип хрещатої трьох-, а відтак пятибанної церкви, на щастя мало зіпсованої пізнішими перебірками. (Дві пізніші бокові бані витримані в характері старших, а бічні апсиди й ампірова дзвіниця з 1814 р., закінчена московською

«швайкою», хоч і псують враження цілости, незвязані з нею органічно). Трьохсвятительська (Васильківська) церква, збудована в XII ст. як одна з церков найменче складного типу (чотирьохстовпна, трьохнавна, трьохапсидна) збереглася до часів Могили відносно добре. Відібрана Могилою від уніятів (1640 р.) була ним обновлена, при чому одиноким свідоцтвом характеру цеї обнови є для нас її мініятурне зображення на панорамі Києва з 1651 р. В 1658 р. церква погоріла й довго була вживана московською залогою як харчевий магазин, а відновлена в добу Мазепи, зівсім затратила свій характер з часу могилянської обнови.

Нарешті до церков, обновлених Могилою, належить Михайлівська церква Видубицького монастиря; збудована в XI ст. над кручею старого Дніпрового русла, була в XII ст. забезпечена відпорниками, збудованими архітектом Милонігом. Не помогло її це й в XV—XVI ст. таки обвалилася її вівтарня частина, а залишилася тільки середня й чолова від заходу, більш-менш в 3/4 її первісних розмірів. До цієї решти добудував Могила деревляні апсиди, що майже притикали до первісного притвору. Обнова церкви в 1765-80 рр. змінила деревляні могилянські частини мурованими, правдоподібно згідно з розмірами, наданими їм Могилою, але уже в пізно-бароковому стилевому оформленні.

В парі з реставраційним рухом в Києві, проходить анальогічний рух на провінції, хоч може не такий уже систематичний і скромніший щодо засобів та мистецьких досягнень.

Одною з раньше обновлених церков була Успенська в Переяславі, що через нетривкий матеріял розвалилася й у XIX ст. уступила місця будівлі «казьонного» типу. Роботи над її обновою й поширенням проводилися і в половині XVII ст., коли то оглянув церкву й описав Павло Алепський. «Вона ще не закінчена — читаємо в Алепського — але викликає подив своєю затійливою формою, висотою, симетрією і своїми пяти банями. Вона має форму хреста: чотири великі арки і при кожній дві дуже гарні менчі арки з боків, так що всіх є 12. Великий вівтар творить головна арка з двома боковими; крім цього ще два вівтарі в низу — Покрови й Воздвиження, а два на хорах — Похвали Богородиці та Петра й Павла. Церква має подвійні хори: одні над західніми дверми, для співаків, а вище них друга галерія, що біжить довкола великої бані — цілком подібна до хорів св. Софії, своєю структурою і стовпами. Вони захоплюють очі глядача і хоч зроблені з дерева, виглядають цілком як мраморні. Знадвору церква потинкована з виробленими на тинку смугами й глухими арками».

В 1649 р. обновлено Ілінську церкву Троіцького манастиря під Черниговом. Побудована, мабуть, в XI ст. як однобанна, найпростішого україно-візантійського типу, була тепер поширена притвором від заходу та перекрита трьома банями, що виростають з двохсхилої криші. Головна баня на первісному круглому підбаннику — трьохповерха, закінчена струнокою маківкою, дві новіші бані на гранчастих підбанниках з ліхтарнями й маківками. Декорація стін, окапів і оформлення бань суто барокові.

Українське будівництво за часів Хмельницького

Якнебудь, кромі «Богданової церкви» в Суботові та румовищ гетьманської палати тамже, не зацілило до нас ніщо з архітектурних памятників Хмельниччини, то не треба думати, що в тій бурхливій добі нашого минулого мистецький рух затих. Навпаки. По кривавих днях революції прийшли гарячкові дні мистецької творчости й обнови. Щасливо збережений щоденник подорожі Павла Алепського по Україні, дає нам змогу уявити собі той будівляний рух, що кипів уже на добре в 50-их рр. XVII ст. на Україні. Скрізь, кудою не проїздив сирійський подорожник, будувалися нові церкви, обновлювали старі або приспособлювалися до вжитку православних костели, відібрані від латинників.

В Оробіївці звернула увагу Алепського велика церква св. Михайла: «В Козацькій Землі ми ще не бачили такої високої й величавої церкви з її пяти банями. Її опасання все точене, а дзвініця над воротьми має теж різьблену галєрію». В Умані застав Алепський людей, що мов мурашки ввихалися біля будови церкви: «Вони тепер працюють над її банями; це одна з найкращих церков, під оглядом архітектури, величавости, висоти й розмірів. В середині відгороджені місця навхрест, а в заглибленнях два крилоси. Вівтар великий і гарний; в середині чотири велитенські деревляні стовпи, різьблені, позолочені й розмальовані так, що нічим не різняться від золотих; над ними рід бані (піднебесся). Іконостас ставлять наново. Всі стіни й деревляні частини, як теж аналої, що на них ставлять книги, украшені різьбою й позолотою. Над головною навою загороджені балюстрадою хори; там стоять співаки й грають на органі; туди ведуть високі сходи».

Коли Алепський в 1655 р., вертаючи з Москви, в друге завітав до Уманя, то його впровадили «до високої, величавої церкви з бляшаною банею, гарної зеленої краски». Церква була деревляна й у середині вся розмальована. Над притвором здіймалася висока дзвініця. Крім того було тоді в Умані «девять прекрасних церков з високими верхами».

В Києві оповідали Алепському, що «рахуючи Печерський манастир з довколичніми церквами св. Софію й ті церкви, що стоять довкола неї в румовищах і ті мурованні церкви, що в новій фортеці, поруйновані й цілі, всього в Києві та околиці є біля 100 церков і манастирів».

В Трипіллю повели Алепського до «церкви Спаса — величньої, просторої й гарної; своєю красою, розмірами, скількістю вікон, перевищує вона всі церкви Козацького Краю так, що ввійшовши до неї, ми були здивовані до краю. Вона дуже висока й має двоє сходів з великими, заскленими вікнами. Баня дуже висока, кругла, на восьмикутньому підбаннику, як у наших сторонах (в Сирії), а покрита блескучою бляхою. Над вівтарньою апсидою друга гарна баня, а над притвором ще одна, з трьохраменним хрестом. Посередині церкви деревляне підвисшення в два ступені, покрите червоним сукном. Підлога вимощена камяними плитами. Церква збудована з соснових колод, незвичайно зручно звязаних. Довкола дуже гарне опасання з точеною балюстрадою. Над двома входами до церкви високі бані. Збудував

цю церкву небіжчик Бано (?) 8 літ тому, підчас перемог гетьмана».

В Прилуках запровадили Алепського до «великої церкви Спаса, ще з недокінченими банями. Проти неї інша церква Різдва Богородиці. Дзвініця її висока й гарна».

В Густинському манастирі церква мала «пять бань навхрест; середню більшу від інших. Довкола церкви опасання з трьома входами й трьома банями над ними. Коли війти великими дверима від заходу, церква виглядає мов хрест, заокруглений на кінцях; притвір, проти нього вівтар і два крилоси в нішах, подібних до вівтарної. Попід стінами лавки. Дуже гарне архієрейське місце біля правого крилоса; друге архієрейське місце в притворі. Хори, де стоять співаки, дуже високі, відгороджені балюстрадою».

Кромі мурованих і деревляних церков, що звернули на себе увагу сирійського гостя, зацікавила його й тогочасна різьба.

В Брацькому манастирі на Києво-Подолі бачив Алепський перед брамою «два деревляні стовпи, дуже штучно вирізьблені, неначе покручені й позвивані, а на них місце для годинника». В самій брамі була «гарна церква Благовіщення з трьома входами й трьома банями, велика та простора. Посередині деревляний круглий амвон, зліва і зправа місця для стояння (форми) в два ряди, повернені до сходу». Зправа гарне архієрейське місце, зліва проповідниця зі сходами. Все дуже гарно різьблене, мальоване й золочене».

В Миколаївському манастирі звернув увагу Алепського «стовп з білого каменя проти брами, а на ньому золота фігура св. Миколи, знак манастиря». В манастирі була «деревляна велика церква». Манастирські печери були освітлені, не косими пивничними вікнами, але гарними банями».

Як бачимо з записок Алепського, Хмельниччина була добою творчого розмаху не тільки на політичному й суспільно-економічному полі. Патронувало цьому рухові все громадянство, розбуджене до нового життя.

Будівництво гетьмана Самійловича

По митрополиті Могилі позначилася в українському будівництві меценатська діяльність гетьмана Самійловича. З культурною діяльністю Самійловича звязується особливо той тип репрезентативної центро-базилічної барокової церкви, що свого остаточного оформлення і найбільшого поширення діждався в добу Мазепи.

В 1672-74 рр. побудував Самійлович у Густинському манастирі (біля Прилук, на Полтавщині) дві церкви: Троїцьку — пятибанну на хрещатому пляні й Трапезну — трьохзрубну, однобанну. Обі церкви характеристичні для тої доби українського барока, в якій в основу нової барокової стилізації лягли конструктивні досягнення й традиції українського деревляного будівництва.

Десять літ згодом, коли в Мгарському манастирі (біля Лубен на Полтавщині) погоріла стара деревляна церква Спаса, Самійлович приступив у 1682 р. до будови нової, яку в 1694 р. закінчив уже його наслідник Мазепа. Будівничим цеї церкви був виленський

німець. Йоган Баптист, з яким слід би звязати утворення її західньо-европейського поземого пляну. По його смерти (1701 р.) працювали біля храму місцеві будівничі — Мартин Томашівський та Атанас Пирятинський. Церква — базилічного типу, трьохнавна з баштами над раменами сильно виступаючого нартексу, з виразно назовні позначеними раменами трансепту, круглою банею над перехрестям і банею над апсидою, круглою в нутрі, а гранчастою зовні. Декорацію стін утворюють штукатурні обрамування вікон, пілястри, глухі вікна, лізени й гзимси, а все те обрамоване орнаментикою з мотивів кінських і баранячих голов, львів, орлів та квітяних і листяних гірлянд. До церкви веде три входи — головний від заходу й два бічні в ризалітах, утворених виступаючими раменами трансепту. Головна нава перекрита бочковим склепінням, бокові незвязані органічно з головною. Первісно була Спаська церква трьохбанною, в 1775 р. мала сім бань, остаточно дійшла до нас як пятибанна.

На тлі українського барокового будівництва займає Спаська церква Мгарського манастиря особливе становище. Не будучи в свому заложенню ні трьохбанною ані теж пятибанною центральною будівлею, впроваджує в українську архітектуру новий тип видовженої центрально-базиліки, прототипом для якої послужила заснована Лазаром Барановичем (1657—1693 рр.) Троїцька церква Ілінського манастиря під Черниговом. Так там, як і тут працював один і той сам виленський архітект Йоган Баптист, якому не трудно було захопити гетьмана-фундатора ідеєю нового архітектурного типу, перейнятого від єзуїтського барока.

Доба Мазепи

Все, що творилося в Гетьманській Україні до Мазепи, було ніби інстинктовним, полусвідомим змаганням до повноти й ширини культурно-духового життя, формованого на тлі старих традицій та під західньо-европейським впливом. Мазепа, з повною свідомістю і послідовністю повернув розвоєвий шлях української культури в бік Европи, йому теж завдячує Україна ту владну ролю, яку згодом відіграла в «великій реформі» Московщини, започаткованій Петром І.

В добі Мазепи оформилося м. і. те, що в архітектурі приняло назву «українського барока» чи навіть «українського стилю», за нього віджив свій вік іконопис, уступаючи місця малярству, при Мазепі вибилася з колодок дереворитнього примітиву й новочасна українська гравюра. Скрізь, у всіх ділянках літератури й образотворчости перемогла Европа, тобто світогляд безупиннього поступу й самодосконалення, над непорушністю східнього консерватизму.

Добу гетьманування Мазепи назвав Д. Антонович «другою золотою добою українського мистецтва», другою після великодержавної доби Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

Мазепа не був першим з меценатів українського мистецтва. Піклувався ним Петро Могила, не жалував коштів Богдан Хмельницький, Самійлович; навзаводи з церковними єрархами й гетьманами йшли козацькі старшини й міщане, але щойно Мазепі вдалося витиснути на культурі свого часу власне індивідуальне пятно. Будівлі, фундовані

Мазепою, носили на своїх фасадах не тільки герби гетьмана, але й познаки його великої індивідуальности. Шість церков Мазепи, зображених на панегіричному «Тезисі» діякона Мігури з 1706 р., стоїть перед нами як княжа діядема творчих жемчугів, створених не тільки одною епохою, але й надхнених одною думкою. «Стиль», це те окреслення для образотворчости часів Мазепи, якого не могла створити поневолена Україна.

Обговорюючи реставраційну діяльність Петра Могили, листкуючи подорожні записки Павла Алепського, придивляючись до перших будівничих Самійловича, ми дуже часто зустрічалися з новотворами муровані архітектури, яких конструкція належить до досягнень деревляного будівництва, а тільки оформлення, запозичене в скарбниці західньо-европейських, барокових мотивів. Ще в XVI ст. у Львові (Трьохсвятительська каплиця) та на галицькій провінції, а від першої половини XVII ст. на Подніпрівю, появляються оті «українські барокові, подібні до деревляних мурованих церков, яких на марне булоб шукати по інших краях, за кордонами України». Ми бачили, як «український народній геній, прийнявши форму барокового мистецтва, одним зусиллям зробив це мистецтво своїм народнім, національно українським, переробивши його майже до непізнання». (Д. Антонович).

Синтеза деревляної конструкції та її мальовничости з декоративними формами барока виявилася творчою й заплоднюючою в цілій низці українських церков XVII—XVIII ст. Та в репрезентативному будівництві Мазепи прийшла до слова вже не тільки синтеза української конструкції й барокової декорації. Йдучи за прикладом Спаської церкви Мгарського манастиря, початої Самійловичем, Мазепа розвинув і удосконалив новий тип українських барокових церков. Конструкцію старо-українського, пятизрубного храму обєднано тут з типом барокової базиліки, при чому головний натиск покладено на зовнішню декоративність не тільки в різьбарській орнаментиці, але і в тій суто-барковій мальовничости, тобто грі світла й тіни на химерних заломах фасади, стін, ризалітів, окапів і бань.

Дві великі фондації Мазепи — Богоявленська церква на Києво-Подолі й т. зв. Великий Микола на Печерську, подібно, як Спаська церква Мгарського манастиря, збудовані на широко заложеному, базилічному пляні, з фасадами, обнятими двома вежами, з пишно артикулованим фронтоном поміж ними. Фронтонами закінчені й рамена трансепту, що на його перехресті з головною навою підіймається головна баня храму. Крім неї є ще чотири менчі бані — дві над боковими апсидами від сходу й дві на вежах від заходу. Характер пляну й розподілу простірних мас — бароковий; суто-українською є його скульптурна декорація з мотивами, зачерпнутими з народньої орнаментики. Будівничим обох церков був київський архітект Федір Старченко, один з низки тих культурних працівників України, що викликувані в Москву, пробивали москалям «вікна в Европу».

В противенстві до принятого в репрезентативних будівлях Мазепи базилічного заложення, збудована ним у 1696-8 рр. церква Всіх

Святих на «економських» воротах Печерської Лаври, віддає в камені всю привабність конструкції української, деревляної архітектури. Вона п'ятибанна й п'ятизрубна, в загальних пропорціях незвичайно стрункa й легка, а в різьбарській декорації зовнішніх стін виїмково багата. Павлуцький зве її «перлиною поміж усіми п'ятибанними церквами українського барока». Подібну декорацію має й Троїцька церква над головними воротьми Печерської Лаври. Збудована ще в 1106 р. князем Святополком Давидовичем Чернігівським (Миколою Святошею), була обновлена при Могилі, але своє зовнішне оформлення й вимково цінний стінопис завдячує Мазепі.

Будуючи нові церкви, Мазепа обновлює й поширює старі, скрізь витискаючи пятно своїх естетичних уподобань. В порівнанні з реставраційною акцією Могили та його сучасників, подиктованою вимогами життевої конечности, реставраційна діяльність Мазепи має перш за все суто-мистецьке наставлення.

Мазепі й митрополитові Ясинському завдячує своє остаточне, барокове оформлення київська Софія. До старого корпусу будівлі добудували вони з півночі й півдня два нові приділи й зуніфікували в бароковому стилю зовнішню декорацію стін та бань. При Мазепі обновлено й поширено Велику Лаврську церкву. Мазепі завдячують своє існування два її нові приділи й партеровий притвір, що зайняв усю ширину чолової фасади. Скрізь де лиш було можна, розміщено типові для мазепинського барока фронтони, декоровані пілястрами, колюмнами, штукатурою й завершені хвилястою лінією рваних луків. В 1690-их рр. перебудовано в Києві старий домініканський костел на Петропавлівську церкву, при чому й тут не пожалувано всіх аксесуарів мазепинського барока. Нарешті коштами гетьмана збудовано на старій Кирилівській церкві в Києві чотири наріжні бані й пишний, бароковий фронтон на фасаді.

В підряд з архітектурою й різьбою найшло в Мазепі свого шляхотного мецената й українське малярство.

З багатої скарбниці стінописного малярства Мазепиної доби збереглося до нас дуже мало. Тим цінніший для нас стінопис Троїцької церкви на Святих воротах Печерської Лаври. Його тематика й стилевий характер зраджує майстрів, що не зривають цілком з традиціями українського іконопису, всеж таки надхнені вже впливами західньо-европейського малярства. Можливо, що виконавцями Троїцького стінопису були учні лаврської іконописної школи, обзнайомлені зі зразками флямандського малярства, коли вже не в оригіналах, то в гравюрних копіях, в отих «кунсбушках», що їх можна було тоді набути на київському базарі. Попадали в них копії картин Йоакима Патініра, Гертгена ван Якса, Крістіна ван дер Брека, Г. Мостарта та Яна Піскатора, а з ними разом проникали в українське малярство кінця XVII ст. нові ідеї.

Стіни Троїцької церкви не розпляновані вже по приписам атонської «Герменеї», але засіяні незвязаними поміж собою картинками, в яких свобода композиції й змагання до малярського реалізму йдуть навзаводи з пишнотою брокатних одягів та інтензивністю кольориту.

Типи облич, узори на священичих одежах, архітектурні й краєвидні тла картин — суто українські, деякі зображення затримують навіть своє традиційне місце в церкві (Евхаристія на запрестільній стіні), але нема тут уже ні сліду з старого іконописного «подлинника». Давну єратичність постатей, умовність форм і рухів замінило життя, повне краси й привабливости.

«Тут румянець, якого не жалують, багровіє справжньою кровю, поневолі викликаючи в памяти тіла Рубенса. Зате тут скрізь самобутно, з ярко виробленим налетом місцевого, декоративного смаку, виводяться засіяні рясним, цвітистим рисунком ризи, де в багатому, сміливому кольоритньому акорді, зливаються білі, червоні й зелені тони. Поруч із Собором Апостолів, сценою вміщеною серед італіянізованого краєвиду з декоративними руїнами, або Вигнанням торговців з храму, де та сама італійська «клясичність» сходиться з уже голяндським натуралізмом у передачі типовости деяких голов, є композиції, де старі, засвоєні форми збережені майже незмінено. Такою традиційною композицією є Собор Отців церкви. Традиційні пози, суворі обличчя, а впарі з тим, яке багацтво форм звіриного світа, що копошиться побіля ніг святців! Слони, малпи, верблюди, пави, а навіть повногруді нагі русалки!» (Е. Кузьмін.)

Преінтересні своїм малярством в західньо-европейському розумінні слова були й портрети «ктиторів та благодителів» Лаври, розсіяні в добу Мазепи на стінах Великої Лаврської церкви. Портрети ці давно вже знищено, але по них збереглося кілька світлинних знимок, що на їх основі можемо набрати уявлення про їх мистецьку вартість. Добродії й фундатори Лаври, зображені були в увесь ріст, при чому малярська фактура портретів була пристосована до сану, що його займали портретовані в житю й історії. Єратично-непорушними були зображені старші церковні достойники, але чим ближче до нас, тим живішими ставали портрети, тим більше руху й життя находилося в їхніх постаттях, та виразу й індивідуальности відзеркалювалося в обличчях. Такий прим. портрет Петра I, міг би послужити зразком тогочасного, репрезентативного портрету.

Досить багато збереглося до нас памятників станкового малярства Мазепиної доби. Одним з старших зразків цього малярства, датований ще часами гетьмана Самійловича, але звязаний з особою Мазепи, є образ Воздвиження Ч. Хреста, що хоч східньо-українського походження, невідомою дорогою дістався до церкви в Ситихові під Львовом, а відтіля до збірок львівського Національного Музею. На цій картині, що своєю тематикою й технічним виконанням станула на межі поміж старим іконописом і малярством, в гурті зображених осіб розшифрував пок. П. І. Холодний не тільки гетьмана Самійловича, митрополита Четвертинського та інші дієві особи трагічного моменту підчинення української церкви московському патріярхові, але й самого Мазепу, що був тоді осаулом Самійловича. Цікава на цьому образі група співаків на хорах, з міщанськими чубами й козацькими оселедцями, що в доволі характеристичних, уміло заобсервованих рухах, співають з нот. Є це один з удачних зразків вплетення

в церковну подію елементу побутовщини, яка зайняла домінуюче місце в церковному малярстві часів Мазепи.

Класичним зразком пануючого в тих часах типу «портретоікони» є т. зв. Запоріжська Покрова з Переяслава.

«Головна, центральна особа цієї ікони не Покрова, а енергійна постать Петра І й цариці поруч нього. Перший зображений по всім правилам тогочасного, західньо-европейського портрету, в боєвому панцирі, зі скиптром і «державою» в руках, друга в святочному костюмі чужоземного крою, з широким декольтом. Позаду бачимо декілька дуже тонко нарисованих постатей другого пляну, а між ними дві придворні дами у високих, модних причісках. Крім цієї «картинности», західній налет дав себе різко відчути в ефектовній, майже Тєполівській кольонаді, що так гарно обрамовує звязкий й строгий український іконостас, в роскішних драперіях, що в них одягнув маляр діякона й нарешті в теплому й мягкому кольориті, що поневолі нагадує палку, радісну Венецію». (Е. Кузьмін.)

Подібно як архітектуру, так і малярство повернув Мазепа лицем до Европи, при чому ренесансова Італія (популярні в добу Мазепи копії «Тайної Вечері» Ліонарда да Вінчі) й міщанська Голяндія (типовий «Суд Пилата») та життєрадісна Флямандія (Рубенс) стають тепер повожатими українських малярів. Правда, час до часу обізветься ще нотка приборканої іконописної традиції, але назагал доба Мазепи поклала хреста над минулим, готовлючи українське малярство до провідної ролі, яку воно відограло в створенні «академічної» образотворчости Московщини на переломі XVIII—XIX ст.

Світське будівництво Гетьманщини

Буйний розвиток церковного будівництва доби барока не находить собі рівнорядного відповідника в світському будівництві Гетьманщини. Напевне не обходилося тут без будування дворів та палат з вищими естетичними вимогами, для духовної єрархії, козачої аристократії й багатого міщанства, але здебільша будувалися вони з нетривкого дерева, а з каміння й цегли тільки виїмково. Будувалися вони рідко, а руйнували з куди легчим серцем як церкви й тому так мало їх до нас збереглося.

На основі ритовин XVII—XVIII ст. дійшов дослідник В.Січинський до переконання про стилеву однорідність тогочасного світського будівництва з церковним. Характеристичними рисами того будівництва є: «монументальна основа будівлі (цокол), різко підкреслене розмежування поверхів, форма сильно напущених дашків, як це бачимо і в церквах, та особливе багацтво різного роду підсінь, ганків, веранд, рундуків, галерійок. Висока крівля теж поверхова з різним нахиленням кожного поверха й часто зі зрізом верхньої крівлі на боковому причілку, в формі невеликих фронтонів. Накриття черепицею, гонтою й драницями».

Про будинок Хмельницького в Суботові ми вже говорили. Подібним до нього був деревляний двір одного з близьких до Хмельницького старшин — Семена Миклашевського в селі Нижньому,

в Стародубщині. Характеристична була на ньому чотирьохспадна крівля з подвійним заломом та рундук, сіни й світлиця, довкола яких групувалася решта кімнат. Одним з найпопулярніших будинків Гетьманщини, доби барока був т. зв. «будинок Мазепи», званий теж «військовою канцелярією» в Чернигові. В дійсності цей будинок був тільки військовим арсеналом, а з Мазепою й мистецькою культурою його часу має цей будинок тільки посередний звязок. Він декорований, правда, з бароковою пересадою, але без смаку й міри, при тому деякі мотиви його декорації зраджують неукраїнське, а московське походження.

Це різні форми розірваних фронтонів з ніби різьбленими в дереві й ставленими в розрив дуги консолями, складні арки, ніби точені з дерева півколонки з надягненими на них перстенями, й нарешті сама концепція засіяння усеї площі стіни окрасами, ніби майстер лякався залишити хоч трохи свобідного місця, весь цей полу-варварський конгльомерат стилів, форм різних епох, вказує на руку типового московського майстра, та окреслює будинок як памятник т. зв. «наришкінського барока» (Ф. Ернст). Подібним до чернигівського був т. зв. «Артемихин дім» на Києво-Подолі, що по ньому зберігся тільки рисунок в «Обзорі Києва» Фундуклея.

Справжня палата Мазепи в Батурині була, по словам сучасника, збудована в «польському» стилю, під чим слід розуміти західньоевропейський характер будівлі. Її знищив Меньшіков підчас погрому Батурина, а її румовища, зарисовані в 40-их рр. Т. Шевченком, не дають навіть приблизного уявлення про цілість. Долю батуринської палати поділили теж будівлі Мазепи в Києві, Дехтерівці та Поросючці.

Побудований в 1703-4 рр. первісний будинок Могилянської Академії в Києві, до нас не зберігся. На фрагментаричному рисунку панегіричної ритовини Інокентія Щирського бачимо довгий, двоповерхий будинок, якого партер утворює важка й присадиста кольонада, а поверх виповнює теж аркадна галєрія. З двохспадної крівлі виростають три мансардові надбудови з трьохкутніми причілками. Ні в основній конструкції, ні в декорації не підходив будинок Академії під легкий і цвітистий стиль мазепинського барока.

В 30-их рр. XVII ст. мазепинський корпус Академії перебудував архітект Шедель. Він прорідив стовпи партерового підсіння на половину, витягаючи полукруглі арки в ширину, а на тому надбудував два поверхи, яких центральну частину виповнив двохповерхою кольонадою тосканського типу. Над північно-східнім углом збудував капелюсю з вежею-банею, орнаментованою кольонами та галєріями. Такою бачимо Академію на панегірічній ритовині Галаховського з 1738 р. Основна перебудова академічного будинку в половині XIX ст. затерла на ньому характер шеделівського оформлення.

Біля входу до церкви Всіх Святих на економських воротах Печерської Лаври збереглася характеристична для мазепинського барока льоджія, сперта на чотирьох товстих кольонах з аркадами, сильно випущеним окапом, двохспадньою крівлею й прекрасним, бароковим фронтоном.

Будинок Лаврської друкарні, ще нині звертає на себе увагу багацтвом вінчальних фронтонів, різьбарських декорацій, галерією, що біжить по схилу гори та бальконом, з незатертими познаками українського барокового стилю. Але це вже тільки недогризки часу, що не пожалував і цеї величавої будівлі XVIII ст. Будова її почалася за Йоасафа Кроковського в 1701 р., але вже велика пожежа Лаври в 1718 р. знищила й друкарський будинок. Відбудовано його в 1721 р., але вже в 1872 р. він погорів у третє. Рисунок друкарні, збережений на Лаврській Біблії з 1756 р., дає нам уявлення про справді палатну виставність та стилевість цеї перлини українського барока.

Краще від будинку Лаврської друкарні збереглася до нас митрополича палата, почата за митрополита Ванатовича, а закінчена за Рафаїла Заборовського, в околі Софійської катедри в Києві. Її двоповерхий, чітко зосереджений корпус, обрамований двома бароковими ризалітами, баштового типу. В центрі фасади підіймається характеристичний для українського барока причілок, пишно декорований пілястрами, волютами й кованими в міди «сонцями». Цей фронтон походить уже з часів митрополита Тимофія Щербацького (1748—1757), при якому, по словам катедрального писаря Вориновського, «архієрейські покої були обновлені, щити камяні на них виведені і крівля нова деревляна зроблена, та залізом побита». Крівля митрополичої палати з бароковим перехватом, мансардного типу. Вікна й двері партеру аркадні, отвори горішніх поверхів завершені трьохкутніми нішами й обрамовані штукатурою. Прототипу митрополичої палати в Києві шукає К. Щероцький в бароковому будівництві Німеччини, зосібнаж в палаті Пеллєра в Нірнберзі. Декоративні мотиви палати здаються йому споріднені з декорацією старої, софійської брами на Юрійському переулку. Ф. Ернст думає, що кінчав будову палати І. Шедель, якому належить названа в горі брама.

Неподавно відкрив і обслідував архітект С. Таранушенко палату одного з старшин Мазепи — полковника Якова Лизогуба, збудовану на прикінці XVII ст. в Седневі на Чернігівщині. Названий полковник був м. і. фундатором південнього приділу церкви Єлецького манастиря в Чернигові та мурованої церкви Різдва Богородиці в Седневі. Седнівська палата Лизогуба, збудована з каміння й цегли, характеристична своїм масивним, мало не фортечним заложенням. Своєю архітектонікою вона дуже нескладна, а декорацією, як на часи барока, дуже скромна. Виконана вона, як і седнівська церква «по ремісничому грамотно, але без тіни артизму й визнавати її за шедевр нема підстави» (С. Таранушенко). Її вартість хіба тільки історична, а в мистецькому розумінні негативна.

На закінчення розділу про світське будівництво Гетьманщини, доби барока слід ще згадати неіснуючий нині будинок Малоросійської Колегії в Глухові, збудований в 1722 р. З описів сучасників довідуємося, що був він украшений кольонами, пілястрами, декоративними причілками й галєріями, а навіть статуями грецьких богів, промовців і фільософів. «Ліри Аполльона, жезли Меркурія, стріли Купідона, вибагливо сплелися з національно-українськими, вусатими гетьманами в довгих жупанах та мантіях, військовими клейнодами, шаблями, рушницями, галябардами й силою різьблених квітів, поміж якими соняшник зайняв почесне місце». (Ф. Ернст.)

Замилування до барокової виставности, в якій головну ролю завжди грала чолова фасада будинку, виливається в творенні таких фасад самих для себе, обрамовуючи ними пишні порталі огорож. Одним з багатьох порталів барокової доби є славна брама Р. Заборовського (1731—1747), збудована цим митрополитом в мурованій огорожі Софійської катедри. Вона «зібрала всі примхи і всю безмежну вибагливість козацького барока, всю його мальовничість і всі його архітектонічні нельогічности, химерність ломаних ліній, що очеркують фронтом, жагу до різьбарської пересиченості. З цих, здавалося невдячних елєментів утворено цілість химерну, примхувату, але незвичайну мальовничу, принадну, затишну й красномовну». (Д. Антонович.)

Софійська брама Р. Заборовського доволі низька, перекрита здвоєною аркою, спертою на коринтійських кольонах. На трьохкутньому вигинчастому фронтоні, серед буйної, різьбарської орнаментики, вміщено гербовий щит фундатора, а позатим на цілій будівлі не залишено ані пяди площі, свобідної від орнаментальної пересичености.

Характеристичним для хуторного будівництва доби барока є т. зв. будинок гетьмана Полуботка в с. Боровичах, перероблений відтак на церкву. Він скромний розмірами й архітектонікою, має типовий рундук, вибраний в одному розі будинку з його масиву. Цей тип ганку під спільним дахом будівлі, незвичайно затишний і спокійний, характеризує тогочасне українське будівництво так деревляне, як і мурване.

Галицьке малярство XVII ст.

Коли в 1630 р. Успенське Брацтво у Львові закінчило будову брацької церкви, то з дяки для її «ктиторів і благодітелів», умістило на парусах головної бані «візерунки» їхніх гербів, виковані «мулярськими майстрами» Амброзієм і Яковом, під доглядом маляра Федора. Ще до посвячення церкви (16 січня 1631 р.) стояв у ній іконостас тогож таки маляра Федора Сенькевича, тогочасної, малярської знаменитости Львова. Походив він з Ширця коло Львова, був одружений з Анастазією Попівною, а до його клієнтелі належали навіть такі люди, як «його милість підканцлєр», львівський староста Станислав Мніших, луцький владика Почаповський і очевидно Успенське Брацтво у Львові, що згодило в нього іконостас за велитенську суму 2000 золотих. Вмирав Сенькевич у власному домі перед Краківською брамою, а завіщання списував у приявності найвизначніших патриціїв тогочасного Львова — Еразма Сикста, Андрія Чеховича та Войтіха Зимницького. Все те свідчить про високе суспільне становище, яке займав той патріярх малярської братії старого Львова. Та найбільша з його малярських праць — Успенський іконостас, до нас не збереглася. Ще перед закінченням «попалив її огонь», а в 1637 р. іконостас Сенькевича заступлено вже новим, кисти його приятеля й спільника Миколи Петрахновича. Можливо, що він або так дуже був пошкоджений огнем, що не сповняв свого завдання окраси церкви,

або не промовляв уже до переконання львівського громадянства його старий, іконописний стиль. Не залишився теж до нас черговий іконостас Успенської церкви, мальований Петрахновичем. Той то Микола Петрахнович з призвіщем Мороховський, що в 1666 р. був обраний старшиною цеху львівських малярів, поза іконостасом, виконав в 1635 р. для Успенської церкви ікону Богородиці, що до нині стереже входу до церкви від Руської вулиці. Коли припустити, що збережені в пресбітерії церкви іконостасні «празнички» вийшли зпід кисти Сеньковича й порівняти їх з Богородицею Петрахновича, то справді можна ствердити величезну переміну в естетичному світогляді тогочасного громадянства. В перших царює ще строгий, декоративний іконопис, в Богородиці промовляє до нас уже малярство, хоч і цехового, але західньо-европейського характеру. Можливо, що Петрахнович був теж творцем знаменитого в свойому роді портрету Варвари Лянгішівної, що дає уявлення як про побут так і малярство того часу.

На прикінці XVII ст. згадується часто в актах Успенського Братства маляр Олександер Ляницький, творець, знищених сьогодня, настінних фресків т. зв. Несторовичівської камяниці, при вул. Бляхарській. До недавна іще чарували вони око принагідно відвідувача камяниці інтензивністю свого кольориту та своєрідним обєднанням старого, іконописного стилю з реалізмом пластики й рисунку.

Видатним майстром свого часу мусів бути надворний маляр короля Собіського «Василь зі Львова», що малював портрети, баталії та релігійні картини. Один з його портретів короля зберігається у фльорентійській галерії Уфіці. Розвіяна наукою лєгенда звязувала імя Василя зі Львова з іконостасом церкви в Краснопущі; можливо, що дещо з його робіт дасться колись розпізнати в мальовилах королівського замку й «колєгіяти» в Жовкві.

З цілої низки українських малярів Львова XVII ст. варто тут згадати — Евстафія, маляря «ляндшафтів» (краєвидів), які він у 1647 р. возив на продаж у Молдавію, маляря кімнатних тапет («колтрин») Івана Лукашевича, автора збережених до нас панорам Атонської гори та Єрусалиму з 1691 р., Малиновського, та Шпанієля Миколу, що в 1635 р. малював іконостас для церкви в Романові. З позальвівських малярів того часу згадаємо Павла Габрійовича, підписаного на північному одвірку т. зв. Богородчанського іконостасу, як автора малярських і сницерських робіт, Олексу Гощовського, що в 1646 р. був надвірним малярем перемиського владики, Роєвича, підписаного на одному з «празничків» іконостасу в Камінці Волоській, Гавриіла Качмаря («Богоявлення» Нац. Музею у Львові з 1684 р.), Матвія Усіяновського («Страшний Суд» тогож Музею з 1691 р.), сливицького маляря Леонтія Ружицького та лаврівського маляря Ісаю Герасимовича з Риботич, де в XVII ст. витворилася своєрідна «іконописна артіль», яка засипала своїми іконами всі довколишні відпусти та ярмарки.

Мабуть найстаршим із збережених до нас памятників західньоукраїнського малярства ренесансової доби є іконостас церкви св. Пятниць у Львові. Поміщений в церкві, якої будова закінчилася

в 1646 р., він викликає враження старшого від церкви. Обємом і скількістю картин (70) він найбільший поміж своїми славними сучасниками — рогатинським та богородчанським. Його архітектоніка, як і різьба декорація обрамування, видержані в спокійному, ренесансовому стилю. Барокове є в ньому тільки завершення з овальними картинами «пророків» та Розпяттям посередині. Крім цього кілька пертвісних картин його партеру, заступлено підчас обнови в 1870 р. новими, кисти місцевого іконописця Качмарського. Незаторкнутими реставрацією залишилися тут натомість зображення первосвящеників на діяконських вратах, одвірки всіх трьох воріт й медаліони на «царських» та ікони Богородиці і св. Параскевії з «житіям» у медаліонах. Намісні ікони Христа й Богородиці старі, але підмальовані. Горою першої кондигнації біжить фриз «Господніх празників» з «Тайною Вечерою» над царськими вратами. «Празнички» розмежовані ажурними кольонками. Середущу кондигнацію займає Христос-цар в окруженні Богородиці, св. Івана й ангелів, а на право й ліво від нього дванацять апостолів, розміщених по одному в поздовжних рамах з ренесансовими архівольтами. Горою апостолів біжать «Богородичі празнички», а завершують іконостас «пророки» з пергамінами в руках, в овальних рамах, украшених уже бароковою різьбою. Посередині «пророків» у поздовжному овалю «Воскресення», а над ним Розпяття з «предстоящими», Богородицею й св. Іваном.

Тематика й розподіл зображень пятницького іконостасу становлять уже остаточний етап розвитку українських іконостасів. В порівнанні з другими іконостасами XVII ст. пятницький зберігає в собі багато з первісної іконописної традиції. Монументальність поодиноких постатей, приписана канонами тематика зображень, як теж скромність у користуванні скульптурною орнаментикою, зраджують в ньому майстра чи майстрів «старої школи», але вже пройнятих впливами західнього, головнож флямандського малярства.

Другий з черги монументальних іконостасів Галичини — рогатинський, датований 1649 роком, має в собі теж багато з поваги і спокою ренесансового мистецтва. Про нього висловився польський дослідник культури В. Лозіньскі так:

«Колиб який небудь памятник міг дійсно послужити доказом для тих, що припускають існування окремої, оригінально виробленої української школи у візантійському малярстві, колиб котрий памятник міг набавити клопоту тих, що на основі дотеперішних даних (1887 р.) не хочуть у це повірити, то власне рогатинський іконостас. При всій згідности зі скодифікованою на Атонській Горі традицією техніки й подробиць, якаж внутрішня ріжниця, який відскок від візантійського духа в характері й схопленню індивідуального моменту! Є це твір у візантійській манері, але не візантійський. Форми виломлюються з обрисів усвячених традицією, лінія стає гнучкою, пливкою, обіймає постаті, мов емаль. Тут уже помітне визволення від формулок закляття, під яким візантійство вязнило кисть своїх мистців. Ця Богородиця з своєю мягкою позою, з тим чарівним наклоном голови, той архангел Михайло повен руху й життя, ті постаті святих, що

розумінням, лінією й подробицями окрас одягу нагадують мистців німецького, релігійного малярства XVI ст. а все те на тлі орнаментики, повної ренесансових мотивів, чиж це не переконуючий доказ замітної модифікації візантійської школи — модифікації оригінальної й творчої?»

Справді, невеликий розмірами, але досконалий в своїй архітектоніці, скульптурній декорації й малярстві іконостас церкви св. Духа в Рогатині, це один з репрезентативних памятників галицького малярства XVII ст.

Найпопулярнішим і дотепер найкраще обслідуваним зпоміж великих іконостасів Галицької Волости XVII ст. є «Богородчанський», а поправді «Манявський», бо виконано його в 1698—1705 рр. для славного Манявського Скиту. До Богородчанської церковці св. Трійці дістався він дорогою купна, по касаті Манявського Скиту в 1785 р. Тут він перебув до світової війни. Врятований зпід обстрілу московських військ, якийсь час переховувався у Відні, поки не опинився в Національному Музею у Львові, як депозит богородчанської парохії. Чоловіком, що «відкрив», описав і забезпечив богородчанський іконостас перед можливістю знищення, був польський археольог-аматор гр. Войтіх Дідушицький. Захоплений чаром цього величавого памятника нашої старої образотворчости, писав його «відкривець» в 1880 р.:

«Богородчанський іконостас не є зівсім відокремленим явищем. Є це одначе вершок українського мистецтва, й мабуть нема йому рівні на всьому просторі українських земель». Є він памятником мистецтва, якому «належиться назва відрубної школи й то не іншої, як старо-української. Це мистецтво, притримуючись ритуальних, церковних приписів, тільки ступнево перемінюваних під впливом Заходу, досягло зівсім нового способу відтворювання традиційних сцен. Бачимо на них живих людей, повних правди й чару, деколи навіть одягнених у місцеві костюми. В глибині картини виступають дивні, серед золотого, багато орнаментованого поля, по мистецьки мальовані краєвиди; інтензивний кольорит насичує мініятурно-читко трактовані подробиці, а деякі композиції творяться зівсім свобідно, хоча певна, східня празничність придає тим картинам архаїчної поваги, що її затрачено вже тоді на Заході».

Загальна, композиційна схема богородчанського іконостасу — традиційна. Долішний ряд ікон найкраще й найдбайливіше виконаний, але напевне не одною рукою. Коли складні й повні життя композиції «Вознесення» й «Воздвиження Чєстного Хреста», виконав підписаний на одній з них єромонах Йов Кондзелєвич «рукою власною», то єратичність «намісних ікон» як теж «Христа-царя» в центрі іконостасу, можнаб приписати іншому маляреві, хоча й обзнайомленому з тогочасним малярством европейського Півдня й Заходу, але куди більше відданому старій, іконописній традиції, аніж зівсім уже «европеізований» Йов Кондзелевич. Останньому слід приписати повні руху й життя постаті архангелів на діяконських одвірках та невелику розмірами, але вже наскрізь реально скомпоновану Тайну Вечерю. Незрівняні під оглядом монументальности, обєднаної з силою глибокого вирazу є постаті Василія Великого та Івана Золотоустого на одвірках царських воріт.

Польський дослідник В. Лозіньскі, заскочений величністю богородчанського іконостасу, силувався свого часу подати в сумнів його місцеве, українське походження. Алеж проти виводів того упередженого дослідника свідчить сама фактура памятника.

«Не міг апостолів богородчанського іконостасу малювати поляк ані чоловік з дальшого, північного Заходу, ані маляр з Балкану, ані з Атосу. Ніяк не міг західній мистець так добре знати східньої традиції, ані чоловік Сходу, не міг так близько підійти до західнього мистецтва, щоби з тих двох світоглядів створити таку гармонійну цілість». (М. Федюк.) Богородчанський іконостас, подібно як його сучасники — пятницький у Львові й святодухівський в Рогатині є творами тої доби української культури, що повстала й оформилася «на основі свіжо здобутих заложень, коли то доконався цей так інтересний перелім у світогляді визнавців східньої церкви, що повернув його до нових джерел і витворив неожидані цінности». (В. Подляха.)

Рококо

На зміну буйному й пишному барокові прийшов у столиці світа — Парижі, легкий і безтурботний стиль «рококо». Подібно, як барок, що був поворотом поважного й зрівноваженого ренесансу в бік мальовничости й репрезентації, так теж і «рококо» кинуло напруженість барокового церемоніялу й репрезентативної бундючности для чарівного усміху форми й краски... Ренесанс був поворотом до естетичних ідеалів поганського греко-римського світа, барок був виявом релігійної екстази й маєстатичности абсолютної влади монархів, а рококо було вже останнім словом життєвої роскоші, в доволі трагічному моменті життя французького, а за ним і европейського громадянства, бо на самому передодні Великої Французької Революції. Вона започаткувала нову добу в історії людськости, але перед тим мусів вижитися старий світ тих, що досягли в ньому вершків влади, матеріяльного добробуту й духової пересиченості. Батьківщиною стилю рококо в образотворчому й прикладному мистецтві була Франція а краще кажучи її королівський двір, але непереможний вплив Франції на решту Европи доволі скоро відбився й на тогочасній образотворчости України.

Вже в мурованій церкві в Сорочинцях, фундованій передостаннім гетьманом України Данилом Апостолом (1727—1734), помітний вплив рококового стилю в нестримному летії її пяти зрубів у гору, що особливо позначився в дзвініці київської Софії, закінчений у 1748 р. за митрополита Р. Заборовського. Виведена в три поверхи, облегчені віконними прорізами й декоровані кольонами й штукатурою, легка при своїй масивности, послужила софійська дзвініця зразком для пізніших будівель того типу, м. і. для дзвініці Михалівського манастиря в Києві. Дехто з дослідників думає, що в будові софійської дзвініці приймав участь Йоган Готфрід Шедель, (1680—1752) що якраз тоді переїхав на

Україну. Шедель був покликаний ще в 1713 р. до Петербурга, разом з своїм геніяльним земляком і вчителем Андреєм Шлітером. Тут він, будучи на услугах Мєншікова, збудував для нього палату на Василівському острові й дві віллі в Кронштаті й Оранієнбавмі. З Петербурга переїхав Шедель у Москву, де почав будову дзвініці над брамою Донського манастиря, а відтіля вже переселився на Україну, де він «так перейнявся характером української творчости, так з нею зріднився, так удосконалив нею свій великий талант, що йому, по справедливости, належиться переше місце серед українських архітектів XVIII ст.» (Д. Антонович.)

Про перебудову мазепинського корпусу Могилянської Академії, що була першою роботою Шеделя в Києві, ми вже говорили. З черги приступив він до свого найбільшого замовлення й найвисшого творчого досягнення, яким була дзвініця Печерської Лаври (1736—1745). «Горда, пишна, величава Лаврська дзвініця красується на київських горах, природно увінчуючи мальовничу панораму Києва; вона так зжилася з київським краєвидом, що хто раз побував у Києві, той уже не зможе уявити собі Києва без Лаврської дзвініці, що її золота маківка є найвищою точкою Києва, з якогоб боку до нього не підходити». (Д. Антонович.)

Вона найвища з усіх дзвініць України — 7 метрів вища від вежі собору Стефана у Відні. Заложена на осьмигранному пляні, знімається в гору трьома дуже високими, постепенно повужуючимися кондигнаціями, розділеними поміж собою сильно підкресленими окапами. Кожний поверх украшений вязанками стрункіх кольон, при чому враження легкости й нестримного лету в гору степенується випробуваним чергуванням клясичних стилів, від дорійського, через йонський до коринтійського. Просторі вікна, що в верхньому поверсі роблять дзвініцю прозорою, облегчують її велитенський корпус, завершений струнконю ліхтарнею з незвичайно чарівним шеломом і маківкою.

Оскільки перебудова академічного будинку та Лаврська дзвініця, хоч і виконані чужинцями, задержали в собі багато з признак місцевої образотворчости, й стоять на межі поміж українським бароком і рококо, як стилем царських поплечників і фаворитів на Україні, остільки несподіванкою на українському грунті зявилася церква св. Андрія в Києві. Збудована з нагоди гостини цариці Єлисавети на Україні (1744), на основі проєктів надворного архітекта Бартольомеа Растреллі молодшого, вона віддає в своїй архітектоніці й декорації весь чар і легкість пануючого тоді стилю. Здіймаючись на високій горі над Дніпром, вона, хоч і зівсім поважна розмірами, викликає враження не церкви, а якогось паркового павільону. Вона — пятибанна, але з пятизрубним заложенням, з банями навхрест, типовим для українського барока, вона не має нічого спільного. Чотири бані, розміщені довкола головної, на гранях церковного корпусу, мають, всупереч конструктивним ідеям українського будівництва, тільки декоративний характер.

Щасливішою розвязкою створення церкви пятизрубного й пятибанного типу, в конструктивному розумінню, є фундований гетьманом Розумовським собор у Козельці на Чернигівщині (1748). Д. Антонович визнає цей памятник «останнім словом синтези, поєднання у викінченні конструкції типів деревляної й мурованої церкви й останнім досягненням українського мурованого, церковного будівництва».

Загально приписують авторство козелецького собору петербурському архітектові Андрієві Квасову, але український характер памятника промовляє радше за авторством українського архітекта Івана Григоровича Барського (1713—1785), що був творцем козелецької дзвініці. Барський був одним з найталантливіших переємників Шеделя і в його творчости відживає український барок, але вже пронизаний впливами двірського рококо й надвигаючого йому на зміну, клясицизму. На жаль більшість його творів або знищена зівсім, або дійшла до нас у зміненому вигляді.

На рукописному примірнику «Путешествія» брата нашого архітекта, славного подорожника Василя Барського, зберігся м. і. концепт до напису на його нагробнику, такого змісту:

«Тут покладено тіло київського міщанина, райці Івана Григоровича Барського, що працював над різними будовами; воду допровадив на різні місця в цьому місті, з різних джерел зпід гір, а відтак будував муровані церкви, дзвініці й доми. Першу церкву збудував у Кирилівському манастирі, з дзвіницею і пивницями, церкву Покровську (на Подолі) й Набережно-Миколаївську; і дзвіницю збудував наново в золотоношському красногірському манастирі, дзвіницю в Петропавлівському манастирі, в соборно-успенському соборі, з церквою. Іще (збудував) міський магазин і гостинницю, мешкальний дім для грецького манастиря і для Юрія Дренчана, обновлював церкви Воскресенську й Успенську, а в Межгірському манастирі келії»... З цеї записки-епітафії довідуємося, що Барський був чи не найбільш плодовитим архітектом Києва в другій половині XVIII ст. Сучасником, а може й співробітником Барського був лаврський підданий, а відтак «гезель» (підмайстер будівництва) й київський міщанин Степан Ковнір, творець дзвініці над брамою до брацького манастиря (1756) та дзвініці над «дальніми печерами» Лаври в Києві (1781). В конструкції обох слідний вплив софійської дзвініці, а в декорації вплив растреліївського рококо.

Одним з великих співтворців українського барока був І. Зарудний, елєв Могилянської Академії, що їздив доповнювати свою стецьку освіту за кордон та вславився своїми будівлями в Москві. Він був м. і. творцем т. зв. «Меньшикової башти» (церква св. Гавриїла) в Москві, що була зразком української хрещатої церкви в бароковому оформленні й поширила вплив українського барока поза межі України.

Поміж західньо-українськими памятниками стилю рококо, чолове й репрезентативне місце займає катедра св. Юра у Львові. Осінню 1744 р. покладено угольний камінь під будову нової катедри, на місці старої, манастирської церкви з XIV ст. Вже два роки згодом покрито церкву тимчасовою крівлею, а в 1762 р. закінчено цілу будову. Головним будівничим святоюрської катедри був ні-

мець Бернард Мердерер, званий з італійська Меретіні. На львівському грунті заявляється він в 1738 р. Засипуваний звідусіль замовленнями, входить у безустанні конфлікти з львівським мулярським цехом, але це не перешкоджує йому добитися титулу придворного королівського архітекта й добробуту, серед якого вмірає 1759 р. Поза св. Юром, що був найвисшим його творчим досягненням, покрив Мердерер майже всю Галичину своїми будівлями. Перебудова костела в Наварії (1738-39), костел у Городенці (1743—1760), костел Кармеліток босих у Львові (1743—58), ратуш у Бучачі (1750), манастир місіонарів і палата Любомирських (тепер дім «Просвіти») у Львові, оце найвидатніші праці цього талановитого й невтомного будівничого.

До 1756 р. вів Меретіні святоюрську «фабрику», кермуючи цілим штабом мулярів та каменярів, яких призвіща, з означенням роботи й платні, збереглися в докладно ведених рахункових книгах. В 1759 р. виконав різьбар Йоган Пінзель статуї св. Лева й Атанасія при церковному вході та св. Юрія, на чоловому фронтоні. В 1761—1762 роках збудував митрополичу палату архітект Ц. Фессінгер, якому теж належить внутрішня, штукатурна декорація катедри. В 1771 р. закінчено будову стилевої огорожі з брамами довкола катедрального подвіря, а в 1772 р. обведено мурами митрополичий сад і капітульні забудування. Вже на самому прикінці XVIII ст. і в перших десятиліттях XIX ст. викінчувано малярську декорацію й обстановку храмового нутра. З малярів св. Юра перше місце займає Лука Долинський, творець більшости ікон святоюрського іконостасу.

Складний комплекс святоюрських забудувань — капітульних будинків, церкви, митрополичої палати й мурованої огорожі, викликає враження строгого підпорядкування поодиноких елєментів цілости. А хоч в його створенні працювали різні люди й вирізнилися різні стилі (барок, рококо, клясицизм), то дуже правдоподібним є припущення, що розплянування святоюрської гори під поодинокі партії будівель було задумане й остаточно вирішене вже в 1743 р., коли львівський владика Атанасій Шептицький взявся до розбірки старої, середньовічної церкви св. Юра.

Основним, архітектонічним елєментом св. Юра є помпатичний, репрезентативний барок. На його тлі кинута химерна рококова орнаментика, з ним гармонізує теж клясицистична архітектоніка портиків митрополичої палати. Зрештою всі ці стилеві елєменти сплетені тут подібно, як спліталися вони в образотворчій культурі цілої Европи XVIII ст.

Крізь барокову браму з придавленою аркою і постаттями святих на розірваному луці, входимо на церковне подвіря. Проти нас такаж декоративна брама в сад і незвичайно легка огорожа з шляхотно розчленованими стовпами і ажурними, рококовими вазами, наче закуток дрезденського Цвінгера. На ліво корпус капітульних будинків, зі стінами, розчленованими рококовими пілястрами на прямокутні площі муру й рококово обрамованих вікон. Їх мансардові крівлі ослонює фронтова аттика з гербовим щитом і вазами та еліптична люкарна з боку.

Зпоміж капітульних будинків, що з двох боків обрамовують

штучну, камяну терасу, виростає величавий корпус катедри. Входимо до неї парними сходами з ажурною балюстрадою й вазами та «геніями» на ній. Хрещате, пятизрубне заложення катедри, особливо читко позначене в її горішній кондигнації, в низу виповнює собою поздовжний прямокутник з химерно вигнутими стінами, заокругленими гранами та сильним виступом притвору. Над перехрестям нав здіймається квадратний підбанник, обведений при насаді сплощеної бані ажурною балюстрадою, перерваною еліптичними люкарнами й украшеною вазами. Подібна балюстрада окружає ліхтарню бані. Двохсхильні крівлі нав масковані знадвору аттиками, при чому на чоловій аттиці збудований монументальний фронтон з владичим гербом і кінною статуєю св. Юра. Зовнішні кути плянового хреста виповнені чотирма партеровими каплицями, яких сплощені склепіння й крівлі ховаються за балюстрадами, подібними до тих, що опоясують головну баню й ліхтарню.

Складним декоративним мотивом святоюрської катедри є ті ажурні балюстради й аттики завінчані вазами, сильно виступаючі окапи й рококово-химерні капітелі пілястрів. Очевидно, як і слід будівлі зродженої з барокового духа, вся сила естетичного вражіння сконцентрована у могутньому акорді чолової фасади, що її проф. Болозан Антонєвіч назвав «одним з найкращих, найудачніших і найсміливіших результатів співпраці декоративної різьби з архітектурою. Ковані капітелі, а особливо консолі на зовнішних стінах св. Юра, так капризно мягкі і так предивно помислові, могли би найти місце в збірці зразків рококового стилю».

«При всій солідности й масивности, як цілого так і окремих частин, святоюрська катедра викликає вражіння міцне й суворе, але не тяжке, завдяки майстерно влучним пропорціям всіх її ліній і частин. З масивністю й суворістю цеї церкви якось пікантно гармонізує легке й жартовливе одіння її скульптурних окрас у характері рококо». (Д. Антонович).

З сучасних і стилево однородних з св. Юром будівель Західньої України, згадаємо Василіянську церкву в Бучачі (1761—1771) та головну церкву Почаївської Лаври, збудовану в 1771—1791 рр. шлеським архітектом Готфрідом Гофманом. Обі фундовані Миколою Потоцьким, відомим під прізвищем «пана Каньовського», подібно як святоюрська катедра у Львові й взагалі тогочасне, репрезентативне будівництво Західньої України, стоять осторонь самобутніх зусиль української образотворчости того часу.

По блескучих змаганнях українського барока в добу Мазепи та безпосередних переємників культурно-творчих заповітів тої доби (Заборовський, Шедель, Барський) процес розбудови й досконалення українського архітектурного стилю продовжує українське деревляне будівництво. Деревляна церква в Росішках на Уманщині, збудована героєм Коліївщини Іваном Гонтою в 1763 р., а далі церкви в Мошурі (1768), Вишнополі (1778) Свердликові та ін., в порівнанні з церквами XVII ст. пнуться вгору й стараються не відставати від пишноти сучасної собі, мурованої архітектури, особливо читко висловлюють це змагання церкви фундації останнього кошового Січі Кальнишевського.

нишевського в Ромнах та Ізюмі. Собор в Ізюмі знищений, але роменська церква Кальнишевського, в 1900 р. перенесена до Полтави, може послужити зразком для сучасного собі (1764) стану деревляної архітектури Гетьманщини. Це пятизрубна будівля, якої складові елементи, не тратючи своєї архітектонічної самостійности, всежтаки творять гармонійну формами й льогічну конструкцією цілість.

Рівнобіжно з тенденцією повищення церков позначується в деревляному будівництві XVIII ст. змагання до їх поширення; для того в кутки плянового перехрестя пятизрубних церков вбудовуються нові зруби, що зразу невисокі й без самостійних бань (церква Медведівського манастиря) згодом затрачують характер тимчасових прибудівок і зливаються з рештою церковного корпусу в органічну цілість найвищого досягнення деревляного будівництва, що ним є — девятизрубна й девятибанна церква.

Такою є запоріжська церква в Самарі, збудована слобідським будівничим Яковом Погрібняком з Водолаг у 1773—1779 рр. «Після виведення цієї церкви, українському деревляному будівництву далі вже розвиватися нікуди й після цеї церкви українська деревляна архітектура може, або повторювати себе, або змінити шлях свого розвою й повернути за іншими завданнями. І справді, церква в Самарі, по своїй льогічній закінченості, гармонії цілости й подробиць, та шляхотній простоті й ясності своєї складної конструкції, є найвижчою точкою розвою, здійсненням ідеалу» (Д. Антонович).

Клясицизм на Україні

Майже на самому передодні Великої Французької Революції, коли химерне рококо довело життєву розкіш всевладної аристократії до останніх меж пересичености, Жан Жак Руссо кинув клич повороту до природи й греко-римської простоти та строгости життя. Клич цей загомонів у життю й літературі, а в мистецтві виявився новим стилем т. зв. клясицистичним. Остання четвертина XVIII ст. пройшла у Франції і в Европі взагалі під знаком клясичности, що здавалася сучасникам останньою доскою рятунку перед надвигаючою загладою й рознузданням. Зразки клясицизуючої архітектури дісталися на Україну окружною дорогою через Петербург і виявилися головно в будівництві всесильних тоді царських фаворитів. Магнатські резиденції останнього гетьмана в Батурині й Почепі та двір Завадовських у Ляличах на Чернигівщині, можуть послужити типовими зразками першої фази того, імпортованого на Україну клясицизму.

Палату Розумовського в Почепі будував український будівничий Яновський, але на основі плянів французького архітекта Валєн де ля Мота, що то перший пересадив вітку клясицизму на грунт Петербурга. Почепська резиденція, задумана як складний ансамбль головного будинку зєднаного овальними крилами з рештою мешкальних і господарських (помічних) будинків, обняла собою площу біля шести тисяч квадратних метрів і під тим оглядом була справжньою новинкою в будівництві України. Очевидно, з тої складної цілости мусів вирізнятися головний будинок — сама палата. Вона одноповерха, симетрична й зосереджена в чоловому ризаліті корпусу, з портиком

на шести кольонах і клясичним фронтоном. З батуринської резиденції Розумовського, збудованої англійським архітектом Чарльсом Камероном, залишилися тільки румовища головного будинку, та одного з бокових крил. В порівнанні з деякою інтимністю почепської резиденції, батуринську ціхує монументальність, досягнена величавою кольонадою, що простяглася горішньою консдигнацією в усю широчінь палатної фасади.

Подібно як у Почепі й Батурині, так і резиденція графів Завадовських у Ляличах обіймала велитенський ансамбль будівель на просторі шіснацяти тисяч квадратних метрів. Центральними бігунами ансамблю були тут — головний корпус палати й, однозгідна з цілістю, церква св. Катерини. Будував цю резиденцію італійський архітект Джакомо Кварені, що приніс з собою на Україну римський відтінок клясицистичного стилю, куди більш соняшний та інтимний, як клясицизм де ля Мота й Камерона.

Названі магнатські резиденції виросли з українського чорнозему неждано й несподівано, непопереджені еволюцією місцевих естетичних вимогів, але вони не залишилися без впливу на дальший розвиток української образотворчости. Клясицизм у всіх своїх пізніших відмінах протривав у поміщицькому й «ерарному» будівництві України поза половину XIX ст., а навіть позначився в архітектурі й декорації міщанських домиків та селянських хат.

Мистецтво Слобідщини

Слобідщина, що протягом XVII—XVIII ст. наповнилася переселенцями з усіх українських земель, поміж якими не забракло навіть галицьких бойків та гуцулів, дуже скоро почала творити свою образотворчу культуру. Подібно, як етнічний склад населення так і природа та підсоння Слобідщини були однородні з рештою України, так теж і літературна й мистецька творчість тої «нової» України, була суто-українська в своїй основі. А все таки певні різниці в умовах політичного й економічного життя, не залишилися без впливу на загальний характер мистецтва Слобідщини.

Уже положення Слобідщини на самому сході української території, як теж і те, що на Слобідщині ніколи не станула нога католицького місіонаря, позбавило її культуру безпосередніх европейських впливів. Більше зате помітні тут традиції занесені групами її поселенців з поодиноких територій «старої» України та впливи безпосередньо сусідуючої з нею Полтавщини.

Майже вся друга половина XVII ст. була для Слобідщини добою забезпечування нових осель деревляними й мурованими «замками» та розбудови міст. Характеристичною для цього часу була спільна праця загалу з мистцями, що були тільки кваліфікованими виконавцями нуртуючих серед населення естетичних ідей. Так прим. сумський будівничий Дідашенко, згоджений громадою с. Ворожби до будови церкви, мав визначні собі розміри й форми, словом весь плян будівлі, а сам уже мав подбати, щоби робота була солідна й мала «правдиві пропорції».

Розуміння тих «пропорцій» було загальне так само, як і всі ділянки

слобідського мистецтва до половини XVIII ст. мали народній і суто демократичний характер. Змінилися умови щойно з часів суспільних реформ, переведених московським урядом у другій половині XVIII ст. Козацька старшина Слобідщини, переведена на права московського дворянства, поривае тоді свій зв'язок з рештою населення й ґрунтом рідньої культури, стараючися заспокоювати свої естетичні вимоги мистецькою продукцією, імпортованою з західньої Европи через Петербург. Закріпощений тоді народ жив далі своїм традиційним мистецтвом, але по панських маєтках росли псевдо-клясичні палати й церкви, чужі ідеалам місцевої образотворчости. Правда, слобідське дворянство цікавиться на свій спосіб народнім мистецтвом, заводячи в своїх маєтках майстерні килимів, вишивок і деревляних різьб, але продукція тих майстерень, мала більше фабричний аніж мистецький характер. Нарешті на переломі XVIII й XIX ст. коли будинки державних установ підведено під один «казьонний» шнурок, пануючий тоді «ампір» до решти затирає характер місцевого будівництва.

Найцінніщою групою памятників слобідського будівництва XVII—XVIII ст. є низка мурованих церков, яких форма й конструкція переведена живцем з деревляної архітектури. Покровська церква в Сумах, Воскресенська в Славянську, собор у Лебедині, собор в Ізюмі, Покровська церква в с. Ворожбах, Покровська церква в селі Вільша- ній і нарешті найцінніший між ними Покровський собор у Харкові, оце репрезентативна галерія мистецьких досягнень старої Слобідщини. На тлі решти церковних будівель, що особливо з кінця XVIII ст. починаючи, передають тільки зварваризовані форми західньо-европейського барока й ампіру, вибиваються ці памятники як справжні кармазини нашої архітектурної самобутности.

Перше місце поміж ними займає Покровський собор у Харкові. По словам його дослідника С. Таранушенка, це найстарший архітектурний памятник Слобідщини (збуд. в 1686 р.) а впарі з тим одна з найцікавіших будівель цілої України. Початий в перші роки гетьманування Самійловича, а закінчений при Мазепі, він «майже досліжно передає українську, деревляну церкву й у тому його найбільша цінність».

Його трьохзрубна й трьохбанна елєвація, незвичайно легка й стрункa «наче тісно стулені між собою три свічки трикірія, розділена від самої землі на три цільно льогічні вежі, але гармонійно обєднані в одну цілість» (Д. Антонович).

В поземому пляні творить покровський собор три обєднані з собою осьмикутники, з яких середущий найширший. З могутнього поземелля, утвореного з глухих, ренесансових аркад, виростає три трьохповерхі вежі; кожен поверх, вузчий від попереднього, виростає зі зрізаної барокової бані, щоб стрілити в небо струнокою ліхтарнею й незвичайно легкою маківкою. Усі простінки веж виповнені струнками вікнами в дуже смачному обрамуванні з полукольон і причілків.

«Висока архітектурна вдосконаленість будівничого цеї церкви виявилася головним чином у мистецько витриманій гармонії кожного поверха кожної вежі, в відношенні їх між собою і в незвичайно щасливому полученню тих ніби самостійних частин в одно ціле. Таке майстерне получення архітектурних мас в одну цілість зустрічаємо хіба в розвинених будівлях Браманта, з льомбардського періоду його творчости» (Д. Антонович).

Неменче від мурованих, цінні й деревляні церкви Слобідщини, що «розгортають перед нами картину багатства типів, великої різноманітности форм та високої техніки будування» (С. Таранушенко). Недавні досліди над деревляними церквами Слобідщини виявили кілька їх типів чи то «шкіл», з яких кожна має свою сферу поширення. З творців тої архітектури знаємо по імені тільки згаданого вже Дідашенка з Сум, та Якима Погрібняка, з с. Нових Водолаг, що збудував девятибанний запоріжський собор у Самарі.

Слобідське малярство XVII—XVIII ст. проходить більш-менш ті самі ступні розвитку що й на решті України. Вже в XVII ст. бачимо тут змагання внести в іконопис елєменти місцевого побуту, тоді зароджується портретне й історично-побутове малярство. У XVIII ст. слобідське малярство зриває остаточно з традиційною монументальністю композиції й графічністю рисунку та набірає життя руху і справжньої мальовничости.

Слабше аніж стінопис і станкове малярство, розвинулася на Слобідщині культура ілюмінованих рукописів. Заставки, ініціяли та мініятури слобідських рукописів, здебільша виконані пером, рідше кистю, є зправила копіями такижже в друкованих книгах.

З ужиткового мистецтва цвіло на Слобідщині гутництво, різьбарство в дереві, гончарство, килимарство та золотарство.

Загальна характеристика

Ренесанс, барок, рококо й нарешті клясицизм, що чергувалися по собі, як вияви органічного розвитку мистецтва західньої Европи, обіймали кругами свого посереднього впливу цілий культурний світ, а з ним і Україну. Географічне положення та історична доля й недоля нашого краю причинилися до того, що впливи далекого Сходу, залишки образотворчости грецьких кольоній на півдні України й нарешті непереможний вплив Візантії, оформили українську духову й образотворчу культуру як межевий, переходовий тип, при чому елєменти Сходу мали в ньому рішучу перевагу над західніми. Східньою була в нас віра й церква а це рішало в справах форми й суті духового життя. Тій обставині завдячує свій слабий відгомін на Україні західньо-европейська романцина, в ній теж слід шукати причин недорозвою готицизму на Україні. Колиж прийшов на Україну ренесанс, то розмірно велике його поширення пояснюється тільки тим, що зродився він під гаслом повороту західньо-европейської образотворчости до ідеалів клясичного греко-римського світа, того самого, з якого виросла вдосконалена в нас візантійщина.

Східньо-гелєнське естетичне наставлення допомогло розвинутися на Україні й стилеві бароко; його декоративні елєменти, обєднавшись з конструктивними ідеями української деревляної архітектури, дали виїмково оригінальну стилеву синтезу, прозвану «українським баро-

ком». Його розвиток, зумовлений інтензивністю державно-творчого життя Гетьманської України, мав вплив не тільки на акліматизованих на Україні чужинців (Шедель), але позначився в архітектурі Московщини, де створив суто-українську архітектурну школу, т. зв. «наришкінський барок».

Чергові стилі — рококо й клясицизм, що прийшли до нас уже в добу занепаду відродженої української державности, хоч і мали всі прикмети штучно насаджуваної культури, всетаки набрали на нашому грунті місцевого забарвлення. В цілому українська образотворчість XVI—XVIII ст. творить оригінальну відміну світового мистецтва, а разом з тим і наявний доказ надзвичайної талановитости й культурної відзивчивости українського громадянства тих часів.

XXXIII. ВІДРОДЖЕННЯ

Лівобережна Україна, тобто недавня Гетьманщина й Слобідщина, а по скасованні останків української автономії — Полтавська, Чернігівська й Харківська губернії, сталася на переломі XVIII—XIX ст. колискою українського національного відродження. Спогад колишньої козацької вольниці жив тут не тільки в піснях та легендах, як на Правобережжі. Поміщики булиж тут нащадками колишньої козацької старшини, а серед селянської маси жила чисельна козацька верства вільних селян; козацька старовина збереглася ще в судівництві і в побуті. І саме з тих залишків старої, вільної України, мусіла зродитися ідея нової вільної України. Вона й зродилася. Почалося ніби з дрібниці. Стара козацька аристократія, зрівняна в правах з російським дворянством, повинна була задокументувати своє право до привилеїв тим більше, що такого удокументування почали вимагати й від російського дворянства. За багато вскочило в той стан людей, що не мали до нього належно удокументованого права.

В Петрограді почала урядувати т. зв. «Герольдія», тобто найвища державна установа, що вирішувала приналежність до дворянства. Зразу вона станула на становищі, що українській козачій аристократії, поміж яку попали нащадки міщанства й духовенства, взагалі не прислугує право на дворянські титули. Це визвало велике обурення української аристократії а разом з тим і особливе зацікавлення історією своїх родів. Від історії родів поширилося зацікавлення на історію краю і нації взагалі.

З ідеї оборони загрожених інтересів українського дворянства, народжується ідея оборони інтересів українського народу в його цілому. «З посеред дворянства висуваються постаті Чепи, Чарниша, В. Полетики, Милорадовича, Калинського, Марковича, добрих патріотів і завзятих оборонців дворянських інтересів. Все це люди, які виховали свій патріотизм на вивченні історії України, які збірали літописи й ріжні документи з історії краю. На свої заняття дворянським питанням

вони дивилися як на подвиг, початий задля слави Батьківщини» (Д. Міллєр).

Василь Полетика пише в одному з своїх листів до Чепи: «Як приємно працювати для слави й добра Батьківщини! Наші власні почуття, свідомість, що ми були небайдужі до інтересів Батьківщини служать нам нагородою».

А хоч боротьба за дворянські привілеї затяглася, бо закінчилася щойно в 1835 р., хоча деколи переходила межі «інтересів Батьківщини» й служила темою для сміховинок в роді «пошукування Хама за дворянством», вона мала ту прикмету, що не давала заглохнути українським державницьким традиціям; підіймаючи з пилу непамяти минуле, вона рівночасно працювала для майбутнього.

Тимчасом на европейському заході, в столиці тогочасного культурного світу, Парижі, залопотіли прапори Великої Революції. Кличі широкого демократизму, великі ідеї нації й пошанування індівідуальности одиниці, повороту до природи а разом з нею до підстав нації, яким показалося нехтоване дотепер простолюддя, покотилися по Европі, мов хуртовина. Докотилися вони й на Україну. Як відгомін тих ідей зароджуються на Україні первопочини української етнографії. Освічені й дистинговані пани, починають цікавитися духовою й матеріяльною культурою простолюддя. Зразу так собі, для моди й примхи, згодом чимраз глибше, чимраз серіозніше. Стихія народньої творчости очаровує їх і поносить на своїх бурхливих хвилях.

Ще в 1777 р. появляється в Петрограді «Опис українських весільних обрядів», зладжений військовим старшиною Григорієм Калиновським. Двацять літ згодом появляються там же славні «Записки о Малороссіи» Якова Марковича, що як перша енцикльопедія українознавства, пройняті укоханням краю, його населення, минулого й культури, викликає в петербурських колах захоплення для тієї «Малоросії», такої гарної з природи, а такої безталанної в минулому і сучасному.

Князь Церителев, видавши в 1819 р. першу збірку українських історичних дум, розумів не тільки їх археольогічну вагу й літературну цінність. «Якщо ці вірші — писав він у передмові — не можуть служити поясненням української історії, то що найменче помітний в них поетичний геній народу, його дух, звичаї старих часів і нарешті та чиста моральність, якою завжди відзначалися українці, яку вони старанно зберігають і сьогодні, як одиноку спадщину по предках, що врятувалася від жадности сусідніх народів».

Свідомий теж того що робить був збирач і видавець українських пісень Михайло Максимович (1827) та невтомний видавець «Запорожської Старини» в Харкові (1832—1838) Ізмаіл Срезневський.

Етнографія, тобто пізнання життя-буття, словесности й культури простолюддя, стала угольним каменем під величавий будинок нашого культурно-національного відродження, на переломі XVIII—XIX ст.

«Енеїда» І. Котляревського

З піднесеної атмосфери глибокого зацікавлення українською старовиною й захоплення українською етнографією зродилася й епохальна «Енеїда» І. Котляревського.

«Бувають в історії народів дати, які немовби розривають надвоє їхнє життя й кладуть межу посеред рівного шляху історичних подій. Минувшина осталася по той бік межі, майбутнє стелиться по цей, а хоча генетичні звязки між ними очевидні для кожної людини, проте зразуж видно, що історія тут круто повертає з свого попереднього шляху й починає якусь нову путь, дає початки новому напрямкові». (С. Єфремов).

Такою, межевою датою був рік появлення в друці «Енеїди» Котляревського — 1789-ий. Зявився Іван Котляревський (1768—1838) на обрію української історії саме в пору, коли начебто навіки похоронено український народ, з його славним, геройським минулим, його культурою й надіями на майбутнє.

На самому прикінці XVIII ст. коли зявилася «Енеїда», українство, як державно-політичне питання східньої Европи, так якби не існувало. Горстка лівобережного дворянства, що шукаючи собі «родових дерев» попала на затерті шляхи прогомонілої державницької думки, була тільки горсткою; подавляюча більшість світської й духовної верхівки народу давно вже вдомашнилася в чужому таборі. Народня маса, як стихія грізна, була як та стихія непевна й необчислима. Її козача верства хоч і хвилювалася, але порушити тим хвилюванням цілий океан закріпощеного селянства не мала сили. Московський уряд дбав уже про те, щоби спровокувавши такий чи інакший рух серед мас, прийняти відповідні міри проти нього і спараліжувати. Так було з козачими формаціями підчас наполеонських воєн, так теж було й згодом, підчас приборкування польського, листопадового повстання. Ще гірше стояли справи на Правобереіжжю, де ополячення верхів народу пішло ще скоршою ходою за російської влади, як це було за польської. Не краще було в Галичині, хоча там народня маса найшла сяку -таку охорону в авторитеті австрійського уряду та в його бюрократично-адміністративному апараті. Під кінець XVIII ст. московська мова стає літературною мовою Гетьманщини так само, як на Правобережжі й у Галичині стає нею польська мова. Українська знижується до якогось ледви терпимого «хахлацького» чи «хлопського» говору селянської маси. Письменники українського походження, а навіть з деякими симпатіями до народньої стихії, з якої вийшли, як Рубан, Богданович, Капніст, Наріжний, Гнідич та інші, стають не тільки московськими письменниками, але й московськими патріотами. І власне в такий тяжкий для нації момент зявився Котляревський.

Пять літ до його народження скасовано на Україні останні залишки гетьманського уряду; маючи шість літ від роду, був Котляревський сучасником зруйнування Запоріжської Січі (1775). Чотирнацятьлітнім хлопцем пережив він переміну козачих полків на полки регулярної московської армії. Одним словом, діючий вік і молодість Котляревського проминули в бурхливу добу реформ і перемін, але над

ними уносилася також іще свіжа й безпосередня традиція минулого. Відгомін петиції представників дворянства, що станувши в 1767 р. у Петербурзі зажадали однодушно, щоб Україні повернуто права, на яких «гетьман Богдан Хмельницький з усім українським народом приєднався до московської держави», обивався ще безпосередно в уха молодого Котляревського. Позатим і близьке до народньої стихії походження, окруження та виховання, оформили світогляд Котляревського по лінії, висловленій у пізнішій його творчости. Вичувається в ній і дух козацького літописця Величка і фільософа Сковороди і смуток народніх пісень і сміх різдвяних та великодніх віршів.

«Енеїда» Котляревського, що була ніби то «перелицьованням» поеми римського поета Вергілія про мандрівку Енея по землі, небі й пеклі, а на справді була сміхом-сатирою на сучасні Котляревському умови життя українського народу, подібно як його «Ода до князя Куракіна» й пєси «Наталка Полтавка» та «Москаль чарівник» були виявами великої відзивчивости поета на сучасні йому культурно національні питання українського життя. Написав Котляревський небагато, але «те, що написав, злютовано міцно одним не розколеним світоглядом, тверезим поглядом на світ і його події. Діставши від кращих заступників старшого українського покоління, найбільше від Сковороди, гуманітарно демократичну спадщину, Котляревський зумів надати їй живу плоть і кров, мовою живого народу, вбрав у кольоритні образи й ними засівав насіння добра, правди, гуманности й різко оформленої національної свідомости» (С. Єфремов).

«Зпоза жартовливої форми талановитої пародії, що описувала пригоди запоріжських гольтіпак, висувалися інші образки і спогади; саме тоді наші запоріжці блукали світами, не знаходючи собі пристановища — і гіркі гадки мусіли наводити спомини, що викликало це, ніби байдуже оповідання про троянських бурлак. З веселих і часом грубоватих жартів і глузувань вставали образи «вічної памяти Гетьманщини». Вставало народнє життя, змальоване з великою любовю і знанням, будило любов і спочуття до нього. Не диво, що пізніші письменники українського відродження, з Шевченком разом, схилили голови перед автором «Енеїди» й признали його батьком нової української літератури» (М. Грушевський).

«Котляревщина»

Виступ Котляревського осмілив попробувати й своїх сил на українській літературній ниві цілу низку його сучасників, що без його прикладу, булиб на такий крок і не зважилися. Почалося від наслідування форми й жанру Котляревського, а закінчилося виступом справжніх поетичних талантів, що під впливом назріваючого в европейській літературі романтизму, вибили відроджену українську літературу з колодок перших спроб. До таких спроб належить м. і. анонімна «Вояж по Малій Росії генерала од інфантерії Беклешова» (1799) написана не тільки мовою й складом але й з помітними запозиченнями з «Енеїди». Не без таланту був собі земляк і сучасник Котляревського Кость Пузина (1790—1850) що залишив по собі

багато всяких од та шкільних віршів, зпоміж яких «Ода — малоросійський крестянін» виявляє не тільки талант, але на свій час дуже вільнодумний і народолюбний світогляд автора, мовляв — «За щож це так, що брат глузує з брата»?... — або «Хібаж не люди ми, хіба які звіряки»? Відповідей на такі питання Пузина не давав, але вже само ставлення таких питань порушувало справу суспільно-національного положення тогочасної України з мертвої точки поміщицького «благоденствія». Неменче цікаву літературну спадщину залишив по собі Михайло Макаровський (1783—1846) автор двох, надрукованих щойно по його смерти (1848) віршованих пєс — «Неталан або дві долі разом» та «Гараська або талан у неволі». Учнями Котляревського були: Остап Рудиковський (1784—1854) автор кількох віршованих байок та казок, Павло Білецький-Носенко (1774—1856), Олександер Корсун (1818—1891), Порфір Кореницький, Степан та Петро Писаревські (батько й син), Степан Александрів автор «Вовкулаки», Кость Думитрашко (1814—1886) з своєю «Мишодраківкою» й нарешті перекладчик св. Письма на українську мову Пилип Морачевський (пом. 1806). Здебільша були це наслідувачі форми й підробляючі жанру «Енеїди» Котляревського, що їх звели вони на бездоріжжя карикатури й пародії. Їх поява свідчить про непереможний вплив «Енеїди», але українська література не має причин благословити їх за «котляревщину». Щасливішим був за те вплив драматичної творчости Котляревського. Батько геніяльного письменника Миколи — Василь Гоголь (пом. 1825 р.) написав під впливом Котляревського кілька драматичних пєс, з яких одинока збережена — «Простак», хоч і близька змістом і формою до «Москаля-чарівника», показує, що «в авторі загинув чималий мистець, що міг би бути не тільки батьком геніяльного сина, а й власною особою заняти визначне становище в літературі». (І. Франко).

Підземна Україна

Аристократична верхівка Лівобережжя, що по остаточному скасуванню української автономії, опинилася в доволі неозначеному суспільно-клясовому відношенні до загалу московського дворянства, дуже різко маркувала своє невдоволення новими порядками. Підсичувало його почуття культурної вищости над Москвою й тяжкої кривди, заподіяної Гетьманщині історичною долею. «Порушення прав України», про яких заприсяження Москвою в Переяславі ніколи не забувала ні стара козацька старшина ні її переодягнені у французькі фраки нащадки, наповняла їх серця ненавистю до Росії, глухою й безсилою, але упертою й послідовною. Сепаратистичні ідеї, що так наглядно виявилися в берлінській місії Капніста (1791) не покидали українського дворянства й не переставали тривожити московської влади й далі.

Війни, що їх провадила Росія з Наполєоном, накидали Україні нові тягарі, але й розбуджували в ній надії на визволення. Коли в 1812 р. Наполєон почав свій трагічний марш на Москву, цар Олександер І доручив українському генерал-губернаторові Лабанову-Ростовському зорганізувати кілька козацьких полків. Надія на відновлення козаччини розпалила серед українського дворянства нечуваний ентузіязм. Пятнацять кінних полків, по 1.200 людей в кожному, виросло тоді мов зпід землі. Злякалися того ентузіязму москалі й не допустили козацьких добровольців на поле бою. Продержали їх у етапі до 1816 р. а відтак здемобілізували. Розвіяні надії на відновлення козаччини долили ще нової оливи до вогню ненависти козаків до Росії. Щоб сяк-так заспокоїти безупинне кипіння, московський уряд набрав у 20-их рр. 25.000 козаків і переселив їх на Кубань, щоб у той спосіб ослабити загрозливу для нього примару козакофільства, Ще раз у 1831 р. підчас польського, листопадового повстання, вдарився московський цар до козаків за допомогою. На зазив царя повстало знову 8 кінних полків, для яких коні й виряд закупило само українське дворянство, але й тепер не довелося їм станути на полі бою так само як недодержано царської обіцянки про залишення козаків на постійній, військовій службі. Не помогли протести козаків ні обурення дворянства. Найсміливіших закатовано на смерть, сотні козаків висічено різками, а решту запроторено на Кавказ. Ще раз переконалася Україна, що «козакофільські маневри» москалів були тільки їх нікчемною провокацією для масового приглушення зусиль дворянства до відновлення козаччини.

Щож дивного, що в таких умовах, вістки про перемоги Наполєона над москалями приймалися з захопленням, а чутки про його відворот зпід Москви наповнили смутком серця всіх українців, що від наполєонських вірлів ждали визволення з кіхтів північного медведя?

Колиж по наполєонських війнах, з далеких походів по Німеччині, Австрії й Франції вернулися до дому московські й українські салдати та старшини, то те, що вони бачили й що пережили поза межами російської імперії, не залишилося без впливу й без наслідків. Серед старшин і шляхти починаються тепер поширювати масонські «льожі» та політично-конспіративні товариства, що ставлять собі завданням боротьбу з досьогочасними порядками в Росії, хочби навіть шляхом збройної революції.

І масонські льожі і тайні політичні товариства обняли тоді своєю мережею й Україну. Крім суспільно-політичного характеру набірали вони тут ще й національно політичної закраски. До масонської льожі в Полтаві належав і батько відродженої української літератури — Котляревський, до льожі «Зєдинених Словян» у Києві належали українці, москалі й поляки, що мріяли про вільний союз трьох словянських народів. Пізніше політичне товариство, в яке перемінилася масонська льожа «Зєдинених Словян», мало, по словам одного з членів, на меті увільнення всіх словян від абсолютистичної влади, знищення національного антагонізму поміж деякими словянськими народами й сполучення їх усіх в одному федеративному союзі. Малося на увазі докладно означити границі кожної окремої словянської держави, запровадити в усіх народів демократично-парляментарну форму влади, скласти конгрес для управи справами цілого союзу й для заміни, в разі потреби загальних основних законів. Кожній окремій державі

могла бути дана повна свобода й незалежність її внутрішніх справ...» Рівночасно й всуміж з масонськими льожами існували на Україні тайні політичні товариства. Одно з них, під головуванням повітового маршала дворянства — Василя Лукашевича, просто таки вставило в свою програму — політичну незалежність України. Воно теж підтримувало звязки з конспіраторами гвардійського старшинства при царі Олександрі І., якого смерть мала бути гаслом до загального військового повстання в Росії.

«Сонце в Чигирині»

З полтавської масонської льожі, заснованої в 1818 р. що до неї належали і українські поміщики — Кочубей, Тарновський, Лукашевич та батько відродженої української літератури Котляревський, вилонилося в 20-их рр. XIX ст. тайне політичне товариство з виразно автономістично-сепаратистичними тенденціями. Головував у ньому переяславський, повітовий маршал дворянства Лукашевич, а в «катехізмі» цього кружка, на питання «Де сходить сонце?» було сказано: «В Чигирині». Натяк на гетьманську столицю Хмельницького й Дорошенка оформлював національно-політичні ідеали гуртка. Своїм завданням ставив він відірвання України від Москви й федерацію її з Польщею.

Про настрої й політичну орієнтацію українського громадянства на передодні повстання «декабристів», говорить м. і. лист українського історика Марковича до російського поета, автора поем «Войнаровський» та «Наливайко».

«Чи можу я холоднокровно читати «Войнаровського» і «Наливайка»? Прийміть від мене й від усіх земляків моїх щиру подяку. Ми ще не загубили з очей подвигів великих мужів-українців; в багатьох серцях не погасла ще давня сила почувань і любови до Батьківщини. Ви ще найдете в нас живим дух Полуботка. Ви підносите цілий народ, а горе тому, хто бажає понизити цілі народи, хто старається покрити погордою цілі країни. Вони відплатять йому своєю погордою»...

Німецький подорожник Коль (1808—1878) обїхав літом 1836 р. цілу Україну, від північного кордону через Харків, Полтаву до Одеси. Захоплений природою української землі, самобутністю української культури й чарами побуту, Коль добре пригляднувся українському дворянству, козачому та селянському населенню, скрізь завважуючи читку різницю поміж місцевим українським, та напливовим московським елементом.

Між іншими завважив Коль, що найрізкіше виявляв себе український культурно-політичний сепаратизм якраз у найблизшій батьківщині Котляревського — Полтавщині. «Відраза українців до москалів, їхніх гнобителів, така велика, що її можна назвати майже ненавистю. Ця ненависть, від XVII ст. починаючи, коли Україна попала під московську руку, радше прибирала, аніж тратила на силі; скріплювало її безустанне обмежування прислугуючих Україні привилеїв. Зате українці ніколи не симпатизували з поляками більше, як з часу визволення зпід їхньої влади».

«Українці є дуже кепськими російськими патріотами. Вроджена москалям любов і боготворення царя є для них цілком чужа. Вони слухають царя, бо інакше годі, але на петербурських імператорів дивдяться, як на чужих, накинутих собі володарів. Щоби не образити українця, не можна говорити з ним про підчинення його батьківщини Московщині. «Зєдинення», поправляє він зараз розмовця.— «Ми,— каже,— обєдналися з Москвою». Український патріотизм є ще такий живий на Україні, як польський у Польщі».

Про «Історію Малої Росії» Бантиш-Каменського, якої перше видання появилося в 1822 р., каже Коль, що її написав український шляхтич з старого козачого роду й начальник канцелярії українського генерал-губернатора князя Репніна. Видання цеї історії «було в звязку з приготованим у цілій Росії заговором (декабристів), що його вибух у 1825 р. закінчився невдачею. Завданням «Історії» було підняти Україну проти царату».

Про «Історію Русів», говорить Коль, що написана вона «найвірніше, а при тому так вільнодумно, що їй ледви чи доведеться колинебудь попасти в друк. Але зате її найбільше шанують і люблять та поширюють у відписах по цілому краю. Є округи на Україні, в яких майже на кожному поміщицькому дворі зберігається по примірнику «Історії Русів».

Коль пояснює теж, чим живився той, загальний ще в 30-их роках патріотизм українського громадянства:

«Прості люди з народу виступають деколи підчас особливих свят, беруть бандуру й, співаючи, оповідають історію цілого народу, від величі Києва, Чернигова й інших славних міст їх батьківщини, про колишніх великих князів, про гетьманів, про їх братання з поляками і спільні з ними бої з москалями, татарами і і. Потім про віру батьків, про її поневолення поляками, про повстання проти гнобителів і про зєдинення з москалями, для рятування предківської віри. Нарешті приходять ті співаки до змалювання того, як страшно обманула Україну Москва. Коли вони кінчають, самі зітхають і плачуть, сумно стоять довкола них слухачі. Ті сльози, що майже ніколи не висихають, це найкращий доказ сили й живучости національного почуття й патріотизму серед українців». Та марні були надії українських дворян-конспіраторів на перемогу заговірників.

Дня 14 грудня 1825 р. знявся військовий бунт у Петербурзі, в слід за яким дня 25 грудня збунтувався під Васильковом на Україні т. зв. Чернигівський піхотний полк. Оба зриви, невміло підготовані, придушено зразу, як теж розгромлено всю організацію московських та українських «декабристів». Наступник Олександра — Микола І, стеморизував усе громадянство Росії низкою розстрілів, лісом шибениць і сотнями заслань. Принишкло революційне зусилля в Московщині, притихла сепаратистична стихія на Україні. Вона шукає собі за те ходу в літературі, історичній науці та етнографії, щоби в 40-их рр. найти нове втілення в київському Кирило Методіївському Брацтві.

Харківський гурток

Коштом слобідського дворянства й купецтва, а заходами вельможі Миколи Каразіна, що був повірником царя Миколи I, закладено в Харкові університет (1808). Перший і одинокий тоді на Подніпрів'ю, найвищий науковий інститут, зразу зробився центром літературно-наукового руху всеї України. Зроджений на грунті, що його зрушив й заплідднив своїми фільософічними ідеями Сковорода, харківський університет, не тільки що згуртував довкола своїх катедр цвіт української інтелігенції й жадібної знання молоді, але дав життя та створив умови розвитку для цілої низки культурних ділянок, як журналістика, театр і мистецтво. Правда, і мова навчання на університеті й мова харківських журналів та газет була російська, але й тут і там панував український дух, далекий ще від повної національної свідомости, та близький до неї місцевими традиціями дворянства та любовю й уважливістю для простолюддя.

В одному тільки 1816 р. повстають в Харкові аж три журнали, з яких «Украінскій Вєстнік» (1816—1819) присвячував питанням української культури дуже багато місця, а навіть друкував деякі твори (Артимовського-Гулака) українською мовою. Українській старовині, етнографії та літературі були присвячені й збірники-альманахи, як «Украінскій альманах» Серезневського та Росковшенка (1831), «Утренняя звєзда» Петрова (1833), «Запорожская Старіна» Серезневського (1833—1838), а в 40-их рр. «Сніп» Корсуна та «Молодик» Бецького.

З круга харківських професорів вийшов і найкращий по Котляревському сатирик Петро Артемовський-Гулак (1790—1865) автор знаменитої казки-сатири «Пан та собака» й цілої низки «перелицьованих» од Горація та романтичних баляд. Цей дворянин з походження й бюрократ з покликання, хоч і дивився на закріпощення селян, як на щось природне й зрозуміле, всеж таки спочував недолі простолюддя й протестував проти панських зловживань на шкоду кріпаків. Старший від Гулака Григорий Квітка-Основяненко (1778—1843), вихований в атмосфері навчань Сковороди, почав свою літературну діяльність доволі пізно (1816), та й то російською мовою, але бесмертну славу здобув собі щойно як автор української «Марусі», першої, не тільки в нас, але й у европейському письменстві повісти з народнього життя. Його комедія про «Сватання на Гончарівці», написана чистою українською мовою та дві українсько-російські пєси — «Шельменко-деньщик» і «Шельменко-писар» до нині не втратили ще інтересу, а надрукована комедія про «Суматоху в малому містечку» була правзором для «Ревізора» М. Гоголя. Його, писана по російськи, повість «Пан Халявський» була знаменитим епосом життя сучасного Квітці лівобережного поміщицтва, подібно як «Коноотопська відьма» була сатирою на козацьку бувальщину з половини XVII ст. Поза «Марусею» такі повісти Квітки, як «Козир-дівка» та «Сердешна Оксана», сягли до основ життя тогочасного селянства й промостили туди шлях грядучим поколінням українських письменників-народолюбців.

Учнем харківського університету був пізніший письменник, історик та громадський діяч Микола Костомарів, що звязав собою перші спроби харківської громади з київською 40-их років, а ідеали старого масонства й політичних конспірацій Лівобереіжжя розбудував і оформив у програмі Кирило-Методіївського Брацтва. Безпосередні звязки харківських діячів з Варшавою й Прагою, зробили Харків першим осередком українського словянофільства, що з усіми хибами й прикметами своїх концепцій так дуже заважило на дальшому розвиткові українського культурно-політичного відродження.

Культурне життя Правобереіжжя

Перехід Київщини, Поділля й Волині зпід польської під московську владу, мало що змінив суспільно-економічне положення тих земель. Панщину, що під кінець XVIII ст. дійшла в Польщі до вершка свого насилення, Росія ще більше закріпила й зануздала в шори адміністративно-бюрократичних приписів. Правда, з настанням московської влади припинилася тут нагінка на православну церкву, але її замінила нагінка на унію, що подекуди вспіла вже оформити на західньо-европейський зразок культурне життя українського громадянства. Позатим Росія не бачила й не хотіла визнавати ніякої культурно-національної окремішности українського населення земель, що так довго підлягали польській владі. Тому, приборкавши польську шляхту в її політичних аспіраціях, Росія залишила їй вільну руку в економічно-суспільній і культурно-освітній ділянці життя. Використали це поляки й за ініціятивою куратора виленської шкільної округи, князя Адама Чарторийського, при усильній праці Тадея Чацького, зорганізували на Правобережній Україні густу мережу середніх шкіл з кремянецьким ліцеєм, як висшою школою, на чолі. Протягом короткого часу віджила в тому шкільництві польська державницька традиція, що з культурно-освітньої праці дуже скоро перемінися в суто-політичну конспірацію.

Вислідом тої, назверх культурно-освітньої, а по правді суто-політичної акції польської й ополяченої шляхти на Правобереіжжю, було збройне повстання поляків проти Росії в 1831 р. Мережа повстанчих організацій обняла собою особливо Волинь. Повстання здавлено, а Москва поспішилася тепер «направити» похибку, яка виплила з визнання цілого Правобереіжжя «польською» землею. Очевидно, українців вона й тепер тут не найшла, та зате всіх православних і уніятів признала корінними москалями й по тій лінії повела свою політику. Закривши університет у Вильні та ліцей у Кремянці, московський уряд заложив російський університет у Києві (1832), а майже все польське середнє шкільництво Правобереіжжя переформував у російські гімназії. Багато латинських манастирів закрито й поконфісковано їхні добра, вслід за чим зліквідовано й унію (1839). Для позискання народніх мас і відчуження їх від поміщицької верхівки, московський уряд попробував перевести деякі полегчі в панщизняних повинностях, але про освіту й економічне подвигнення селян не подбав. Тимто й репресії супроти польської шляхти, духовенства й шкільництва не принесли москалям

сподіваних користей. Шляхотська верхівка Правобереччя, подібно як дворянство Гетьманщини й Слобідщини, захоплена ідеями літературного романтизму, дуже скоро найшла собі дорогу «в народ». Промостила її група польських письменників, що як уроженці Правобереччя, мали в собі чимало української крови, а з нею й місцевого патріотизму. Поставивши перед собою ідею великої Польщі «від моря до моря», вони пробували воскресити козацькі традиції й взагалі минуле України, для чого навіть користувалися формами української, народньої поезії. В польській літературі повстала т. зв. «українська школа», що її кращі представники, як Антін Мальчевські, Богдан Залеські, Северин Гощиньскі, а подекуди й Юліюш Словацкі та повістяр Михайло Чайковський, створили цілу галерію українських поетичних та історичних і побутових картин. Вони писали свої твори «на українську нуту», але польською мовою, та були між ними й такі (Тимко Падура, Антін Шашкевич, Спиридон Осташевський та інші), що писали й українською мовою. І одні й другі, як теж усильна повстанча пропаганда серед українських мас Правобереччя, не залишилася без впливу на українське громадянство. В першу чергу позначився цей вплив на молоді київського університету. «Тут, на перехресті різних культурних впливів, на грунті так багатому українськими історичними споминами, прокидалася українська національна думка й поширювалася до ідеї словянської взаїмности. Вплив польської революційної ідеї надавав їй радикальний відтінок» (Д. Дорошенко).

Рівночасно з невдачею польського збройного повстання, стають перед польською й ополяченою шляхтою Правобереччя дві дороги: або вернутися до української народности, з якої вона виросла й жила, та щиро й без польських державно-творчих застережень працювати для культури й визволення України, або визбутися свого романтичного «україножільства» й почати боротьбу з пробудженим українством. Більшість вибрала другу дорогу, але найшлася нечисленна горстка, що пішла першою дорогою. Їй то завдячує культурно-національний рух Правобереччя в 50-60-х рр. своє угрунтування й оформлення.

Кирило-Методіївське Брацтво

Кузнею, в якій виковано першу політичну програму відродженого українства, було славне Кирило-Методіївське Брацтво в Києві, назване так від словянських первоучителів. Його інспіратором був вихованець харківського університету, письменник та вчений Микола Костомарів, а в списках його членів найшлися найкращі імена тогочасної української інтелігенції — Миколи Гулака, Опанаса Марковича, Василя Білозерського, Пантелеймона Куліша й нарешті найбільшого з них Тараса Шевченка.

Микола Костомарів, що по скінчені харківського університету вчителював якийсь час у Рівному на Волині, а в 1846 р. перейшов як університетський професор до Києва, пройнятий ідеалами українського масонства й конспіративних гуртків зперед бунту «декабристів», зразу зорганізував тут тайне товариство, яке поставило собі метою боротьбу за визволення словянських народів та обєднання їх у федеративному союзі незалежних держав. За короткий час свого існування, вспіло це товариство обєднати до сотні найдіяльніших людей того часу, але вік його був недовгий. Вже на початку 1847 р., на донос студента Петрова, товариство розкрито, а його членів поарештовано й розпорошено по довгоречинцевих заслланнях. З записок одного з членів товариства — Василя Білозерського, з щасливо збережених відозв та програм, можемо уявити собі бодай в приближенні цілі й засоби кирило-методіївців.

По словам Білозерського,— «Христос відкрив людськости рівність і братерство всіх народів, але ті, що добилися влади, знасилували християнський закон і почали гнобити слабших. Особливо болючий гніт припав на долю словянських народів, яким відібрано найсвятіше знаряддя духа — мову».

«В такому самому жахливому положенню найшлося й наше світло — Україна. Прилучена до Росії на основі власних прав, вона терпить безліч кривд. Її права позабуто й тепер вона, не як сестра спорідненого народу, але як рабиня мусить терпіти все, що тільки може бути нещасного в житті народу. Коли довше потриває теперішній порядок, у якому все що українське, зневажається, в якому накинуто на нас чуже ярмо, в якому живемо мов чужинці на власній землі, в своїй старій батьківщині, тоді Україна загубить свій відвічний скарб. Невжеж ми своїм життям заслужили на таку ганебну долю? Ні! — але ми заслужимо на неї, коли не будемо нічого робити й спокійно будемо дивитися, як на наших очах убивають найбільший дар божий — народнє життя з його духом, ідеєю й метою, до якої вона повинна змагати».

Так писав Білозерський у своїх «записках», так думали його товариші, що разом з ним, бажаючи бачити Україну вільною й щасливою, розуміли рівночасно, що важко буде їй здобути й втримати свою незалежність власними силами. Всю надію поклали вони на підтримку решти словянського світу, в якому повинен би панувати закон... взаїмної любови, пошани й солідарности.

«Ніодин з словянських народів — пише далі Білозерський,— не повинен так дуже бажати незалежности й підтримувати в тій думці інші словянські народи, як ми, українці. В своїй минувшині ми бачимо приклади наслідків рабства й витривалість у боротьбі за власні права. І коли ми, свідомі значіння боротьби своїх предків, залишимося спокійними свідками неправди, коли нічого не навчить нас приклад пропавших народів, коли ми не подбаємо про власне майбутнє, тоді зівсім заслужено стріне нас доля тих народів-мерців. Але ми до цього не сміємо допустити!»...

У відозві Кирило-Методіївського Брацтва «До українців» зясована його програма:

«Всі словяне повинні обєднатися, але так, щоби кожен словянський народ творив окрему республику й правив собою не вкупі з другими, а тільки, щоби кожний з них мав свою мову, свою літературу й свій окремий, громадсько-політичний лад. За такі народи вважаємо: українців, білорусів, москалів, поляків, чехів, словаків, словінців, сербо-

хорватів та болгарів. У кожній республіці повинна бути загальна рівність і воля, щоб не було ніякої різниці станів».

У відозві «До братів поляків і москалів», писали кирило-методіївці: «Братя москалі й поляки! Оце говорить до вас Україна, нещасна сестра ваша, яку ви розпяли й замучили, але вона не памятаючи кривди, готова простити вам усе й проливати свою кров за вашу волю. Прочитайте оце братерське послання, роздумайте й обміркуйте справу нашого спільного визволення, прокиньтеся зі сну й дрімоти, викореніть з ваших серць безглузду ворожнечу до себе, засоромтеся ярма й кормиги, що давить вас і нас, посоромтеся вашого власного зіпсуття, прокляньте на віки святотатські імена земного царя й пана, виженіть з вашої душі дух зневіри, занесений народами романськими й германськими, та дух заскорузилости, надхнений татарами!»

Та найвимовніше зясовані національно-політичні стремління кирило-методіївців у «Книгах битія українського народу», написаних Миколою Костомаровим, під впливом месіяністичних ідей, проголошених трійцею велитнів польської літератури — Міцкевичем, Словацким та Красіньским.

В синівському відданю батьківщині, бачить Костомарів в українському народі найчистіший зпоміж усіх словянських, чужий всякій неволі й рабству, далекий від польсько-шляхетського аристократизму й московського рабства й деспотизму. Україна весь вік боролася за волю, а хоч впала жертвою нікчемного, московського підступу, то вона встане з неволі й визволить з неї всю Словянщину. «Тоді скажуть усі народи, показуючи те місце, де на мапі буде намальована українська республика: от камінь, відкинений будівничим, а він став основою всього»...

Проголошуючи й поширюючи свою так би сказати «максимальну» програму, кирило-методіївці не закривали очей на вимоги біжучого життя й тому змагали до скасування кріпацтва, свободи друку, віри й науки, загальної освіти, заміни рекрутської армії на народню міліцію, тощо.

Та хоч даремне слали кирило-методіївці свої жагучі послання до «братів поляків і москалів», хоч надто щиросердечно вірили в можливість словянської іділлі, даремне хотіли проливати кров за чужу волю й зробити Україну — Месією Словянщини, хоч їхня праця була коротка й практично безуспішна, але в історії розвитку української політичної думки, належиться їм одно з чолових місць.

По зусиллях своїх попередників, що змагали до культурного відродження українства, вони перші начеркнули програму політичного визволення й незалежности. А хоч тої незалежности думали вони добитися в спілці та федерації з рештою, поневоленого тоді словянського світу, то це нівчому не вменчує ваги їх самостійницької ідеї. Слофянофільство перейняли вони від декабристів, думкою про післанництво України як «Месії словян» надхнула їх творчість Міцкевича, але оформлення тих ідей було в них найбільш вільнодумне в основі й суто-українське по формі.

Очевидно, засоби, що ними бажали дійти кирило-методіївці до наміченої мети, відповідали духові часу, але якраз тому були безуспішні. Проповідування москалям і полякам релігії словянського братання й визбуттяся імперіялістичних «забобонів», було ще далеке від гасла «борітеся — поборете», що його небаром кинув наймолодший і найбільший з кирило-методіївців — Тарас Шевченко. Зрештою не виключене й те, що колиб кирило-методіївська конспірація протривала довше, то можеб і перейшла була від романтичної проповіди любови й мира до більш переконливих гасел боротьби так, як це й сталося в дальшому розвиткові нашого культурно-політичного відродження.

«Плянам українських ідеалістів не судилося здійснитися, але їх ідеї не загинули марно. Боротьба за визволення закріпощеного селянства стала гаслом української літератури: можна сміливо сказати, що перше, ніж кріпацтво було скасоване самим урядом, йому вже був завданий смертельний удар у літературі». (Д. Дорошенко.) Це щодо «мінімальної» програми кирило-методіївців. «Максимальну» перейняли від них грядучі покоління, що й виконали її разом з поправками, що їх внесла практика й дальший розвиток нашого життя.

Миколаївська реакція

Часи царювання наслідника Олександра — Миколи I (1825—1854) так і залишилися під знаком безоглядного здавлення змови «декабристів». «Православя, самодержавя й народність», оце три слова, що окреслювали тогочасний стан російської імперії. Церкву й духовенство підчинено тоді остаточно царатові та його інтересам, владу зосереджено в руках всесильної, царської бюрократії, а одно й друге заковано в кайдани безоглядної й загальної русифікації. З особливою жорстокістю дала себе відчути ця «триєдина» система Миколаївської реакції на Україні. Примара українського сепаратизму тримала царат у безупинному настороженні, вітрючи «зраду» навіть там, де «хитрі малороси» прикидалися чи й на справді пробували стати ряними, московськими патріотами. Популярність лівобережнього генерал-губернатора Репніна, що зважився виступити з проєктом облегчення долі селянських мас, спричинила йому негайну димісію, а розконспірування Кирило-Методіївського Брацтва поставило на ноги всю царську поліцію й бюрократію. Зпоза одного й другого побачила залякана Москва примару відновлення українського гетьманства й взагалі сепаратизму. Тому то в 1831 р. скасовано на Лівобереччю останні залишки міської самоуправи, а 1841 р. зліквідовано в лівобережньому судівництві вдомашнений тут Литовський Статут. Рівночасно підрізано силу українського міщанства в Києві, виселюючи українських купців на передмістя, а центр міста заселюючи московськими купцями-зайдами. Для приборкання повстанчих затій серед правоберіжньої шляхти, київський генерал-губернатор Бібіков подбав про те, щоби протягом 1840-45 рр. скреслити з дворянських списків біля 64.000 правобережних шляхтичів. Рівночасно, для приєднання собі селян, царський уряд запровадив у 1847 р. т. зв. «інвентарні правила», якими ніби унормовано кріпацькі повинности й забезпечено особисту свободу селян. Та, користи з цих «правил» було небагато, бо їх силу ослаблено, але царська бюрократія так уже походила коло

справи, щоб селянам здавалося, ніби уряд дбає про селян, а тільки «пани не дають». Насправді, ніколи утиски над селянами не були такі сильні, як саме в той час.

«Київська козаччина»

Єхидна політика царського уряду, що з одного боку примилювався до селян паперовими «правилами», а з другого боку гнобив їх непосильними повинностями, поширювала серед народніх мас хвилювання. Селяне, спираючися на царські «укази», а не розуміючи їх як слід, бунтувалися проти панів, що в свою чергу кликали на бунтівників військо, а воно розправлялося з ними по своїому. Таких селянських бунтів, викликаних незрозумінням «інвентарних правил», було на Правобереіжжі більш пядесяти, та найголосніший з них це так зв. «Київська козаччина» з 1855 р. З приводу війни з Францією й Туреччиною видав царський уряд, весною 1855 р. маніфест з зазивом добровільного зголошування в військові ряди. Селяни зрозуміли це як поклик до відновлення козаччини. Вони кидали роботу на панщині, творили козацькі сотні й примушували своїх священиків проводити їм присягу. Пани підняли гвалт і, як звичайно, викликали військо проти захоплених царським маніфестом селян. «Козаччину» придушено кулями, нагайками та засланнями, але до чаші горя, що її пив український народ під царським ярмом, впала ще одна капля зловісної отрути.

Відродження на Західній Україні

Те, що південно-західня частина української території, опинилася під австрійською владою, було великим щастям, не тільки цього скравка але й усеї України. Дальший розвиток історичних подій уклався в той спосіб, що якраз Галичина, яка від 1340 р. ні разу не дихнула повітрям державної незалежности, що цілих пятьсот літ оставала під польською владою, сталася заборолом, політичним «Піємонтом» для решти України. Але 500-літня неволя не обійшлася Галичині без наслідків.

«Дух рабства і послуху перед «сильними міра цього» запустив сильне коріння в духовости галичан. Польонізація досягла тут величезних розмірів: не тільки шляхта, але й духовенство та міщанство стало польським, приймало польські звичаї та мову. В XVIII ст. українську націю в Галичині творив виключно мужик, зневолений, затурканий, прибитий, несвідомий ні людських, ні національних прав, що тільки зі стихійною впертістю зберігав свій старосвітський побут». (Ю. Охримович).

А всежтаки, ця найбільше зденаціоналізована, найсильніше закріпощена частина України, відіграла в історії нашої Батьківщини справді першорядну ролю. Очевидно, не треба думати, що свою ролю завдячує Галичина особливій ліберальности й культурности австрійської влади. Навпаки! Не з любови й не з почуття гуманности піддержав австрійський уряд український культурно-національний рух, а з чистого вирахування. Вираючи українську народню масу проти поль-

ської чи ополяченої шляхотської верхівки в Галичині, Австрія силувалася в той спосіб закріпити «ревіндикована» провінцію для себе й для своїх імперіялістичних замислів на південньому Сході Европи. Те, що така тактика вийшла нам остаточно на користь, це вже не заслуга Австрії, а тих сил і здорових елєментів в українському народі, що зуміли покористуватися цею пригожою для себе «конюнктурою».

Забіраючи Галичину, Австрія робила це в переконанню, що забірає частину корінної, етнографічної Польщі. Щойно при ближчому контакті з краєм відкрили тут австрійські урядовці існування окремої нації, відмінної від поляків мовою, релігією та звичаями, націю «хлопів і попів», як говорили згірдливо поляки, але таку, що пригноблена дотепер поляками, могла бути використана проти них. Про те, щоби всеціло опертися на тій людьми і Богом забутій нації, Австрія не думала. Стримувала її від того племінна однородність галицьких українців з населенням зазбручанського материка. Австрія лякалася тяги галицького населення до злиття з рештою, лякалася «русофільства», але неменче залякана поляками, пробувала створити з галицьких українців якусь регіональну, віддану собі всеціло відміну. Й можна сказати, що її це подекуди й на деякий час удалося. Так зване «рутенство» це продукт цих зусиль австрійського уряду, виплеканий на галицькому грунті в першій половині XIX ст.

«Характеристичними рисами «рутенства» був перш усього чисто галицький, льокальний патріотизм, що обмежувався 4-мілионовою «рутенською» нацією, вірнопідданість та надмірна льояльність центральному, віденському урядові, повна політична безхребетність, громадський консерватизм, духове назадництво, наївний хамський аристократизм, що погорджував усім, що не йшло «свише», згірдливе відношення до мужика з його мовою, безупинна змінливість поглядів і т. д.» (Ю. Охримович).

«Рутенство» характеризувало перші кадри галицького духовенства, що вийшло з нових австрійських середніх і вищих шкіл, воно теж стало пригожим грунтом під розвиток пізнішої, москвофільської язви. Воно то, як сучасний йому загал лівобережного дворянства «не мало ніяких національних ідеалів, нічого не домагалося, тільки все, що йому давали, приймало з рабською подякою».

Щож дивного, що піоніри національного відродження в Галичині, в першу чергу входили в конфлікт і мусіли розправитися, або зломитися в боротьбі з примарою того галицького «рутенства».

Йосифинські реформи

Вже в році «ревіндикації» Галичини, вийшов патент про інвентарі маєтностей, що послужили основно для рівномірного їх оподаткування. Зчерги, патентом з 1775 р. наказано дідичам трактувати своїх селян-підданих по «людськи» й не вимагати від них більше понад установлену в інвентарях норму. Колиж місце цісаревої Марії Тереси заступив її син Й о с и ф II (1780—1790), для цілої Австро-Угорщини, а для Галичини з осібна, почалася нова доба. Йосиф II, що по словам сучасників випередив Велику Французьку Революцію в поступовости й лі-

бералности своїх переконань, кинувся з запалом до реформ. Цей ідеаліст і чоловіколюбець на престолі Габсбургів, рішив ущасливити своїх підданих з одного маху й тому в багатьох випадках перемахнувся. Він м. і. покасував манастирі, а з їх велитенських дібр утворив т. зв. «релігійний фонд», призначений на вдержання духовенства, яке перемінив у клясу державних урядовців. Проголосивши релігійну толєранцію, він рівночасно визволив вище і середнє шкільництво з дотеперішньої залежности від духовенства.

Вже весною 1784 р. висловив він намір «скасувати в цілій державі підданче невільництво», а наприкінці 1782 р. видав патент, у якому дозволив селянам женитися без дозволу панів і шукати собі заробітків поза межами свого села. Саму панщину обмежив Йосиф II до 30 днів у рік і взагалі в великій мірі облегчив селянам їх незавидну долю. Залишаючи в силі панське судівництво над селянами, Йосиф II, всежтаки вимагав від панів кваліфікацій для цього. Хто з панів не міг чи не хотів скласти приписаного законом суддівського іспиту, мусів приняти на свій кошт спеціяльного урядовця, званого «юстіціярієм» або «мандатором». Рівночасно селяне могли боронитися на поміщицькому чи мандаторському суді через своїх повноважників-грунтів, в якої основу покладено прінцип, що 70 відсотків прибутку з поля мусить залишитися хліборобові-селянинові на прожиток, 12 відсотків ішло для держави, а 18 дідичеві. В ті дідичівські відсотки були вже враховані робучі дні панщизняків і всі драчки, яких вимагав двір від села. На передодні смерти виготовив був Йосиф II патент про цілковиту переміну панщизняних обовязків на грошевий податок, але смерть цісаря не дала тому патентові ввійти в життя.

Пани й духовні єрархи щиро зненавиділи Йосифа II за його народолюбство й тому відітхнули з полегчею, коли він помер. Його наслідник Леопольд II (1790—1792) хоч і не допустив до скасування усіх йосифинських реформ, але не дуже то налягав на їх послідовне виконування. Зате його син Франц II (1792—1835) протягом свого довгого володіння позатирав і сліди по йосифинських реформах. Фінансове банкротство Австрії, що виснажена наполєонськими війнами, мусіла рятуватися друкуванням паперових банкнотів і зацитькуванням усіх поміщицьких вимогів, на довгі десятиліття відсунуло питання полегч для селянства. Колиж у 1821 р. переведено нове оподаткування грунтів з наявним покривдженням селянського стану, здавалося, що для селянства Австрії взагалі, а галицького зосібна, вибила остання година. Але тимчасом працювали в його користь інші сили й вони не дали йому пропасти, як під економічним так і національним оглядом.

Австрійський уряд, що за Йосифа II став провидінням для українського селянства Галичини, був ним не тільки під економічно-суспільним оглядом. Не менче важними для нашого культурно-національного відродження по цей бік Збруча, були заходи австрійського уряду над піднесенням освіти й духового життя нашого краю. Як це не дивно, але перші познаки культурно-національного пробудження блиснули на обрію Богом і людьми забутого Закарпаття, званого до недавна «Угорською Україною».

Історична доля й недоля Закарпаття

Висунута поза гребінь Карпат, як найдальша, південньо-західня окраїна нашої етнографічної території, Закарпатська Україна жила весь час своїм життям, майже нічим незвязаним з політичним життям свого материка. По словам дослідника А. Петрова — Закарпаття ніколи не мало своїх панів, воєводів і князів, а його історія не знає великих переворотів, воєн ні політичних трактатів. «Історія Закарпаття, це історія впертої боротьби людини з природою й повсякденної важкої праці серед важких суспільних і політичних умов. Справжнім героєм цієї історії є простий селянин, який виніс на своїх плечах многовікове ярмо февдально-панщизняного гнету й суворої бюрократичної опіки, але не втратив свого національного обличчя, своєї мови й свого історичного імени». (Д. Дорошенко).

Українське населення Закарпаття куди старше від своїх угорських сусідів, що прийшовши в долину Тиси наприкінці IX ст. застали його на південньому підніжжю Карпат. Боротьба за північний склін Карпат ішла довго між Галичиною й Угорщиною в XII і в початках XIII ст. коли то мадярам вдавалося станути тут твердшою ногою. Але з ослабленням Угорщини наприкінці XIII ст., галицьким князям вдалося на короткий час заволодіти частиною українського Закарпаття. Доперва, як угорський король Людвик у 1370-их рр. приєднав осиротілу Галичину до угорської корони, усталилася угорська граница, що біжучи карпатськими верхами, розмежувала Закарпаття від її материка. Уже в XII—XIII ст. бачимо Закарпаття поділене на «комітати» — шаришський, землинський, ужський, бережський та мармарошський. Українське населення дуже скоро зійшло до стану підвладного, закріпощеного селянства, над яким верховодили мадяри й німці та католицькі єрархи. Одинокою ознакою його національної окремішности і заборолом перед мадяризацією була й тут, як і скрізь на Україні, православна церква, що між іншими звязувала Закарпаття не тільки з сусідньою Галичиною, але й подальшою Придніпрянщиною. Манастир св. Миколи на Чернечій Горі в Мукачеві та св. Михайла в Грушові на Мармарощині, були тими релігійно-церковними центрами, що, за недостачею владичих столиць, підтримували українське населення Закарпаття в батьківській вірі й традиції. Щойно на прикінці XVI ст. повстає в Мукачеві православне владицтво, що огортає своєю юрисдикцією ціле Закарпаття. В XVII ст. було на Закарпаттю біля 200 православних церков та до 400 священиків, але все те духовенство було слабо освічене, а в справах церковної догматики не визнавалося краще, як його темна паства. Тому то приняття Закарпаттям унії було питанням формальности, в якій ніхто з населення не визнавався. Вже довго будучи в унії, закарпатські українці збунтувалися проти неї тільки через її... назву. «Імя унії для них ненависне гірше змії» — писав мармарошський намісник підчас бунту в 1760 р.— «Вони думають, що під нею криється богзна що і хоч, за своїм владикою, вірують в те, що уніяти, але імя уніятів відкидують з огидою».

Коли в 20-их рр. XVII ст. один з місцевих магнатів, Гомонай, рішив запровадити унію й спровадив до своїх маєтностей уніятського

владику з Перемишля — Крупецького, то священики й черці з його парохій погодилися, але не погодився нарід. Люде, яким були байдужі догматичні тонкости, почувши, що їм хочуть накинути «нову віру», збунтувалися і мало не вбили Крупецького. Не подавалися вони й тоді, коли їм, за зміну батьківської віри, обіцювали угорські пани-дідичі золоті гори. Колиж у 1649 р. більшість закарпатського духовенства, зібраного на соборі в Ужгороді погодилася прийняти унію, то зробила це потайки перед населенням, яке дуже довго не знало, що воно уніятське. Щойно в XVIII ст. усталилася унія на західньому Закарпаттю, але сусідуюча з Молдавією Мармарощина ще придержувалася православя.

Колиж у 1760 р. прокинувся серед закарпатського населення новий гін до православя, австрійський уряд, переконавшися, що в цьому головну ролю грає неосвіченість духовенства, рішився приняти міри для піднесення рівня освіти в краю. Тоді то звільнено мукачівську епархію зпід зверхности католицького владики в Ягрі, в самому Мукачеві закладено духовний ліцей, зрівняно уніятське духовенство в правах з католицьким, та поліпшено його матеріяльне положення. В пору трапився видатний владика Андрій Бачинський (1772—1809); він згуртував довкола себе цвіт закарпатської інтеліґенції, що згодом позаймала професорські катедри в Галичині і в той спосіб причинилася до її культурно-національного відродження.

Відень, Перемишль, Львів

Для основного вишколення уніятського духовенства Галичини, Буковини, Закарпаття та решти коронних країв австро-угорської монархії, засновано при церкві св. Варвари у Відні духовну семинарію, звану «Барбареум» (1774), а в 1784 р. перенесено її в характері «генеральної» до Львова. Зчерги зайнявся австрійський уряд середнім та народнім шкільництвом, що до того часу було монополем чернечих чинів. В 1774 р. покрито край цілою мережею народніх шкіл — одноклясових «парохіяльних», з місцевою мовою навчання, трьохклясових «тривіяльних» з польською, та чотирьохклясових «нормальних», з німецькою мовою навчання. Дотеперішні манастирі «конвікти» перемінено на ґімназії з німецькою, а відтак польською мовою навчання.

В 1784 р. закладено у Львові університет з чотирма факультетами, з німецькою й латинською мовою навчання. Три роки згодом закладено ще у Львові т. зв. «Студіюм Рутенум», тобто фільософічно-богословський інститут призначений для українців, що не опанували ще німецької та латинської мови. Цей інститут протривав до 1809 р., а хоч викладали на ньому церковно-словянським «язичієм», всежтаки його праця розбудила серед українців аспірації до вищого шкільництва. Професорами в тому інституті були галичане та уроженці Закарпаття, що вийшли з окруження мукачівського владики Бачинського.

Йосифинські реформи, що облегчили становище галицького селянства, як теж культурно-освітні заходи австрійського уряду, не залишилися без впливу на розбудження духових інтересів серед галицького духовенства. Початок у тому напрямі зробив стародавній Перемишль.

В 1816 р. повстало тут перше освітнє товариство, зложене виключно з духовників і тому більш релігійно-церковного, аніж загально національного характеру; воно поставило собі завдання видавати шкільні і загально-освітні книжки для народу. Крилошанин перемиської капітули Іван Могильницький виборов від уряду дозвіл на закладання народніх шкіл з українською мовою навчання. Їх вели місцеві парохи й дяковчителі, під доглядом консисторії.

Той сам Могильницький був автором української ґраматики, опертої на мовознавчих досягненнях чеського вченого Йосифа Добровського. Якнебуть мовознавчим ідеалам Могильницького було ще доволі далеко до чистоти й безпосередньої свіжости української народньої мови, що вже святкувала свою перемогу в відродженому письменстві Придніпрянщини, то все таки його мовні зусилля були помітним кроком вперід, в порівнанню з дотогочасним, церковно-словянським «язичієм».

Ініціятиву Івана Могильницького підняв і продовжував ґурт письменників і вчених, що в 20-их—30-их рр. згуртувався довкола перемиського владики Івана Снігурського.

В 1834 р. вийшла в Перемишлі, німецькою мовою, «Граматика руської, або малоруської мови», написана Йосифом Левицьким. Кромі властивої ґраматики, в якій автор станув на становищі самостійности української мови, вміщено тут хрестоматію з уривків творів старших українських письменників та устної словесности. В 1837 р. видав той сам автор панеґірик владиці Снігурському, писаний майже чистою, українською мовою. З двох його «Листів про українське письменство в Галичині», писаних по польски, пропустила цензура тільки один (1843). На старости літ, пробуваючи на парохії в Шклі б. Яворова, Левицький пробував перекладати баляди Шілєра, але мова тих перекладів була дуже далека від чистоти, яку він проповідував у своїй ґраматиці, та літературних спробах своєї молодости. Другим з ґурту письменників, що працювали з владикою Снігурським, був Йосиф Лозинський, що в 1833 р. видав славне «Рускоє Весіле» друковане латинкою. Своїм помислом заміни кирилиці латинкою викликав Лозинський палку полеміку, що в ній м. і. прийняв участь Маркіян Шашкевич польською брошурою п. з. «Азбука і Абецадло» (1836). Крім «Весіля» видав Лозинський в 1846 р. «Ґраматику руської мови» по польски, та низку статей з обсягу питань української мови й правопису. З перемиського ґурта вийшов теж автор цінної ще до нині «Історії перемиських єпископів» Антін Добрянський, та організатор бібліотеки перемиської капітули Іван Лаврівський.

Всі вони були наче передвістниками славної «Руської Трійці» — що в 30-их рр. склалася в мурах духовної семинарії у Львові — Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича та Якова Головацького.

Душею «трійці» був Маркіян Шашкевич «поет, оповідач, кореспондент і проповідник, як людина наскрізь симпатична, щира й проста, пройнята належною любовою до рідного народу і непохитно

певна своєї дороги, як у мистецтві, так і в житті» (І. Франко). «Апостоли словянства» — Добровський, Шафарик, Караджич і Копітар, що кинули гасло чеського й сербського відродження, «Енеїда» Котляревського, як теж етнографічні праці Максимовича та Вацлава з Олеська, розбудили в душі Шашкевича любов і зрозуміння чарів народньої мови. В 1833 р. склав Шашкевич перший альманах віршів писаних народньою мовою, а в 1835 р. опублікував друком першу ластівку відродження, що нею була його ода п. з. «Голос Галичан», рівночасно заходючись над виданням літер. збірника «Зоря».

«Зоря»

Ще весною 1834 р. склав Маркіян Шашкевич і відіслав до цензури «писемце, посвячене рускому язику», п. з. «Зоря». Збірник, опинився в руках цензора для грецьких і словянських книг у Відні, відомого словянознавця Вартоломея Копітара. Оцінка Копітара інтересна як ілюстрація умов, у яких на галицькому обрію мала зійти ця «Зоря» нашого відродження.

«Наша (тобто австрійська) Галичина — писав Копітар — має поверх 2 мільйони українців (русинів) а Угорщина 1 мільйон, що дуже прихильно приймуть це видання в їхній мові. Подібно привитає його 6—7 мільйонів душ українців у Росії. Але треба приняти під увагу, що наші й російські поляки віднесуться до цеї неупривілейованої літератури з завистю й ненавистю. Подібно буде з москалями, що досі мають владу в Росії. (Українщина різниться від московщини так само, як чеська мова від польської).

Природний розвиток цеї нової літератури прийдеться зі шкодою для польської й російської. Перед Австрією стає питання, чи вона може й повинна підтримувати українців, на шкоду й злість полякам? Чи може вона це зробити на шкоду полякам? Правда, цей розвиток поставив би в опозицію до Петербурга 6—7 мільйонів українців, але вони тільки в виїмкових умовах моглиб приєднатися до наших 3 мільйонів. Можна побитися об заклад 10:1, що петроградська влада дуже легко найде спосіб, щоби звернути цю опозицію проти Австрії».

Такі суто-політичні міркування визвав рукопис того літературно-популярного збірничка, на якого зміст склалися народні пісні, життєпис Богдана Хмельницького і побутове оповідання з священичого життя. Тому то Копітар заявивши, що формально не має ніякої основи для відмови дозволу на друк «Зорі», з огляду на політичну вагу справи порадив віддати рішення місцевим, галицьким чинникам.

Весною 1835 р. опинився рукопис у руках Венедикта Левицького святоюрського крилошанина, професора моральної теольогії на львівському університеті й цензора для українських книжок. Венедикт Левицький, протримавши рукопис два місяці, віддав його митрополитові Михайлові Левицькому, який відповів губернії: «Не зважаючи на те, що цей рукопис признала цензурна влада дозволеним до друку, на мою думку, він з уваги на провінціональні відносини зовсім до друку не надається». Книжка «пригадує сумні історичні події релігійних і політичних утисків, що їх перетерпіли тутешні україн-

ські автохтони від поляків, єзуїтів та жидів, з чого вийшли криваві репресії в козацьких війнах, під проводом Хмельницького». Ця книжка «моглаб дати привід до поширення думки про русофільство й нахил до православя, бо... редактор книжки підписався Руслан».

Тяжка рука двох «рутенців» лягла каменем на рукописові «Зорі». Центральна цензурна влада, хоча сама не мала нічого проти появи тієї книжки, хоч розуміла її політичну далекосяглість, щойно підтримана її рідними противниками, видала заборону на її друк. Але рухлива «трійця» вміла собі порадити й обійти дорослих цензорів.

«Русалка Дністрова»

Під кінець 1836 р. появилася в мадярській Буді «Русалка Дністрова». В основі була це та сама «Зоря» тільки дещо обкроєна й змінена. Та не судилося «Русалці» появитися на рідному грунті в повній скількости свого невеликого накладу. Чорні духи назадництва подбали про те, щоби книжку сконфіскувати, а над її співробітниками розтягти слідство. На допитах, що їх провадив ославлений Венедикт Левицький, зізнав Шашкевич: «Я пробував своїх сил в українській мові як своїй рідній, що помітно різниться від московської мови й церковного язичія, і думав покласти підвалини під дальший розвиток української мови та літератури». Лютував ополячений тоді святоюрський синедріон, негодувала й львівська поліція, мовляв: «Ми досить маємо вже клопоту з одною національністю (польською) а тут оці божевільні хочуть воскресити з могили ще одну, українську національність». Дарма! Грудка кинута Шашкевичем з вершин національного самопізнання, хоч і поволі розгонювалася та набірала сили, небаром зашуміла непереможною лявіною, що поторощила всі бастиллі назадництва й розгонила чорне гайвороння національної зради.

Про враження, що його викликала поява «Русалки Дністрової» серед галицького громадянства говорить товариш Шашкевича Головацький: «Вона запалила вогонь, що його тільки гробова персть загасити може, спасла народ від загибелі й створила очі кожному письменному чоловікові, в якого лишилося ще незіпсоване українське серце, показала йому його положення, обовязки для народу й спосіб, як ті обовязки треба сповняти»..

Шашкевич помер молодо, не вспівши розвинути свого поетичного таланту й організаторського хисту, але не вспівши теж і зневіритися. Щось символічного було в передчасній смерти Шашкевича й дальшому життю та діяльности його товаришів. Іван Вагилевич (1811—1866) написавши під впливом Шашкевича всього два вірші й передмову до «Русалки» по українськи, решту своєї літературно-наукової, а по части й громадської праці провів на польській ниві. Що гірше, в 1848 р. коли галицькі українці згуртувалися під прапором політичного часопису «Зорі Галицької», Вагилевич дався вжити, поляками до видавання латинкою «Руского Дневника», що під покришкою польсько-української згоди, проповідував гасла дальшого поневолення українства поляками. Не краще закінчив свою карієру Яків Головацький (1814—1888). Для українського відродження

заслужився він як видавець «Русалки Дністрової», приповідок Ількевича (1841) двох томів «Вінка Русинам на обжинки» (1846—1847), граматики української мови, велитенської збірки народніх пісень Галичини й Закарпаття та статтями в роді «Розправи» про українську мову та її наріччя й «Трьох вступних лекцій про українську словесність». Скрізь він ішов слідом М. Шашкевича й проповідував окремішність й самостійність української мови та нації. Пробувши до 1848 р. на парохії в Липинцях, він був покликаний на професора української мови на львівському університеті (1849—1867), але з 1851 р. він почав схилятися до москвофільства, а відтак виемігрував до Росії, де став ряним москалем і зненависником ідеалів своєї молодости...

Думка про започаткування українського періодичного видавництва, що присвічувала вже гурткові Шашкевича, щойно в 40-их роках почала наближуватися до здійснення. Австрійський уряд, бажаючи вигравати галицьких українців проти польської шляхти, вже в 1842 р. поробив заходи над видаванням українського, популярно-наукового місячника у Відні. Редактором його намітив студента віденського університету Івана Головацького, а в програму видавництва вклав українську етнографію, мовознавство, археольогію, краєзнавство та історію України.

Газета мала бути «питома народна, малоруська чи русинська», видавана чистою, українською мовою й стояти на становищі самостійности й окремішности мови й національности населення Галичини й усеї «Малої Руси». Мала виходити в Відні, як осередку австрійських словян, але мала друкуватися латинкою, а правописом «яким буде найкраще». Нажаль нічого з неї не вийшло й Іван Головацький, по трьохлітніх приготуваннях, закинув і думку про неї.

Майже рівночасно з Головацьким міркував над українським періодиком духовного змісту Йосиф Левицький. В 1843 р. вніс він навіть просьбу на дозвіл видавання «Бібліотеки бесід духовних», але митрополит Михайло Левицький придушив ідею видавництва в самому зародку. Позатим тодіж заходилися над якимсь періодичним видавництвом у Львові Тустановський і Тарновецький, а в 1847 р. продумував над журналом неіснучої ще тоді «Руської Матиці» Гуркевич. Редактором того журналу мав бути крилошанин Михайло Малиновський. На питанню мови розбилися заходи над журналом, що їх перед 1848 р. робили львівські патріоти — Сємаш, Павенцький та Жуківський. Останній обстоював мову Шашкевича й Квітки, Куземський форитував мову перемиської «Біблії» з 1823 р., а Сємаш не бачив можливости видавати журналу інакше, як церковно-словянською мовою церковних требників. Вже в перших днях січня 1848 р. коли ще й не благословило на «Весну Народів», почала підготовляти грунт під українське періодичне видавництво львівська Ставропігія. Ініціятором видавництва був перемиський владика Яхимович, а заходилися коло нього — губерніяльний секретар Хоминський, фіскальний адюнкт Вінцковський, магістрацький радник Киричинський та власник цукорні Товарницький. Вже багато священиків у краю почало збирати гроші на видавничий фонд, обрано вже й редактора, яким мав бути відомий

тоді історик, але москвофіл з переконання Денис Зубрицький придумано вже й назву для часопису — «Пчела Руска». Та знову розбилася справа на питанню про мову. Зубрицький дивився на народню українську мову, як на «несотворену» дивовижу й тому писав свої твори тільки по польськи, німецьки й ніби по російськи. А коли на нього таки настояли, щоби він видавав «Пчелу» «на нашем діялєкті», то він погодився стати її редактором тільки тимчасово, на протяг шести місяців. Дня 1 березня 1848 р. внесла Ставропігія просьбу до губернії на дозвіл видавання «Пчели Галицкої». Дня 15 березня прийшов дозвіл, та в розгарі приготувань заскочила редакцію революційна буря «Весни Народів»...

Остаточно аж до того моменту закріпився в Галичині стан, що його малює Яків Головацький, тоді ще щиро відданий українській справі, словами:

«Горстка людей — словінці, дальматинці, лужицькі серби, словаки, видають часописи, а три мільйони українців у Галичині не може виказатися нічим, що вказувалоб на їх літературне життя. Навіть нидіючі в музулманському ярмі болгари, дають познаки своєї духової праці, а українці під Австрією живуть без літератури, без часопису без національного виховання, без шкіл, як варвари».

XXXIV. «ВЕСНА НАРОДІВ» У ГАЛИЧИНІ

1848 рік

Рік, що пронісся над престолами й народами Европи, мов весняний хмаролім, розторощив неодну спорохнявілу вербу та неодного дуба розбурхав з віковічного сну. На чорному небосклоні тогочасної, реакційної Европи заблис той рік і погас, мов метеор, але одна з його іскор попала в серце забутого Богом і людьми українського народу в Галичині та пробудила його до нового життя. «Русалка Дністрова» залишилася датою літературного відродження, 1848 рік став роком політичного пробудження українського народу.

Революційна заграва спалахнула в перших днях січня 1848 р. в Медіоляні. Італійці збунтувалися проти австрійської влади, в Парижі повстали республиканці проти короля Люї-Пилипа, з кінцем лютня тогож року. З черги прокотився гомін революції по Німеччині, а дня 13 березня 1848 р. виросли перші вуличні барикади у Відні. Два дні згодом проголошено першу австрійську конституцію, що була останньою дошкою рятунку для габсбурської династії.

Перша австрійська конституція

«Дня 15 березня від народження Христа 1848 р. а нашого панування 8-го» — писав австрійський цісар Фердинанд I — «видаємо тепер розпорядження, які ми признали потрібними для сповнення бажань наших

вірних народів». А сповненням тих бажань було надання конституції, тобто свободи слова, друку, зборів і запевнення впливу на владу й законодавство народньому представництву. Перша урядова вістка про конституційний патент цісаря, добрила до львівської «губернії» щойно 18 березня, але вже на другий день сконсигнувала вона всю львівську Польонію. Вона кинулася масово підписувати меморіял до цісаря; в його 13 точках змальовано колишню Польщу, як забороло европейської культури й цивілізації, що його треба відбудувати й тим «направити помилку европейських дипльоматів з 1772 р». В заміну за відбудову Польщі в її великодержавних границях, галицькі поляки обіцювали Австрії союз. Покищо домагалися легалізування нашвидку створеного «Народового Комітету», що мавби скласти конституцію для Галичини, заведення «народової гвардії», політичних свобід і т. д.

А хоч у меморіялі, що його склав молодий ще тоді Франц Смолька, не було ні слова про українців і їх національну окремішність, то до його підписування втягнуто й українців. Тих, типових для того часу «з роду українців по національности поляків», що, як питомці грекокатолицької семинарії у Львові, приймали дотепер участь у польських конспіраціях і носили конфедератки, хоча для відріжнення від польських, червоних — блакитньої краски. Та найшовся між тими, що мали підписати меморіял чоловік, адвокат др. Кирило Вінковський, що вислухавши тексту петиції, запропонував уставити в неї хочби слово про українців та їх культурно-національні аспірації. «Москаль, зрадник, нема тут ніяких українців!» — зашуміло звідусіль. І щойно ті крики примусили культурно спольонізованих українців відсунутися від польської політичної акції та призадуматися над власною організацією. З того й почалося наше політичне відродження.

Сецесія свідомішого українського елєменту не перешкодила полякам, під проводом ренегата Івана Добрянського, предложити адресу галицькому губернаторові Стадіонові. Губернатор дав згоду на організацію народової гвардії, обіцяв звільнити політичних вязнів, а що до решти домагань відложив справу до вирішення «трону». Два чергові дні ходила львівська вулиця ходором від безупинних маніфестацій, а вечорами горіли всі вікна від ілюмінацій. Розбурхану юрбу огорнуло «петиційне божевілля», як кажуть самі польські історики 1848 року. «Хай живе Польща в межах зперед 1772 року!» — вигукувано на всіх уличних рогах, а народова гвардія, що присягаючи цісареві, змінила його титул «короля Галичини й Володимирії» на «польского короля», гострила шаблі й чистила мушкети до загального повстання. Та одного разу прибіг до губернатора проводир вулиці Добрянський і з острахом почав домагатися зброї для товпи, бо... українське селянство суне лавою на Львів. В дійсности це була тільки безосновна чутка, в якій віджила жахлива примара мазурської різні шляхти з 1846 р. Справжня небезпека для польської супремації в Галичині наближувалася зовсім не збоку затурканого й несвідомого під кожним оглядом українського селянства. Виросла вона й змогутніла в тих колах української інтелігенції, що устами д-ра Кирила Вінковського даремне домагалася вставлення в петицію до «трону» хоч одного слова про український народ у Галичині, та його побажання.

«Глибші уми — пише в своїй історії 1848 року поляк Штаркель — вже тоді передбачували сепаратистичну діяльність українців. Коли в день св. Йосифа на галицькій площі у Львові підписувано адресу до цісаря, а Юлій Горошкевич, тоді секретар князя Льва Сапіги, прийшов сказати князеві, що діється в місті та завважив, що в першій статті адреси поставлено домагання завести польську мову в усіх школах і урядах, задумався князь Сапіга й сказав: «Це зле, це недобре. Тепер українці виступлять з такими самими домаганнями».

На святоюрській горі

Українці справді виступили, а ідея протиділання польській імперіялістичній гарячці зродилася на «святоюрській горі» у Львові. Відсіля пролунали перші гасла й рознеслися перші універсали по краю, відтіля, відкіля ще десять літ тому закидувано цензорські сіти на «Русалку Дністрову». Тут то, дня 19 квітня 1848 р. зібралися що видніші галицькі патріоти з перемиським владикою, пізнішим митрополитом Яхимовичем, крилошанином а відтак холмським єпископом Куземським, крилошанином Лотоцьким, Левицьким і другими в проводі, що вирішили вислати осібну адресу до цісаря та заснувати окрему від поляків «Головну Руську Раду». Українська адреса до «трону» обіймала всього сім точок. В противенстві до польської, сепаратистичної в відношенню до Австрії й імперіялістичної в відношенні до українців, вона станула на становищі безоглядної льояльности супроти австрійського цісаря й держави. Недалеко вона сягала і в домаганнях: заведення української мови навчання в школах, там, де все населення або його більшість признається до української національности; заведення українських викладів на вищих школах, згідно з національним катастром молоді; оголошування в українській мові законів і розпоряджень; зобовязання урядників приділених до служби в Галичині, навчитися і вживати української мови в урядуванню; піднесення освіти українського духовенства в рідній мові, щоби воно не відчужувалося від народу, серед якого працює; зрівнання духовенства всіх трьох обрядів у правах, привилеях і титулах, та допущення українців до всіх публичних урядів...

Вимоги розмірно скромні й обмежені виключно до культурної ділянки життя, мали всі вигляди на те, щоби їх австрійський уряд прихильно полагодив.

«Головна Руська Рада»

Дня 2 травня 1848 р. в консисторській салі святоюрських забудувань у Львові зібралася вперше «Головна Руська Рада». Молодший товариш Маркіяна Шашкевича — Микола Устиянович прочитав «Згадку за Маркіяна Шашкевича», після чого крилошанин Куземський поінформував зібраних про завдання Ради та дороги й засоби для національної праці й боротьби, що їх отвирала перед галицькими українцями конституція. Реферат про політичне положення виголосив парох петро-павлівської церкви о. Іван Жуківський. По рефераті забрав слово насланий поляками агітатор Сускі. Поки він говорив про вигляди польсько-української згоди, серед зібраних панував сякий-такий спо-

кій. Та коли він заговорив про віднову Польщі в межах зперед 1772 р., на салі закипіло; поляки мусіли покинути зібрання.

По виході поляків, обрано 30 постійних членів Ради, до якої рішено запросити й перемиського владику Яхимовича. Крім цього рішено проголосити відозву до українського народу Галицької Землі, яку й зредаговано на тайному засіданню Ради з дня 10 травня.

«Будьмо народом!»

«Ми галицькі українці — читаємо в відозві — належимо до великого українського народу, що одною говорить мовою і 15 мільйонів виносить, з яких півтретя мільйона Землю Галицьку заселює. Наш народ був колись самостійний, рівнявся в славі з наймогутнішими народами в Европі, мав свою літературну мову, свої власні закони, своїх власних володарів, одним словом: був у добробуті і силі. Через непривітні умови й політичні нещастя, розпався наш великий народ, стратив свою самостійність і прийшов під чужу владу. Такі нещастя склонили з часом багато можних панів відступити від обряду батьків своїх, а з ними виректися української мови й відцуратися свого народу; але та зміна обряду не могла перемінити національности, а українська кров не перестала плисти в їхніх жилах».

Але тепер, коли для всіх блиснуло сонце волі, «пробудився і наш український лев і гарне нам ворожить майбутнє. Встаньте братя, але не до звади й незгоди! Будьмо тим, чим бути можемо, будьмо — Народом!»

«Перепоєні почуванням національности — читаємо в продовженні відозви,— в цьому наміренні ми зібралися й працюватимем у такий спосіб:

1. Першим нашим завданням буде зберігати віру й поставити наш обряд і права наших священиків і церкви нарівні з правами інших обрядів. 2. Розвивати нашу національність у всіх напрямках: досконаленням нашої мови, заведенням їх у школах вищих і низших, видаванням часописів, утримуванням звязків як з нашими так і чужими письменниками, що належать до словянського племени, поширенням добрих та корисних книжок в українській мові, та усильним змаганням завести нашу мову в усіх публичних установах і т. п. 3. Будемо берегти наших конституційних прав, пізнавати потреби нашого народу й шукати способів на поправу його життя, на конституційному шляху, а наші права, постійно й непохитно будемо боронити перед усякою напастю й зневагою». А все те, очевидно, проходитиме в тому сильному переконанні, що тільки «під охороною Австрії можуть скріпитися й розвинути наші права й національність»...

На зразок «Головної Руської Ради» почали повставати Окружні Ради по більших галицьких містах. Були вони експозитурами львівської централі, а деякі, за почином станиславівської, завели доволі інтензивну вічеву й пропагандистичну акцію. На вічах пояснювано конституцію, поучувано народ про ціль і засоби культурно-освітньої праці, при чому головний натиск покладено на параліжування польської повстанчої агітації серед українських мас.

«Руский Собор»

В противагу Головній Руській Раді заснували поляки «Руский Собор», у якому почали прикидатися українцями нащадки колись українських родів, як Пузини, Дідушицькі, Стецькі, Шумлянські, Голіївські й інші. Їх речником став збирач українських пісень, а позатим польський патріот і конспіратор Каспер Цєнглєвіч. На першому засіданні «Собору», дня 15 червня 1848 р. виголосив Юлій Горошкевич промову, в якій сказав між іншими: «Українці, поляки, вірмени й жиди повинні станути проти уряду й короля й у такій силі підтримати свої домагання. Впала Польща через гноблення совісти і свобід Руси, впаде українська справа, коли неприхильно й вороже стане супроти природженої національности».

Органом «Руского Собору» стався друкований кирилицею й латинкою «Дневник Руский», що його появилося всього 9 чисел (від 30.VIII. до 24. X. 1848 р.) під редакцією... колишнього члена «Руської Трійці» — Івана Вагилевича. Той битий злиднями чоловік, заманений візією польсько-українського братання, а може й грішми (на випадок упадку «Дневника» йому обіцяли 600 ринських досмертної ренти), кинув свої душпастирські обовязки, згодом навіть перейшов на протестантизм, та вислугуючись до кінця життя полякам, помер у злиднях (1866 р.)

«Зоря Галицкая»

Заки можна було приступити до видавання «Пчели Галицкої», що на неї мала вже львівська Ставропігія дозвіл губернії, умови національно-політичного життя Галичини змінилися, мов у калєйдоскопі. Під подихом революції прийшла конституція, а з нею прийшла свобода слова й друку. Місце літературно-наукової «Пчели Галицкої» зайняла тепер політична «Зоря Галицкая». Перше її число появилося 15 травня 1848 р. а до кінця того року появилося 33 числа. Наклад доходив до 4.000 примірників, з чого 2.100 припадало на львівську, 1.200 на перемиську дієцезію, а 250 прим. на Буковину. Редактором часопису був молодий правник Антін Павенцький, видавцем львівська Ставропігія.

Словянський Зїзд у Празі

Дня 1 травня 1848 р. появилася в Празі відозва, що закликала представників усіх словянських народів Австрії на всесловянський зїзд до Праги. Запросини на зїзд прочитано на одному з чергових засідань Головної Руської Ради, що вислала своїми представниками до Праги — заступника голови Ради — Івана Борисикевича, перемиського крилошанина Григорія Гинилевича та укінченого богослова Олексу Заклинського. Своїм представникам доручила Рада підкреслити на зїзді національну окремішність українського народу та його змагання до самостійности.

Дня 31 травня зібралося в Празі 340 представників австрійської Словянщини, при чому з самої Галичини виїхало аж 61 делегатів.

Праці зїзду почалися дня 2 червня богослуженням при вівтарі св. Кирила і Методія; предсідником зїзду обрано чеського історика Паляцкого, його заступником поляка кн. Юрія Любомирського. Між промовцями на інавгураційному зібранню найшовся й українець Борисикевич. Він говорив, що хоч дотепер не було українців навіть на папері, але вони тепер, розбуджені подихом Весни Народів, нарівні з іншими словянами домагаються права на самоозначення, а від решти братів-словян вимагають запоруки своєї повної самостійности й волі.

Зїзд поділився на секції; третю з черги створили українці й поляки під проводом польського письменника Карла Лібельта, якого заступником був українець Гинилевич. Українці висунули тезу поділу Галичини на польську й українську, але проти того виступили поляки й привезені ними українці-ренегати з «Руского Собору». Остаточно, за посередництвом чехів і москаля Бакуніна, вдалося дійти до устійнення компромісової петиції. В ній домагалися поляки й українці автономії для цілої Галичини, урівноправнення обох краєвих мов, спільної національної гвардії з відзнаками обох національностей та окремих народніх і середніх шкіл. Нажаль дальші наради зїзду, що обмежився до зредагування маніфесту до народів Европи, перепинили вуличні заворушення в Празі.

Перші галицькі вибори

Дня 5 червня проголосив австрійський уряд тимчасову виборчу ординацію до парляменту; загальне число послів означено на 363, в тому на Галичину випало 96, на Буковину —30. Виборче, пасивне й активне право мав кожний, хто скінчив 24 рік життя.

Перша виборча кампанія, зааранжована Головною Руською Радою пройшла з повним успіхом дарма, що польська Рада Народова робила все можливе, щоби обмежити кількість українських мандатів. З Галичини й Буковини вибрано 37 українців, у чому було 26 селян; решту творили священики й урядовці. Дня 12 липня відбулося святочне відкриття австрійського парляменту у Відні. Три дні згодом виступив наймолодший віком посол — Ян Кудліх зі Шлеська й поставив внесок на формальне й законне скасування панщини. Внесок принято одноголосно, а в дискусії над ним забирала слово ціла низка українських послів-селян. Промовляв селянин Гой з Заліщиччини, Боднар з Радовець на Буковині, але найбільше вражіння викликала промова Івана Капущака з с. Ляховець у Станиславівщині. «Високий Соймe! — говорив Капущак ломаною, але загально зрозумілою німеччиною.— Хочу говорити про відшкодування, що його домагаються пани-дідичі в Галичині й на Шлеську, за панщину. Вічна справедливість вимагає того, щоби кожний, хто віддає щось проти своєї волі, дістав за те відшкодування. Але вона вимагає також, щоби кожний, хто чимсь безправно користувався, дав відшкодування за це безправне користування. Дідичі мали, по закону, домагатися від нас панщини. Але чи вони вдоволялися тим, що їм давав закон? Ні, іще раз ні. Коли ми, замість 100 днів, мусіли працювати на пана 300 днів, коли ми мусіли працювати по три, чотири дні, а то й цілий тиждень, а дідич рахував нам

той тиждень за один законний день, то — хто тут має заплатити відшкодування — ми, чи вони? Кажуть, що дідич поводився з підданими ласкаво. Гірка була ця «ласка». Бо коли селянин напрацювався цілий тиждень, то в неділю чи свято мав трактамент: його заковували в кайдани й замикали в стайні, аби він у понеділок не спізнився до роботи».

Змалювавши яскравими фарбами «людяність» дідичів, загарбання ними селянських грунтів і пасовиськ, Капущак полемізував з легендою про те, ніби дідичі «подаґували селянам панщину»:

«Та який же це дарунок, коли за нього треба дати відшкодування»? І колиж то стався той дарунок? Чи може в 1846 році? Чи цього року в січні? Чи 8-го або 9-го березня? Ні. Аж 17 квітня, коли сини німецького народу пожертвували своїм життям за наші права й свободу! Не панам дякувати за «дарунок», але німецькій молоді, що примусила панів податися перед духом часу! Панський «дар» прийшов запізно!»

А кінчаючи свою промову, говорив Капущак: «Батоги й канчуки, що обкручувалися довкола наших голов і тіл спрацьованих, хай їм будуть памяткою по нас, хай це буде їм наше відшкодування!»

Буря оплесків сколихнула парляментом, коли Капущак скінчив промову. «Ніяка промова підчас довгої дебати над знесенням панщини й відшкодуванням — говорить сучасник — не викликала такого могутнього вражіння, як ці слова простого галицького селянина. Від першого до останнього слова не було тут пустої балачки, а тільки правда й мужеський гнів; обурення за кривду мільйонів виривалося з кожного речення».

Зпоміж послів-інтелігентів, найвизначніше місце зайняв крилошанин Григорій Шашкевич, брат Маркіяна, що по розвязанні австрійського парляменту залишився у Відні на становищі міністеріяльного радника для українських справ Галичини.

Знесення панщини

Дня 16 квітня підписано в цісарській канцелярії, а в днях 23 і 24 тогож місяця, на сам Великдень, проголошено патент «про знесення всякої роботизни й інших підданчих повинностей в Галичині». Те, до чого змагав і почав уже реалізувати цісар Йосиф II, у 80-их рр. XVIII ст. щойно тепер сталося живою дійсністю. Правда, в супереч замірам Йосифа II, дідичам признано відшкодування за панщину, але само звільнення селянства від понижуючого його людську гідність ярма, було для нього найціннішим «дарунком цісаря», на той пропамятний Великдень 1848 р. В кров і кість українського селянства вщіплено тим «дарунком» мікроб беззастережного віддання і вдячности Австрії та її династії, в душі цілих поколінь посіяно зерно австрофільства, що кільчилося, сходило й давало сторицею цвіт і плід для Австрії. «Хрести свободи», що виросли тоді на всіх галицьких дорогах і роздоріжжях, дуже довго були дороговказами української політики в Галичині.

Культурно-освітня організація

Повстання сербської (1828) та чеської «Матиці» (1830), як культурно-освітніх централь тих народів, примусило й галицьких українців

продумувати над організацією анальогічної установи ще перед 1848 роком. Але щойно на засіданню Головної Руської Ради з дня 16 червня 1848 р. проголошено оснування «Галицько-руської Матиці», що по статуту мала видавати й поширювати в масах «добрі й корисні книжки для укріплення віри й моральности, поширення знання, розвитку красомовства, каліграфії, техніки, господарства й педагогії». А хоча членську вкладку означено для приватних осіб на 50, а для товариств на 100 ринських, то з першого маху вписалося до «Матиці» поверх 50, переважно львівських українців. Обмірковуючи літературно-науковий матеріял і видавничу програму «Матиці», попала Головна Рада на думку скликати до Львова перший конгрес культурно-освітних діячів, що й відбувся під фірмою «З ї з д у р у с ь к и х у ч е н и х» в днях 19 і 26 жовтня 1848 р.

Ініціятором зїзду і його програми був молодший товариш Маркіяна Шашкевича — Микола Устиянович. Одною з основних точок програми зїзду була справа збереження української мови перед засиллям польської та московської й нівелюючими впливами церковнословянської мови.

«Зїзд руських ученик»

В так званій «музейній» салі греко-католицької духовної семинарії у Львові, украшеній жовто-блакитними прапорами й національними емблємами, почалися наради 118 учасників першого в Галичині культурно-освітнього конгресу. Поміж промовцями особливо визначився Микола Устиянович:

«Земляки! — говорив він.— На широкій карті святої Словянщини лежить земля прекрасна, багата, отікаюча медом і молоком, земля, що на ній віками не забракло ні хліба ні соли. Серцем Словянщини є українська земля, а на ній живе наш нарід, славний колись багацтвом і силою, та стократ славніший своєю долею. Його минуле списане кровю й сльозами, а серце роздерте людською злобою й кривдою.

О, нема другого народу в Словянщині, що з так високого щабля багацтва й слави, що ними колись сяла Україна, так низько впавби у недолю, так глибоко запавсяб у неіснування».

А хоч як низько впав український народ, то в глибині його душі «найдемо золоте зерно, що потребує тільки чулої і вправної руки, щоби засяти ясним сяйвом ранішньої зірки».

«Правий серцем і устами, задоволений своїм, невтомний в праці, милосердний, нескорий до мести, сміливий в боротьбі, спокійний в мирі, непохитний в дотриманню заміру, вірний батьківській традиції, віддання рідній церкві», оце тип українця «гідного сина Словянщини».

«Земляки! — кінчив свою золотоусту промову Устиянович — Европа розкрила перед світом нову карту історії, а на ній золотими буквами виписано: «Воскресення!» Кожний народ потряс підвалинами своєї істоти й почав нове життя; життя свободи й щастя; а хібаж ми на те переболіли найтяжчу неволю в Европі, щоби далі дихати смертною задухою, мов під тягарем могили?»

Зїзд поділився на девять секцій; богословська секція вирішила м. і. що поза щоденними молитвами та псальмами, всі інші молитви мають бути перекладені на українську мову. Господарська секція підкреслила потребу заснування господарського товариства й видання загальної господарської компендії. В секції історії і географії говорилося про загально доступний підручник української історії для шкіл. Говорилося про перероблення для цеї цілі історії Миколи Маркевича. На зїзді порушено теж справу окружних читалень, з яких перша повстала тогож таки року в К о л о м и ї. Не поминуто теж справи прослідження й охорони мистецьких та історичних памятників нашого краю. В справі мови й правопису, доручено по довгих дебатах референт питання о. Іванові Жуківському, що й склав свою «Розправу писовні рускої» з проєктом уживання народньої мови й фонетичного правопису. Та на зїзді забагато було консерватистів, а завзятий москвофіл Денис Зубрицький мав досить прихильників і поклонників, щоби в справі мови й правопису впровадити замішання, яке потім відбилося на розвиткові галицького відродження як найфатальніше. Така прим. боротьба за «святе ъ» почалася якраз на тому «зїзді руських учених».

В цілому «зїзд руських учених» скликаний для організації галицького культурно-освітнього життя хоч і не дав практичних наслідків, всеж таки кинув низку гасел і, якби «весна народів» була потривала довше, мігби був похвалитися успіхами своєї ініціятиви. Та ані Головна Руська Рада ані зїзд учених не найшли часу ні нагоди на те, щоби видвигнути якусь ширшу національно-політичну програму й оформити ідеал відродженої нації.

Літературне пожнивя 1848 року

Суто-політичний характер українського руху в Галичині в добу «Весни Народів» не сприяв особливому оживленню в культурній, головнож літературно-мистецькій ділянці. Література того року мала різкий пропагандивно-маніфестаційний характер. Так приміром за почином і працею коломийського пароха о. І в а н а О з а р к е в и ч а, станула тоді на дошках аматорського театру в Коломиї «Наталка Полтавка» І. Котляревського (в перерібці затитулована: «Дівка на відданню» або «На милованє нема силованя»), та «Стецько» Шерепері (в перерібці: «Весілє» або «Над цигана Смагайла нема розумнішого»). Оті перерібки, виконані о. Озаркевичем вийшли в 1849 р. у Чернівцях латинкою.

Характеристичним явищем для атмосфери того переломового року була ціла низка українських віршів, писаних, в агітаційних цілях, поляками. Особливо плодовитим у тій ділянці був Б а л ь т а з а р Щ у ц к і, автор поеми про мазурську різню з 1846 р. п. з. «Гайдамаччина тарнівська» та К а с п е р Ц є н г л є в і ч, позатим автор кількох брошур, призначених для повстанчої пропаганди серед українського селянства. З українців вдарив у той сам польонофільський тон М и х а й л о П о п е л ь з Самбора, автор «Русина на празнику», що поширюваний у відписах, вперше появився друком у Франковому «Життю і Слові» з 1896 р.

«Слово Перестороги»

Людиною, що виручила чоловиків 1848 р. в оформленні національно-політичних ідеалів українського народу пробудженого в Галичині до нового життя, був парох с. Ветлина на Лемківщині о. Василь Подолинський. У відповіди на україножерні статті львівського «Дзєнніка Народового» написав Подолинський своє «Слово Перестороги», в якому, признаючи полякам право засидження й гостинности на українській землі, зареклямував для українського народу право автохтона й господаря. Перестерігаючи поляків перед безуспішністю польонізаційної акції на українському селі каже о. Подолинський, що «стотисячне військо можна перемогти, але не можна спольщити одного українського села. А хто хоче попсувати польську національну справу, хай іде з її пропагандою на українські села. Хоч Росія висипала вже кілька бочок аргументів на те, що українці й москалі це «один народ» то даремні її зусилля так само, як і польські зусилля в тому напрямі засуджені на повний неуспіх».

«Ніодин українець не буде зрадником України. Українці знають гаразд, що ознака їх национальности не криється в релігії. Можна бути католиком, православним і поганином, а залишитися українцем».

Не бентежився Подолинський і тим, що вороги сплетничали на тему відродженого українства, як московської чи німецької інтриги: «Припустім, що ми ще ніколи не були народом, тільки завсіди провінціоналізмом, але це чейже не відбирає нам права бути народом від сьогодня. Ми віримо сильно в відродження вільної, незалежної України й нас зовсім не бентежить речинець, в якому нам та воля й незалежність судилася. Бо чимже є століття в життю нації? Хочемо бути народом і будемо ним, бо голос народу, це голос божий».

Надії на визволення України звязував Подолинський з надіями на визволення усеї Словянщини, що її уявляв собі, слідом за Кирилометодіївцями, як ліберальну федерацію всіх вільних словянських народів.

На польську концепцію накинення українцям польської мови, бо мовляв, українська мова це те саме що польська, відповів Подолинський: «Коли українцям треба спольщитися, щоби Польща була сильна, то чи не краще, щоби поляки зукраїнщилися? Коли українці, то поляки і навпаки — поляки, то українці, то чи не краще завести по школах українську мову навчання і хай усім здається, що вони творять по польськи? Колиж така наша претенсія до поляків видається кому смішна, то як можна трактувати поважно претенсію поляків до нас, щоби ми виреклися своєї мови тому, що вона і так польська?»

Думка про політичну незалежність України, якнебудь не війшла тоді ще в кров і кість загалу галицької інтелігенції, кільчилася в політичному світогляді не одного тільки о. Подолинського. Губернатор Голуховскі, денунціюючи український національний рух перед віденським урядом, писав м. і: «Переміг цісарський уряд польську шляхту, що змагала до самостійної Польщі зі столицею у Варшаві, а тепер готов підтримувати український сепаратизм, що змагає до незалежної держави зі столицею в Києві». Нажаль на самому кільченню таких думок мусіло,

покищо, покінчитися. Революційний буревій, що примусив габсбурську династію до уступок для народів монархії, притих. Повстання мадярів, здавлене при допомозі військ царя Миколи I, було перемогою австрійської реакції й гаслом повороту до «старих добрих часів» абсолютизму. «Весна Народів» не розвинулася в палке, соняшне літо.

Приборкання революції

Австрійський фельдмаршал Радецкі, висланий на приборкання італійських повстанців, зайняв зревольтований Медіолян і розгромив повстанчі війська під Кустоццою. Тимчасом у Відні кинулися на барикади робітники, звільнені від публичних робіт. Дня 13 серпня прийшло до кривавої зустрічі поміж робітниками і національною гвардією й військом. Впало тоді 18 робітників а 282 було ранених; гвардія залишила на полі бою 4 трупи й 56 ранених. Дня 5 жовтня дістали війська віденського гарнізону наказ до вимаршу проти угорських повстанців. Італійські гренадирі відійшли на двірець під ескортою кавалєрії, але віденські гренадирі збунтувалися. Висланий проти збунтованих генерал Бреда з частиною полку Нассав, поляг один з перших. Юрба кинулася до міністерства війни, вхопила міністра Лятура й заколовши багнетами, повісила на ліхтарні. Дня 7 жовтня цісар утік з Шенбруну, залишаючи на полі бою кн. Віндішгреца, що вже мав за собою приборкання зревольтованої Праги. Права частина парляменту розбіглася, ліва проголосила себе в перманенції. Перед проголошенням революційного тимчасового уряду спинило віденців тільки випробуване привязання до династії. Віденці — вірні династії, але збунтовані проти двірської камарилі, пробували ставити опір військам Віндішгреца. Про завзятість того опору свідчить ок. 4.000 жертов по стороні революціонерів та біля 1.200 по стороні Віндішгреца, що 30 жовтня таки вмаширував до напів зруйнованого Відня.

Бомбардація Львова

Польська народова гвардія, певна перемоги революції, вважала себе вже кадрами війська нової Польщі й супроти австрійської влади і війська поводилася надміру визиваюче. Самопевність галицьких поляків змогла особливо з моменту, коли до Львова приїхав повстанчий генерал Бем і заофірував гвардії моральну й матеріяльну підтримку Франції, якщо поляки повстануть проти Австрії, Прусії та Росії. Поміж гвардією та військом, у якому переважав український елемент, почало приходити до чимраз гостріших сутичок. Врешті дня 1 листопада прийшло до рішучої розправи. Гвардія й академічна легія, спровокована якимсь дрібним інцидентом, кинулися ставити по вулицях барикади. Виступило військо й по безуспішних переговорах комендантів, почався бій, за яким послідувала бомбардація обсаджених гвардією обєктів, з гармат. Від гарматнього вогню зайнявся новий тоді ратуш, університет з бібліотекою, старий театр та багато приватних домів. При тому погибло 55 осіб, а 75 було ранених. Дня 2 листопада зревольтоване місто капітулювало. «Весна Народів» закінчилася й на львівському грунті.

Про людське око радив ще якийсь час австрійський парлямент, перенесений з Відня до Кромержижа на Моравії, але дні конституційних свобід були почислені. Дня 2 грудня абдикував цісар Фердинанд у користь свого 18-літнього братанича Франца Йосифа. Правда, в маніфесті нового цісаря «до моїх вірних народів» була мова про «потребу в Австрії свобідних і відповідаючих духові часу установ», але це вже були тільки слова, за якими чаїлася реакція.

Справа поділу Галичини

Вже в пропамятному письмі Головної Руської Ради до цісаря Фердинанда з 9 червня 1848 р. поставлено м.і. домагання, щоби «ті простори Галичини, що є заселені українцями, творили для себе провінцію з осідком політичної краєвої управи у Львові. Ця частина обіймає східні округи Галичини з українським населенням, так як ця частина краю була первісно самостійним князівством, потім Галицьким Королівством, та вкінці Червоноруським Воєвідством; та щоби ті части краю, які заселюють мазури відділити від української провінції. Ця частина краю обіймає західню частину Галичини і має польське населення». На спротив польського «Руского Собору» проти поділу Галичини видала Головна Рада обширно умотивований меморіял до міністерства внутрішніх справ (17 липня) а рівночасно візвала громадянство до підписування петиції в тій справі. В черговому меморіялі з 28 жовтня названо справу поділу Галичини «питанням життя для українців». Нарешті дня 6 листопада 1848 заявилася перед цісарем Фердинандом депутація Головної Руської Ради (о. Куземський, Борисикевич, о. Григорій Шашкевич і и.) й предложила йому меморіял, що його перша й основна точка говорила про поділ Галичини на українську й польську частину. Т. зв. Східна Галичина з частиною Волині й Лемківщиною, українською частиною Буковини й Закарпаттям, повинна була утворити окремий коронний край з власним соймом і власним краєвим урядом (виділом). Українці мотивували своє домагання більше менше так:

«Хоча поляки належать до великого словянського племени, але українці ріжняться від них мовою, письмом, звичаями, обичаями й релігією. Вони заселяють одну з найплодовитших полос Европи й числять 15 мільйонів населення. Українська нація творить зовсім окрему ціліть, подібно як москалі, поляки, чехи, хорвати, болгари й інші словянські племена. А хочаб заборонено науку всякої історії, спалено всі книжки, то знищити великого народу нікому ніколи не вдасться».

Цісар обіцяв «взяти собі до серця» українські домагання, але тим часом абдикував. Його наслідникові Францові Йосифові зложила привіт чергова українська депутація, зложена з 21 найчільніших діячів під проводом владики Яхимовича, що знову пригадала йому справу поділу Галичини. Але щойно 22 січня 1849 р. опинилася та справа на денному порядку конституційної комісії парляменту, що тоді радив у Кромержижі. Домагання поділу Галичини мотивував владика Яхимович, бесідником «проти» був поляк Земялковскі. В обороні українського становища промовляли м. і. чехи Паляцкі та Рігер. Алеж у голосуванню український внесок перепав. Паляцкі й Рігер, що промовляли за

внесенням, порозумілися в кульоарах з поляками й здержалися від голосування. Та українці не дали за виграну. На засіданню Головної Руської Ради, 16 лютня, 1849 р. вони постановили не уступати, а колиб австрійський парлямент таки не допустив до поділу Галичини, рішили відкликати своїх представників з парляменту. Та дальша боротьба за поділ Галичини на парляментарному грунті виявилася неможлива. Дня 7 березня 1849 р. появився цісарський патент про розвязання парляменту. Рівночасно проголошено т. зв. октройовану конституцію для Австрії, поміж якої коронними краями опинилося «королівство» Галичини й Володимирії з воєвідствами Освєнцімським і Заторським і великим воєвідством краківським». При укладанні статутів для коронних країв існував первісно плян створеня двох соймів, українського й польського для Галичини, але дальший розвиток подій ті пляни перекреслив. В 1851 р. Головна Руська Рада, разом з своїми провінціональними експозитурами перестала існувати. Справа поділу Галичини вернула ще двічі на порядок дня; раз у незреалізованому проєкті статуту для нашого краю з вересня 1853 р., другий раз у розпорядку австрійського уряду з 24 квітня 1854 р. В проєкті статуту для Галичини й Володимирії говорилося про створення трьох соймовий курій — львівської, краківської й станиславівської, що мали радити окремо, але в загальних краєвих справах збіратися разом та створити центральну екзекутиву в формі краєвого виділу. З урядового розпорядку про адміністраційний поділ Галичини на дві національні области, виданого 24 квітня 1854 р. увійшов у життя тільки поділ на дві области апеляційних судів (львівську і краківську). Ще раз в 1863 р. вернув австрійський уряд до справи поділу Галичини, але тоді вбила справу штучно створена польська більшість галицького сойму. Перший і основний, політичний постулят Головної Руської Ради з 1848 р., що мав довести що еманципації галицького українства зпід польської супремації, так і не діждався своєї реалізації.

Національно-політичний світогляд представників галицьких українців у 1848—49 рр. зясовувався більш-менш у таких точках: свідомість національної окремішности від поляків та москалів, національно-територіяльний автономізм у межах Австрії, непримирима опозиція супроти поляків і австрійський патріотизм. Позиція, як на ті часи досить ясна і колиб галицькі українці були дальше й послідовно йшли наміченими дорогами, то напевне скорше й певніше вийшлиб на широкий шлях державно-творчих змагань. Нажаль слаба політична підготованість і надто велике довіря в добру волю Відня, впарі з тяжкими умовами чергового десятиліття, перекреслили неодно українське досягнення з бурхливої доби «Весни Народів».

Впарі з зародинами політичного життя серед галицьких українців, ман ще 1848 р. одну заслугу: в його атмосфері зродилася перша в Галичині українська, військова формація т.зв. «Баталіон руских стрільців».

Селянське ополчення в 1848—49 рр.

Протиавстрійське повстання мадярів змобілізувало проти себе не тільки загрожену в своїх основах двоєдину монархію, але й увесь немадярський світ, що найшовся в межах «країв корони св. Стефана».

Запротестували проти мадярської гегемонії хорвати, словаки, румуни, а південні словяне, під проводом Єлячіча стануди на прю з мадярами, зі зброєю в руці. Рівночасно на мадярському пограниччю в Стирії, Долішній Австрії, Моравії та Істрії зорганізувалися добровольчі куріні, що мали охороняти ті краї перед інвазією мадярських повстанчих ватаг. В тій то концентраційній самооборонній системі, не забракло й організації українських сіл. Прикордонні округи — сяніцький, самбірський, стрийський, станиславівський та коломийський, змобілізували українське селянство в ополченські, напів військові відділи, що їх завданням було — спинювати натиск мадярських повстанців на Галичину, та не допустити до обєднання їх з повстанчими загонами поляків з цього боку Карпат.

Напади мадярських повстанців на прикордонні галицькі місцевости, почалися вже в листопаді 1848 р. але де далі, вони ставали частіші та нагальніші. Регулярні військові частини, яких більшість вимаршерувала з краю до Італії, не всилі були забезпечити Галичини й тому уряд попав на думку використати для тієї мети українських, прикордонних селян. Селяне, що в польсько-мадярській, повстанчій спілці бачили останню спробу рятунку панів-дідичів перед демократизацією устрою, пішли з запалом на заклик австрійських «крайсгавптманів» і виставили цілу низку озброєних загонів, що з нараженням здоровля й життя обороняли карпатське пограниччя перед мадярською інвазією. Вистане завважити, що один тільки станиславівський округ виставив 17.810 ополченців, озброєних в старі кремяні рушниці, списи, коси й сокири. Дальші напади мадярських повстанців на Галичину, що в зустрічі з австрійськими регулярними військами йшли від перемоги до перемоги, натрапили на рішучий опір українських селян і їм то мусів австрійський уряд завдячувати, що повстанче полумя не огорнуло собою й Галичини. сучасника, в 15. ч. «Зорі Галицької» з 1849 р.:

«Знаєте вже про те — читаємо там — що в цілому нашому краю, в горах і попід гори, зорганізований ляндштурм (краєва оборона). В кожному селі, що належить до ляндштурму мусить бути кождий від 20—50 літ озброєний і на даний знак має збиратися на визначене місце; у кожному селі є один комендант, а кілька, або кільканацять сіл мають свого надкоманданта і творять один ляндштурмовий округ. До округа Богородчан належить більше чим 10 сіл, що можуть поставити більше чим 5.000 людей. Нині (17 січня) посходилися вони всі озброєні в списи й коси та ждуть на генерала, що має їх переглянути. Досить значний відділ війська творять міські хлопці. Хоча слота, сніговиця з дощем, всі оживлені та веселі. Приявний при тому окружний комісар оповідав, що в горах, на делятинському гостинці, стоїть крім ляндштурму, 1000 стрільців-гуцулів з гарматою, вилитою нашим Дуткевичем. Тому почуваємося досить сильні, щоби ставити опір кожному напорові з боку Мадярщини».

З іншого допису «Галицької Зорі», що появився вже при нагоді розвязання організації селянської самооборони довідуємося, що «оборона була поділена на округи, з одним надкомандантом в окружному центрі. Такі округи складалися з 10—14 сіл. Кожне село мало свого коман-

данта і старшин, відповідно до скількости озброєних людей, а також десятників і сотників. Кожне село висилало до окружного центра одного або двох озброєних людей, т. зв. ордонанс, щоби, як будуть які особні прикази від коменданта, повідомляти комендантів у селі. В кожному селі була також варта, що стримувала проїзших, а незнайомих питала за паспортами. Крім цього, від самої границі, від села до села, були розставлені стовпи тривоги, пообвивані соломою й запускані смолою й живицею. На випадок наближування ворога їх запалювали, а озброєні селяне збіралися на призначені місця.

Кожне село становило осібний відділ; більші мали свої прапори, в містах мали й барабани. Був навіть відділ кінноти».

Про перегляд ополченцв у Богородчанах, пише в своїх спогадах сучасник подій о. А. П. Шанковський:

«На правому крилі уставилося поверх 300 гуцулів з рушницями через плечі, на маленьких гірських коніках. Коло них уставлено 600 піших гуцулів і підгірян, озброєних власними гвінтівками, кремяними крісами та стрільбами, відібраними від польської гвардії. Далі стояло, в трьох рядах, до 8.000 селян, поділених уже не на сотні, а на громади, а кожним таким відділом проводив селянин, вислужений жовнір. На лівому крилі уставилося біля 400 кінних селян з рівнин, озброєних у коси й списи». Два тижні по перегляді відбувся святочний вимарш ополченців з Богородчан. Головну увагу звертала на себе гармата на жовто-синій ляфеті з обслугою, одягнутою в сині кабати з жовтими вилогами, сірі шаравари та баранкові шапки з жовтими верхами.

По капітуляції мадярських повстанців (13 серпня 1849) перед російським генералом Рідігером, ополченська організація прикордонних селян сталася зайвою. Сповнивши своє призначення вповні, вона ще якийсь час відбувала пограничну сторожу й щойно в пізну осінь 1849 р. була розвязана. Селяне склали зброю й розійшлися по хатах у переконанню, що не тільки сповнили свій обовязок перед державою, але й заманіфестували свій український патріотизм.

Перша українська військова формація в Галичині

В універсалі з 1 січня 1849 р. писала Головна Руська Рада м.і.: «Мир вам братя! Але... хто хоче спокою, хай бере за зброю! Коли в сусіда хата горить, годі у власній спати! Бутні мадяри, забажали нараз піднестися коштом пониження злучених з ними словянських народів. Підняли бунт проти свого монарха й царя нашого й примусили його виступити збройною силою, в обороні слабших, своєї поваги й цілости та слави Австрійської Держави. За нашою стіною розгорілася страшна війна. А пожар той для нас тим небезпечніший, що й на нашому обістю вже тліє. Бо й у нас, як знаєте, є такі, що задумують подібний неспокій. Багато з них пішло за гори, помагати мадярам. А колиб вони, що неправдоподібне, перемогли, то вернуться до нас. А щож тоді буде з нашим спокоєм? Тому треба завчасу подумати й так, як це зробили інші народи, що межують з мадярами, поставити полк українських добровольців, щоби обсадити наші гори, не ждучи аж страшний вогонь, що розгорівся в наших сусідів, обійме й наші хати».

Така була провідна думка мобілізаційного універсалу Головної Руської Ради, що своєчасно зрозуміла, що без м і л і т а р н о ї сили нема забезпеки для здобутків її політичної й культурної праці. Полк українських добровольців, організований ніби в допомогу монархії проти мадярської революції, був насправді подуманий, як орган національної самооборони, а при сприятливих умовах н а ц і о н а л ь н о ї а р м і ї. Так бодай зрозуміли заходи Ради наші політичні противники.

Коли пізніше, по сформуванню першого добровольчого куріня, Головна Руська Рада почала заходи над формацією другого куріня, тогочасний губернатор Галичини гр. Голуховскі писав дня 28 квітня 1849 р. до ради міністрів: «Не можу поминути завваги, що формування дальших українських курінів слід признати згори недопустимим, бо я довідався, що українці носяться з невисловленим ще дотепер отверто заміром виєднати ступнево цісарский дозвіл на помноження корпусу до 10.000 людей. Не заперечуючи льояльности українців, вважаю це надто сміливим, а навіть небезпечним для держави кроком, щоби, без потреби, дозволяти на помноження корпусу, о ж и в л е н о г о н а ц і о н а л ь н и м и, в о с т а т о ч н і й к о н с е к в е н ц і ї с е п а р а т и с т и ч н и м и з м а г а н н я м и, корпусу, що бувби наче з б р о й н о ю р е п р е з е н т а ц і є ю народу».

Про слушність таких підозрінь говорить ледви не все, що було звязане з організацією першого куріня українських добровольців, формально прозваних «р у с ь к и м и с т р і л ь ц я м и». В першу чергу однострій. Згідно з пляном Ради, кожний доброволець мав дістати рушницю і багнет. «Одіжжю буде гарно вшитий, короткий гірський сірачок з українсько-народніми, жовто-синіми вилогами, червоні або сині штани, ходачки й крисаня; до того ташка й ремінь з ладівницею». В практиці цей однострій не відбіг далеко від первісного пляну. Крім сірої гуцульської крисані з перами на лівому боці, носили наші перші стрільці складані шапки з дашком і жовтим обрамуванням. Кабат мали червоний (старшини — бронзовий) з синім стоячим ковніром і синіми «рогалками» на раменах, запинаний одним рядом золотих гузиків. Штани сині, з жовтими, шнуровими лямпасами. Підперізувалися стрільці звичайним військовим ременем, а ремені ладівниць, що перехрещувалися на грудях, були, з гуцульська, цяцьковані металевими набивками. Замісць плаща носили стрільці короткий сірак з синім обрамуванням, синіми, плетеними гузиками і такимиж, шнуровими петлями. Замісць первісно задумуваних «ходачків», носили стрільці черевики. Рядовики носили кріси з довгими багнетами, старшини білі шаблі.

На загал, в однострою «руських стрільців» не було натяків на історичну традицію. Його відрубність від австрійського зясовувалася, крім вилогів, у деяких елєментах селянської, головнож гуцульської ноші.

Мобілізаційний універсал Ради, опублікований по українськи, з німецьким контекстом, був разом з поученнями розісланий до всіх окружних Рад і деканатів. Рівночасно у Львові почала свою працю «Комісія для утворення полку добровольців», що подбала про лєгалізацію своїх агенд львівською генеральною командою, міністерством війни й нарешті цісарською, надвірною канцелярією. Дня 10 березня вийшла з цісарської канцелярії відручна грамота про дозвіл на організацію

добровольчого куріня та усталений для нього «народній однострій».

Вже дня 16 лютня 1849 р. стан зголошених добровольців виносив 1600 а в дні 6 квітня було їх 3460. Розпоряджаючи такою кількістю зголошених, генеральна команда у Львові приділила до куріня старшин, переважно українців, і вислала їх для формування сотень по окружних містах — Бережанах, Коломиї, Станиславові, Стрию й Самборі. Рівночасно формувалася одна сотня у Львові, де зібралися всі сотні куріня вже з початком травня.

З 3460 добровольців вибрано 1410. то є дещо більше, як третину зголошених і створено з них курінь у шість сотень, під начальним проводом майора Ватерфліта. Старшинський корпус творили в більшості українці: поручн. Гнідий в львівській, сотн. Барусевич і поручн. Матникевич у бережанській, надпор. Кривоносюк і пор. Столярчук у самбірській, пор. Ярмулевич і пор. Білинський в коломийській, пор. Родакевич у станиславівській та пор.-сотник Бондяк у стрийській сотні.

Дня 8 червня представився старшинський корпус куріня Головній Руській Раді. Крилош. Куземський виголосив при тій нагоді відповідну промову, а майор Ватерфліт запропонував Раді, щоби вона подбала про прапор і музику для куріня. Нажаль короткий тривок куріня не позволив зреалізувати ні одного ні другого. З проєктованого прапору залишилася тільки лента, вишита власноручно матірю цісаря Франца Йосифа, архикнягинею Софією, яка наспіла до Львова щойно в грудні й зберігається тепер у збірках Народнього Дому у Львові. Тимчасом курінь вирушив зі Льова вже 6 вересня, а 3 січня 1850 р. був уже в поворотній дорозі з галицько-угорського пограниччя. Справа музики також припинилася на перших організаційних кроках.

Пробувши до 6 вересня у Львові, вирушив курінь в напрямі Кошиць на Мадярщині. Та до яких-небудь воєнних операцій курінь уже не був ужитий. Мадярське повстання було здавлене російськими військами майже рівночасно з вимаршем стрільців зі Львова. Куріневі довелося тільки асистувати при остаточному замиренню краю; вже в січні він був у поворотній дорозі з Угорщини, а дня 26 січня принесла «Зоря Галицька» вістку про розвязання куріня. Наші політичні противники подбали вже про те, щоби не тільки не допустили до дальшого існування ціеї військової формації, але й по її розвязанні, неоправданими шиканами, відстрашити добровольців від подібної акції в майбутньому. Звільнених зі стрілецького куріня добровольців позабирали відтак силою до правильного війська і то, як писала «Зоря» — «не оглядаючись на жінки, дрібні діти й господарство» колишніх добровольців. Була це пімста наших політичних противників, що по безуспішному зриві й кооперації з мадярами, заграли тепер в дутку австрійської льояльности. Вони то не допустили до організації другого куріня стрільців у цвітні 1849 р. вони теж, позаймавши впливові становища в краєвому й центральному уряді, вспіли на довший час осідлати розбурхану українську стихію.

Всеж таки організація й короткий тривок куріня українських стрільців, з власним уладом, однострою і власними завданнями, оживив на галицькому грунті давно забуту традицію українського

мілітаризму й був передвістником організації Українських Січових Стрільців, що в 1914—1918 рр. промостили своїми багнетами шлях до відродження Української Державности.

1848 рік на Буковині й Закарпаттю

Куди слабшим відгомоном, як по Галичині, прокотилися революційні події 1848 р. по Буковині. Правда, й тут життя заворушилося, а звільнене з панщизняної неволі селянство прийшло до голосу. Воно то, устами своїх парляментарних послів, заявилося проти відокремлення української частини Буковини від Галичини й домагалося усунення румунської супремації над цілістю краю. Але румуни були політично більш підготовані й подібно як поляки в Галичині мали більше доріг до цілі, як українці, що всю свою надію поклали на... цісарську справедливість. Щойно народовецький рух 60-их рр. у Галичині вспів розбурхати сонне плесо українського життя на Буковині. Григорій та Ісидор Воробкевичі Осип Федькович, оце репрезентанти того життя й носії культурно-національного обєднання маленької Буковини з рештою України. Позатим Буковина має в білянсі всеукраїнського національного руху одну безсумнівну заслугу — в ній розвинулося москофільство найслабше.

На Закарпаттю, що пережило бурхливі моменти мадярського повстання й австро-московської пацифікації, зявився в 1848 р. «чоловік провидіння» Адольф Добрянський; він мав усі дані на те, щоби створити нову добу в історії країни, але для цього забракло йому витревалости в раз обраній політичній лінії. Як один з низки українських патріотів, що особисту карієру й національну політику сперли на посторонній допомозі уряду, Добрянський був зразу завзятим австрофілом. Підчас мадярського повстання він утік до Галичини, а вернув на Закарпаття щойно з військом царя Миколи, як австрійський комісар при московській армії. Осмілені авторитетом «двох царів», закарпатські українці, вислали до цісаря депутацію, яка домагалася виділення українських територій в окремі комітати, заведення української мови в урядах і школах, заснування в Ужгороді української академії й т. п. Льояльне становище українців і їх протимадярські домагання були тоді по нутру австрійському урядові й він старався зробити все можливе, щоби скріпити український елемент на Закарпаттю. Уряд пішов по лінії українських домагань, але попсував справу сам Добрянський. Ставши над-жупаном чотирьох українських комітатів Закарпаття, він, замість ширити національну свідомість і розбудовувати українську культуру, почав класти підвалини під москвофільство Закарпаття. Його особисті нахили та вражіння, яке серед мас зробила царська армія, приборкавши мадярів, зробило своє. Закарпаття, що скорше від Галичини пробудилося, тепер скорше й послідовніше як Галичина покотилося по похилій площі москвофільства. Скористали з цього мадяри, як тільки прочуняли від перших пацифікаційних ударів. Добрянський втратив своє керівне становище в краю, а українське громадянство Закарпаття опинилося на поліційному індексі. Це мало свої катастрофальні наслідки. Створене Добрянським москвофільство пішло

в підземелля, а на поверхні життя залишилася тільки та інтелігенція, що вспіла проміняти свою австрофільську орієнтацію на мадярофільську. З того теж часу, мало не до самого вибуху світової війни в 1914 р. національне життя Закарпаття завмерло, а коли й давало про себе знати, то тільки в формі проводжених на ньому москвофільських експериментів.

XXXV. НАРОДНИЦТВО І УКРАЇНОФІЛЬСТВО

Українське «народництво»

Смерть царя Миколи I, що не могучи перенести поразки в т. зв. кримській війні, отруївся, була гаслом до заведення ліберальнішої системи в управі Росією. Цар Олександер II мусів піти на шлях суспільних реформ, з яких найважнішою було скасування кріпацтва. Почалося з амнестії для політичних вязнів і засланців, а в їх числі для членів Кирило-Методіївського брацтва. Куліш, Костомарів, Білозерський та Шевченко знову сходяться, а хоча не на рідному, а петербурському грунті, то молодечі думки про волю й освіту для народу не покидать «братчиків» ні на хвилину. Ореоля мучеництва за святу справу й слава геніяльного поета, окружає тепер Шевченка й зєднує йому однодумців навіть серед московського громадянства. Гасло визволення селян з кріпацтва проповідуване Шевченком, стає гаслом дня; підтримують його вагу й безпоседні «Народні Оповідання» Марка Вовчка (Марії Марковички), що саме тоді зійшла як нова зоря на горизонті українського письменства. Тургенєв перекладає «Оповідання» на російську мову й вони стають не тільки грімким обвинуваченням старого суспільного ладу, але й основою могутнього напрямку серед української й московської інтелігенції, т. зв. «народництва».

Та оскільки російське «народництво» мало суто соціяльний характер, то його українська відміна мала ще й яскраву національну закраску. В однаково тяжкому положенню, як суспільно-економічне становище українського селянства, була його мова та історична традиція, й рятуючи перше треба було йти назустріч другому. Україна демократична, як співав Шевченко «без холопа й без пана», Україна запоріжського козацтва, стала тепер ідеалом українських народників, що так ще недавно захоплювалися Україною великих князів та гетьманів. Місце старих літописів і дворянських документів зайняла тепер народня поезія, козацькі думи, як еманація старого українського демократизму.

Зразу осередком народницького руху стає Петербург. Тут живе Шевченко, тут працює Костомарів і Куліш, що на кошти українських багатіїв Тарновського й Галагана закладає друкарню й налаштовує видавничу справу. «Записки о Южной Русі» та перша й одинока в

своїм роді історична повість «Чорна Рада» — Куліша, твори письменників українського відродження (Котляревського й Квітки) та сучасних (Шевченка, Марка-Вовчка), перші українські проповіди о. Василя Гречулевича, були літературним викладниками того українського народництва. Нарешті вдається українській кольонії в Петербурзі створити перший літературно-науковий місячник «Основа». А хоч він удержався всього тільки два роки (1861—62) то його вага для українського руху першорядна. Окрасою журналу були в першу чергу твори Шевченка, Костомарова, Куліша й Марка-Вовчка, але на її сторінки попадали й праці співчуваючих українській справі москалів. В «Основі» почали свою літературну й наукову працю такі українські письменники, як Антонович, Руданський, Кониський, Свидницький та інші.

Особливо характеристичною для тогочасних настроїв була «Моя сповідь» Володимира Антоновича. Цей польський шляхтич з роду й виховання започаткував своєю «Сповідю» поворот ополяченої української шляхти до народу, з якого вона вийшла, стався батьком і носієм т. зв. «хлопоманства».

«Сповідь» В. Антоновича

«Судилося мені — писав Антонович у «Сповіди» — родитися шляхтичем на Україні. Дитиною були в мене всі навички паничів і довго я тримався всіх станових і національних неприхильностй тих людей, поміж якими виховався. Колиж прийшов час моєї самосвідомости, я розважно оцінив своє становище в краю; я зважив усі недостачі його, всі змагання громади, серед якої доля мене постановила й побачив, що моральне її становище не має виходу, коли вона не відцурається своїх думок, своїх бундючих замірів на край і національність. Я впевнився, що ті поляки-шляхтичі, що живуть на Україні, перед судом власної совісти, мають тільки два виходи: або полюбити народ, серед якого вони живуть, перейнятися його інтересами й вернутися назад до тієї національности, що її колись відцуралися їх предки, та запопадливою працею і любовю, по спроможности, спокутувати те лихо, що заподіяли народові, який вигодував стільки поколінь вельможних зайд, і котрому ці зайди, за його піт і кров віддячували огидливістю, наругами, непошануванням його віри, звичаїв, моральности й особи. Колиж на такий крок бракуватиме в поляків сили, то слід їм перебратися на польську землю, заселену польським народом на те, щоб не додавати зі себе в краю ще більше дармоїдів та лякатися сумних докорів самому собі за те, що і я зайда, плянтатор, живу з чужої праці, заступаю стежку до розвитку тому народові, до якого хати я заліз некликаний, непроханий, та ще й належу до того табору, що дбає про припинення розвитку народу-автохтона. Але я вибрав перший вихід. Бо хоча я був попсований шляхотським зихованням, звичаями й мріями, але мені легше було відректися від них, ніж від того народу, серед якого я зріс, який я знав, котрого важку недолю я бачив на власні очі. Цей народ я полюбив більше, ніж власні шляхоцькі навички й мрії. Я... стався «перевертнем».

Слідом за Антоновичем стало таких «перевертнів» більше.

«Громади» на Україні

Вслід за першою українською «громадою» в Петербурзі, почали творитися анальогічні гурти з такимиж завданнями скрізь по Україні — в Києві, Чернигові, Харкові, Полтаві та інших українських містах.

Звичайно починали справу студенти висших та середніх шкіл, а там приставало до гурту й старше громадянство. Діяльність «громад» була більш за все культурницька, хоча тут і там попадають спроби політичного характеру. «Громадівці» дбали про народню освіту, шкільництво, поширення української книжки й дорогою відчитів, концертів та драматичних вистав, старалися ввійти в безпосередній звязок з масами. Самі вони, як «народники» з душі й переконання, пробували виявляти це й назверх. Тому одягалися по народньому, співали українські пісні та заводили звичку й поміж собою розмовляти по українськи. Та головною працею громадівців і співчуваючого їм громадянства була пропаганда розкріпачення селян.

Знесення кріпацтва

Вже в рік по вступленню на престіл заявив цар Олександер II представникам дворянства, що він думає взятися за постепенне але неминуче скасування кріпацтва. Мають селяне розкріпачитися самі, краще це зробити тим, шо мають владу. На прикінці 1856 р. утворився при царському уряді потайний комітет, що мав підготовити реформу селянської справи, «повільну, без крутих і різких переворотів, по докладно й дбайливо обміркованому пляні». Першими з дворян, що заявили готовість добровільно порозумітися з селянами, були дідичі литовсько-білоруських губерній. Видно, що натиск з долу й вплив «народницької» пропаганди, позначився в тих губерніях найрізкіше. Цар приняв заяву білорусько-литовських панів до відома й звелів заснувати по губернських столицях спеціяльні комітети для обміркування метод реформи. В 1858 р. справа скасування кріпаччини зробилася питанням дня й проводилася явно-славно по всім губернським комітетам і головному в Петербурзі. Нарешті дня 19 лютня 1861 р. Державна Рада приняла й оголосила дорогою царського маніфесту закон про знесення кріпацтва. Воля дісталася селянам не даром. Подібно як у Галичині, селяне мусіли заплатити за землю, на якій, колись працювали на панів, а тепер мали працювати на себе. При цьому, колись поміщицьку а тепер селянську землю, оцінено дуже високо й селянам довелося заплатити за неї майже вдвоє стільки, що вона була варта. На Україні розділено землю в той спосіб, що на голову припадало 2—6 десятин землі, але ціла маса селян, що досі працювала по панських дворах, як прислуга, опинилася без земельного наділу. Позатим, нібито звільнених селян поставлено під особливу опіку адміністрації й звязано свободу їхніх рухів з волею громади, до якої вони належали. Не знесено теж понижуючої кари різками, якої вже не було для інших суспільних кляс. Все те викликало невдоволення, навіть чинний спротив серед селянства та неприхильні урядові настрої серед радикальної інтелігенції. Селяне зрозуміли, що їх обманено, повної волі не дано, а землю за дорогі гроші продано. На тому грунті змоглася сус-

пільно-революційна пропаганда «народників» та настороженність уряду, вслід за якою пішли реакційні репресії.

Національний характер українського народництва насторожив проти себе не тільки московську владу, але й спочуваюче йому дотепер московське громадянство. Бож як не ліберальні були вони під суспільним оглядом, то під національним вони були такіж ряні обрусители, як і найскрайніші реакціонери. Словянофільство в їхньому розумінню було тільки покришкою для русофільства, а мрія Пушкіна про те, що «всі словянські ріки повинні влитися в московське море» була основою їх світогляду. Вже з 1861 р. починається нагінка на українство й то збоку його дотеперішних «союзників». Як москалі так і поляки, без огляду на свою партійну приналежність, почали доказувати, мовляв українство це ніщо, як відміна польщини чи московщини, українці це ніякий народ, але польське або московське племя й підтримувати розвиток української культури, це все одно, що йти на руку «Германській інтризі», що завзялася на поляків чи москалів і т. д. Що вже говорити про поляків чи москалів, а то й жиди на Україні підняли крик проти «українського сепаратизму».

Загострив положення вибух польського повстання в 1863 р. Польська повстанча агітація, хоч і не мала особливого успіху серед правобережних українців, а навіть спровокувала поворот частини спольщеної шляхти до українства, все таки насторожила проти нього уряд та поліцію. Вслід за паперовими напастями московських публіцистів, посипалися на українців куди дошкульніші урядові репресії. Московський публіцист Катков підняв крик, що як попустити українському рухові, то скорше чи пізніше треба буде мобілізувати військо проти українських сепаратистів. Його крик підхопили поменчі газетярські підголоски, а за ними все московське громадянство зайнялося полумям нечуваного шовінізму. З усіх усюдів посипалися доноси на українських діячів, мовляв вони, під покришкою культурницької праці, готуються до «відокремлення України від Росії». Даремне бився в груди Костомарів, даремне заявляли такі люди, як Антонович, Рильський, Житецький, Чубинський, що вони «вживають всіх своїх сил тільки на те, щоби дати народові освіту й громадське усвідомлення». Українські «громади» порозвязувано, членів поарештовано, а багатьох, по довгих слідствах і судах, позасилано до північних губерній Росії. Короною репресій був славний циркуляр міністра внутрішніх справ В а л у є в а з 1863 р., яким заборонено видавати популярні книжки українською мовою, мовляв — «н е б у л о, н е м а й б у т и н е м о ж е н і я к о ї у к р а ї н с ь к о ї м о в и».

Хто з українських діячів злякався й «навернувся», хто пішов у підземелля, а хто звернув увагу на Галичину, що відзискавши в 1860 р. конституцію стала захистом для дальшого культурно-національного українського життя.

«Жвавий український рух тим способом раптом припинено й пригноблено саме серед його розмаху. Але це мало той наслідок, що він з Росії перекидається до Галичини; перший оце раз за стільки віків, починається поворотний культурний рух зі східньої України на західню, тим часом як перед тим, під натиском польського панування, живіші елементи з західньої України відпливали на схід» (М. Грушевський).

Шевченко

Велика популярність Шевченка, як геніяльного поета а почасти громадського діяча, не йшла в парі з належною оцінкою його ваги для України. Загально підкреслювалося Шевченкове народолюбство й словяно- а навіть польонофільство, ненависть до кріпацтва й патріотизм, а доволі рідко говорилося про нього, як про першого й найбільш безкомпромісового ідеольога української, державної самостійности. Кирило-методіївське брацтво, до якого належав молодий Шевченко було емацією національно-політичного світогляду, на який здобулася в 40-х роках духова верхівка тогочасного українства. Костомарів, як звязковий поміж Харковом і Києвом, прийшов до кирилометодіївців з словянофільськими ідеалами лівобережних масонських льож і тайних товариств, але під політично-національним оглядом він чимало завдячував Шевченкові. Вже в перших своїх поемах «Сон» та «Кавказ», що їх Шевченко читав Костомарову, був ясно, хоча й поетично сформулований ідеал політичної незалежности України. Той самостійницький елемент, що пробивався в енунціяціях кирило-методіївців, це власне вклад Шевченка в програму першого політичного угрупування на Україні. Протягом свого важкого життя Шевченко міняв чи пристосовував свої погляди до ріжних питань, але ідеал державної самостійности України присвічував йому на кожному кроці, в кожній його думці, слові й ділі.

«І власне з того боку поезія Шевченка має для нас епохальне значіння: вона зробила з темної етнографічної маси націю, вона розбила назавжди можливости існування українського руху як «южно-рускаво» провінціоналізму. Не геніяльний стиль та форма, але політичний зміст поезії Шевченка зробив його національним пророком» (Ю. Охримович).

В противенстві до своїх попередників що як і він плакали на румовищах українського минулого, Шевченко не то що шукав за причинами упадку нації, але находив дороги і засоби для її подвигнення. Пасивність своїх попередників заступив Шевченко активністю борця-революціонера. Уроджений під селянською, до тогож кріпацькою стріхою, під впливом ідеольогії «Історії Русів» і польської визвольницької поезії (Міцкевич) Шевченко дуже скоро найшов місце своїй самостійницькій ідеольогії на перехрестю думок і почувань як до ворогів так і прихильників України в минулому й сучасному, зрозумів теж, чим слід надхнути своїх земляків-однодумців «живих і ненароджених, в Україні й не на Україні сущих».

Бунтуючись і протестуючи проти сучасної йому дійсности, Шевченко вмів не тільки сам зненавидіти її спричинників, але й надхнути тією ненавистю мільйони. Великою, творчою ненавистю, що була тільки відворотною сторінкою великої, безмежної любови Баьківщини. Шевченкові попередники любили теж Україну, та ламали руки над її змарнованим минулим, але бунтувалися тільки проти тих, проти яких влада не заборонювала бунтуватися. Вони оспівували напр. боротьбу України з «бісурменами», з поляками й католицтвом, але похваляли москвофільство українських мас у минулому й сучасному. Шевченко — демо-

крат з походження й переконання, вмів захоплюватися державно-творчими аспіраціями українських гетьманів, що дорогою монархізму змагали до незалежности України, різко осуджуючи демократизм і демагогію тих діячів українського минулого, що йдучи назустріч всяким «чорним радам» козацької черні, підготовляли й закріплювали грунт під її царо- й москвофільство, Шевченко апотеозує напр. Хмельницького, за його повстання проти Польщі, але не може йому вибачити переяславського трактату з Москвою. З однаковою любовю розсипав він світла на тих сторінках української історії, що свідчили про самостійницьке змагання її діячів, з однаковою теж ненавистю громить «грязь Москви, як і варшавське сміття». Шевченко не докоряє Мазепі за «зраду» Москви, як докоряли йому його сучасники й наслідники, але тільки за те, що не найшов спільної мови з «хвастівським полковником Палієм», щоб одностайно стати проти всіх ворогів України, без огляду на те, кого вони собі обібрали на союзника.

Хмельницький першої доби, Дорошенко, Мазепа, Полуботок, оце герої Шевченкового самостійництва, проти яких ставить під суд таких, на його думку прислужників Москви, як «дурний гетьман» Скоропадський, «дурний попович» Самійлович та Розумовський, що «лизав мов собака патинки цариці». Підкреслюючи промахи, осуджуючи нерішучість і пятнуючи національну зраду в усіх її формах, як у минулому так і сучасному, Шевченко жде і вірить у прихід українського Вашингтона, вірить у те, що «домовина розвалиться, а зпід неї встане Україна», й тому закликає в свому «Заповіті» — «порвати кайдани й вражою злою кровю окропити волю». Борітеся — поборете, було гаслом життя і творчости Шевченка, воно теж сталося його заповітом для грядучих українських поколінь.

Таким бачимо Шевченка сьогодня, але його сучасники й безпосередні наслідники, можна сказати, не зрозуміли Шевченкового самостійництва й не поквапилися піти за його дороговказами. Вгинаючися під тягарем умов політичного життя, тікаючи перед нагінкою московського шовінізму й репресіями уряду, вони перейняли від Шевченка тільки те, що «можна», а «з великого революціонера» духа зробили апостола льояльного братерства й згоди». (Ю. Охримович). Далеко від Шевченкової ідеольогії відбіг К о с т о м а р і в у «зрілому» віці своєї письменницької праці й громадської діяльности, по своєму, по «хуторянськи» інтерпретував Шевченкову музу К у л і ш.

Народини українофільства

Українці заскочені московським шовінізмом і поліційними репресіями, відбивалися як могли. Залякані ворожим наступом, вони приникшли й пробували, на сторінках «Основи» представити український рух, як чисто культурницьке, аполітичне явище. Дехто навіть поспішився з заявами льояльности, аби тільки вороги відчепилися. Тим разом лиху прислугу зробив українській справі К о с т о м а р і в. Той сам, що в 40-их роках, як ідеольог кирило-методіївців голосив ідеали українського «федералізму що відзначався яскравим автономізмом, майже самостійництвом, республиканізмом і суспільним радикалізмом», в 70-их рр, стався ідеольогом безполового, аполітичного «українофільства».

Правда, Костомарів відступав з позицій своєї молодости не відразу. В статтях російського «Современника» й української «Основи» він ще боронить тези про право кожного народу на державну самостійність і на кожному кроці підкреслює культурно-національну окремішність українського народу, мовляв «хай ні поляки ні москалі не вважають за свої земель, заселених українським народом». Та де далі тим низше опускає Костомарів свій національний стяг. Він перестає писати по українськи, зриває звязки з галичанами та проповідує ідеали повної й беззастережної льояльности владі. «Людина, що в 40-их роках говорила, що перед Росією є тільки дві дороги — або перетворитися в федерацію незалежних націй, або розпастися на кілька держав, український самостійник і республиканець 40-их років, в 70-их рр. проповідував повну льояльність кожному петербурському урядові та його обрусительній політиці» (Ю. Охримович).

В противенстві до безкомпромісового самостійника Шевченка й федераліста, а відтак льояльного російського патріота Костомарова, третий з кирило-методіївців — Куліш, виступає виразником п о л і т и ч н о г о москвофільства. В «Чорній Раді» та низці пізніших творів, він виказує нездатність українців до самостійного життя, а зєдинення України з Росією вважає одиноким рятунком для неї. Захоплений українською культурою, Куліш показує на державно-творчі спосібности москалів, з якими нема чого українцям й боротися на політичному полі. Він повірив і других заставляв вірити, що в межах московської державної системи найдеться місце на буйний розвиток української культури, головнож мови, якій признавав куди більші прикмети, як московській. Колиж указ проти української мови з 1876 р. примусив його зневіритися в можливість розвитку української культури впоряд з московською, тоді він, не перестаючи бути політичним москвофілом, вдарився в звязки з поляками, а коли й на них завівся, пробував орієнтуватися на... Туреччину. А хоч Куліш був тільки культурником, то його експерименти мали таки вплив на оточення, й викликаючи хаос, остаточно причинилися до витворення типу культурних «українофілів», що були політичними «москвофілами». Остаточно Куліш і Костомарів стали духовими батьками українофільського, аполітичного культурництва, що ознаменовує національне життя Придніпрянщини протягом чергового трицятиліття.

Обєднуючи в собі доволі різношерсті елєменти, від консерватистів і монархістів до правих соціялістів, українські «громади» тих часів кермувалися в своїому народолюбстві радше соціяльними, аніж національними мотивами. Любов до українського минулого, в якому на перший плян висовувалося козацтво (козакофільство) захоплення народньою мовою й побутом, дуже часто обмежувалися в тих українофілів до романтичних акцесуарів у роді козацької чи народньої ноші, співання народніх пісень а то й вживання народньої їжі, головнож славного «українського борщу». Дехто з них мріяв про запоріжську Січ, про щось у роді козацької республики, але ніхто не виходив поза мрії. Позатим всі вони, а бодай видатніші з них працювали на полі української культури (етнографії, археольогії, історії та літератури) але все і всюди підкреслювали аполітичність своєї праці, головнож відхрещувалися від марева «українського сепаратизму» й то не тільки з ляку пе-

ред царською поліцією. З часом, коли крик московських шовіністів притих, а цензура на українські видання помякшала, зазбручанські «україноφіли» насмілилися оживити свою літературно-научну діяльність. Тоді то на чоло українських міст висовується престольний К и ї в, на якого університеті вспіло вже вирости нове покоління наукових та громадських працівників. Вони то, приспавши своїм «культурництвом» чуйність центральної влади, виєднали дозвіл на закладення в Києві відділу петербур. «Г е о г р а ф і ч н о г о Т о в а р и с т в а» (1872), що на кілька літ зробився осередком наукового українознавства. Рівночасно оживає й скріплюється новими іменами (Мирний-Рудченко, Старицький) українська література, а свіжий і великий талант М и к о л и Л и с е н к а виводить на концертову естраду й сцену (опера «Різдвяна Ніч») українську м у з и к у. Не прогавлює пригожого моменту й український т е а т р.

Указ 1876 р.

Та не вспіли ще київські «громадяне» як слід розмахнутися, коли марево «українського сепаратизму» викликало проти них нові репресії уряду. На доноси, що їх почали слати до центрального уряду платні й безплатні агенти московської поліції, створено в 1875 р. спеціяльну протиукраїнську комісію. Її душею стався куратор київської шкільної округи Михайло Юзефович, що ще в 1874 р. подав на українців донос, мовляв вони змагають до створення «вільної України в формі республики, з гетьманом у проводі». Комісія працювала коротко, але рішуче. Прийшовши до переконання, що «допустити окрему літературу на простонародньому українському говорі, це те саме, що покласти тривку підвалину для переконання в можливості відділення, хочби й у далекій будучности, України від Росії», вона рішила розвязати київський відділ «Географічного Товариства», а його членів і співробітників, як теж і всіх активних українців зтероризувати індивідуальними репресіями. Короною праці тої комісії був ганебний царський указ, підписаний Олександром II. 18 травня 1876 р., що поклав три печаті на українську культуру. Силою цього указу заборонено було друкувати українською мовою не тільки книжки, а й тексти під нотами, виставляти українські театральні пєси та прилюдно співати українські пісні! Таж сама комісія тодіж таки, рішила підсилити «пособія» на москвофільську пропаганду в Галичині, куди якраз і перенесено точку тяжести всеукраїнського національного руху. Указ з 1876 р. мав ще й той наслідок, що з України почалася політична еміграція за кордон, а її передвісник Михайло Драгоманів створив на вільній швайцарській землі свого роду культурно-політичну амбасаду поневоленої України.

Михайло Драгоманів

На тлі аполітичного й асоціяльного українського культурництва 70-их рр. підіймається постать Михайла Драгоманова, як дороговказ нової політичної думки. Драгоманів, нащадок дрібного полтавського дворянства, виявив себе зразу, як студент, а з початком 70-их рр. як

приват-доцент київського університету. Ліберал і народолюбець з уродження, в ранній молодости підпав під вплив поезій Шевченка та соціялістичних теорій Герцена, Бакуніна, Чернишевського і західньоевропейських марксистів. Як велика частина тогочасної молоді, був молодий Драгоманів суспільним радикалом-марксистом, а щойно в другу чергу українським патріотом. Останнім зробився він якраз через свій вроджений і набутий освітою демократизм. Свою громадську карієру почав як член київської «Старої Громади» з обовязуючого в ті часи культурництва. На спілку з істориком В. Антоновичем видав він у 1873—4 рр. перший і половину другого тому «Історичних пісень українського народу» (очевидно по російськи). Поминаючи самозрозумілі в умовах того часу хиби й методичні недотягнення, була ця публікація, як каже Франко «світлою спробою історичної систематики й критики» памятників української устної словесности, що й удостоїлася т. зв. уварівської премії петербурської Академії Наук. З черги видав Драгоманів «Українські перекази й оповідання», для яких використав етнографічні записки таких збирачів, як Степан Руданський, Павло Чубинський, Іван Манджура та інші. Зпід його молодого пера вийшла популярна українська брошура «Про козаків, татар і турків» та прочитаний на третьому археольогічному зїзді реферат про «Лицарські відгомони в українській народній поезії». Рівночасно писав Драгоманів публіцистичні статті в петербурському «Вєстніку Європи». Особливий натиск у тих статтях клав він на культурно-політичні відносини в Галичині, з якої діячами познакомився ще пічас своїх університетських подорожей в 1871-2 рр. В львівській «Правді» з 1874 р. помістив він статтю про «Літературу російську, великоруську, українську й галицьку», де йдучи слідами Куліша й других українських культурників, розсновував думки про можливість розвитку української культури, під спільним общеруським дахом. Подорож Драгоманова по Галичині й Закарпаттю в 1875 р. дала йому приблизне уявлення про західньо-український культурно-національний рух, та його боротьбу з штучно годованим москофільством. З неї привіз він м. і. збірку оповідань О. Федьковича, яку видав у Києві з передмовою про галицько-українське письменство. Доноси галицьких кацапів насторожили російську поліцію, що подбала врешті про те, щоби усунути Драгоманова з університетської катедри. Сталося це на передодні царського указу з 1876 р. З доручення київської «Громади» Драгоманів кинув Київ і виїхав за кордон.

Дорогою через Львів і Відень, де він видав російську брошурку «До питання про українську літературу», опинився Драгоманів у Женеві. З того часу зробилася Женева центром українського політичного руху й своєрідньою амбасадою України в Західній Европі, на протяг цілого двадцятиліття. Тут написав Драгоманів цілу низку публіцистичних статтей, брошур і книжок, відсіля утримував звязки з Галичиною й Придніпрянщиною, тут він і виріс до децидуючого фактора в тогочасному й майбутньому українському русі.

Свою публіцистичну діяльність почав Драгоманів як далекий епігон кирило-методіївців, з яких програми приняв ідею словянської федерації, виключаючи момент українського месіянізму в Словянщині а словянського в світі. Познакомившися з німецьким «напором на схід» прийшов Драгоманів до переконання, що йому треба протиставити фе-

дерацію народів східньої Европи, замкнених у межах Австро-Угорщини й Росії. Рівночасно намагався він усіми силами й засобами, «зевропеізувати» українське громадянство в дусі пануючого тоді в Европі соціального радикалізму й космополітизму. «Розвинувши ще в Києві широку діяльність у тодішніх тайних Громадах, стояв він рівночасно близько до «українофільського» і до соціял-революційного народництва та до тодішніх лібералів-общеросів, але ідейно не пристав ні до одної течії, тільки весь час працював над синтезою всіх цих напрямків, що незабаром вилилася в форму українського громадівства — федералістичного соціялізму» (Ю. Охримович). Та оскільки на зазбручанському грунті параліжувало його вплив задомашнене «українофільство» з його консерватизмом і рахунком на льояльність, то куди кращими успіхами могла похвалитися його акція на галицькому грунті. Тут він трапив до переконання поважного відламу української молоді, що в її проводі станув такий талант і титан праці, як Іван Франко.

Видавана Драгомановим у Женеві на кошт його київських земляків, але всупереч їх політичним аспіраціям «Громада» станула на становищі потреби національної самостійности всіх народів російської імперії, але не проповідувала гасел безоглядного сепаратизму українців, як у Росії так і в Австрії. В першу чергу треба змагати до здобуття й поширення конституційних свобід, щоби еволюційною дорогою довести до федерації народів.

Як демократ і соціяліст, а в першу чергу як член поневоленої Москвою української нації, стався Драгоманів першим і довший час одиноким критиком офіційної Росії. В пору, коли більшість російських демократів мовчки акцептувала обрусительну політику московського уряду і громадянства, він перший запротестував проти неї, перший теж здемаскував «визвольну» політику Росії щодо південних словян. Драгоманів перший розкрив Европі очі на Росію, проголосивши в чотирьох европейських мовах полумяний протест проти указу з 1876 р., що стався угольним каменем української пропаганди й інформації в західній Европі.

В брошурі «Пропащий час» доказав Драгоманів, що Україна на своєму добровільному приєднанню до Москви все втратила, а нічого не зискала, та що українська молодь мусить станути до боротьби з московським впливом на Україні. У статті «Історична Польща і російська демократія» доказував Драгоманів, що майже всі російські соціялісти, від чолових теоретиків до рядових революціонерів, ніколи не поважилися признати українському народові права на політичну й національну незалежність, а більшість з них попросту визнавала теорію Валуєва, мовляв «не було, нема й не може бути» ніякої України. Те саме закидував Драгоманів польським демократам, що, не дивлючися на московський гніт над поляками, тільки про те і думали, якби то осідлати український народ.

Розправившись з фарисейством російської й польської демократії, Драгоманів з неменшою гостротою накинувся на хиби й недомагання українського руху. В першу чергу дісталося від нього аполітичному українофільству йогож таки земляків, культурницьким теоріям

Костомарова та політичному москвофільству таких культурних українофілів, як Куліш, Потебня, Антонович, Сумцов та інші. Костомарова та Антоновича пятнує Драгоманів за їх москвофільське насвітлювання української історії, через свідоме й послідовне промовчування протимосковських змагань козацької старшини. Рівночасно в українських діячів і письменників національного напрямку критикує Драгоманів їх національну формалістику, за якою не криється суспільно-громадська суть. Драгоманів гостро критикує таких українських діячів, як напр. Кониський, що кооперуючи з поляками на галицькому грунті, мріяли навіть про відірвання України від Росії, але не подбали про те, щоби на зазбручанському грунті заснувати якусь нелєгальну, самостійницьку партію, мовляв її не треба, бо за українців думає... Бісмарк. Душа Драгоманова бунтувалася проти типового для українців «самобутництва», тобто безкритичного боготворення чогось тільки тому, що воно українське. Заслонюючи очі на власні слабости й недомагання, українці облегчують тим самим боротьбу з ними їхніх противників. Не переконували Драгоманова нарікання його земляків на москалів і поляків, мовляв тільки вони винуваті в незавидному положенню України. На думку Драгоманова багато завинили самі українці, своєю байдужністю, пасивністю й безхребетністю. «Нам треба поступових гасел, нам треба заблиснути наукою і чином, щоби весь світ зглянувся на нас» — писав Драгоманів. Осуджуючи національного походження за те, що вони відсахнулися від рідної нації й працювали під чужими прапорами. Він закликав їх, щоби вони вернули на лоно рідного народу й провадили пропаганду суспільних реформ українською мовою і на рідних основах, навязуючи ідеї західньо-европейського соціялізму до українських визвольних рухів XVII—XVIII ст. Він закликав до закладення української соціялістичної партії, яка, поруч пропаганди за соціяльне визволення, велаб її за визволення національне й політичне. Одним з перших бачив Драгоманів потребу нац. освідомлення міського пролєтаріяту, бо «кожна людина, яка покинула Україну, кожне слово, сказане не по українськи, кожна копійка, видана на неукраїнську справу є великою втратою з народньої, мужицької скарбниці, яка при нинішних порядках назвідки не вернеться і за яку доведеться важко розплачуватися нащадкам».

Особливі заслуги поклав Драгоманів для розвитку української політичної думки й прочищення атмосфери в закацапщеній Галичині. Йому то вдалося частину москвофільської молоді перетягти до українства, а другу частину, до решти згангриновану,— здемаскувати. Галицьке рутенство, льокальний галицький патріотизм, обскурантизм назадництво та льояльізм, усі «сім гріхів» тогочасного галицького громадянства найшли в Драгоманові свого непримиреного ворога.

Підсумовуючи висновки з критики Драгоманова, нетрудно дійти до його позитивної політичної програми, що поклала незатерте тавро на дальшому розвиткові українського руху й політичної думки. Є це: глибока синтеза національного й міжнароднього елєменту на грунті строгого демократизму; розуміння українства як національно-політичного руху, радикалізм та послідовний демократизм у справах національної політики й нарешті — всеукраїнство.

Українство в польських державно-творчих концепціях

Постійно підкреслювана аполітичність українського руху 60—80-их рр. хоч і не позбавила його ваги політичного чинника, але відібрала йому діячам ініціятиву та позбавила активности. В пору, коли тогочасне українство свідомо обмежилося до культурництва верхів і статичного етнографізму мас, Україна, як державно-політична проблєма, сталася одною з точок політичної програми, змагаючихся за її територію сил Польщі, Росії, Австрії, Німеччини, а спорадично — Франції, Англії а навіть Туреччини.

Особливою інтензивністю щодо тактики й агресивністю щодо територіяльного засягу відзначалася «українська програма» поляків. В її основу лягла історична традиція приналежности українських земель до колишньої Річипосполитої, а змагання до відбудови Польщі в границях зперед 1772 р. штовхало польських політичних діячів на експерименти, що хоч різні по формі, по суті мали на увазі, невідхильну інтегральність українських земель з Польщею.

Всі ті програми, як слушно підмітив польський публіцист Л. Василєвскі «виходили з егоїстичних інтересів Польщі, подібно як російські й австрійські програми, але з тою ріжницею, що коли останні можна було переводити в життя при допомозі політично-адміністраційних засобів, то польські програми були назагал теоретичні».

Як теоретичні й обовязуючі щойно в далекій майбутности були вони доволі ліберальні, але їх «ліберальність» кінчалася там, де, як приміром у Галичині, зявлялися для поляків можливости їх практичного пристосування, й хочби частинної реалізації. Тимто й ріжниця поміж «українською політикою» поляків у Галичині була така велика в порівнанні з тою-ж політикою на зазбручанській Україні. В результаті одна компромітувала другу, польські діла в Галичині дезавували польські слова за Збручем.

Вже перше польське повстання проти Росії в 1831 р. підготоване на українському грунті ідеалами т.зв. «української школи» в польській літературі, повинно було переконати поляків, що історична традиція польсько-українських взаємин, радше виключала аніж уможливлювала українську кооперацію з поляками в повстанчій акції. Гасло «вільні з вільними, рівні з рівними», кинуте повстанчими агітаторами, надто вже відбивало від недавного минулого й тогочасної життєвої дійсности. Та, ані невдача першого повстання, ані явно вороже становище української маси до спроб відбудування історичної Польщі, не заставили поляків зрезигнувати з мрій про українську кооперацію. Для їх реалізації вони не жалували слів, а польські політичні угрупування в краю й на еміграції просто переліцитовувалися в ліберальности щодо українців.

В маніфесті польського Центрального Комітету на еміграції читаємо між іншими:

«Нас позбавили політичної егзистенції силою. Мй ніколи не визнавали і не можемо визнати цього насильства. Тому ми не визнаємо ані нових кордонів, ані урядів, спертих на румовищах нашої волі. Для нас нема поділеної Польщі, для нас Польща є одна, та, яка полягає на зеди-

ненню Польщі, Литви й Русі, безнякоїгегемонії котрогонебудь з тих народів. Виходючи з того становища, ми змагаємо до відбудування Польщі в її давніх межах, залишаючи народам, що мешкають у тих межах, то є литовцям і русинам цілковиту свободу залишитися в союзі з Польщею або улаштувати себе після власної волі».

В маніфесті Жонду Народового, проголошеному в цвітні 1863 р. по українськи до «селянського народу Поділля, Волині й України», говориться про вживання української мови в школах, судах і земських урядах. В черговому універсалі, з травня тогож року, говориться про забезпечення «братнім народам Литви й Руси як найширшого розвитку їх національности і мови».

Але всі ті слова були «голосом вопіющого в пустині» супроти діл, якими могли похвалитися поляки на терені Галичини та практики, яку записала історія. Вони нікого не зворушили й польських повстанчих рядів не скріпили загонами «селянського народу Поділля, Волині й України». Українці з походження, що боролися й гинули в польських повстанчих рядах були з політичного переконання поляками, або москалями, як отой старшина Потебня, що згинув у повстанню, приєднавшись до нього, як російський опозиціоніст.

Не диво, що по такому досвіді, російські поляки вичеркнули українську позицію з своїх концепцій і щойно ПольськаПартіяСоціялістична, змагаючи до соціяльної революції й політичного перевороту в Росії, пригадала собі цю невикористану дотепер позицію. Правда, в своїй програмі з 1892 р. П. П. С. стаючи на грунті Польщі зперед 1772 р. говорить про «повне урівноправнення національностей, що входять в склад польської Річипосполитої на основі добровільної федерації», але в свому дальшому розвитку П. П. С. піддала свою українську сторінку основній ревізії.

В пропагандивній брошурі, П. П. С., виданій в 1901 р. п. з. «У спільному ярмі», в главі присвяченій Україні, читаємо м.і.: «Нашим обовязком є переконувати всіх українців, що тільки відокремлення України від Росії забезпечить українському народові свобідний розвиток. При тому ми повинні освічувати їх щодо вартости брехонь, поширюваних (російським) урядом про поляків і вияснювати їм, що польським соціялістам є далекі якінебуть заборчі змагання. Подібно, як ми змагаємо до незалежної Польщі для себе, бажаємо теж, щоби й українці здобули незалежність для своєї батьківщини, що з огляду на свій простір є вповні спосібна до самостійного політичного життя. Хочемо боротися разом з українцями, аж до моменту відокремлення від Росії, а потім, кожний у себе дома, влаштується по власній волі».

Але й ті заклики й обіцянки польських соціялістів прогомоніли без відгомону в українському громадянстві. Воно надто виразно бачило, що польська політика супроти українців, без огляду на конюнктуральні теорії, в життєвій практиці йде по лінії, що її остаточно оформила й поставила як «вірую» польська народова демократія. Ця партія, що в потенціональному розумінні існувала як зруб польського політичного світогляду, зорганізувалася в 90-их рр. на галицькому терені й тут не тільки виявила свою політичну теорію але й практику. Подібно як загал польських політичних угрупувань вона виключала яку-

небуть дискусію на тему можливостей еманципації українства зпід гегемонії історичної Польщі. Для неї Київ був у рівній мірі польським містом, як Варшава й, виключаючи від політичної дискусії українців, вона воліла переговорювати з московськими реакціонерами, а тимчасом, на галицькому грунті, підтримувати упадаюче москвофільство. Народові демократи, прозвані теж вшехполяками, оцінювали москвофільство як слід. Бачучи в ньому тільки негативні елєменти, рішили використати їх проти українського, народовецького «сепаратизму». Позатим в своїй практичній політиці на галицькому грунті вони пристосували до українців засоби безоглядної екстермінації. Очевидно, тим вони поширили стан польського посідання в Галичині, будовою польських шкіл і костелів «на кресах» в поважній мірі ослабили український елємент, але остаточно причинилися до його отверезіння й консолідації. Будучи практичною ілюстрацією до українофільських теорій поляків, вони насторожили українську чуйність і оберегли український елемент від деморалізації. Під тим оглядом були вшехполяки куди корисніщим противником, аніж «союзниками» українців були польські ліберали й соціялісти.

Чорна реакція, що почалася в Росії з моменту вбійства царя Олександра II, в першу чергу окошилася на «українських сепаратистах». Тому то вони, закинувши всякі політичні мрії, з тим більшою силою налягли на науку, головнож українознавство. В 1882 р. повстає в Києві «Кіевская Старіна», журнал українознавства, що «по нуждє времені» друкований російською мовою, протривав мало не 30 літ, бо до 1907 р. в якому перемінено його на український літературно-науковий журнал «Україна». Рівночасно не втихала науково-дослідча праця над українознавством у низці офіційних, назверх російських, але складом своїх членів і научними інтересами українських наукових товариств у Києві, Харкові та Одесі. Тому, оскільки 80-ті роки на Україні були «чи не найглухішою добою в історії українського руху, другої половини XIX ст., то все таки за той час виконано велику наукову працю, що стала підставою для пізнішого розвитку української науки, вже в національній формі». (Д. Дорошенко).

У 80-их роках зявилися на обрію українського письменства, що здебільша шукало захисту на галицькому грунті, такі імена й постатті, як Борис Грінченко, Володимир Самійленко, Володимир Леонтович, Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Агатангел Кримський та інші. Зпоміж них — Грінченко та Кониський розвивають широку громадську, а почасти й політичну, хоч дуже законспіровану діяльність.

Від «свідомого українства» до самостійництва

З елєментів старого, аполітичного «українофільства» й деякої примішки соціяльних та національних гасел Драгоманова, створився на грунті Придніпрівя тип програми «свідомого українства», що його остаточно оформив письменник і громадський діяч Борис Грінченко. (1863—1910). Належав він до того покрою українців 80-их рр., що «самотужки, ступінь по ступіню, йдуть по шляху української самосвідомости, працюють серед найгірших, громадських, а часто й особистих обставин, щоби кінець-кінців згуртувати довкола себе порізнене громадянство й рушити в дальшу путь, не одинцем, а тісно згуртованою, компактною масою». (С. Єфремів). В черновецькій «Буковині» з

1894 р. накреслив він політичну програму «свідомого українства». Головне його завдання, це — змагання здобути права для української мови в церкві, школі, судівництві й щоденному обиході інтелігентської верхівки. Вважаючи себе вповні окремішною національністю, «свідомі українці» зпід знаку Грінченка «на сьогодня» не думали про ніякі пляни політичного характеру. Вони вірили, що «прийде колись час, що й Росія загварантує нам так само наші права, як загварантувала їх Австрія галицьким і буковинським українцям». Тому треба змагати до автономії всіх народів Росії на основі централізації як найдрібніших адміністраційних одиниць — повітів, волостей, громад і т. д. В брошурі, виданій по російськи й по французьки, п. з. «Поневолювана нація», свідомі українці не виходять поза ідеал перемінення Росії на конституційну, законоправну державу, з запевненням культурно-територіяльної автономії для України.

Та в міру того, як культурницька праця українофілів і суспільно-громадська та освітня діяльність «свідомих українців», поширювалися на чимраз то ширші кола придніпрянського громадянства, почала в ньому нуртувати чимраз то виразніша самостійницька ідея.

«Наприкінці XIX ст. виступає на громадську арену нове покоління українців, вихованих у поняттях безкомпромісового українського націоналізму на широкій европейській основі, людей, що вже не задовольняються самою тільки культурницькою діяльністю, а хотіліб добути для українського народу всю повноту національних і політичних прав, ідучи поруч із всеросійським визвольним рухом, але своїм окремим шляхом, у рамах власних організацій». (Д. Дорошенко).

В 1897 р. на всеукраїнському зїзді представників Громад у Києві, повстає «Загально-українська, безпартійна, демократична організація». Вона поширює організацію й поглиблює працю «Громад» не тільки на Україні, але скрізь, де тільки найшлися українці в більших скупченнях, при чому така прим. петербурська громада переймає на себе звязки українського руху з російськими революційними організаціями й угрупуваннями.

В 1899 р. повстає серед української університетської молоді в Харкові «Революційна Українська Партія», що під проводом Дмитра Антоновича (сина Володимира) вперше викидає гасло самостійности України. Ця партія, обєднавши в собі найактивніший елємент української молоді, створює бази революційної літератури й пропаганди у Львові та в Чернівцях, відкіля т. зв. «бібула» розпливається широкою хвилею по всій Україні. Її то накладом появилася в Чернівцях 1900 р. й розбрилася по Україні многоважна брошура п. з. «Самостійна Україна». Згодом виділюється з Р. У. П-у, що переформовується в соціял-демократичну партію її націоналістична меншість, що під фірмою Народньої Української Партії приступає до видавання в Чернівцях журналу п. з. «Самостійна Україна».

Гасло української державної самостійности, оперте не так на національно-історичній традиції як на теоретичних міркуваннях соціялістичної доктрини, здається ще ширшому українському загалові утопією й мрією, найрадикальніші кола зазбручанського українства видвигають гасло автономії в межах Росії, але згодом усім стає ясно, що

це не мета, а шлях і засіб до ціли, до якої змагає відроджене українство.

У вступній статті 1. числа «Самостійної України», що появилося в вересні 1905 р. читаємо м. і.: «Виступаючи в інтересах широких українських мас, дбаємо, щоби сам народ, власними силами виборов собі самостійну Україну, бо знаємо, що тільки під тією умовою ніхто не зможе знову запанувати над Україною, знову видерти всі землі, всі добра з рук українського демосу. Самостійна Україна має бути тією синтезою, тим великим, повним глибокого змісту словом, у якому зосередяться всі думки й бажання рабів, зневажених, щоби стати гідними, всіх українців, щоби стати людьми-громадянами всього світу».

Практично програма «Самостійної України» зясовувалася в союзі українських вільних і самоуправних земель, створених на основі природніх питоменностей й окремішностей, але заселених українським народом. Кожна земля мала творити союз вільних і самоуправних громад. Устрій того союзу українських земель мав би бути суто демократичний, міліція замісць постійного війська й т. д.

Програма «Самостійної України», проголошена на самому передодні всеросійської революції в 1905 р. не найшла собі покищо належної підтримки в колах тогочасних, практичних політиків. Вони, захоплені уступками російського уряду, що з посіву нещасливої війни з Японією пожав бурю революції й мусів проголосити конституційний маніфест (30 жовтня 1905 р.) видвигнули, як реальне домагання, гасло української а в т о н о м і ї.

Та ще на довго перед революцією й жовтневим маніфестом царя Миколи Останнього, зазбручанське українство починає переходити в сферу свого нового ренесансу. Розклад московського абсолютизму, викликаний внутрішньою гниллю й натиском революційних зусиль всеросійської конспірації, помічується в українськім життю зростом активности, українське друковане слово, формально заборонене, починає лунати чимраз грімкіше. Українська освітна література починає множитися, закладаються явні українські товариства з законспірованими політичними завданнями, а прилюдні українські маніфестації перестають бути рідкістю.

Особливе враження на своїх і чужих викликала українська національна маніфестація в Полтаві, підчас відслонення памятника Котляревському, дня 30 серпня 1903 р. Тоді то зіхалися до Полтави тисячі представників українського громадянства, поміж якими найшлися делегати з Галичини та Буковини. Колиж уряд заборонив читати привіти в українській мові, це викликало бурхливу маніфестацію, що мусіла стрясунути основами дотогочасного режіму російської влади на Україні. Неменче імпозантними були ювілеї Івана Нечуя Левицького та М. Лисенка. Чимраз сміливіше домагаються українські земства та ради українських міст заведення української мови навчання по школах. Оживлення, рух, активізація довго придушених сил, росте з дня на день, стихійно.

Московський уряд починає поступатися. Петербурський Синод, що дотепер гнав українське слово з церкви й богослужебних книг, власним коштом видає український переклад євангелія. На прикінці 1904 р. рада міністрів починає акцію над облегченням цензурних заборон на

українське друковане слово, при чому російська Академія Наук видає свою славну енунціяцію про самостійність української мови та її придатність для цілий науки й літератури. Можливо, що якби не революція, то українство булоб відзискало свої права повільним еволюційним шляхом, алеж революційний зрив і конституційний маніфест царя зробив це одним очерком пера, на що требаб було ждати роки й десятиліття.

Вслід за першою ластівкою волі, що нею був часопис «Х л і б о р о б», видаваний братами Шеметами в Лубнях на Полтавщині, вся Україна покривається білим цвітом українських газет та журналів. Київ, Полтава, Харків, Одеса, Катеринослав, та центри Петербург і Москва, що в них українські громади виявили найбільшу активність, станули тепер у проводі українського видавничого руху й пресової кампанії. Дотепер законспіровані українські партії — Радикально-Демократична, Селянська Спілка та Соціял-Демократична, стаються тепер легальними й проводять свою акцію отверто. Ціла Україна покривається мережею «Просвіт», а в Петербурзі, як наявний знак перемоги, появляється повне, вільне від цензорських шикан видання Шевченкового «Кобзаря».

Весною 1906 р. зібралася в Петербурзі перша Державна Дума. З послів українського походження утворилася Українська Парляментарна Громада. Всіх її членів було поверх сорок; були між ними видатні громадські діячі з інтелігентів, як барон Ф. Штайнгель, Микола Біляшівський, О. Свєчин, Максим Ковальський, Андрій Вязлов, але були селяне, що згодом сталися світочами українського громадського політичного руху (Зубченко, Онацький, Тарасенко. Грабовецький). Петербурська Українська Громада зразу перемінилася на своєрідний політичний центр України, що почав видавати репрезентативно-ідеольогічний журнал для інформації чужинців («Українскій Вєстнік»), та працював з усіх сил над деклярацією про українську автономію, що її мали скласти в Думі.

Та вік першої Думи протривав усього 72 дні. Українські посли, разом з усею парляментарною опозицією, приняли участь у протиурядовій маніфестації, якою був грімкий протест-відозва, підписана у Вибурзі в Фінляндії.

В ході судових репресій вони втратили право вибору до чергової Думи, куди попали люде нові. Й тим разом українська Парляментарна Громада мала понад 40 членів, вона взялася за видавання власного органу «Рідна Справа» та праці над законопроєктом про українську автономію, але по 103 днях нарад і цю Думу розігнали. Друга й трета Дума, обрана вже під натиском уряду й по тяжких репресіях озлобленої реакції, не мала вже в собі осібної української громади послів, хоч тут і там на посольських лавах попадали посли-українці.

Тимчасом московський уряд охолонувши з переляку, що його виявив у перших днях революції, приступив до ліквідації свого «лібералізму». На перший огонь пішли здобутки, що їх у гарячий час революції досягли українці. Закрито багато українських товариств і видань, багато діячів опинилося на Сибірі, а багато виемігрувало за кордон. Широка еміграційна хвиля вдарила тепер на Галичину. На місці залишилися

всетаки кадри нової української інтелігенції, що працювали вже не тільки в культурно-освітніх ділянках («Просвіта» та «Українське Наукове Товариство» в Києві) але у сформованому в 1908 р. політичному «Товаристві Українських Поступовців». В порузумінню з партією «трудовиків» та конституційних демократів («кадетів») вони раз ураз видвигали в пресі й на парляментарній арені чергові українські домагання. Прикидаючись щирими автономістами, вони не тратили з ока остаточної цілі, якою була раз уже кинута й поширена в масах ідея — Самостійної України.

XXXVI. ГАЛИЧИНА УКРАЇНСЬКИМ ПІЄМОНТОМ

Десятиліття австрійського абсолютизму (1850—1860)

Поворот Австрії до абсолютизму відбився на національно-політичному русі Галичини як найфатальніше. Навіть добре започаткована культурно-освітня праця зійшла тут на манівці зневіри й зродженого в її атмосфері москвофільства.

Друге зібрання «руських учених», що відбулося у Львові 13 березня 1849 р. позначилося оснуванням «Галицько-Руської Матиці», але вона в ніякому напрямку не виправдала покладаних на неї надій. З заломанням політичної лінії галицьких українців прийшов хаос і в їх культурницькій роботі. Яків Головацький, покликаний на катедру української мови й літератури на львівському університеті, не виходив поза межі староруцини, а галицькі «вчені», типу Антона Петрушевича тільки те й робили, що засмічували українську мову словяно-московськими варваризмами, а науку спинювали в ходу своїми безконечними «разсужденіями», що не мали ніякого звязку з життям ні його вимогами. В таких умовах зійшов на манівці й одинокий політичний часопис Галичини «Зоря Галицкая», що з органу політичної думки стався «листом повременним, посвященним літературному, общеполезному і забавному чтенію». Вже під редакцією Б. Дідицького а відтак С. Г. Шеховича почалася в «Галицькій Зорі» переорієнтація на Росію, але за редакції Миколи Савчинського вона таки явно-славно заповіла, що «скине пута чужі» й приберется, як годиться «по руску». Як газета «для науки й розваги» проклигала «Зоря Галицька» до 1854 р. Впливу вона вже потім не мала.

Московський комівояжер проф. Михайло Петрович Погодін, починає тоді шниряти по Галичині й підшукувати кандидатів на московських наємників і царських шпіонів. Як не мож краще надавався для цеї ролі історик Денис Зубрицький; він і так дивився на українську мову, як на «язик пастухов», а тепер підбехтаний напучуваннями й «пособіями» Погодіна, станув на чолі створеної в 1856 р. «Галичско-русской погодінской колонії».

Скасування конституції потягло за собою розвязання Головної Руської Ради у Львові та її експозитур на провінції. Місце політичного органу, яким була «Зоря Галицкая», що перейшла на «науку й розвагу», зайняв офіціяльний, видаваний зразу у Львові а відтак у Відні «Вістник». Міняючи раз ураз редакторів і назву, (зразу він був «галичо-рускій», потім «рускій» й на кінці просто «Вістник», без прикметника) він доживотів до 1866 р. але мав ще менче впливу на громадянство, як москвофільська згодом «Зоря Галицкая». Москвофільський дух перемагає в так зв. «азбучній війні» тих часів, він теж вселюється в мури, закладеного в 1849 р. «Народнього Дому» у Львові. Поправді то галицьке життя першого десятиліття по «Весні Народів» можна схарактеризувати словами історика української літератури О. Огоновського: «Дім Народній здіймався в гору й гору, а просвітнє й національне життя падало все низше й низше».

Галичина — українським Піємонтом

Дня 20 жовтня 1860 р. проголошено в Австрії нову конституцію, яку 26 лютня 1861 р. «поправлено» в доволі ліберальному дусі. Галичина, разом з іншими коронними краями дістала автономію з власним соймом і власним краєвим урядом (виділом). Та в основу як власним соймом і власним краєвим урядом (виділом). Та в основу як і загальної австрійської конституції, так і краєвих автономій лягла не національна, а станова система. Не диво, що Галичина, створена з комплєксу українських і польських земель, при значній перевазі посідаючих і упривилейованих, здебільша неукраїнських кляс, була штучним новотвором, у якого представництві найшлося неупривілейоване населення в меншости.

При перших соймових виборах вибрали галицькі українці 49 своїх послів — 46 з вибору й 3 вірилістів. Краєвим маршалом заіменував центральний уряд кн. Льва Сапігу, його заступником єп. Спірідіона Литвиновича. Перші вибори й перші засідання галицького сойму проходили в розмірно примирній атмосфері, але де далі польсько-українська боротьба набірає гостроти й безоглядности. В промовах шафували польські представники прекрасними словами про «рівність, згоду й братерство», але робили своє, а на тій протирічности полапалися українці не зразу.

До деякої кооперації приходило поміж поляками і українцями здебільша на полі спільного їм протимосковського наставлення. «Москвофільство вважалося спільним ворогом й було поборюване зі становища польської державної рації, тоді як народовецький напрямок, як протиросійський вважався чинником, з яким скорше чи пізніше можна булоб договоритися, якраз на точці антагонізму проти Росії» (Л. Василєвскі).

Та польські симпатії для народовецького руху в Галичині, не вийшли йому на добре. Вони компромітували українство в очах москвофілів як «польську інтригу», а коли нарешті воно їх перемогло, то поляки поквапилися використати якраз москвофільських запроданців, щоби ними розбивати українське культурно-політичне обєднання. Во-

рожа тактика переконала нарешті українців, що в політиці немає неможливостей а в першу чергу, що в ній «не обовязує» ніяка етика й послідовність.

«Азбучна війна»

Невмістний, зогляду на свою надто прозору тенденцію, проєкт гал. намісника Голуховского пристосувати латинку до української літератури (1859 р.) дав привід до т. зв. «азбучної війни», що хоч і ведена на дуже вузькому культурному відтинку, всеж таки внесла велике оживлення в сонне життя Галичини 50-их років. За десять літ безконституційного режіму, польські революціонери й сепаратисти зперед 1848 року, зуміли опанувати не тільки власні нерви, але й підзорливість австрійського уряду. Вони витиснули українців не тільки від впливів на центральний уряд, але звели їх становище в краю до рівня ледви толєрованої етнографічно-віроісповідної маси. Проєкт латинки, а краще кажучи польської азбуки для українців мав бути останнім цвяхом забитим у домовину не тільки української преси й літератури, але й українського культурно-національного життя взагалі. Ледви не в останній хвилині «перед дванацятою» зрозуміли загрозливість положення всі й однодушним протестом не допустили забити того цвяха в домовину. Правда, різні люде різно реагували на заходи й гегемонію поляків. Ті, що досі надіялися на «справедливість нашого найяснішого монарха», побачивши, як той монарх пактує з учорашніми «бунтівниками», а цурається своїх «тирольців Сходу», не знаходючи опори в самих собі, заризикували ставку на «одноплемінну Росію». Пішло це тим гладше, що деякі москвофільські традиції вже існували. Зневірені «рутенці» пригадували собі заступництво Росії за православними ще в старій Польщі, вони не забували й враження, яке зробили на них російські війська, коли в 1848 р. ішли втихомирювати збунтованих мадярів. Жив же у Львові такий москвофіл з уродження, як Денис Зубрицький, що в своїх історичних працях все й при кождій нагоді старався впоїти в своїх земляків переконання про високу культурність, мілітарну непереможність та ідеальний уклад суспільно-громадських відносин царської Росії часів Миколи І. До тогож Австрія, що в 50-их рр. переносила на грунті Італії одну поразку за другою, а в 60-их рр. була формально розгромлена Прусією й тому мусіла йти під лад польській шляхті в Галичині, взагалі перестала нашим «рутенцям» імпонувати. Не маючи довіря у власні сили, зневірившися в Австрію, вони хопилися, як тонучий бритви, за думку, що скорше чи пізніше «всесильна» Москва відбере Австрії Галичину й тому краще піти московському цареві назустріч перед тим, заки московські війська вмашерують в брами галицької столиці.

Перемога орієнтації на Росію

Пруська перемога над австрійською армією під Кенігрецом (1865) перехилила терези досьогочасних хитань галицьких «рутенців» у бік явної орієнтації на Росію. Львівське «Слово», що в 1861 р. почало свою карієру на поміркованій народовецькій плятформі, виступило тепер з остаточно оформленою програмою галицького москвофільства. Галицькі українці, це тільки племя одного, великоруського народу, а їхня мова, це тільки один з великоруських говорів-діялєктів. Нема нічого легчого, як галичанинові опанувати російську літературну мову; треба тільки знати, як правильно вимовляти слова, що в етимольогічному правописі пишуться однаково як по українські так і по російськи, а тільки неоднаково вимовляються. Від Карпат по Камчатку живе один великий «русскій» народ і нема чого витрачувати сили на культурно-політичний сепаратизм. Навіщо українцям витрачувати сили на творення власної літератури й культури взагалі, коли є вже готова великоруська культура. Помилявся Шевченко, проповідуючи самостійність української мови й народу, але правильною дорогою пішов Гоголь, що чейже свою любов до «Малоросії», в минулому й сучасному, висловлював «общерускою» виробленою мовою.

«Ми зле зробили — писало «Слово»,— що в 1848 р. проголосили себе русинами й залишилися ними навіть по проголошенні конституції. В львівському соймі була найкраща нагода сказати ясно і полякам і Европі, що всі змагання дипльоматів і поляків — витворити з нас окремий народ русинів-уніятів осталися без успіху й що Русь галицька, угорська, київська, московська, тобольська і т. д. під етнографічним, історичним, мовним, літературним і обрядовим оглядом, є ідентична, помимо того, що в Галичині є вона вірно віддана свому улюбленому монархові і його ясній династії, а там за кордоном, так само віддана своему монархові й своїй династії»...

На прикінці грудня 1866 р. виголосив новозаангажований царський агент о. Наумович у львівському соймі промову, в якій сказав м. і.:

«Ми не винуваті в тому, що наша мова подібна до вживаної в Москві. Літературна московська мова є властиво руська, створена русинами. Приймаючи літературну російську мову, відбираємо нашу власність. Схожости нашої мови з мовою всеї Руси не затре ніхто в світі, ані закони, ані сойми, ані міністри»...

Москвофільське «вірую», що його духовим батьком був Денис Зубрицький а безпосереднім виразником редактор «Слова» Богдан Дідицький, відбилося гомінким відгомоном серед зневіреної й розчарованої в Австрії галицької інтелігенції. В москвофільському таборі опинилося майже все старше покоління, навіть люде, що в днях своєї молодости проповідували ідеали самостійности українського народу. Провід тих ідейних ренегатів обняв один з членів Руської Трійці — Яків Головацький. Зразу працював у Галичині, потім виемігрував до Росії й відтіля ширив москвофільську гангрену зневіри й національно-політичного дефетизму.

Та саме в найчорніший момент духового занепаду, в гомін продажного славословія білому цареві, вмішався різким дисонансом голос

горстки галицької молоді, що їй дорогі були ідеали Руської Трійці та чоловиків галицької Весни Народів. «Кобзар» Шевченка, що продерся в Галичину, мов промінь ясного сонця, стався євангелієм тої молодої горстки, що з дня на день росла й могутніла, поки не примусила чорних духів москвофільства усунутися в тінь, з якої вийшли.

В 1862 р. повстають «Вечерниці», в 1863 — «Мета», 1865 — «Нива», 1866 — «Русалка, в 1867 — «Правда» — ціла низка пресових органів, здебільша літературно-популярного характеру, але з виразними познаками зродженого з Шевченкового духа народництва. Махнувши рукою на «старих», усіх отих світських чи духовних бюрократів, що не пускаючися цісарської клямки, рівночасно накладали з царськими агентами й одною рукою брали «гульдени» а другою рублі, народовецька молодь поклала всю свою надію на нездеморалізовані народні маси, яких мову, словесність, побут, а навіть ношу признала вона за свою й при кожній нагоді цю свою єдність з народом маніфестувала.

Оскільки царський уряд насилав у Галичину своїх агентів і «пособія» для москвофілів, остільки український народовецький рух найшов підтримку й опору в тих українських культурних силах, що їм, по перших репресіях 60-их років, а відтак по указі з 1876 р. нестався ходу на Великій Україні. Старші українські письменники, як Куліш, Марко Вовчок, Антонович, а в першу чергу Іван Нечуй-Левицький та Олександер Кониський спомагають народовецькі видання своєю працею, а українські багатії, як Симиренко та Чикаленко й інші, підпомагають галицькі установи своїми фондами. Особливо помітну участь придніпрянських діячів бачимо в львівській «П р а в д і», що на протяг кількадесяти літ сталася всеукраїнським, літературно-науковим та політичним органом.

Народовецька молодь Галичини, почула тепер за собою Україну, «ту безмежну, могутню Україну, що видала великих героїв козаччини й нових діячів українського відродження, яких бачила поміж співробітниками своїх органів і видань. З другогож боку участь придніпрянців скріплювала демократичний і поступовий напрямок галицького українства, а це багато значило супроти переваги церковних і консервативних елєментів у галицькому громадянстві. Для українців-же зазбручанських, в тодішньому їх пригнобленню від усяких перепон і заборон, була Галичина наче вікном у свобідну далечінь українського розвою, що давало йому вихід навіть на випадок найбільших утисків з боку Росії» (М. Грушевський).

«Просвіта»

В березні 1867 р. кинула народовецька молодь клич створення товариства, якого метою булоб «пізнання й просвіта народу». Дня 2 вересня тогож року міністерство внутрішніх справ апробувало статут, а 8 грудня відбулися перші установчі збори «П р о с в і т и». Серед якої атмосфери відбувалися ці перші збори, свідчить факт, що ніхто з львівських священиків не захотів заінавгурувати діяльности нового товариства богослуженням, а на 64 його членів-основників приїхав з провінції тільки один-одинокий представник — о. О с и п З а я ч-

к і в с ь к и й з Лопянки к. Долини. Він теж забрав голос «в імені німого сільського люду». О. Заячківський не вважав себе умандатованим говорити в імени духовенства, до якого належав. Стан цей, як він сказав, парафразуючи євангельські слова «сам возраст імат, сам о собі да глаголет». Зате він почувався в праві промовити від «люду», якого представників не бачив серед зібраних. Підкресливши ролю галицького духовенства в час бурхливої Весни Народів, о. Заячківський влучно завважив, що коли «на нас піднялася вся вража сила, а ми (духовники) не до боротьби поставлені, але радше апостоли мира, злякалися тої бурі, почали оглядатися поза себе, щоби собі плечі убезпечити і... зацофалися так далеко, що ми стратили з очей народ, а народ нас»... І справді, о. Заячківський був на установчому зібранню «Просвіти» одиноким представником тої горстки галицького духовенства, що ще не стратила народу з очей і навпаки.

Першим головою «Просвіти» обрано гімн. учителя А н а т о л я В а х н я н и н а (1868—1870), другим став Ю л і я н Л а в р і в с ь к и й (1870—1873), третім з черги (до 1877) В о л о д и с л а в Ф е д о р о в и ч — дідич Вікна, що пожертвував більшу суму на залізний фонд Товариства, а четвертим О м е л я н О г о н о в с ь к и й (1877—1894), що поклав підвалини під нинішню організацію й поширення філій та читалень «Просвіти» на цілий край.

«Оснування «Просвіти» було немов завершенням організаційних змагань галицьких народовців 60-их років, переходом від ефемеридних груп до постійної органічної праці, хоч треба признати, що та праця довгий час іще велася досить слабо, без пляну й по ділєтантськи» (І. Франко).

Як перша організація народовців «Просвіта», хоч і не закладена для ведення політичної роботи, в своїх початках поневолі була притягана до вирішування питань суто політичної натури. Такою примірром була невдачна спроба митрополита Й о с и ф а С е м б р а т о в и ч а в 1870 р. погодити народовців з москвофілами на грунті... галицького «рутенства». Поміж тезами задуманої угоди була й така, що «галицькі русини» визнають себе окремим, 3-мільйоновим народом, та признають митрополита своїм заступником не тільки в церковних, але й культурно-політичних справах. Виділ «Просвіти» найшовся тим разом у крапці й на тези митрополита, підтримувані москвофілами, відповів, що товариство «Просвіта» признається не до 3, а до 20-мільйонового українського народу, який живе по обох боках Збруча й не має нічого спільного з москалями й поляками. До порозуміння з москвофілами може прийти щойно тоді, коли вони вернуть до української національної програми з 1848 р, яку вони зрадили. Москвофіли не відповіли на те нічого, а митрополит, що хотів репрезентувати три мільйони «рутенців» кинув про це й думати. Коли на сесії галицького сойму в 1875 р. піднялися з польського боку протести проти підтримування «Просвіти» річною субвенцією в сумі 2000 ринських, загальні збори Товариства, скликані 27 травня тогож року з р е к л и с я тої субвенції, мовляв «Просвіта» має обовязки супроти свого народу, а супроти інших чинників не може приймати ніяких зобовязань. Була це гідна молодої установи маніфестація, яка підняла її престіж серед громадянства.

Угодова акція Ю. Лаврівського

Не могучи зговоритися з москвофілами, легковажені австрійським урядом, непевні щодо витривалости своїх скромних сил у боротьбі з явною польською перевагою в краю, зважилися народовці на крок, у якому бачили єдиний рятунок для української справи.

Юліян Лаврівський, що його по смерти митрополита Литвиновича (1868) іменовано містомаршалом галицького сойму, виступив на засіданню сойму дня 27 жовтня 1869 р. з внеском підписаним 30 українськими послами про наладнання національних взаємин у краю; цей внесок був у своїй основі пропозицією «угоди» з поляками.

В третій точці внеску говорилося, що «галицькі русини признають конечність прямувати, на основі існуючих державно-правних відносин, до забезпечення свого національно-політичного життя і наладнання взаємин з поляками як співгромадянами краю, під умовою повної автономії обох національностей, яку має усталити закон, під оглядом національним, політичним і церковним, перш за все що до відповідаючого основам справедливости урівноправнення обох краєвих мов у школі, суді й уряді»...

В умотивуванні свого внеску сказав Лаврівський: «Маю нині заявити, що ми залишаємо давну політику й вступаємо на нову дорогу, не домагаємося поділу Галичини, але признаємо наш край за спільний, а в ньому, на спільній підставі хочемо далі працювати разом».

Для запевнення успіху своїому внескові, Лаврівський підкреслив, що він виходить з основ першої польсько-української угоди, заключеної на Словянському Зїзді в Празі в 1848 р. але в багатьох точках відступає від неї в користь поляків. Він бажає тільки двох речей; «Одною є рівноправність, аби ви нас не польонізували, а другою, аби ви нас не деморалізували...»

Заяву Лаврівського приняли поляки оплесками, а його внесок передали Краєвому Виділові для поставлення конкретних предложень; та на цьому й скінчилося. Краєвий Виділ покористувався формальностями свого правильника й не поставивши соймові ніяких конкретних предложень, у б и в справу польсько-української угоди в зароді. Розчаровані народовці скинули відповідальність за невдачу на Лаврівського, але це ані справи не направило ані українців не провчило. Скористали з того тільки москвофіли, яких табор скріпився новою филею «розчарованих»...

Сам Лаврівський не зражувався невдачею, навпаки, в 1870 р. заснував, перший український щоденник «Основу», в якого програму вставив — національну самостійність українського народу, льояльність супроти Австрії та змагання до злагоди з поляками. Редактором «Основи» був Теодор Леонтович, а його співробітниками Ксенофонт Климкович та Володимир Шашкевич. Принагідно писали для «Основи» Качала та Вахнянин. Щоденник Лаврівського не устоявся подібно, як і його угодова акція. В 1870 р. вийшло його 27 чисел, в 1871 р. появилися дальші, до 112, а відтак у листопаді два півмісячні зошити, видані самим Климковичем. У 1872 р. пробував Климкович

видавати «Основу» двічі в тиждень, але дотяг тільки до 64 числа, на якому, в серпні 1872 р. «Основа» припинилася.

«Нагадую собі — пише Кость Левицький у своїх споминах — яке велике незадоволення й недовіря викликала була угодова акція Лаврівського в краю. Українці осуджували Лаврівського за те, що він здався на ласку й неласку поляків і в той спосіб зрадив народню справу. Від тоді сталася угода Лаврівського відстрашаючим прикладом польсько-українського поєднання. Але в дійсности, такий спосіб поступування повторювався стереотипово в усіх угодових переговорах поляків з українцями: поляки дуже радо втягали українців в угодові переговори, а потім проволікали й на ніщо не годилися».

На думку І. Франка, в тій угоді «в останнє відгукнувся старий, панславістичний романтизм, мовляв життя можна влаштувати по «установити маючимся» законам, на підставі повної справедливости»...

Народовецький рух 60—70-их рр. у Галичині, при всій своїй відзивчивости на літературному й взагалі культурному полі, мав дуже довго свою слабу сторону в суспільно-політичній ділянці. Спіраючись зразу на горстку молоді, а потім на духовенство, урядництво й консервативне міщанство, галицькі народовці довго не зважувалися проломати традиційного австро-льоялізму з одного й суспільного консерватизму з другого боку. Під тим оглядом вони дуже довго мало чим різнилися від своїх противників москвофілів, з якими спорили за мову й правопис, але під суспільно-політичним оглядом були з ними заодно, а зчасом почали засклеплюватися не тільки в свойому клясовому відчуженню від селянських мас, але й у свому льокальному, специфічно-галицькому патріотизмі, воскрешаючи з гробу типи старих галицьких «рутенців». Не диво, що звязки народовців з зазбручанською Україною в 70-их рр. прислабли, а зневіра селянських мас до політичного життя виявила себе в цифрі... двох послів, яких вони обрали до галицького сойму в 1879 р.

Та причин відчуження галицьких народовців від своїх надніпрянських братів не слід шукати тільки в самих галичан і їх психіці. Вони корінилися далеко глибше, а в першу чергу в жахливих умовах, що в них опинилося в 70-их роках українське життя над Дніпром. Закон з 1876 р., розвязання південно-західнього відділу Географічного Товариства в Києві, переслідування й репресії на українських діячів, це по словах І. Франка «була ще мала часть горя». Куди гірше було те, що «в значній части українського громадянства запанував був настрій байдужний, а навіть ворожий для української національности. Під впливом непереварених соціялістичних теорій, одна частина, найгорячішої й найздібнішої молоді доходила до повної негації всякої національности, до погляду, що в Елізіюмі недалекого майбутнього соціялістичного раю потонуть усякі національні партикуляризми, та що розвязка економічних питань безмірно важніша від усіх інших».

На думку тої, запомороченої соціялістичною пропагандою молоді «все, що треба було написати, написав уже Маркс і Чернишевський, а тепер треба тільки те виконати». Плекання національної окремішности вважали ці доктринери за назадництво й тому на заборону українського слова царським урядом дивилися як на... прислугу для

ідеї загально-російського поступу. Характеристичне, що проти цієї заборони запротестували зпоміж придніпрянців тільки Драгоманів у «Друзі» та Кониський в «Правді»; вся решта «свідомого українства» мовчала. Позатим ідеї, якими була пройнята придніпрянська молодь «підіймали благовірним народовцям волосся на голові» й вони посунулися аж до того, що складали формальні заяви про те, що не хочуть мати з придніпрянськими «нігілістами» нічого спільного. З такого стану вела проста дорога до остаточної катастрофи, перед якою треба було рятуватися якимсь справді виїмково енергійним зусиллям. З маразму вирятував тим разом народовецький рух Юліян Романчук, тоді гімназійний вчитель та автор кількох шкільних читанок, що на прикінці 1879 р. кинувся видавати політично-інформативний двотижневик, а відтак тижневик — «Батьківщина». Була це справді нова й корисна поява на галицькому обрію. Видавана дуже добре, вона робила величезне враження на селян, головно завдяки великій масі кореспонденцій, писаних переважно селянами.

Вслід за «Батьківщиною», призначеною головно для селян, спромоглися народовці на політичний часопис для інтелігенції, що під назвою «Діло» почав виходити в 1880 р. Зразу виходило «Діло» двічі, відтак тричі в тиждень, поки не стало одиноким щоденником по цей бік Збруча. Організатором і першим редактором «Діла» стався Володимир Барвінський, що з трьох братів Барвінських (крім нього Осипа й Олександра) був, по словам І. Франка «майменший ростом і до того горбатий, але найталановитіший, головно як публіцист. З фаху правник, він не визначився ніякою фаховою працею, присвятивши найбільшу часть свойого короткого життя (1860—1883) редагуванню «Правди» а потім «Діла». Як публіцист він усе таки не переніс свого хиткого й несміливого окруження, що наприклад воюючи з москвофільством, не мало сміливости витягти найдалі йдучих консеквенцій й розгромити кацапську гниль, що саме тоді скомпромітувала себе в процесі Ольги Грабар. В статті «По процесі о головну зраду» Барвінський, як каже І. Франко не виявив «цивільної відваги використати проти галицького москвофільства всього того оружжя, що його дав процес. Не розгромив москвофільства, розкриваючи його моральну гниль, але сам перший простяг йому руку до згоди при скликанню першого всенароднього віча». Барвінський, як і решта несміливих народовців, тушував усі кацапські свинства й довів остаточно до того, що на першому всенародньому вічу у Львові в 1880 р. героєм дня, «мучеником» за якусь «староруську» справу став о. Іван Наумович, якого добре поінформована публика повинна була не освистати а оплювати. Барвінський і його однодумці провинилися тим, що загал був непоінформований, а вслід за тим були можливі масові овації для платних царських агентів.

Поза Барвінським, що писав у «Ділі» найважніші вступні статті, в першому його річнику найшлися дві програмові статті чоловика тогочасного народовецтва о. Степана Качали: «Правно-політичне становище русинів» та «Австрія, Німеччина й Росія, погляд на політичне положення». В томуж річнику появилася, симптоматична для

тогочасних польсько-українських взаємин, стаття Володимира Навроцького (псевд. Онисим) п. з. «Za wolność nasza i wasza». В черговому річнику, поміж статтями Качали звернула особливу увагу стаття «О що ходить — чи о скріплення унії, чи о знищення Руси» — звернена проти «братерського» експерименту поляків з інтернатом «змартвихвстанців». Назагал «Діло» вже в перших роках свого існування здобуло собі повагу політичного офіціозу народовецького руху, з яким разом проходило всі сумніви й хитання, поки не стало органом ясно оформленої національ-демократичної програми.

Україна, як обєкт міжнародньої політики

З моментом скасування Гетьманщини, зруйнування Запоріжської Січі й позатирання слідів української автономії, Україна перестала бути дієвим чинником міжнародньої політики, але це не виключало її пасивної ролі в міжнародніх політичних комбінаціях та розрахунках. Вже хочби те, що Росія стала грізною для Европи великодержавою через повну інкорпорацію України, давало світовій політиці притоку думати про Україну як про незалежну державу майбутнього.

Вже Наполєон I, по свойому відвороті з Москви в 1812 р. доручив одному з урядовців свого міністерства закордонних справ К. Лєсірові написати спеціяльну монографію про історію та гео-політичне становище України. «Історія Козаків», що її склав Лєсір у поверх 600-сторінковій книжці, була тодіж таки надрукована в державній друкарні, але її мініятурний наклад (усього 30 примірників!) був, на приказ Наполєона, схований з тим, що поширіться книжку «щойно тоді, коли надійде відповідна хвиля». А що «відповідна хвиля» забарилася, то Лєсір видав свою книжку другим накладом (1814) й пустив її в обіг для заспокоєння громадської опінії Франції, зацікавленої Україною.

Трудно сьогодня сказати, з якими плянами щодо України носився Наполєон, але це певне, що він, бажаючи обезсилити Росію, думав про відірвання від неї «Козацької Країни».

Куди виразніше зарисувалася українська проблєма в політичних комбінаціях тогочасної Прусії. Розмова маршала українського дворянства В. Капніста (1791) з пруським канцлєром Герцбергом, хоч і не була використана в свій час, озивалася разураз відгомоном в покоях канцлєрського уряду. Пригадалася вона пруським політикам підчас кримської війни царя Миколи I. А хоч Прусія оберігала тоді щодо Росії строгу невтральність, то концепція союзу Прусії, Англії й Франції для боротьби з Росією була одною з провідних у тогочасній пруській політиці. Впливова партія Бетмана Гольвега, що гуртувалася довкола часопису «Прайсішес Вохенблят», разураз підкреслювала переможне становище Росії, а в 1854 р. висловила свою програмову тезу, мовляв «тільки така політика, що змагає до окроєння й ослаблення Росії, відповідає інтересам Німеччини. Тільки таку політику може й мусить провадити Прусія, тільки за неї може кинути свій меч на те-

рези подій». Головний теоретик тієї партії, льондонський посол Пруссії — Бунзен, писав у своїому таємному меморіялі до Берліна з 2 березня 1854 р.: «Східне питання сталося европейським питанням, турецька криза — російською. Тепер, коли вже війна почалася, булоби небезпечно про те забувати. Тепер слід доконати того, чого не вспіли зробити ані Фридрих Великий ані Наполеон».

А вони, змагаючи до зломання сили російського імперіялізму, думали відібрати Росії Фінляндію, надбалтійські провінції, Польщу та землі прилягаючі до Чорного Моря, разом з Кримом, Бесарабією, Херсонщиною і Таврією. Правда, в концепції партії Бетмана Гольвега не говорилося ще про Україну, як про якийсь суцільний, спосібний до самостійного життя організм, а її землі мали припасти Австрії, але вже сам факт уміщення їх у реєстрі земель органічно чужих Росії, свідчив про те, що «вохенблятпартай» орієнтувалася в історичній та культурній окремішности України від Росії.

Ще виразніше як у плянах Наполеона й партії Бетмана Гольвега виступає українське питання в концепції творця зєдиненої Німеччини, «залізного канцлера» Бісмарка. З його то понуки зявилася в журналі «Гегенварт» стаття відомого німецького фільософа Гартмана з концепцією створення самостійного Київського Королівства.

«Нема — писав Гартман — ані географічних ані етнографічних підстав для зєднинення двох світів — російського і українсько-білоруського в один державний організм. Москалі заселюють доріччя Волги й Дону й для Росії є питанням життя володіти тими ріками на цілому їх бігу, але зовсім не є конечністю для Росії володіння Подніпрівям — простором українського та білоруського народу. Ця система рік відділена від Росії вододілом двинодонських холмовин. Дніпро ніде не доторкає російської території. Тому це не є ніякий припадок, що оба річні сточища заселені двома різними народами — москалями й українцями. Російська національна держава так своїм національним характером, як і географічними умовами, повернена на південний схід, а не на захід. На всякий випадок обі частини моглиб обійтися одна без другої, так під географічним як і під торговельно-політичним оглядом. З того випливає, що по відокремленню від Росії Фінляндії, балтійських провінцій, Литви й Польщі, слід би створити Київське Королівство в доріччях Дніпра й Пруту. Така наддніпрянська держава з 18-мільйоновим населенням, мала би всі конечні умовини самостійного, політичного існування. Нова держава малаб дістати від Австрії запоруку недоторканости й увійти з нею в зачіпно-відпорний союз. Відрізання від Росії територій з 34 мільйонами населення припинилоб остаточно її експанзію на Захід»...

Концепцію Київського Королівства, тобто політичної незалежности придніпрянської України, проголошено, мов для гіркої іронії в моменті, коли ця Україна переживала добу свого чи не найбільшого, культурно-національного занепаду. Алеж... «чого не розуміли самі сучасні українці, то є потенціяльної сили української проблєми в міжнароднїй політиці, те зрозумів Бісмарк. Розумів це й російський уряд і тому вів відповідну, цілком консеквентну політику, не тільки щодо власних

українських підданих, але щодо їх братів у Галичині, Буковині та Закарпаттю». (Л. Василєвскі).

Безоглядна русифікація України й підсилення москвофільських агентур поза її кордонами, були одинокою відповіддю Росії на концепцію Бісмарка. Сама Україна на цю концепцію не відгукнулася, але тим неменче вона не перестала існувати, як завязок нової державницької політики України, що таки діждалася свого «слушного часу».

Розклад москвофільства

Симпатії польської шляхти для галицького москвофільства й скріплені «пособія» з Росії, небаром видали цвіт і плід. В 1882 р. перейшло на православя ціле галицьке село Гнилички на Поділлю. Кокетуючий москвофілів краківський «Час» назвав Гнилички «безкровною Боснією», натякаючи на недавне повстання босняків проти австрійської окупації. Толєроване дотепер москвофільство, поставило австрійську поліцію на ноги. Зимою 1882 р. арештовано у Львові відомого з подій 1848 р. на Закарпаттю Адольфа Добрянського з дочкою Ольгою, замужною Грабар, редактора «Слова» В. Площанського й «Пролома» — Маркова, а на провінції о. Івана Наумовича з сином Володимиром, та багатьох москвофільських діячів в Станиславові, Коломиї та Чернівцях. Слідство послужило матеріялом до славного «процесу Ольги Грабар і товаришів», що відбувся в днях 12 червня до 30 липня 1882 р. Стенографічний протокол цього процесу, це справжня керниця скандалів, багно моральної гнилі, в якому найшлося тогочасне галицьке москвофільство.

Героїнею процесу була Ольга Грабар, дочка Адольфа Добрянського. Він то, хоча був радником цісарського двора й на колишній льояльности до Австрії доробився майна (був власником с. Чертежа на галицько-мадярській границі) вже в 1849 р. познайомився з російськими генералами й високими урядовцями, які переробили цього австрійського урядовця на агента «соєдінєнія» Закарпаття з матушкою-Расєєю. Одну дочку видав Добрянський за відомого російського славіста Будиловича, другу за закарпатського москвофіла Грабаря, що згодом перейшов на московську службу й втягнув до неї свого сина Мирослава. Приїхавши в 1880 р. до Львова, Добрянський зробив свій дім осередком кацапщини, а його внук Мирослав Грабар тоді вже «чиновнік для асобих парученій» при варшавському генерал-губернаторі, почав заходитися над організацією шпійонської ячейки в користь Росії. Робота Грабаря була ведена дуже спритно й може булаб не так скоро викрилася, якби не Наумович, що в розпалі своєї москвофільської дурійки довів село Гнилички до переходу на православя.

Наумович, що поруч Ольги Грабар був другим з героїв названого процесу, подібно як Добрянський почав свою карієру ще в добі Весни Народів, а закінчив на... Гниличках. Вже в «Пчелі» Гушалевича з 1849 р. виступив він з перерібкою одної з Молієрових комедій, а потім давав про себе знати принагідними віршами та популярними книжками. Як священик а відтак посол до галицького сойму й держав-

ної ради, він тупцював слідами москвофільських передовиків, поки в 1866 р. не виголосив у галицькому соймі своєї скандальної заяви про «єдінство» галицької Руси з Москвою. Потім, на якийсь час притих, а в видаваному від 1871 р. популярному часописові «Наука» вживав доволі чистої народньої мови й обговорював актуальні політичні та господарські справи, хоча постійно тягнув за Москвою. Процес Ольги Грабар скомпромітував його як платного московського агента, й заставив перейти на православя та виемігрувати до Росії, де він і помер безславно. В цілому була це людина не без таланту, але слабохарактерна, як і всі його «однодумці».

Третий з «героїв» процесу Ольги Грабар — Венедикт Площанський, що був редактором «Слова» в 1871—1886 рр. був може найчесніший і найбільше заслужений (біля 100 монографій про галицькі місцевости) з цілої компанії, по процесі продержався ще кілька літ у Львові, поки в 1886 р. не виїхав до Росії, де дожив віку як член Археографічної Комісії в Вильні.

Позатим на лаві обвинувачених засіли: Осип Марків, редактор «Пролома», син Івана Наумовича — студент університету Володимир, редактор «Родимого Листка» в Чернівцях о. Микола Огоновський, редактор «Приятеля Дітей» в Коломиї Ізидор Трембицький, редактор «Господаря і Промишленника» в Станиславові Апольон Ничай, селянин з Гниличок Іван Шпундер, та міщанин зі Збаража Олекса Залуський.

Усіх обвинувачено в державній зраді, загроженій карою смерти, але за браком доказів тільки деяких (Івана Наумовича, В. Площанського, Шпундера й Залуського) покарано кількамісячною тюрмою за злочин забурення публичного спокою.

Безпосередно по процесі примушено митрополита Йосифа Сембратовича зрезигнувати з митрополії й виїхати до Риму. Закидувано йому «брак енергії в поборюванню православної пропаганди».

Народовецький табор мав нагоду покористуватися вислідом москвофільського процесу, що скомпромітував москвофільство цілковито, але не найшов на це відваги й посередно причинився до того, що москвофільська гангрена не переставала підточувати здорового організму галицького громадянства.

«Змартвихвстанці»

Ще в 1866 р. писав польський консерватист Станіслав Тарновскі: «Тут в Галичині, слід нам, не винищувати але підтримувати українську національність, а скріпиться вона над Дніпром. Тут у Львові позволити їй розвиватися, а небаром втягатиме вона соки з Волині, Поділля й України. Русею буде, але Русею збратаною з Польщею і одній справі посвяченою». По своїому зрозумів це «збратання» однодумець Тарновского — польський історик о. Валеріян Калінка й разом з кількома своїми чернечими собратами «змартвихвстанцями» заложив у Львові інтернат для української молоді, яку мали виховувати в дусі

всіх тих «з роду русинів, по національности поляків», які стільки вже шкоди накоїли українському рухові в Галичині.

«Поляки готувалися, при помочі «змартвихвстанців» доконати діла, яке при кінці XVI ст. не вдалося Потієві й Рагозі, а при кінці XVII ст. Шумлянському, тобто за посередництвом скріплення релігійної унії й надихання її латинським духом, скріпити звязок українців з Польщею. Не помогли огнисті промови Качали в соймі (1881 р.): на інтернат «змартвихвстанців» ухвалив сойм давати річно 10.000 українських, а на пропозицію Качали: вибирайте війну, або мир з українцями, без вагання вибрав війну». (І. Франко).

Рівночасно в Римі приготовлявся декрет, яким одинокий український чернечий чин Василіян піддавано під заряд Єзуїтів: польський чернечий чин записаний найчорнішими буквами в історії України, мав перевести реформу українського чину, якої політичні тенденції були аж надто прозорі.

Куліш у Львові

Зимою 1882 р. зявився на львівському грунті Панько Куліш, що приїхав сюди з свого глухого хутора й наважився по своїому мирити галицьких народовців з поляками. «Тепер по містах на Вкраїні все Драгоманівщина пішла,— писав Куліш.— Треба махнути на них рукою. Тільки з хуторів може прийти обнова, відси повіє справжнім, українським духом».

Приїхав Куліш до Галичини «мов місіонар до краю ботокудів, не знаючи ані місцевих звичаїв ані настроїв». До тогож він вибрав саме час, у якому поляки задумали «помиритися» з українцями при помочі ренегатів, що їх мав виховати інтернат «змартвихвстанців», а над василіянським чином повисла чорна, єзуїтська хмара. Як своє місіонарське «посланіє» видав Куліш «Крашанку русинам і полякам на Великдень 1884 р.», яку потім видав ще раз з послівям. Але «Крашанка» викликала тільки обурення серед українців і зовсім не розентузіязмувала поляків. З українців переговорював Куліш тільки з Барвінським, але недоговорившись з ним, найшов собі «однодумця» в особі москвофіла Івана Омеляновича Левицького, який мав стати редактором-видавцем угодової газети Куліша «Хутір». Зате переговорював Куліш з такими поляками, як кн. Юрій Чорторийський, кн. Адам Сапіга, Ф. Смолька та Зємялковскі, що готові були підтримати акцію Куліша грішми. Щож дивного, що Куліш остаточно таки розчарувався й не довівши до нічого путнього виїхав зі Львова до Відня, де несподівано опублікував німецьку брошуру про... «Знасилування Василіян Єзуїтами».

«Народня Рада»

На «змартвихвстанцях», єзуїтській реформі Василіян й нарешті на невдачній місії Куліша, не вичерпуються ще тогочасні спроби осідлання української стихії, що найшла собі вираз у народовецькому русі.

Коли в 1885 р. повстав у Львові центральний виборчий комітет до державної ради, москвофіли відсепарувалися від нього, а новоіменований митрополит Сильвестер Сембратович (20 лютня 1885 р.) увійшов у порозуміння з графом Альфредом Потоцьким і на спілку з ним зааранжував єзуїтсько-угодований часопис «М и р». Редактором часопису став ректор львівської, духовної семинарії о. Олександер Бачинський, а його завданням було «зректися шумного знамени народнього ідеалу» й поваливши народовецьке «Діло», віддати провід національно-політичного руху «людям лагідним і приємливим для високого правительства й поляків»... І справді, парляментарні вибори відбулися під знаком «Мира». До державної ради увійшло трьох митрополичих ставлеників (Ксенофонт Охримович, Корнило Мандичевський та М. Сінгалевич) а тільки один кандидат народовецького виборчого комітету (Василь Ковальський) та один самостійний (о. Іван Озаркевич).

Народовці, побачивши, що їх досьогочасна політична незорганізованість здає їх раз-ураз на ласку політичних противників і їхніх українських прихвостнів, приступили в жовтні 1885 р. до основання першого по Головній Руській Раді з 1848 р. політичного товариства п. з. «Н а р о д н я Р а д а». Ініціятором справи був Юліян Романчук, а довкола нього зібралися всі без виїмку народовецькі діячі. В статуті товариства було сказано, що «Народня Рада» ставить собі завданням розвиток української національности, як самостійної поміж словянськими, окремішної від польської й московської, шляхом реалізації забезпеченої конституцією рівноправности під політичним, культурним, суспільним та економічним оглядом.

В першому універсалі Народньої Ради була навязана нитка традиції з Головною Руською Радою з 1848 р., яку зрадила москвофільська «Русская Рада». «Ставайте до нас, горніться разом! А супроти наших ворогів сказано, що ми не хочемо нікому відбирати його справедливих прав, але хочемо мати свої права, а як стрінемо ворогів, то за народню справу не злякаємося ані боротьби ані жертв!» Покищо працював тільки головний виділ Ради, а щойно в 1888 р. скликано перші загальні збори Товариства, на яких проголошено його політичну програму, що зясовувалася в домаганню національної автономії для українців під Австрією: «Хочемо автономії країв і автономії народів, а доки не позискаємо тої другої не можемо одушевлятися для першої, бо без тамтої перша стає гегемонією».

Для цього Народня Рада, переступивши накреслену колись Юліяном Лаврівським угодовецьку лінію заявила, що «галицькі українці не можуть зрікатися ідеалу патріотів Головної Руської Ради з 1848 р. та що тому мусять настоювати на п о д і л і Г а л и ч и н и на українську й польську».

Цьогож 1888 р. «Діло» почало виходити як щоденник, а народовецький рух увійшов у русло політичної програмовости й організаційної систематики.

Молода Україна

Іван Франко, пишучи свою студію-мемуар про український літературний рух двох останніх десятиліть XIX ст. висловився між іншими: «Як у лікаря нема нічого приємнішого, понад слідження, як хорий звільна приходить до здоровля, як у нього вертає органічне тепло, обіг крови наближується до правильної норми, появляється апетит, вертає блиск очей і здорова краска на обличчю, так і для історика нема нічого приємнішого, як слідити регенераційний процес нації, що з важкого, духового й політичного пригноблення, звільна, але постійно двигається до нормального життя».

Якраз такий регенераційний процес переживало українство в 90-их рр. м. в. «Інтензивність, ширина й глибина розвоєвого руху українства була в тому часі більша ніж колибудь перед тим. Ніколи досі на ниві нашого слова не було такого оживлення, такої маси конфліктів суперечних течій, полеміки різнородних думок і змагань, тихих, але глибоких переворотів».

В 90-их рр. XIX ст. народилася й оформила себе остаточно — «Молода Україна».

«В останньому двацятиліттю XIX ст., на підмогу, а почасти на зміну давнішим діячам вийшла нова генерація робітників і вкинула в прірву велику працю, велику силу гарячого запалу й тверду віру в майбутнє нашої нації. Вона розбудила пристрасти там, де перед тим була байдужність і рутина, оживила пульс народнього життя».

Повстання радикальної партії

В пору, коли народовецька партія вагалася на яку ступити у відношенню до скомпромітованого москвофільства й усе скріплюваної польської гегемонії в Галичині, вплив Драгоманова викликав серед частини галицької молоді фермент, що врешті решт оформився в створенні п е р ш о ї п о л і т и ч н о ї п а р т і ї в Г а л и ч и н і.

Вже перші статті Драгоманова, вмішені в москвофільсько-рутенському органі галицької молоді «Д р у г» (1875) мали той успіх, що від москвофільства в бік свідомого українства й щирого народолюбства перейшов цілий гурт молоді з І в а н о м Ф р а н к о м та М и х а й л о м П а в л и к о м у проводі. Та вже в 1877 р. перевела австрійська поліція низку трусів і арештів (понад 100 осіб) серед української молоді, й закинувши їм приналежність до тайної с о ц і я л і с т и ч н о ї організації, вимогла на суді низку діймаючих кар. Поміж арештованими й засудженими найшлися — Франко, Павлик та Остап Терлецький, що вийшовши з тюрми були ще покарані загальним бойкотом галицького громадянства. Воно, без ріжниці переконань, злякалося натиску поліції на поступову молодь, що по словам Франка — «опинилася в положенню банітів, викинених із суспільности».

Не дивлючись на все те, Павлик і Франко, при моральній і матеріяльній допомозі Драгоманова, починають у 1878 р. видавати перший український, соціялістичний часопис «Громадський Друг», а по його припиненню прокураторією збірки «Дзвін» та «Молот». Разом з женевською «Громадою» Драгоманова, ці публікації робили своє. З початком 1890 р. почав виходити, під редакцією Франка й Павлика, радикальний часопис «Народ», а в осені тогож року оформилася нарешті Українська Радикальна Партія. В днях 4—5 жовтня 1890 р. відбувся у Львові перший зїзд галицьких «драгоманівців», у якому, крім Франка, Павлика, Терлецького, Евгена Левицького й соймового посла Теофіля Окуневського, приняло участь біля 30 осіб.

На зїзді усталено програму партії, що в своїй «максимальній» частині проголосила:

1. В суспільно-економічних справах змагаємо до переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціялізму, то є, хочемо колєктивного устрою праці й колєктивної власности продукційних засобів. 2. В політичних змагаємо до повної волі особи, слова, сходин і товариств, друку й совісти, забезпечення кожній одиниці, без різниці пола, як найповнішого впливу на вирішування всіх питань політичного життя; автономії громад, повітів і країв у справах, що тільки їх торкаються, та уділення кожному народові можности як найповнішого культурного розвитку. 3. В культурних справах стоїмо на грунті позитивної науки, за раціоналізмом у справах віри і реалізмом у мистецтві, та домагаємося, щоби всі здобутки культури й науки сталися власністю всього народу.

В «мінімальній» частині радикальної партії було сказано:

«Зваживши, що розвій народніх мас можливий тільки на національному грунті, українська радикальна партія змагатиме в національних справах до піднесення почуття національної самосвідомости й солідарности в масах усього українського народу».

В своїй практичній основі сперлася програма української радикальної партії на грунті т. зв. народницького соціялізму, не приймаючи всеціло науки творця соціялізму Маркса, що був духовим батьком польської та німецької соціял-демократії. Особливістю радикальної програми був національний дух, яким вона була овіяна, що й довів, на зїзді партії в 1895 р. до проголошення ідеї політичної самостійности українського народу як ідеалу українських політичних змагань. По «Слові Перестороги» о. Подолинського з 1848 р. була радикальна програма першою і найбільш консеквентною під тим оглядом поміж програмами всіх тогочасних українських угрупувань.

«Нова ера»

Розклад, що його поширило серед галицького громадянства москвофільство, як теж загроза ново-закладеної радикальної партії, при безупинних підшептах з боку, заставили народовецький табор піти ще раз на нефортунну й непопулярну в масах концепцію формальної угоди з поляками.

Сталося це на осінній сесії галицького сойму 1890 р. Маршал Евстахій Сангушко, нащадок давно ополяченого українського роду, отворив її промовою, в якій заявив м. і. що він не робить різниці ані поміж партіями ані національностями й додав по українськи: «не забуду ніколи, що мої предки говорили по руськи».

Екзекутором «угоди» мав бути галицький намісник гр. Казимир Бадені, з польського й урядового боку тоді, як з українського взяв собі її особливо до серця Олександер Барвінський. Він відіграв ролю посередника поміж урядом і народовцями, він теж залишився вірний «новій ері» й тоді, коли вона провалилася. Дня 24 падолиста 1890 р. відбулася вступна конференція намісника Баденього з представниками народовецького політичного товариства «Народня Рада» Омеляном Огоновським, Олександром Барвінським, Костем Левицьким, соймовими послами о. Кирилом Мандичевським і Константином Телішевським, та галицьким митрополитом Сильвестром Сембратовичем. На другий день по конференції виступив у соймі посол Телішевський з заявою, що, оскільки поляки й австрійський уряд підуть назустріч вимогам українського народу щодо рівноправности на культурному полі, він ручить, що український народ подібно, як є льояльний супроти династії й держави, буде також льояльний супроти польського народу».

З черги виступив голова українського соймового клюбу Юліян Романчук з програмовою заявою у якій сказав м. і., що змаганням «русинів-народовців є признавання самостійности своєї народности і своєї мови та особлива за них дбайливість; вірність для австрійської держави і династії; вірність для греко-католицької церкви; поміркований лібералізм та журба про розвиток селянства та міщанства». Висловлюючи своє повне довіря до уряду, Романчук відкликався до нього, щоби він вглянув глибше в справи українського народу. Під адресою поляків сказав Романчук: «Хочете згоди, то ми до згоди все готові, коли хочете боротьби, ми підіймемо боротьбу!»

Посол о. Січинський говорив також: «Нічого більше не бажаємо тільки свобідного розвитку малоруського елєменту, щоби тут, в австрійській Руси утворився центр, до котрого гравітувало би руське тіло і руська душа, чи вона на Буковині чи Угорщині, чи в Галичині чи закордоном»...

Промовляв теж і намісник Бадені, що підкреслив вимогу під адресою українців, щоби вони не тільки на словах, але й на ділі виявили своє привязання до престолу й католицтва та змагати до згідного співжиття з поляками.

Першим і направду позитивним наслідком угодовецької заяви Романчука і тов. у соймі було те, що досьогочасна спілка народовців з москвофілами розбилася, а безупинне кривлення душею, якого вона вимагала з обох сторін, оформилося в рішучу боротьбу. Для оздоровлення культурно-політичного життя й прочищення атмосфери це було конечне. Не пошкодило українській справі й те, що в рішучій опозиції до «нової ери» станули радикали, які назвали Романчука й товаришів «українськими станьчиками», а їх програму клєрикально-сервілістичною. Опозиція радикалів викликала фермент у краю,

зацікавлення широких мас політичними справами, а без цього наш політичний рух був засуджений на засклеплення в гуртковости й наражений на постепенний заник.

Дня 9 грудня 1890 проголошено відозву «До русинів Галицької Землі», підписану єпископатом, народовецькими соймовими послами та виділом Народньої Ради, якою скликано на день 26 грудня загальний зїзд Ради. Зїзд одобрив становище Романчука й товаришів, а по краю завелися народні віча, що в більшости теж похвалювали угодовецьку акцію. Та вже найблизші парляментарні вибори, що відбулися в березні 1891 р. під знаком «нової ери», отворили парлямент тільки для сімох представників народовецького табору, в яких проводі найшлися Романчук та Олександер Барвінський. В порівнанні з вислідом попередніх виборів з 1873 р. і з тим, що гарантувала українцям виборча ординація, це було менче як половина. В колах, які сподівалися від «нової ери» виїмкових благодатей, прийшло до отверезіння, навіть розчарування, як усе при нагоді польсько-українських, угодовецьких експериментів...

На парляментарній арені заняли українські посли вижидаюче становище, так щодо центрального уряду як і поляків, бачучи, що можливість яких небудь здобутків залежить від реформи виборчої ординації. В краю почали вони організаційну роботу серед мас, між. і. під кличем майбутньої реформи. У вересні 1891 р. відбулося в Стрию, під проводом Наталії Кобринської перше віче українських жінок, що видвигнуло гасло жіночої емансипації, тамже почала Підгірська Рада, під проводом Д-ра Евгена Олесницького кампанію за виборчу реформу. Посли Романчук та Барвінський робили тимчасом заходи перед урядом, щоби розбудувати українське середнє шкільництво й утворити на львівському університеті низку українських катсдр. Рівночасно переведено статутову реформу «Просвіти», якої агенди поширено з освітніх на економічні справи. Для оборони греко-католицької церкви й обряду перед небезпекою облатинщення скликано до Львова, на день 24 вересня 1891 р. «Русько-католицький Синод», в якому приняло учать 140 священиків та університетський професор Ізидор Шараневич, як представник львівської Ставропії. Наради Синоду були бурхливі. Проти єпископату, що силувався внести в греко-католицький обряд деякі латинські іновації, а між ними й целібат, станули всі представники духовенства краю. До перших осягнень на економічному полі в тому активному 1891 р. належить оснування асекураційного товариства «Дністер», що в 1895 р. поширив свої агенди в напрямі взаїмного кредиту. Проти наміру заведення по школах фонетичного правопису запротестували москвофіли великим вічем, відбутим в Львові дня 2 лютня 1892 р.

На соймовому засіданню з дня 19 березня 1892 р. ухвалено майже одноголосно резолюцію про заложення української гімназії в Коломиї, а 25 травня тогож року спеціяльна анкета шкільної ради: рішила запровадити в шкільних підручниках фонетичний правопис. Група священиків зпід знаку «Душпастиря» підняла думку заложення особної клєрикальної партії, але вона не найшла популярности у загалу духовенства. На загальних зборах «Народньої Ради» 27 грудня 1892 р.

започатковано створення політичної програми народовецької партії, в якої основу лягло окреслення правно-державного становища українців під Австрією, як «частини народу руссько-українського, що втративши державну самостійність, боровся віками за свої державно-політичні права й ніколи не зрікався й не зрікається прав самостійного народу, без огляду на час і форму здійснення своїх національних ідеалів».

Під економічним оглядом станула ця програма на становищі індивідуальної власности й змагала «зміною законодавства в напрямах: рівномірного й справедливого розкладу податків і всіх публичних тягарів, піднесення хліборобства й промислу, з особливим узглядненням інтересів нашого селянства й міщанства, та взагалі робітничих верств народу, охорони визискуваних проти сильніших, як теж усіх верств народу до асоціяцією, спертою на самодопомозі, довести всі верстви народу до добробуту».

В бажанню «освідомлювати український народ з усіми досягненнями здорового поступу й науки» програма станула на поступовo-демократичній основі.

Оскільки народовецькі діячі, спіраючись ще якийсь час на моральних консеквенціях польсько-української згоди, робили все можливе, щоби скріпити становище й організацію народовецьких сил у краю, то дуже скоро переконалися, що «нова ера» поза кількома практичними здобутками, не може лягти в основу дальшої української політики. Зрештою допоміг їм у тому галицький намісник гр. Казимир Бадені, що бажаючи мати вільну руку, заявив на засіданню галицького сойму дня 14 лютня 1894 р. таке:

«Я ніякої нової ери не інавгурував; ніякої угоди з тими панами (українцями) не заключував, а зробив тільки те, що сказав їм приватно і повторив з цього місця прилюдно: що є потрібне, щоби моя совість, як цісарського намісника, найшла підставу для признання оправданих, поміркованих та актуальних домагань руського народу, в межах обовязуючих законів. При цих засадах, з залізною послідовністю залишуся, або з заступниками руського народу, або без них»...

Заява Баденього була пощочиною для тих усіх, що привязували до «нової ери» надто рожеві надії й моральною сатисфакцією для тих, що рятунок для української справи в Галичині бачили тільки в політиці вільної руки. В тому теж напрямі пішов дальший розвиток подій. На черговій сесії австрійського парляменту, в березні 1894 р. прийшлося українським послам витягнути консеквенції з заяви галицького намісника. Одноцілий до тепер «Руський Клюб» роздвоївся. Коли посол Наталь Вахнянин в парляментарній промові примирився з становищем намісника й приняв його поличник, як осторогу перед експанзивністю народовецької політики, тоді посол Романчук здезавував його з місця й заявив, що енунціяція Вахнянина не є ані поглядом усіх членів «Руського Клюбу» ані думкою українського загалу. Проти заяви намісника треба як найрішучіше застерегтися всякому, хто шанує волю народу й основи конституційного устрою. Гідна, хоч може дещо спізнена енунціяція Романчука зустрілася з

признанням подавляючої більшости галицького громадянства. Першими погратулювали йому представники студентського товариства «Січ» у Відні, а Народня Рада, на своїх надзвичайних зборах в травні 1894 р. довела до остаточного прояснення ситуації.

Даремне борикався Вахнянин заявляючи — «ухвалюйте опозицію, а я з обраної дороги не зійду», бо мовляв, «у політиці не можна бути нервовим, а треба виждати»... Подавляючою більшістю чотирьох пятих голосів, Народня Рада приняла внесок Евгена Олесницького, такого змісту: 1. Збори заявляються тільки за політикою обосновану принціпіяльно на боротьбі за конституційні свободи; 2. похвалюють виступ п. Романчука й Руського Клюбу в державній раді; 3. висловлюють невдоволення з поступування тих послів, що завели найновіший політичний курс, та заявляють, що тільки тих послів слід вважати репрезентантами українського народнього сторонництва, що підуть дорогою, вказаною п. Романчуком і стануть на відповідному становищі супроти уряду.

Тимчасом «новокурсники» недали за виграну і при допомозі «залізної руки» Баденього почали продовжувати політику «нової ери». Поруч Вахнянина станув тепер Олександер Барвінський, що війшов до парляменту при доповняючих виборах зі Збаражчини. На соймі промовляв він як представник «тих русинів, що дорогою реальної праці бажають дійти до кращої долі народу».

Остаточно «нова ера», позначившися в українському життю утворенням коломийської гімназії, введенням утраквізму до учительських семінарій, поширенням прав української мови в суді й адміністрації, заведенням фонетики й нарешті креуванням катедри української історії (властиво Східньої Европи) на львівському університеті, втратила рацію існування з хвилею, коли обі сторони переконалися, що найкращою політикою є політика вільної руки; щодо поляків, то їм заімпонувала не тільки вільна, але й «залізна рука» намісника Баденього. Проти неї пробують народовці сконсолідувати всі сили, які в умовах того часу моглиб увіходити в підрахунок. В березні 1894 р. скликали народовецькі посли — Романчук, Телішевський, Рожанковський, Король і Окуневський, зїзд мужів довіря до Львова, щоби на ньому привести до консолідації партій на основі загально-національної програми. Та спроба розбилася якраз на грунті того, як поодинокі учасники розуміли цю «національну програму». Романчук пропонував: «Стоїмо на основі національної програми Головної Руської Ради з 1848 р. і хочемо, щоби наш народ розвивався як самостійний словянський нарід, залишаючись при вірі й обряді своїх батьків, вірний австрійській державі й цісареві». За те москвофіл Кулачковський поставив ще менче зобовязуючу, хоча на око ефектовнішу стилізацію: «Стоїмо на основі національній і хочемо на ній розвиватися, як політично самостійний народ в Австрії». Зїзд закінчився ухваленням недовіря політикам зпід знаку «нового курсу» — Барвінському й Вахнянинові й, без позитивних рішень, розїхалися.

При найблизших соймових виборах в 1895 р. повстало три виборчі комітети — угодовий з Барвінським у проводі, «независимий» з Василем Нагірним та окремий «русскій». Але намісник гр. Казимир Баденї подбав уже про те, щоби до сойму не ввійшов ніодин з «независимих» як теж ніодин з москвофілів. Насильством і безцеремонностию зловживанями перевів він до сойму 14 угодовців, залишаючи без мандатів таких передовиків тогочасної народовецької політики, як Романчук, Олесницький, селянин Гурик і поміркований «старорусин» Король.

«Adieu meine Herren»...

На день 15 падолиста 1895 року скликано до Львова велике, всенароднє віче, а коли його влада заборонила, уладжено довірочну нараду, що при участи 600 представників краю, визнала вибори неважними й рішила вислати масову депутацію до... цісаря.

Дня 13 грудня станула у Відні велика українська депутація, зложена з 150 селян, 25 міщан, 24 священиків та 22 представників світської інтелігенції. Тут застала вона свого «доброго знайомого» б. намісника гр. Баденія на становищі премієра міністрів. Він то постарався, щоби замісць масової депутації станула перед цісарем тільки її делегація, зложена з кількох осіб. Провід делегації обняв о. Іван Озаркевич, що предложив цісареві пропамятне письмо про виборчі зловживання й безправства галицької адміністрації. У відповіді на промову провідника делегації цісар, мов грамофон, виголосив уложену йому Баденім відповідь: цісар тішиться заявою вірности українців, український народ, подібно як інші народи монархії є близький цісарському серцю, він бажає йому розвою, але завважує, що стільки священиків виїхало зі Львова якраз у момент, коли там відбувається вїзд новойменованого кардинала Сембратовича, та що масовість депутації це коштовна й зайва демонстрація, яка не доведе до цїли, а позатим... «adieu meine Herren!» — прощавайте мої панове...

Масова депутація галицьких українців вернула до краю обурена й розчарована, але тільки радикальна партія зважилася витягти консеквенції з цісарської безцеремонности. На своїх чергових зборах, скликаних до Львова на день 29 грудня, вона доповнила свою програму уступом про те, що «здійснення її соціялістичних ідеалів можливе тільки при повній політичній самостійности українського народу» та видвигнула погребану від часів угодової акції Ю. Лаврівського концепцію «створення окремої української, політичної території з українських частин Галичини й Буковини».

В 1896 р. повстало в Галичині дві нові партії: «Католицький руську-народній союз» Олександра Барвінського з «Руслановом», як своїм пресовим органом, та «Руську-українська, соціял-демократична партія», що її основником був Микола Ганкевич. Митрополит Сильвестер Сембратович заходився над утворанням ще одної, клєрикальної партії, але скликані на 10 грудня до Львова відпоручники деканатів, що осуджували сервілістичну політику митрополита, рішили одноголосно, що такої партії нікому не треба. Народовецьке духовенство змагало радше до консолідації сил, аніж до партійного розпорошення й тому тогож таки дня, ра-

зом з представниками світського громадянства, заснувало «Краєвий руський виборчий комітет»; його головою став о. Іван Озаркевич, а заступниками Романчук і... Богдан Дідицький, як відпоручник москвофілів.

Парляментарні вибори в 1897 р. записалися на сторінках історії нашого краю як «баденівські». Проводжені при активній співучасти жандамерії й масових арештах, закінчилися смертю 8, й пораненням 29 селян, м. і. Петра Стасюка з Чернієва в Станиславівщині. До парляменту війшло тоді з Галичини — 63 поляків, 6 жидів і 9 українців, у тому 6 «камеральних», тобто намісницьких ставлеників, а тільки трьох незалежних (Окуневський, Танячкевич, Яросевич). «Залізна рука» екзекутора «нової ери» гр. Казимира Баденього не зжахнулася перед кровопроливом і виконала погрозу, що її кинув Бадені у соймі з намісницького фотелю.

Алеж кров Стасюка і товаришів не полилася даремне. Правда, трьох незалежних українських послів не могло в парляменті навіть перевести рішення про утворення слідчої комісії для баденівських зловживань, а Барвінський з рештою «камеральників» підтримував уряд Баденього, але народні маси в краю надхнула смерть Стасюка до нової політично-громадської активности. На всенародньому вічу, скликаному до Львова на день 4 листопада 1897 р. міг Евген Олесницький з повним правом сказати, що «наш народ дав доказ своєї зрілости жертвами крови».

Рік ювилеїв

1898 рік був роком 100-ліття відродженої літератури, започаткованої «Енеїдою» Котляревського й 50-літтям скасування панщини в Галичині. Перший ювилей позначило Наукове Товариство ім. Шевченка закладанням «Літературно-Наукового Вістника», для якого створено осібну «Українсько-руську видавничу спілку»; крім «Вістника» почала вона видавати белєтристичну й популярно-наукову бібліотеку, яка до світової війни була найповажнішою й найпродуктивнішою видавничою установою Галичини. Заснований тодіж допомоговий фонд для українських письменників ім. І. Котляревського, не розвинув особливої активности. Зате з ювілеєм «Енеїди» слід звязати приняття й чимраз послідовніше поширювання терміну «Україна» й «український», замісць дотеперішнього «Русь» і «руський», що його залищено москалям і москвофілам. Другий ювилей відсвятковано цілою низкою народніх віч, зпоміж яких на перше місце вибилося всенароднє віче, влаштоване 19 травня в столиці краю. На ньому відновлено політичну програму Головної Руської Ради з 1848 р. та в імени всіх партій заманіфестовано самостійність українського народу. Як тривала памятка ювилею залишилася заснована тодіж «Руська ремісничо-промислова бурса» у Львові.

Повстання націонал-демократичної партії

В супереч досьогочасній практиці народовців, що змагаючи до консолідації народніх сил, залежно від умов, єдналися в хвилеві союзи то з москвофілами то з польонофілами й через те разураз вязали собі руки, в 1899 р. прийшли вони до переконання, що майбутнє національного руху в Галичині лежить у тривкій зорганізованости всіх елєментів.

З ініціятиви Михайла Грушевського, що від 1894 р. станув на чолі наукового руху, Івана Франка, що в 1895 р. покинув радикальну партію Евгена Левицького й Володимира Охримовича, відбулася дня 26 грудня 1899 р. довірочна нарада, на яку запрошено виділ Народньої Ради, Комітет Львівських Русинів, та видатніших національно-громадських діячів з краю, разом 151 осіб.

Політичний реферат виголосив Евген Левицький, що в основу програми майбутньої партії поклав т. зв. національну програму з 24 березня 1892 р. Економічні справи обговорив основник «Народньої Торговлі» й «Сокола» архітект і економіст Василь Нагірний, культурні — гімназійний директор Олександер Борковський, організаційні — Володимир Охримович, а питання політичної тактики обговорив Евген Левицький.

Фактично й формально був це перший Народній Зїзд галицьких народовців, що переформувавшися в національно демократичну партію, тутже приняли й закріпили однозгідним рішенням свою політичну програму й тактику.

Політична програма націонал-демократичної партії змагала до того, щоби «в австрійській державі, територія заселена українцями створила одну відрубну й одноцілу провінцію, з як найширшою автономією в законодавстві й адміністрації». Вона змагала «до поділу Галичини на дві частини, при чому з української частини Галичини й Буковини малаб бути створена спільна провінція з окремою краєвою адміністрацією і окремим, національним соймом. Змагала до повної демократизації законодатних і репрезентаційних установ, заведення безпосереднього, загального й тайного голосування й конституційно забезпечених політичних свобід». В економічних справах програма націонал-демократичної партії передбачувала викуп великої власности в користь мало- й безземельних, удержавлення гіпотечного кредиту, комасації селянських грунтів, заступлення існуючих податків податком від приходу, що узгляднювавби мінімум екзистенції, скорочення часу військової служби й уменчення видатків на військо. В культурній ділянці вставлено в націонал-демократичну програму постуляти поширення українського народнього, середнього й вищого шкільництва з університетом у Львові на чолі.

У відношенні до зазбручанських українців зїзд ухвалив:

«Будемо піддержувати, скріпляти та розвивати почуття національної єдности з російськими українцями та змагати до витворення разом з ними культурної одноцільности; будемо серед російських українців підтримувати такі змагання, що ведуть до перетворення абсолюти-

стичної російської держави в конституційно-федералістичну, оперту на автономії національностей».

Не забув цей зїзд і про українське Закарпаття: «Будемо змагати, щоби серед угорських українців викликати подібний національний рух, який є між галицькими й буковинськими українцями, щоби загріти їх до вживання й плекання рідної мови, до боротьби проти денаціоналізації, та до культурої, економічної й політичної праці в користь українського народу Закарпаття».

На зїзді обрано тісніший Народній Комітет, якого головою став Юліян Романчук, а поміж членами найшовся, поруч Івана Франка — Михайло Грушевський.

Дня 5 січня 1900 р. опублікував Народній Комітет свою першу відозву до народу, в якій було сказано м. і.:

«Нашим ідеалом повинна бути незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації обєдналися в одну новочасну, культурну державу». У відповідь на це, москвофільська «Русская Рада» опублікувала в «Галичанині» з дня 3 січня заяву про національне, племінне й культурне «єдінство» галицьких «русскіх» з москалями.

Національно-демократична партія, оперта на програмі, що «була синтезою постулятів народовців, радикалів і радикальних націоналістів, на тлі засадничих тенденцій Драгоманова, але без його далеко посунутого соціяльного радикалізму», партія в якій обєдналися накращі сили національного табору, дуже скоро почула себе репрезентантою подавляючої більшости українського громадянства в Галичині. Під її теж проводом, за її ініціятивою й відповідальністю, проходить дальша українська політика.

Вже в 1900 р. започатковується інтензивна огранізаційна праця в краю, який покривається мережею повітових та місцевих Народніх Комітетів. Поділ Галичини в цілому, а поділ краєвої шкільної ради й намісництва зокрема, права української мови в урядах і школах, український університет у Львові, реформа виборчої ординації до віденського парляменту й краєвого сойму, оце були постуляти практичної політики проводу й представництва української національ-демократичної партії. Для вимушення собі послуху у влади, вона хапалася всіх засобів боротьби, від сецесії українських послів з сойму до обструкції й масових маніфестацій в краю.

Особливо загострили політичну боротьбу в краю й поширили її базу на соціяльну ділянку життя — великі селянські страйки в 1902 р., що розкрили перед світом нечуваний визиск селянської праці поміщиками. Боротьба за виборчу реформу до парляменту, закінчена в 1907 р. перемогою, впровадила до віденського парляменту українське представництво в такій силі (32 українських послів з Галичини й Буковини), що кожній уряд мусів з нею числитися, а це облегчувало дальшу еманципацію галицького українства зпід польської гегемонії. Довго ще кулею біля ноги українського клюбу в парляменті, була жмінка москвофілів, що хоч вступила до клюбу пробувала проводити в ньому свою політику. З виступленням пяти москвофільських послів з українського клюбу прояснилася ситуація й очистилася атмосфера, але до повної ліквідації москвофільської зарази було ще далеко. Саме

в розгарі боротьби українського представництва з краєвим і центральним урядом, на передодні великої світової війни, що мала вивести українство на широкі шляхи міжнародньої політики, галицьке москвофільство переживає своє «відродження».

«Відродження» галицького москвофільства

Старе галицьке москвофільство, що втративши свої позиції в боротьбі за мову й культуру на користь українства, засклепилося в аполітичній «старорущині», в останньому десятиліттю перед світовою війною опинилося «на вимертю». Підтримувало його кілька платних синів при Ставропігії та Народньому Домі, остатками дихало «обнекур при Ставропігії та Народньому Домі, остатками дихало «общество» Качковского, а молоде покоління, утримуване безплатно по «кацапських» бурсах у Львові й на провінції, здебільша кривило душею, вдавало москвофільські симпатії, але переходило до українства, як тільки використало побут у «русскій» бурсі чи стипендію якоїнебудь «русскої» фундації. Доволі слабо маніфестувала себе москвофільська преса, бо Росія, занята на далекому Сході, призабула дещо на «Червоную Русь». Та нагло, майже на другий день по розгромі Росії Японією, ожило й переформувалося галицьке москвофільство.

Всесильний в Росії Столипін кидає нові мільйони рублів на москвофільську пропаганду на Балкані та в Австрії, від якої Росія, побита на Сході, рішила остаточно відірвати Галичину, Буковину та Закарпаття. В своїх зусиллях найшов собі Столипін надійного союзника в галицьких вшехполяках. Вони то, зразу через намісника Пінінського, а потім Андрія Потоцького, хапаються всіх засобів на знищення українського руху і форитування москвофільства в Галичині. «Словянський зїзд» відбутий в 1908 р. у Празі перемінює досьогочасну москвофільську «старорущину» в суто-політичну московську ячейку. За московські рублі, при видатній підпомозі вшехполяків, повстає у Львові великий московський щоденник «Прикарпатская Русь», «общество» ім. М. Качковского переходить у руки В. Дудикевича, що як «переконаний» москаль станув до боротьби з москвофільським «рутенством», старі «кацапські» бурси пошиюються, а нові множаться, мов гриби по дощі, скрізь увихаються учителі «русскаво язіка», нова хвиля «русскої» молоді іде до православних семинарів у Холмі, Житомирі й Києві, а в краю підготовляється грунт під масовий перехід «кацапських» сіл на православ'я. Рівночасно поширюється москвофільська гангрена на суспільно-економічне життя краю, а московські шпійонські агентури кидаються до інтензивної праці для генерального штабу російської армії. Найменше поінформовані й найбільш пацифістично настроєні елєменти краю приходять до переконання, що починається велика гра за майбутнє східньої Европи, та долю українства в його цілому.

Українське життя в Галичині мусіло видержати на собі тяжку пробу. Намісник Андрій Потоцький, що на спілку з польсько-шляхоцькою «Радою Народовою» і москвофілами рішив, як сам заявив «уладити українцям нове Берестечко» повів соймові вибори в 1908 р. по лінії «баденівських» насильств і зловживань. Дня 6. липня 1908р.

згинув у Коропці в Бучаччині, під жандарськими багнетами Марко Каганець, свідомий селянин, член ширшого Народнього Комітету. Це подібно, як колись у Чернієві, долило оливи до вогню польсько-української боротьби. Українці добули з себе всіх сил і перефорсували до сойму своїх 12 послів, але проти них поставив намісник Потоцький 8 москвофілів з платним царським агентом Володимиром Дудикевичем у проводі. Розярення в краю дійшло до краю. Центральний уряд побачив, що це не переливки й доручив Потоцькому наладнання взаємин з українцями; та це не припинило катастрофи. Дня 12 квітня 1908 р. в латинську квітну неділю згинув Потоцький з руки українського студента Мирослава Січинського... «За вибори, за Каганця!» — оце слова Січинського, якими він мотивував свій вчинок.

Боротьба за український університет у Львові

Одним з чолових культурно-політичних дезидератів західньо-українського громадянства була справа високого шкільництва взагалі, а українського університету у Львові зокрема. Вже в 1817 р. заснував австрійський уряд університет Львові, в якому зразу викладали по латині, а згодом по німецьки. Але вже в 1849 р. повстала на ньому катедра української мови й літератури, яку обняв Яків Головацький, та українська катедра пасторальної теольогії, догматики, катехетики й методики. В 1862 р. поширено український стан посідання на львівському університеті двома катедрами правничого виділу. Університет призначений для потреб краю з перевагою українського населення, був зразу подуманий як український, згодом утраквістичний, але перевага поляків в уряді й адміністрації накинула йому зчасом чисто польський характер. З таким станом пробували боротися галицькі українці всіми доступними собі засобами. Почалася боротьба з рішення галицького сойму з 11. вересня 1868 р., якою, всупереч волі українських послів, запропоновано на львівському університеті польську мову навчання з тим, що українські виклади мають залишитися на вже існуючих катедрах а в майбутньости заводитимуться українські виклади «вміру можливости та потреби». Цього рішення сойму не апробував цісар й тому на соймовій сесії з 1869 р. при нагоді угодової акції Ю. Лаврівського виринула справа утраквізації львівського університету наново. Вона впала разом з «угодою» Лаврівського, а цісарський розпорядок з 1871 р., касуючи всякі обмеження щодо обох краєвих мов постановляв, що у майбутньому слід покликувати на професорів тільки таких доцентів, що знають обі краєві мови. Неясність розпорядку помогла полякам до заведення такого стану на львівському університеті, що він, будучи формально утраквістичним, був насправді польським, а українські катедри й виклади толєрувалися в ньому, як конечне зло. В таких умовах у допомогу українській соймовій і парляментарній репрезентації, в її боротьбі за український університет, приходить само студенство. Воно починає в 1889 р. активну боротьбу на університетському терені й до самої війни українське життя в Галичині проходить саме під знаком університетської справи. Найзамітнішими перипетіями цеї боротьби були — масова секесія 600 українських

студентів з львівського університету в 1901 р., перші барикади й кровопролив у сутичці українських студентів з польськими в 1906 р., студентські заворушення під проводом Павла Крата в січні й «кривава іматрикуляція» в грудні 1907 р. та завзяті бої української молоді з польською в липні 1910 р., що в них згинув на барикадах студент Адам Коцко. Остаточно постулятова акція українського громадянства й послів та бурхливі а то й криваві маніфестації українського студенства примусили австрійський уряд піти назустріч українським домаганням, щодо створення українського університету в Галичині. Дня 29 падолиста 1912 р. вручив президент австрійських міністрів гр. Штірк президії українського парляментарного союзу проєкт цісарського патенту в справі закладення українського університету. Та ні цьому проєктові ні пізнішим його модифікаціям не судила доля зреалізуватися. Увага молоді і громадянства повернулася тимчасом на справи куди важливіші як університська. Перспективи збройної боротьби за самостійну Україну розкривалися перед українською молодю чимраз виразніше, вони теж були провідним мотивом резолюцій всеукраїнського студентського конгресу, що відбувся у Львові в липні 1913 р.

Гасло Самостійної України

Початок нового, XX століття, позначився в нас — символічним для дальшого розвитку подій явищем: «В 1900 році, на двох протилежних кінцях української землі, українська молодь заманіфестувала своє признання до самостійної України, як національного ідеалу: в Харкові й Полтаві Микола Міхновський виголосив реферат на цю тему й гасло самостійної України було приняте з ентузіязмом; а у Львові, на публичному вічу українського студентства, після реферату Льонгіна Цегельського, при загальному одушевленню воно приняло резолюцію, що його ідеалом є створення Української Самостійної Держави» (Д. Дорошенко). Як тут у Галичині, так і там за Збручем, як для льояльних галицьких патріотів так і для більшости зазбручанських «культурників» видавалося це гасло чимсь неможливим до здійснення, утопією, але більше далекозорі уми поміж старшим громадянством зрозуміли, що наближується «слушний час» для здійснення цеї «утопії». Підтримав це гасло в своїй публіцистичній праці Іван Франко, а змагання до його здійснення оспівав у безсмертному «Мойсею». Правда, «життєва дійсність була дуже далека від такого ідеалу, і в щоденному життю треба було боротися за речі часом дуже дрібні й елєментарні, але проголошення високого ідеалу власної самостійної держави було тим світочем, що присвічував серед цієї щоденної боротьби й широко розсував межі політичного обрію» (Д. Дорошенко).

Ще одна польсько-українська угода

Австрійський уряд побачивши, що український політичний рух у Галичині давно переріс межі «внутрішнього» питання й не бачучи рівночасно можливости полагодження його без поляків а тим менче про-

ти них, заінспірував чергову польсько-українську угоду. Тим разом переведення цього важного експерименту доручено наслідникові Потоцького Михайлові Бобжиньскому; він мав приєднати українців до згоди виборчою реформою до сойму та низкою концесій на культурно-економічному полі. Завдання намісника Бобжиньского було нелегке тим більше, що він уже дав себе пізнати українському громадянству, як містопрезидент галицької шкільної ради. Його заяву про «безсторонність, справедливість і прихильність адміністрації супроти всіх, без огляду на національність, віру й суспільне становище», прийнято з самозрозумілим упередженням і недовірям. Скріпило його нових пять селянських трупів, що впали від жандармських куль дня 25 травня 1908 р. в с. Чернихові в Тернопільщині, підчас спору громади з дідичем Коритовським за право риболовлі. Остаточно, по довгих пертрактаціях, які здебільша велися на «невтральному» віденському грунті, намісникові Бобжинському не вдалася його санаційно-угодова місія. Він мусів уступити, а його наслідник В. Коритовскі так перевів соймові вибори, що противники виборчої реформи зискали в них ще більшу силу, як її мали дотепер. Українці почали обструкцію в віденському парляменті й краєвому соймі, а це нарешті примусило поляків згодитися на виборчу реформу до сойму ухвалену ледви не на самому передодні світової війни (14 лютня 1914).

Якнебудь вона не заспокоювала слушних постулятів українців то всетаки поширювала базу їх політичної акції. На загальне число 228 соймових мандатів, виборча реформа запевнювала їм — 62, що творили силу, з якою мусіла числитися не тільки соймова більшість, але й краєва адміністрація. «Забезпечення наших виборчих округів, в значній части національним катастром, та застережений вибір українських членів Краєвого Виділу, соймових комісій і краєвих установ нашого соймовою репрезентацію, мали статися зародом політичної автономії українського народу» — пише в своїх споминах Кость Левицький. «Якнебудь виборча реформа в багатьох точках не заспокоює наших домагань — говорив він на засіданню старого сойму — то ми витаємо її як заповідь кращої долі українського народу, як самостійного й рівноправного, на шляху мирної праці обох народів». Подібну декларацію склав радикальний посол Микола Лагодинський, а тільки опозиційна група українських послів (Сінгалевич, Ваньо, Старух і Кохановський) опублікувала «Протест руської опозиції», в якому заявила, що «клюбова солідарність, не дозволила ім поборювати в соймовій палаті відносний законопроєкт, принятий більшістю Українського Клюбу й тому їй осталася дорога протесту на вічні часи проти обмежень прав нашої нації на нашій споконвічній землі». Цей протест закінчено запевненням, що «наш народ не спічне в боротьбі, поки не виборе собі національно-територіяльної автономії».

Історія має звичку повторюватися. В даному випадку повторився тут експеримент польсько-українського компромісу на Словянському Зїзді в Празі в 1848 р., угодова акція Ю. Лаврівського з 1869 р. та «нова ера» Романчука й Барвінського з 1890 р...

В останній польсько-українській «угоді» помітну ролю відограли постороні чинники, а саме тяжке становище австрійського уряду

супроти загрози воєнного конфлікту на сході. Вже в 1912 р. нависла була над Австрією небезпека війни на Балкані. Тоді представник українців на спільних, австро-угорських делєгаціях заявив, що найпевнішою забезпекою Австрії перед зовнішним ворогом є заспокоєння справедливих домагань народів Австро-Угорщини, але рівночасно висловив побоювання, щоби та «справедливість» не прийшла запізно. Всеж таки вже тоді, на довірочній нараді українських нотаблів (7 грудня 1912 р.) було рішено, що «зогляду на добро й майбутнє української нації по обох боках кордону, на випадок війни поміж Австрією й Росією, все українське громадянство однозгідно й рішуче стане по стороні Австрії, проти російської імперії, як найбільшого ворога України». Народній Зїзд відбутий на прикінці тогож року рішив «обстоювати повну державну самостійність усього зєдиненого українського роду на цілій його території». Були це наявні познаки надвигаючого конфлікту, що з свого боку примушував австрійський уряд іти українцям на уступки, щоб мовляв «не було запізно»...

З нервової атмосфери воєнної небезпеки зродилася м. і. ідея австрійського уряду погодити чехів з німцями а поляків з українцями, та оскільки до сякої-такої польсько-української злагоди прийшло на тлі виборчої реформи до галицького сойму, то погодити чехів з німцями таки не вдалося. Дня 16 березня 1914 р. відрочено останню передвоєнну сесію австрійського парляменту, а для ухвалення нових воєнних кредитів скликано на день 28 квітня спільні делєгації до Будапешту. Тут то в останнє порушено справу російської пропаганди в Галичині, але на її ліквідацію вже було запізно...

XXXVII. В ОГНІ СВІТОВОЇ ПОЖЕЖІ

Перед бурею

Дня 28 червня 1914 р. саме в момент, коли на площі Сокола-Батька у Львові відбувалися масові вправи січовиків і соколів, наспіла вістка, що того дня в Сараєві, столиці окупованої Австрією Боснії — домість, що з рук сербських заговірників австрійський престолонаслідник Франц Фердинанд з дружиною. Поза прикрим вражінням, яке викликала ця вістка в краю і державі, мало хто припускав, що сараєвська трагедія, це не епізод але початок великої світової завірюхи, що хоч довго збіралася над обрієм Европи, дотепер виладовувалася в нешкідливих дипльоматичних нотах та нових буджетових позиціях на збройєння.

Дня 12 липня цісар апробував виборчу реформу до галицького сойму, вслід за чим наступило розвязання старого сойму й розписання нових виборів на час від 7 жовтня до 6 листопада 1914 р. Дня 16 липня відбулася у Львові нарада Українського Парляментарного

Клюбу, на якій, по льояльному осудженні сараєвського атентату, порушено справу скликання парляменту, приспішення реалізації проєкту заснування українського університету, та справу приймання українських урядовців до суду й адміністрації. Все йшло утертим шляхом, а тимчасом у Відні й Берліні вирішували питання «гідної відповіди на сербську провокацію».

Дня 25 липня, по безуспішній виміні нот, проголосила Австрія зірвання дипльоматичних взаємин з Сербією, а вже 27 тогож місяця впали над Дунаєм перші стріли. На мурах міст появився маніфест цісаря «До моїх вірних народів». Австро-сербська війна почалася, а з хвилею, коли Австрія й Німеччина відкинула мирове посередництво Англії, розвіялася загально пануюча надія на можливість льокалізації війни. Депутація українських центральних установ поспішила до палати намісника й зложила на його руки заяву льояльности. Колиж дня 5 серпня приступила до війни Росія, на мурах міста й по український часописах зявилася перша відозва Головної Української Ради, тобто центральної й начальної української установи, створеної на час війни, з представників усіх українських партій і угрупувань:

«Український Народе!»

— починався перший маніфест Головної Української Ради.— «Надходить важна історична хвиля. Важиться доля держав і народів. Буря війни суне на Европу і нічого її не спинить. Український народ належить до тих народів, на які війна і її наслідки наляжуть найбільше. В таку хвилю, народ, що хоче жити, мусить мати одну думку й одну волю і ту свою волю перемінити в діло, яке заважилоби в історії держав і народів. І тому в тій хвилі представники українського народу в Галичині, всіх політичних напрямків, які лучить один національний ідеал, зібралися в Головну Українську Раду, яка має бути висловом одної думки і одної волі українського народу. Коли не можемо війни відвернути, то мусимо старатися, щоби ті жертви, яких вона від нас вимагає, не пішли на марно, щоби кров батьків принесла добро дітям. Дорога наша ясна. Ненаситність царської імперії загрожує нашому національному життю. Історичний ворог України не може спокійно дивитися, що ще не вся Україна в його руках. Перемога Росії мала би принести українському народові австро-угорської монархії те саме ярмо, в якому стогне 30 мільйонів українського народу в російській імперії. Теперішня хвиля кличе український народ, стати однодушно проти царської імперії, при тій державі, в якій українське національне життя найшло свободу розвитку.

Перемога австро-угорської монархії буде нашою перемогою. І чим більша буде поразка Росії, тим швидше вибє година визволення України. Нехай цей поклик найде відгомін в кожнім українськім серці! Нехай збудить у нашому народі давне козацьке завзяття! Нехай українське громадянство віддасть всі свої матеріяльні й моральні сили на те, щоби історичний ворог України був розбитий! Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України!»

Дня 6 серпня повстала Українська Боєва Управа, як

начальна влада й екзекутива української добровольчої формації, що виступила тепер на арену під назвою Українських Січових Стрільців. Рівночасно емігранти з Придніпрянщини, що в момент вибуху війни опинилися по цьому боці Збруча, створили Союз Визволення України. Дня 25 серпня видав він німецьку відозву «До громадської опінії Европи», а Головна Українська Рада мобілізаційний заклик п. з. «Війна за волю України!»

Українська справа й воєнна орієнтація

Вже на самому порозі світової війни, дня 12 серпня 1914 р. заявив австрійський премієр гр. Штірк представникам української й польської, парляментарної репрезентації, що по австрійській перемозі над Росією мусить прийти в Галичині до розмежування української території від польської, та що польсько-українська боротьба в межах Австрії втратить свою рацію. Ті самі запевнення давали українцям і німці. Берлінський амбасадор Австрії кн. Гогенльоге заявив провідникові українських парляментаристів Костеві Левицькому, що всі землі забрані Австрією від Росії війдуть в її склад, але українські землі будуть відокремлені від польських, та матимуть свою національно-територіяльну автономію. На всякий випадок Галичина буде рішуче поділена. Сам цісар, збентежений безпосередними звязками українців з німецькими політичними, чинниками, мав сказати: «Це не є зле, але це не повинно значити, що українці дістануть усе з Берліна. Я сам хочу визволити українців зпід панування поляків»... Одинокою перепоною для поділу Галичини здавався австрійським дипльоматам Львів, як польський острів серед українського моря, але вони сподівалися, що цю перепону буде можна якнебудь усунути, чи обійти.

Дня 26 серпня 1915 р. відбулася конференція австрійського міністра закордонних справ Буріяна з президією Головної Української Ради. На ній старався міністр заспокоїти побоювання українців щодо посягань поляків на Східню Галичину, але рівночасно підкреслив, що покищо не можна висовувати конкретних програм. Так чи інакше українцям в Австрії буде краще по війні як перед війною, а їх бажання відокремитися від поляків знає і розуміє так Австрія, як і Німеччина.

Колиж українцям було таких напівприватних заяв замало, тоді австрійський премієр Штірк запросив до себе українських парляментаристів на день 7 вересня 1915 р. і заявив їм урочисто: Недавно відбулася, під проводом цісаря коронна рада, в якій приняли, крім нього, участь Буріян і Тіса. Ця рада вирішила, згідно з волею Німеччини, що по війні прийде до поділу Галичини. Східня Галичина з частиною здобутої Волині творитиме самостійну українську провінцію, звязану з австро-угорською монархією й забезпечуючу права національних меншин, але вивінувану широкою, національно-територіяльною автономією. Зразу, поки підховаються потрібні кадри української адміністрації, управа краю буде в німецьких руках. Подібну автономічну провінцію творитимуть польські землі відібрані від Росії...

Остаточно зі становища про невідхильність поділу Галичини та

національно-територіяльної автономії українських земель у межах майбутньої Австрії, не сходили представники її уряду й дипльоматії протягом цілої війни. І це власне тримало галицьких українців на позиціях беззастережного австро-льоялізму, якого не закинули вони навіть тоді, коли поміж австрійськими словами і вчинками зарисувалися політичні відхилення...

Таким відхиленням, що, як здавалося пересуджувало зобовязання австро-німецьких дипльоматів у користь українців, була постанова керівних кол Австрії й Німеччини створити з польських земель здобутих на Росії польське королівство з дідичною монархією, при рівночасному поширенню автономії Галичини, як... неподільної цілости. Затривожені такою дволичністю українські парляментаристи скликали на день 7 листопада 1916 р. нараду, яка вирішила, що «український народ ніколи не признає відокремлення Галичини під польським пануванням та ніколи не зречеться права національної автономії своєї території й утворення окремого українського, коронного краю в межах Австрії»...

Смерть цісаря Франца Йосифа І., що виявив себе як переконаний прихильник польської шляхти (21. XI. 1916) й вступлення на престіл його братанича Карла, наповнила серця українців новими сподіваннями. Та хоч Карло, заявив українській депутації, що «все, включно до окремої української провінції буде поладнане в користь українського народу», то пізніший досвід навчив, що до слів Карла можна було привязувати куди менше ваги, як до заяв його старого попередника. Карло, сам без власної думки й виробленого світогляду, хоч і обняв начальну команду над армією, але мріяв тільки про мир за всяку ціну, для приличности заявляючи, що він змагає до «почесного мира».

Військова організація

Воєнні фанфари загомоніли над Галицькою Землею в момент її найінтензивнішого культурно-національного й політичного розвитку. Читальні «Просвіти», кружки «Сільського Господаря», торговельно-промислові кооперативи, народні й середні школи, державні й приватні, покрили край густою мережею. Виборча реформа до краєвого сойму гарантувала успішність дальшої боротьби за еманципацію зпід польської гегемонії, справа найвищої школи — університету у Львові входила в стадію реалізації. Національна свідомість і відзивчивість на всі, великі й малі, буденні й далекосяглі питання суспільно-громадського життя, перестали вже бути моральним добром горстки патріотів, а поширилися й закріпилися в масах. Гасло української самостійної держави, ще так недавно кидане як визов задоволеній з себе обивательщині, тепер зискало не тільки на популярности але й належному зрозумінню в масах. Рухаково-пожарні по формі, а мілітарні по суті «Соколи» й «Січі» виписали собі те гасло на своїх блакитних та малинових прапорах. Від оснування першого сокільського гнізда у Львові інж. Нагірним в 1894 р. й першої «Січі» у с. Завалю в Снятинщині Кирилом Трильовським в 1900 р. розрослася сокільсько-січова організація до мало не 2000 (біля

800 сокільських гнізд і 1000 «Січей») товариств, що їм два краєві здвиги у Львові, в 1911—1914 р. підвели справді імпозантний підрахунок сил.

Та оскільки «Соколи» й «Січі» формально залишилися руханково-пожарними товариствами, то вже на кілька літ перед війною, під вражінням безупинних воєнних алярмів повстають у Галичині перші комірки справжньої військової організації.

Вже в 1911 р. організують учні львівських середніх шкіл тайний військовий гурток «Пласт», що поставив собі завданням — теоретичний і практичний військовий вишкіл своїх членів. Згодом пластові гуртки поширилися по краю, а сільська молодь по селах і академічна по містах, бачучи військову підготовку поляків, кинулася й собі заклади потайні суто-військові гуртки й товариства.

Довго краєва й центральна влада, що морально й матеріяльно підтримувала польську військову організацію «Стшелєц» не хотіла допустити до легалізації анальогічної української установи. Поміг щойно підступ К. Трильовського, який подав міністерству до затвердження український переклад статуту польського «Стшельца». Статут прийнято й на його основі відбулися 18 березня 1913 р. у Львові перші збори «Товариства Українських Січових Стрільців»; в томуж місяці закладено перші стрілецькі організації в Косові, Яблонові, Заліщиках і Шешорах. Небаром поширилася стрілецька організація по всьому краю так, що до вибуху світової війни було в Галичині 96 стрілецьких товариств. Звичайно творилися вони як окремі секції при місцевих «Соколах» та «Січах». Провід над стрілецькими товариствами обняв зразу Український Січовий Союз, згодом створено окрему стрілецьку секцію при львівському «Соколі-Батьку», а в січні 1914 р. повстала у Львові студентська організація під назвою «Січові Стрільці II». Це товариство мало вже в липні тогож року 277 членів поділених на 8 чет з самого Львова й деякий воєнний припас. Поза Львовом найкраще розвивалися стрілецькі товариства в Бориславі, Тустановичах, Ясениці Сільній, Сокалі та Яворові.

На другому з черги січово-сокільському Краєвому Здвизі у Львові, дня 28 червня 1914, виступили стрілецькі організації вперве в одностроях і зі зброєю. Ентузіязм громадянства, що побачило в них майбутніх реалізаторів найвищих національних ідеалів, був безмежний.

Українські Січові Стрільці

З вибухом війни, мобілізаційний заклик Головної Української Ради мав уже на чому опертися. Створена нею Українська Боєва Управа була еманацією молодого, хоч уже сильно угрунтованого стрілецького руху в краю. На спільний заклик Головної Української Ради й Боєвої Управи, стануло протягом трьох тижнів мобілізації поверх 25 тисяч добровольців; з усіх сторін краю поплили жертви на Боєвий Фонд. Загроження Львова московськими військами примусило австрійську владу до його евакуації. Стрілецькі добровольці переїхали до Стрия, та тут, через інтриги наших політичних противників обмежено їх до 2000 людей, а решту розпущено домів. З дальшим напо-

ром москалів на Галичину, перевезено Українських Січових Стрільців на Закарпаття. Тут вони, в селах Горонді й Стрибачеві сформувалися в куріні та перейшли початковий вишкіл. Австрійська влада, втративши голову в мобілізаційній заверюсі, дуже довго не могла рішитися на якусь позитивну політику супроти Українського Січового Стрілецтва. Зразу обмежила його скількість а потім отягалася з доставою стрільцям зброї, одностроїв та харчів. Та коли москалі загрозили переходом Карпат на Угорщину, вона кинула проти них зле озброєні й ще гірше одягнені стрілецькі сотні.

Першою вийшла в поле дня 10 вересня 1914 р. сотня Василя Дідушка. По ній, дня 17 вересня рушила сотня Осипа Семенюка. До кінця вересня вийшла з імпровізованого коша в Горонді й Стрибачеві решта сотень. Огненний хрест приняли стрільці з сотні Семенюка під Сянками в ужоцькому просмику Карпат, а з сотні Дідушка під селом Ботелка біля Веречок. Було це 27 вересня 1914 р. В звідомленню австрійського ген. штабу з дня 9 жовтня 1914 р. проголошено, що Українські Січові Стрільці відзначилися при відкиненні ворога з Карпат. Так почався кривавий шлях слави Українського Січового Стрілецтва. В дальшому розвиткові воєнних подій стрільці все були в перших лініях австрійської армії. Особливо важкі були стрілецькі бої на горі Кобилі під Бориславом, на горі Ключ біля Сколього, а відтак бої за Дрогобич і Стрий.

Бій на Маківці

Та безсмертну славу здобули собі стрільці в боях за гору М а к і в к у, що велися від дня 29 квітня до 2 травня 1915 р. Тут москалі рішили зфорсувати свою переправу на Угорщину. Австрійські частини подавалися під московським напором крок за кроком. Москалі заняли вже половину гори й, певні перемоги, перли вперед. Тоді виступило проти них півтори куріня Українських Січових Стрільців. Вже ранком 29 квітня, відбивши москалів, кинулися стрільці до протинаступу. По короткому рукопашному бою витиснули стрільці москалів аж до їхніх окопів. По бою на багнети в самих окопах, частина москалів піддалася, а частина пішла в розтіч, залишаючи на побоєвищі 200 вбитих та кілька скорострілів.

Чергового дня москалі повторили наступ на праве крило обсади Маківки. Стрілецький протинаступ увінчався переломанням ворожої лінії, здобуттям трьох скорострілів і 173 полонених.

Третий і найзавзятіший бій за гору Маківку розгорівся дня 1 травня. Москалі кинули в бій свіжі сили. По довшій гарматній підготовці, на невеликий відтинок фронту, обсаджений двома стрілецькими сотнями (Будзиновського і Мельника), рушив лавою цілий московський полк. Крісовий стрілецький огонь засівав московськими трупами передпілля окопів. Але наступу це не стримало. Зрезигновані сунули дальші сотні салдатів і підійшовши до стрілецьких окопів, засипали їх ручними гранатами. В грізний момент зявився в окопах стрілецький курінь, що був дотепер у запасі. З розмаху відбив наступаючого ворога й кинувся вперед. Двічі подавалися московські лави під стрілецьким натиском й двічі вертали на опущену лінію. Щойно

третий, рішучий натиск стрільців примусив москалів піти в безладну розтіч. Ворожий наступ дня 2 травня вже не змінив витвореної стрільцями ситуації.

Тогож дня, в денному звіті команди 55 дивізії австрійської армії прочитано: «У дводенних боях вдалося ворогові добути частину стапрочитано: «У дводенних боях вдалося ворогові добути частину ста-новищ нашого відтинку, що боровся по геройськи. Аж тут, у найгрізнішому моменті зявилися у к р а ї н ц і. Нехай коштує, відвічний ворог мусить бути відбитий!

Зі запалом, одушевлені правдивим патріотизмом, з розмахом як шумна буря, якій ніщо опертися не може, кинулися молоді хоробрі сини тієї країни в обороні рідної землі на ворога й приневолили його залишити те, що він вважав за здобуте. Небезпеку усунено. Українські Стрільці двічі рішили бій у нашу користь. Вони можуть гордо дивитися на свої подвиги, бо повсякчасно залишиться в історії слава їхніх хоробрих подвигів, та золотий лавровий листок в історії їхнього народу.

Боротьба була важка і вимагала жертв. Тим, що залишилися в живих, висловлюємо нашу щиру подяку й наш подив. Героям, що поклали свої голови і віддали останню краплину крови, тим, що не можуть уже радіти перемогою, присвячуємо на вічну память цю згадку.

Українці! З великою гордістю можете глядіти на Ваші найновіші геройські подвиги. Кожний мусить славитися приналежністю до Вашого корпусу, бо він матиме право назвати себе вибраною частиною».

Перший лавровий листок, вплетений Українськими Січовими Стрільцями у вінок слави українського народу, коштував дорого — 42 убитих і 76 ранених, це як на якість частини дуже багато. В боях за гору Маківку вславилися четарі — Свідерський, Гнаткевич, Мельник, Артимович, Каратницький, Яримович, хорунжі: Степанівна, Яремкевич, Кобердький, десятник Радович та стрільці Садженица, Петрів, Кривий, браття Зітинюки й багато, багато інших.

Від Маківки почався відворот московських військ з Галичини й дальший похід Українських Січових Стрільців по наміченій маршруті Львів — Київ.

Світла, хоч кривава перемога Українських Січових Стрільців на горі Маківці, усталила їх славу «залізної бригади», яка не дивлючись на свою нечисельність, вивінчування й несистематичний вишкіл, спосібна доконувати чудес. За цю славу довелося потім Стрільцям дорого платити. Висовувані все на чоло фронту, виконуючи найтрудніші боєві завдання, рятуючи нераз ситуацію, що в розумінню австрійських військових «службовців» була не до врятування, Українські Січові Стрільці, засівали своїми кістками й полили своєю кров'ю далекий шлях від Карпат по золотоверхий Київ — матір городів українських.

Рівночасно з боями на горі Маківці, відзначилася «гуцульська сотня» УСС під проводом сотн. Клима Гутковського в завзятій боротьбі під Болеховом здобули УСС-и бі під Зашковом. По кривавій боротьбі під Галичем (28 червня 1915). Вмашерувавши до Галича княжий город Г а л и ч, пізнішого військового міністра ЗУНР Д м и т р а В і т о в с ь к о г о, стрільці підня-

ли жовто-блакитний прапор на галицькій ратушевій вежі. З черги, проломивши московський фронт під Завалловом на Поділлю, три дні кривавилися стрілецькі сотні в боях під Семиківцями. Особливо кривавими буквами записалися в історії Стрілецтва бої на горі Лисоні й під Потуторами біля Бережан у вересні 1916 р. Два, здекомплектовані попередніми боями стрілецькі куріні, три дні й три ночі боролися з москалями й вирятували захитані вже становища австрійських військ від соромної здачі. Зате барабанний огонь московської артилерії викосив на Лисоні цвіт українського Стрілецтва. Німецькі старшини, що самі були завжди зразками військового обовязку й лицарської саможертви, дивлючись на бравурні маневри Стрільців, говорили: «Гордий це народ, що має таких лицарських синів». Командантами стрілецьких курінів у боях на горі Лисоні були сотники Омелян Лесняк та Сень Горук, що на довго перед війною заслужився як організатор стрілецьких товариств у лоні Сокола-Батька.

По довгій позиційній війні на Поділлю довелося стрільцям, у вересні й жовтні 1917 р. відіграти знову ролю найкращої фронтової частини в боях під Куропатниками й Конюхами. Там то витривали Стрільці 78 годин у безупинному барабанному огні, й заславши своїм трупом передпілля окопів, були остаточно окружені й переможені переважаючими силами ворога. Тут, під Конюхами, попали в московський полон майже всі фронтові частини Українських Січових Стрільців, а недобитки вернули до коша для доповнення й реорганізації.

Коли у березні 1918 р. центральні держави заключили в Берестю мир з Українською Народньою Республикою, Українські Січові Стрільці перейшли на Велику Україну. Дорогою через Камянець, Жмеринку, Вапнярку, Одесу, Херсон на Олександрівське, добилися УСС-и до Києва, ліквідуючи розсипані по Україні більшовицькі банди. В Києві зустрілися УСС-и з своїми товаришами, що полонені під Конюхами, вже в грудні 1917 р. створили в лоні армії УНР непереможний Галицький Курінь Січових Стрільців у Києві.

В жовтні 1918 р. переїхали УСС-и з Великої України на Буковину, де й заскочив їх розвал Австрії та повстання Української Держави на приналежних до Австрії українських землях. Вже дня 2 листопада виїздить з Черновець у напрямі загроженого Львова перший відділ Стрільців, що автоматично вийшов у склад і став «залізною бригадою» Української Галицької Армії.

Про духа, який панував у залізних рядах Українського Січового Стрілецтва, лякав ворогів а сповняв гордістю своїх, свідчить м. ін. дуже вимовно лист фронтових стрілецьких частин до Загальної Української Ради, датований днем 11 листопада 1915 р.

«Ми пішли в цю світову завірюху тільки тому, щоби наша Україна в часі цього всесвітнього, смертельного змагу могла проголосити, що є і хоче бути, хоче мати власне місце під сонцем. Коли що тривожить нас, то тільки думка, чи могили наших товаришів, найкращих синів України, які виростають слідом за нами, від далекого Закарпаття аж

до подільських степів, приспішать зірвання з рук України ганебних кайдан неволі».

А чим було Стрілецтво в очах українського громадянства, про те свідчить відповідь Загальної Української Ради на письмо зі стрілецьких окопів:

«Ви дали доказ, що український народ не зрікся своїх прав до самостійного життя та має волю і силу виборотн собі його кровю й залізом. Ви доказали, що столітня неволя не перемінила українського народу в покірного раба. Своїми кривавими слідами, світлими перемогами й безцінною саможертвою ви накреслили українському народові шлях у майбутнє. Кожне Ваше діло входить в історію України й тому душа українського народу з Вами, Ви найближчі й найдорожчі серцю українського народу».

Дальша історія Українського Січового Стрілецтва тільки обогатила лавровий вінок його слави й ще більше скріпила кровний звязок громадянства з Стрілецтвом.

«Союз Визволення України»

В пору, коли Загальна Українська Рада, ставши на становищі українських інтересів, боронила їх на терені внутрішньої політики Австро-Угорщини, створений з еміграитських елементів Союз Визволення України, старався робити це на щиршому, міжнародньому терені. Його завданням була інформація й пропаганда української справи в політичних колах т. зв. центральних держав (Австрії, Німеччини, Болгарії, Туреччини) та підготовча праця над розвалом російської імперії з нутра. Для цього С. В. У. добув собі доступ до таборів російських полонених, з яких вибірав салдатів українського походження й збіраючи їх в окремі табори (Фрайштадт в Австрії, та Зальцведель і Раштат в Німеччині) розвів інтензивну працю над їх національним освідомленням. Таборові часописи, бібліотеки, загально-освітні й українознавчі курси, хори, театри й вишкіл пропаганди, а далі й зв'язок мілітарної, української організації серед полонених, оце була праця Союзу Визволення України, якою він добре заслужився українській справі.

Під програмово-ідеольогічним поглядом станув С. В. У. на становищі, яке ще в 1913 р. зайняв молодий ще тоді публіцист і теоретик Дмитро Донцов у рефераті, виголошеному на загально-українському, студентському конгресі. В обличчю невідхильної конечности збройного конфлікту на сході Европи, Донцов рішив, що першою і безспірною вимогою рятунку українства перед загладою є сепаратизм у відношенню до Росії. Політичний сепаратизм мусить заступити автономістичну програму, яка параліжує творчу енергію українського руху, задивленого в міражі можливостей приборкання української стихії шляхом співпраці з російськими поступовцями. В конфлікті австрійського, а властиво німецького імперіялізму з російським, український народ мусить приняти активну участь по стороні Австрії й Німеччини. Бо хочби найменча невдача Росії, відірвання від неї хочби клаптика української землі, веде до скріплення й консолідації

українського елєменту в Австрії, а разом з тим наближує момент визволення України з російської неволі.

На підложжі теорії Донцова повстала програма Союзу Визволення України, що в своїй основній статті стверджувала: «Обєктивна історична конечність вимагає, щоби поміж західньою Европою й Москвою повстала самостійна Українська Держава». По тій лінії пішла освідомлююча праця Союзу по таборах полонених, пропаганда на міжнародньому грунті, та робота на українському терені, що його з часом заняли австро-німецькі війська. Характеристичне, що оскільки Австрія, від початку до останка не могла рішитися на яку станути як у відношенню до Українського Січового Стрілецтва так і до Союзу визволення України, то Німеччина підтримувала останній рішуче й послідовно. Вона теж допустила висланців Союзу на здобуте від Росії Підляше, де зчасом повстали завязки українського шкільництва й преси. («Українська Шкільна Рада» й часопис «Рідне Слово»). На Волині, над якою простягалася австрійська окупаційна сфера, вдалося узискати доступ до українських мас представникам Українського Січового Стрілецтва.

Під чоботом воєнного мольоха

Століття Шевченкових народин, відсвятковане в Галичині імпозантним січово-сокільським здвигом, академією у Львові й цілою низкою концертів і масових маніфестацій в краю, на Придніпрянщині прибрало характер «німого ювилею». Російська влада не допустила до поважніших маніфестацій, а московські чорносотенці тільки ждали моменту, якби їм кинутися на українство з зовсім уже безкарним і безсоромним погромом. Подібно, як вшехполяки в Галичині так і чорносотенці на Придніпрянщині ждали вибуху австро-російської війни як найкращої нагоди до скорої ліквідації українства. І справді, як тільки війна почалася, галицькі вшехполяки подбали про те, щоби лють австрійських військ за невдачі в перших зустрічах з москалями перелити на маси українського народу. Пятно москвофільства, що його самі вшехполяки так довго годували й плекали на українському організмі, вони розтягли тепер на весь український народ; самі накладаючи з москалями, вони пустили в курс легенду про «руську зраду» й досягли того, що австрійські, головнож мадярські військові частини почали вішати українських селян та інтелігентів як... зрадників та шпіонів. Сотні й тисячі невинних людей погнано тоді до концентраційних таборів, десятки й сотні таких же людей, здебільша найльояльніших австрійських громадян і щирих українських патріотів згинули тоді без слідства й суду.

Галичина під московською окупацією

Дня 3 вересня 1914 р. вмаширували до Львова перші стежі московських військ, що пробули в Галичині до червня 1915 р. Була це перша для москалів нагода «прибрати до рук» західнє українство, що від споконвіку не зазнало над собою московської влади дарма, що мос-

ковська агітація й підкупство поробило багато спустошень в його організмі. Тепер посунули на Галичину московські «вірли і круки», як характеризувала тогочасна російська преса своєж таки військо (вірли) й адміністрацію (круки). В проводі московської адміністрації станув випробуваний опікун галицьких москвофілів гр. Бобрінскій, його заушниками стали вшехполяки та кацапи, що напередодні війни повтікали до Росії. Вони то, до спілки взялися за ліквідацію галицького українства. Всі українські газети й видавництва припинено, гарні, читальні й взагалі культурно-освітні установи позакривано. Скасовано рівноправність української мови в школі й уряді, а всіх видатніших українських діячів поарештовано і вислано в глиб Росії. Поміж засланцями найшовся й галицький митрополит Шептицький. Мов чорне гайвороння злетіло на українські села чорносотенне попівство, що підступом і силою захоплювало українські парохії та силувалося перевести їх на православє. Коли весною 1915 р. зайняли москалі Перемишль, думка про остаточне прилучення Галичини до Московщини сталася загальною. Московська влада станула тепер на становищі «ісконної русскости» тої нещасної країни.

Оскільки в колах вищої московської бюрократії й дипльоматії перемогла думка, що до складного питання ліквідації українства в Галичині слід забратися з тактом і розвагою, остільки низші чинники, яким ця справа була доручена, в свойому нерозумі й брутальности зробили все можливе, щоби навіть чесні симпатики москвофілів у Галичині набрали переконання, що москалі це варвари, а Росія це Азія, дика й необчислима. «Галичина підчас окупації опинилася в руках всякої поліцейської й чиновничої наволочі, що її посилано сюди на посади, а вона користаючи з воєнного стану, робила що хотіла й не тільки буквально грабила доми й людей, знущалася над населенням, але й від себе додавала жару руйнуванню українського життя та його культурних сил» (М. Грушевський).

Особливо тяжко приходилося переживати галичанам безупинні жандармські труси, арешти та заслання. «Місцями поголовно арештовано й засилано в глубину Росії українських священників, всю інтеліґенцію, маси свідоміших селян та міщан. Все те, найбільш нелюдським способом хапали в чому застали, арештували, волочили по вязницях і етапами висилали в Сибір, без різниці — жінок, дітей, старців, хорих і калік. Один тільки український комітет у Києві зареєстрував їх до 15.000, а цеж тільки частина». Колиж московська армія почала відворот з Галичини то московські жандарми почали арештувати й вивозити кого тільки запопали. Згодом, коли австро-німецькі війська переступили західні кордони російської імперії, почалася дика евакуація населення Холмщини, Підляша, Волині й Поділля. Поневолі нагадувалися страшні часи «згону» правобережного населення на Лівобіжжя з 1680-их рр.

«Люди йшли й гинули дорогою. Траплялися вантажні вагони набиті самими дітьми, що по дорозі повмирали з голоду й спраги, або побожеволіли з переляку» (М. Грушевський).

Правда, дехто з поважніших і більш далекозорих москалів соромився всього того варварства, бачучи в ньому остаточну компроміта-

цію т. зв. «визвольної війни» Москви. «Ми відтрутили від себе рідний нам український народ і затьмарили ясне обличчя великої визвольної війни» — говорив кадет Мілюков на зібранню думи в лютні 1915 р. Але такі викиди совісти не бентежили більшости москалів. Вони йшли на повне знищення українства, а для цього не перебирали в засобах. Та це тільки пімстилося на них і замісць допровадити до ліквідації українства, приспішило розвал московської тюрми народів.

Між двох сил

Якнебудь пореволюційна російська реакція не мала вже сили загнати весь український рух Подніпрівя назад у підземелля, з якого воно вийшло в 1905 р., всеж таки вона вспіла приборкати його стихійну експанзивність й позбавити його політичної закраски. Боротьба за українську а в т о н о м і ю, що її гасло сконкретизувало українське громадянство в першій і другій державній думі, уступила знову місця культурно-науковій праці в верхах і освітній праці в низах українського громадянства. Скрізь був слідний поворот до т. зв. позитивної праці, для якої гасла автономії, не кажучи вже про державно-політичний сепаратизм чи самостійність, вважалися неактуальними, а навіть шкідливими для культурного розвитку українства. Українські «поступовці» й ріжношерсті соціялісти станувши на грунті російської державности й ставилися вороже до горстки українських сепаратистів-самостійників зпід знаку Миколи Міхновського. Думка про те, що рятунок України перед загладою криється в перемозі всеросійської, соціяльної революції, перемогла. В такому стані застукав політичне українство вибух світової війни.

Вістку про мобілізацію й виповідження Австрії війни, прийняли українські кола, згуртовані довкола петербурського місячника «У к р а ї н с к а я Ж і з н ь», як заповідь обєднання всіх українських земель у межах російської імперії. З вірою, що остаточний вислід війни вийде на добро українській справі, видала «У. Ж.» надзвичайний випуск під гаслом «Українці і війна», в якому була складена державно-правна декларація поневоленого Москвою українства.

Декларація починається від спроби опрокинення підозріння українства в австрофільстві. «В ідеалах українців, починаючи від Кирило-методіївського Брацтва» аж до наших днів, національний розвиток тої частини українського народу, що ввійшла в склад Росії, був завсігди звязаний з її межами й долею заселюючих її народів. Вороги Росії старатимуться перетягти українське населення на свій бік і всякими обіцянками, політичними й національними, посіяти серед нього замішання. Українці не підуть на приману провокаторських заходів і сповнять свій обовязок громадян Росії в ту тяжку хвилину аж до кінця, й не тільки на полі бою, в рядах борців з тими, що каламутять світовий мир і ламають право, але й як громадяне краю, обовязані в міру сил причинюватися до успішного сповнення російською армією виїмково тяжкого завдання, яке їй припало»...

Оскільки трудно було запідозріти зазбручанських українців у такому полумяному державному патріотизмі, якого виразом була наведена в горі декларація, то сама охота оминути репресій на український рух, зовсім себе не виправдала. Москалі, що післали свою армію громити українство в Галичині, не завагалися перед розгромом українства в себе. В першу чергу жертвою московського погрому впала українська преса, а «українські лязарети», що їх власними заходами й кошта ми зорганізували українці на доказ свого патріотизму, опинилися під строгим доглядом московської жандармерії. Зрештою, коли делегація тих льояльних, українських громадян Росії зявилася в міністра закордонних справ Сазонова зі скаргою на безпримірне нищення українства в Галичині й Буковині, то почула цинічну відповідь: «Чогож ви хочете? Саме тепер прийшов найдогідніший момент, щоби раз навсе покінчити з вашим українством»...

Враження, яке зробило на зазбручанських українців заняття Львова московськими військами, віддають слова особистих споминів Д. Дорошенка: «Багато людей плакало. Тепер, коли до нас дійшли такі відомості про повний розгром українського життя в Галичині, коли київські участки й вязниці заповнилися вивезеними галичанами, поміж якими були університетські професори, поважні старші священики, інтелігенти всяких професій, жінки, діти, селяни, коли ми почали, що все це вирване з хат нежданно, без грошей, часто напів одягнене, смертельно залякане, та що їх забирають до томської, іркутської, архангельської й астраханської губернії без засобів, невідомо на яку долю й на який час, тоді то ми, київські українці зрозуміли нарешті, чим є та «визвольна війна» та яку долю готують для нас її переможні наслідки».

Даремне пробував боронити позицій загроженого українського льоялізму М. Грушевський, в петербурській «Рєчі»: «Розвязки українського питання в Росії я не бачив у відірванню від неї українських земель, тільки в полагодженні його законоправною дорогою, спільними зусиллями поступово українського й російського громадянства, в межах російської держави і на основі конституційного розвитку, автономії країв і національного почування»...

Такто ставилися до Росії свідомі й активні українці зпід знаку Товариства Українських Поступовців, що може бути признане за репрезентанта й викладника настроїв і думок довоєнного, національно здеклярованого українства. Зате українські соціял-революціонери та соціял-демократи, якнебудь ставилися вороже до російського уряду, то в основі не сходили з грунту російської державности й були явними противниками українського сепаратизму. Разом з своїми російськими товаришами проголосили вони «війну війні», а в своїх партійних підземелях готувалися до соціяльного перевороту.

Та все те в ніякій мірі не давало уявлення про те, що діється й що назріває в українських народніх масах, та як у них могутніє укрита національна потенція. Бо поки над Росією літав двоголовий царський орел, «на всіх язиках все мовчало». Не проявлявся на зверх і український рух. Алеж небаром мало виявитися, що «нарастання українського живла в усіх суспільних сферах відбувалося цілком стихійно, хоча непомітно, і коли прийшла хвиля, яка уможливила його уявлення, воно почало рости мов лявіна, що пірвала за собою навіть такі еле-

менти, що їх недавна ніхто-б в українстві не запідозрив» (Л. Василевські).

Таким моментом була березнева російська революція, що розпутала не тільки українську стихію на Подніпрівю, але визволила західне українство з тяжкого положення в яке воно попало через дволичність австрійської політики.

Відокремлення Галичини

Актом «двох цісарів» з дня 23 жовтня 1916 р. проголошено повстання польської держави на території т. зв. Конгресової Польщі, відвойованої військами центральних держав від Росії. Нове польське королівство, віддане в беззастережну сферу впливів Німеччини, не заімпонувало полякам і не витиснуло з них ні захоплення ні рекрута тим більше, що поза його кордонами залишалася Познанщина й Галичина. Та тут пішов назустріч давним польським дезідератам австрійський уряд. Нехтуючи все те, про що він говорив і до чого був зобовязаний супроти українців, він рішився на в і д о к р е м л е н н я Галичини в цілости від австро-угорської держави. Відокремлення перрудбачувало такий уклад відносин, що віденський уряд і парлямент не мали в майбутньому права вмішуватися у внутрішні відносини Галичини, через що українське населення було здане на польську ласку й неласку. В майбутньому мала Галичина зайняти більш-менш таке саме правно-державне становище до Австрії, як новостворене польське королівство до Німеччини.

В проводі галицької політики запанувала констернація, в масах обурення чергувалося з розчаруванням. Жертви крови, що їх поклала Галичина на побоєвищах Австрії видалися даремні. Настрої громадянства передалися Українському Січовому Стрілецтву й хто знає які форми була б одягла зневіра в дволичну Австрію, якби не революція й упадок царату в Росії, що нараз розкрили перед українством нові й непередбачувані дотепер перспективи.

Революція

Був саме березень 1917 р. Українська кольонія в Петербурзі святкувала Шевченківські роковини. І якраз у ті пропамятні Шевченківські дні в Петербурзі залунав грім революції. Як це не дивно, але для досьогочасного життя російської імперії симптоматично, що перші гасла революції піднялися з українських грудей. Українські революціонери, що найшли собі доступ до вишколу одного з запасних гвардійських полків, дали почин, а українські жовніри й робітники петроградських фабрик підхопили клич повстання й розпалили його в велитенську, всеросійську революцію. Вістка про упадок царату й проголошення тимчасового революційного уряду в Петербурзі, долетіла блискавкою на Україну й на фронт. Скрізь вона підняла душі й заставила битися серця для ідеї визволення України зпід московської кормиги. Товариство Українських Поступовців зразу виступило з підземель, з яких дотепер керувало всіми потягненнями української революційної

конспірації, і вже у перших днях березня 1917 р. вхопило ініціятиву в свої руки. В порозумінню з іншими політичними групами в Києві, з представниками кооператив, робітників, військових і професійних організацій, створено зразу «У к р а ї н с ь к у Ц е н т р а л ь н у Р а д у» (17. березня 1917 р.) Вона мала бути законодатним і виконуючим органом для руху, на якого прапорах виписано гасла національно-територіяльної а в т о н о м і ї України в рямцах російської федеративної республики. В проводі Центральної Ради станув М и х а й л о Г р у ш е в с ь к и й, що в короткому часі зумів зосередити в своїх руках цілий суспільно-громадський і культурно-політичний рух України перших днів революції. Гасло української автономії в рямцях російської федерації було гаслом старим, добрим може на давні передвоєнні часи, але в стані кипіння елєментів, що утворювали з себе досьогочасну російську імперію, воно було надто вже вузьке й опортуністичне. Тимчасовий революційний уряд у Петербурзі міг ще якийсь час спокійно стати на своїх досягненнях, міг підтримувати акцію Центральної Ради, але дуже скоро переконався, що розбуджена революцією українська стихія переросла не тільки голови членів, але й льояльно-опортуністичні гасла Центральної Ради. Неомильним показчиком того, кудою піде український національний рух, був м. і. величавий У к р а ї н с ь к и й Н а ц і о н а л ь н и й К о н г р е с, що відбувся в Києві в днях 19—21 квітня.

Велика саля Купецького Зібраня виповнилася вщерть делєгаціями від українського громадянства всіх станів і професій, від війська й фльоти, від політичних, економічних та культурно-освітніх організацій. Почесним головою конгресу обрано Михайла Грушевського, але дуже скоро показалося, що екстрамістичні настрої репрезентованих на конгресі мас українського громадянства далеко не покривалися з опортуністичною політикою Центральної Ради. Покищо аранжерам удалося опанувати розбурхану національну стихію й винести резолюції, які формально покривалися з автономістично-федералістичною концепцією Центральної Ради.

«Згідно з історичними традиціями і сучасними вимогами українського народу — читаємо в першій статті конгресових резолюцій — зїзд визнає, що тільки національно-територіяльна автономія України може забезпечити інтереси нашого народу й усіх інших народів, що заселюють українську землю.

Автономічний устрій України, як теж інших автономічних країв Росії найде повну запоруку в федеративному устрою Росії, супроти чого зїзд вважає одинокою відповідною формою державного устрою для Росії федеративну, демократичну республику, а за одну з найголовніших основ української автономії, повну гарантію прав національних меншин, що живуть на Україні.

Український Національний Конгрес, признаючи російській конституанті право санкції нового державного устрою Росії, як теж автономії України й федеративного устрою російської республики, але вважає, що приклонники нового ладу на Україні не можуть залишитися аж до скликання російської конституанти в пасивности й мають, у

порозумінні з національними меншинами, творити негайно підстави автономічного життя».

Нарешті в 5-ій і останній статті резолюцій читаємо:

«Український Національний Конгрес, визнаючи право всіх народів до вирішування своєї долі, вважає, що: границі поміж державами повинні усталитися згідно з бажанням пограничного населення, та що для забезпечення того є конечне допустити на мирову конференцію, кромі представників воюючих держав, також представників тих народів, на яких територіях ведеться війна, а в тім і України».

Обравши постійну Центральну Раду, зложену з біля 150 делегатів губерній, міст, кооперативних централь, політичних партій і національних меншин, конгрес залишив дальше доповнення Ради делегатами заповіджених зїздів — військового, селянського й робітничого. Головою Ради й його виконавчого комітету обрано одноголосно Грушевського. Та вже дальший розвиток подій причинюється до скріплення сепаратистичних настроїв щодо Росії й її Тимчасового Уряду не тільки в масах, але й у лоні самої Центральної Ради. В міру того, як українські селяне відмежовуються від всеросійського Селянського Союзу, а представники українських військових частин змагають до створення, формально автономічної але в дійсности самостійної й самостійницької української армії, відношення Центральної Ради до тимчасового уряду загострується, а з ним разом скріплюються ворожі настрої московського громадянства до українського.

Дня 26 травня 1917 р. склала делегація Центральної Ради формальну «Д е к л я р а ц і ю» петроградському Тимчасовому Урядові, в якій звертає його увагу, що стихійний розмах українського еманципаційного руху вимагає нових метод його оцінки. Український рух перестав уже бути справою горстки інтелігенції, але спірається на змаганнях широких народніх мас. Декларація підкреслювала незрозумілу ролю московського громадянства на Україні, яке старається всіми доступними собі засобами гамувати український рух і ставить до Тимчасового Уряду цілу низку постулятів, удержаних у рамцях автономістично-федеративних тенденцій. Алеж Тимчасовий Уряд, що був ліберальний на словах, а в суті мало чим різнився від свого попередника з царських часів, мало того, що знехтував усі постуляти Центральної Ради, але заявив, що він не визнає Центральної Ради законно-правну репрезентантку України, а справу української автономії відложив до рішень майбутньої, всеросійської конституанти. На таке становище Тимчасового Уряду пішли без надуми всі московсько-жидівські, демократичні й соціялістичні організації в Києві.

Всеукраїнський Селянський Зїзд, що відбувся у Києві, приняв відповідь Тимчасовому Уряду на «Декларацію» Центральної Ради з живловим обуренням. Попало на нім і самій Центральній Раді, що на думку зїзду, зробила зле, вдаряючися в просьби до Тимчасового Уряду, замісць ставити його перед докопані факти. Тому Селянський Зїзд доручив Центральній Раді, в порозумінню з Українською Радою Селянських Депутатів, негайно опрацювати проєкт автономії України й федеративно-демократичного устрою російської республики, скликати зїзд представників інших країв та народів і докласти всіх сил

до приспішення організації українського, територіяльного сойму. Вирішивши перепровадити негайну українізацію всіх державних і самоуправних установ, Селянський Зїзд розїхався в переконанню, що коли Тимчасовий Уряд не йтиме назустріч вимогам України, то не залишається їй нічого іншого, як зірвати її поневільний звязок з Московщиною.

Другий Військовий Зїзд, відбутий 20 червня, всупереч забороні петроградського Тимчасового Уряду, зібрав у Києві делєгатів від поверх мільйона зорганізованих в українських частинах жовнірів. Він то порадив Центральній Раді, поменче звертати уваги на Тимчасовий Уряд і будувати автономію України від основ і то негайно.

Перший універсал

Українська Центральна Рада, спіраючись на авторитет трьох імпозатних зїздів — Національного, Селянського й Військового, проголосила свій П е р ш и й У н і в е р с а л до українського народу, в якому м. і. читаємо:

«Хай Україна буде вільна! Не відмежовуючися від решти Росії, не зриваючи звязків з російською державою, хай український народ має на своїй землі право розпоряжати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні впроваджує український сойм, вибраний на основі загального, рівного, безпосереднього і тайного голосування. Всі закони, що мають запровадити в нас лад, матиме право настановляти тільки наш український сойм».

У відповідь на явно вороже відношення Тимчасового Уряду до слушних постулятів Центральної Ради, говориться в тому першому її універсалі: «Всі наші домагання Тимчасовий Уряд відкинув. Не хотів сказати, чи визнає право українського народу до автономії й до уладжування свого життя. Не захотів разом з нами творити нового ладу. Не хотів звернути грошей, збираних за нашої землі, на потреби нашої школи, освіти, й організації. І тепер Український Народе, п р и м у ш е н о нас, щоби ми самі творили свого долю. Не сміємо допустити нашого краю до безладу й анархії. Коли Тимчасовий Уряд не всилі запровадити в нас ладу, коли не хоче станути разом з нами до великої праці, то ми мусимо взяти її на себе. І тому ми, Центральна Рада, видаємо цей універсал до цілого нашого народу й проголошуємо: відтепер творитимем самі наше життя».

Рішучий тон універсалу, зустрівся з загальним признанням українського громадянства, та разом з тим він ще більше насторожив москалів до українського автономістичного руху, що оце погрожував уже першими проявами самостійництва.

Створений Центральною Радою Г е н е р а л ь н и й С е к р е т а р і я т, зложений з соціялістичних елєментів, якийсь час спинював ще Україну від остаточного зірвання з Московщиною, повертаючи свою увагу більш на суспільно-громадські, аніж на національно-політичні питання. Його перші енунціяції клали головний натиск на боротьбу з анархією на Україні й на ворожі затії матеріяльного її винищування. Але лявіни українського самостійництва не могла вже спи-

нити ні Центральна Рада з своїм Генеральним Секретаріятом ні запізнене рішення Тимчасового Російського Уряду про готовість признати Україні повну автономію. В дальшому розвитку подій автономія, як гасло, сталася пройденим етапом.

Даремне зїхали до Києва представники Тимчасового Уряду — Керенський, Церетеллі й Терещенко, не мав теж успіху Другий Універсал Центральної Ради, в якому подано до прилюдного відома згоду Тимчасового Уряду на українську автономію, окрему військову організацію й специфічно українську форму земельної реформи.

Московсько-українська «угода» була принята українським громадянством з холодом і недовірям, на яке справді заслугувала.

«Тимчасова інструкція» для Генерального Секретаріяту Тимчасового Уряду на Україні з дня 17 серпня, яку привезли з Петербурга висланці Центральної Ради зрушувала її зі становища, яке вона вже собі здобула, а її виконавчий орган тобто Генеральний Секретаріят, перемінювала на якийсь орган звязку поміж Тимчасовим Урядом у Петербурзі й Центральною Радою у Києві.

Згідно з цею інструкцією територія автономічної України мала простягатися тільки на нецілих пять губерній (київську, волинську, полтавську, подільську й чернигівську, без пяти повітів) а сам Генеральний Секретаріят обмежено до чисто внутрішніх ресортів, та залишено в ньому місце щонайменче для 4 секретарів неукраїнців.

Така «інструкція» могла викликати тільки обурення в колах Центральної Ради й розярення в масах. Вона теж приспішила еманципацію українства зпід всяких автономічно-федеративних ілюзій. Правда, Центральна Рада, що замісць вичувати настрої й передбачувати події, тяглася все в хвості українських народніх мас, пробувала принести й пристосувати до своїх вимог петербурську «інструкцію», але вибраний на її основі Генеральний Секретаріят, з письменником Володимиром Винниченком у проводі, не довго міг переговорювати з тимчасовим урядом Керенського. Жовтнева більшовицька революція в Петербурзі змела його з лиця землі, а Україні довелося вже не так переговорювати, як лаштуватися до безоглядної боротьби з московськими більшовиками. Та покищо, заки більшовики не прийшли до рівноваги по зусиллям жовтневого перевороту Центральна Рада, могла покористуватися поневільною передишкою й працювати біля кладення підвалин під державно-політичну самостійність України.

Дня 20 листопада проголошено Третий Універсал Центральної Ради, в якому проклямовано Українську Народню Республику. «Не відокремлюючися від російської республики — читаємо в універсалі — й зберігаючи її єдність, станемо твердо на нашій землі, щоби нашими силами допомогти цілій Росії, щоби російська республика сталася федерацією рівних і вільних народів». До часу скликання всеросійської конституанти, владу на Україні виконуватиме Центральна Рада й Генеральний Секретаріят. В тому-ж універсалі окреслено територіяльні межі України, в які входили землі заселені в більшости українцями, проголошено безвикупне вивласнення землі великої посілости, заведено 8-годинний день праці й контролю над продукцією України. В ньому теж заповіджено, що Центральна Рада змагатиме до якнайскоршого заключення мира з центральними державами й у тому напрямі впливатиме на новий російський уряд. Рівночасно усталено в ньому речинець виборів до української конституанти на день 9 січня 1918 р. й час її скликання на день 22 січня. Та події покотилися тимчасом коліями, на які ні Центральна Рада ні Генеральний Секретаріят не мали рішаючого впливу.

На московській півночі усталився більшовицький уряд народніх комісарів, що дивився на український еманципаційний рух із ще більшою ненавистю, як помірковано-соціялістичний уряд Керенського. Досьогочасна паперова українсько-московська війна замінилася тепер на справжню. Більшовицький уряд почав насилати на Україну не тільки своїх агітаторів, але занархізовані на фронті московські військові частини.

Центральна Рада не злякалася такого обороту справ. Вона роззброювала побільшовичені московські війська й відтранспортовувала їх на північ. У відповідь на це наспів дня 17 грудня ультимат від ради московських комісарів, погрожуючий Україні війною, якщо вона не припинить своєї «дезорганізаційної» роботи й не пропустить через свою територію більшовицьких військ, що мали йти на Дін і Ураль до боротьби з тамошньою «контрреволюцією».

Ультимат наспів до Києва саме в момент, коли там радив зїзд робітничих, селянських і жовнірських депутатів. Скликали його більшовицькі агітатори але, на 2.500 учасників, опинилися вони в зникаючій меншости 60 голосів. Зїзд заявився по стороні Центральної Ради й рішуче проти зазіхань московських більшовиків.

Та це не облегчило положення України, яку наважилися більшовики опанувати за всяку ціну. Вони повели агітацію серед війська, що почало кидати фронт і безладними валками мандрувати до дому. Рівночасно вони зорганізували свою менчість на зїзді селянських, робітничих і жовнірських депутатів, переїхали з нею до Харкова й тут скликали свій, московсько-жидівський зїзд рад, на якому обрано більщовицький «виконавчий комітет». Московський уряд визнав цей комітет і протиставив Центральній Раді, як «орган власти всеї України». «Все це моглоб було скінчитися опереткою — пише М. Грушевський,— якби на нещастя, не прорвалися до Харкова більшовицькі війська, чи кращеб сказати банда салдатів, матрозів і різних наємних хуліганів, що стояли під Білгородом, ніби то пробиваючи собі дорогу на Дін. Їх провід осмілив місцеві, неукраїнські елєменти, розпіпчувані більшовиками. Українське населення зтероризовано, а українська залога, продержавшись два тижні, склала зброю». Це осмілило більшовицькі банди до того, що вони, не то що не пішли на Дін і не задоволилися робітничим Харковом, але почали посуватися на Полтавщину й Херсонщину. Скрізь вони грабували, палили й нищили людське добро, а рівночасно вводили анархію в сяк-так наладнану адміністрацію й деморалізували військові частини. Прозвавши Українську Центральну Раду парляментом «буржуїв» а її Генеральний Секретаріят зборищем «генералів», більшовики впевняли всіх і все, що тут справа не в національному поневоленню України, а в її соціяльно-

му визволенню. Особливо розпиналися за соціяльну революцію жиди, вони теж були найбільш жорстокими супроти населення там, де почували себе безпечно. Більшовицький наступ і пропаганда, внесли замішання в український законодатний і адміністраційний апарат. В лоні Центральної Ради, в якій ніколи не бракло чужеплемінних і ворожих українському визволенню елєментів, піднялися голоси, чиб не випередити більшовиків у їх соціяльних реформах, а Генеральний Секретаріят віддати в руки більш на ліво зорієнтованих елєментів. Таке хитання в керівних колах української політики використали більшовики й з кінцем грудня 1917 та з початком січня 1918 р. зайняли своїми військами всю Лівобережну Україну й Чорноморє. Полтава, Катеринослав, Одеса, Кременчук, опинилися в більшовицьких руках. Не обійшлося без того, що більшовицька агітація розвела собі кубло і в столиці України. Особливе спустошення робила вона в українських військових частинах, що то ще так недавно рвалися до Києва, щоби своїми трупами промостити шлях до Української Державности. Тепер вони розходилися по домах, бо їх більшовики переконали, що українська самостійна держава, це тільки справа «буржуазії». Тимчасова рада московських народніх комісарів вступила в переговори з центральними державами про мир. Україні не залишалося нічого іншого, як подбати про мир і на українському фронті. Даремне стримували її від того кроку недавні союзники царської Росії — Франція та Англія, обіцюючи їй визнання й політичну підтримку. Мир був найпопулярніщим гаслом усіх народів і суспільних кляс Росії, а Україна не могла допустити, щоби більшовики заключили мир з центральними державами без неї а то й проти неї. Центральна Рада виделєгувала своїх уповноважнених на фронт, для обговорення умов перемиря та заповіла вислання своїх делєгатів до Берестя, де вже більшовицькі делєгати, від листопада, переговорювали з представниками центральних держав.

Четвертий Універсал

Постанова Центральної Ради про те, щоби приняти участь у мирових переговорах з центральними державами не виключала ще згідного співділання української делєгації з представництвом більшовицького уряду, що проголосив прінціп самоозначення народів колишньої царської Росії «вплоть до атдєлєнія». Але з моменту, коли українська делєгація заявила, що вона є умандатованим представництвом Української Народньої Республики, яка починає від цього моменту «своє міжнароднє існування, втрачене перед 250 роками», стало ясним, що при мировому столі станули центральні держави супроти двох незалежних від себе республик, московської й української; колиж остання оформила своє міжнароднє становище урочистим законоправним актом, що ним було ухвалення й проголошення дня 24 січня 1918 р. IV Універсалу Центральної Ради, дальша координація сил сталася виключена.

Розвиваючи основну думку трьох перших універсалів і витягаючи висновки з становища України в сплеті історичних подій і назріваючих

обставин, IV Універсал проголошував Україну вповні самостійною, нівідкого незалежною Республикою. Вимагала цього ясно окресленого становища справа мирових переговорів, перла до нього боротьба більшовиків з українською Державністю. Длятого, щоби мати вільні руки в усталюванні свого міжнародного становища, а наступ більшовиків на «українську буржуазію» та грабіж українського державного майна оформити як справжню війну двох чужих собі й ворожих державних організмів, потрібний був IV Універсал.

«Український Народе! Твоєю силою, волею, словом — читаємо в ньому,— утворилася на українській землі свобідна Українська Народня Республика. Здійснилася давня мрія Твоїх батьків, борців за волю й право робучого люду! Та в трудну годину народилася воля України. Чотири роки жорстокої війни обезсилили наш край і нарід. Петроградський уряд народніх комісарів виповів війну Україні. Ми, Українська Центральна Рада, робили всякі заходи, щоби не допустити до братовбивчої війни двох сусідніх народів, але петроградський уряд не пішов нам назустріч і веде дальшу криваву боротьбу з нашим народом і Республикою... Крім цього петроградський уряд проволікає заключення миру й закликає до нової війни, називаючи її «святою». А щоби ні російський ні ніякий інший уряд не ставив Україні перешкод в установленні того бажаного миру, для того, щоби повести свій край до ладу, творчої праці, закріплення революції й нашої волі, ми, Українська Центральна Рада, оповіщуємо всіх громадян України: Від нині Українська Народня Республика стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу.

З усіми сусідніми державами, а саме Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною й іншими ми бажаємо жити в згоді й приязни, але жадна з них не може вмішуватися в життя самостійної Української Республики».

В продовженні універсалу перейменовано раду Генеральних Секретарів на раду Народніх Міністрів, якій доручено як найскорше довести переговори з центральними державами до успішного кінця, не вважаючи на ніякі перешкоди з боку якихнебудь частин бувшої російської імперії та вжити твердих і рішучих заходів до оборони й очищення України від московських наїздників. В ньому теж накреслено плян інтензивної розбудови української культури та економіки.

В моменті, коли совіт більшовицьких комісарів відсахнувся від свого первісного гасла про самоозначення народів царської Росії й станув на грунті російської федерації, для якої рішив силою «обєднати український пролєтаріят з російським», коли Франція підхопивши федераційні гасла III універсалу почала грозити Україні санкціями за майбутній сепаратний мир з центральними державами, треба було ясно й рішуче усунути всякі вагання й двозначности, що їх допускали досьогочасні енунціяції українського парляменту й уряду. І це власне робив IV Універсал Центральної Ради.

Більшовицький наступ

IV Універсал пройшов голосами української більшости Ради. Комуністично настроєні жиди, які силою далеко посунутого українського лібералізму, попали в її склад, станули в опозицію й підбехтали до неї українську соціял-демократичну фракцію. В момент найбільшої небезпеки для відродженої української Державности, соціял-демократи відкликали своїх представників з Народнього Міністерства й тим кроком підірвали його авторитет і працездатність. Скористали з цього більшовики й вислали на Україну нову хмару своїх агентів, що мали підготовити розвал Центральної Ради з середини, а рівночасно рішили обложити Київ своїми військами. Більшовики поспішали зліквідувати українську державну незалежність за всяку ціну, ще заки Українська Народня Республіка зможе навязати звязки з центральними державами й усталити з ними передумови миру. Самі не зважуючись ні на мир ні на війну з центральними державами, більцовики вислали до Берестя, крім власної делєгації ще й делєгацію фіктивного більшовицького уряду України з Харкова, яка очевидно, заявилася за федерацією з Московщиною й спільними з нею переговорами з центральними державами. Колиж центральні держави визнали корисніший для себе провадити переговори нарізно з представниками Української Народньої Республики й більшовиками, останні зробили все можливе, щоби зайняти Київ і проголосити українську мирову делєгацію представництвом держави без столиці, уряду й території. Це більшовикам до деякої міри вдалося. Окруживши Київ й розклавши українські військові частини в самому Києві, вони приступили до концентричної атаки на столицю України. На чолі своїх військ поставили вони сина українського письменника Михайла Коцюбинського — Юрія, що 28 січня 1918 р. станув під мурами Києва. Десять днів тривав безпощадний обстріл столиці України, десять днів вірні Центральній Раді частини, в першуж чергу — Січові Стрільці, жертвенно боролися з більшовицькою зрадою й провокацією в середині обложеного міста. Криваві бої відділів українських студентів і середньошкільників під Крутами (28 січня), Гребінкою й Дарницею, не спинили переважаючих сил противника. Мов чорна хмара наступали його ватаги від Гомеля, Харкова й Полтави з лівого, та від Жмеринки, Козятина й Фастова з правого боку Дніпра. На 28 січня 1918 р. назначено девяту сесію Центральної Ради, для ухвалення основних законів Республики — земельного, робучого, про контролю продукції й т. п. Та в сам день відкриття Центральної Ради, Юріївський полк української залоги, розагітований більшовиками, не зважившися виступити проти Центральної Ради отверто, почав бешкетувати під її будинком і в місті. Тоїж ночі жидівське й московське робітництво Києва заняло робітні київського арсеналу й проголосило генеральний страйк. Рівночасно, на периферіях столиці почалася партизанка жидівсько-московського пролєтаріяту й насланих більшовиками провокаторів, з військовими частинами Центральної Ради. Петербурський центр більшовиків, повідомлений про події, зразу оголосив усьому світові, що столиця України опинилася з днем 29 січня в більшовицьких

руках. Українська мирова делєгація, відрізана від столиці, незорієнтована в ситуації, найшлася в тяжкому положенню. Й тільки завдяки геройській саможертві безіменних київських телєграфістів, що в полумю більшовицької анархії в Києві не втратили голови й віри в остаточну перемогу Центральної Ради, вдалося добути автентичне звідомлення про справжню ситуацію в столиці. В руки мирової делєгації в Берестю дісталася депеша про те, що вірні Центральній Раді війська приняли рішучі міри проти більшовицької провокації, та що вони поведуть боротьбу з анархією аж до переможного кінця. Ця вістка позволила делєгації видержати на свойому захитаному становищі супроти центральних держав й у вступних переговорах вимогти на них цілу низку уступок по лінії корисного й чесного миру для Української Народньої Республики. В дійсности на мирі залежало обом сторонам, а зосібна центральним державам не могло залежати на використовуванню трудного положення українського уряду. Ходило про те, щоби заключити мир з якоюсь моральною силою, якаб давала запоруку його тривкости й матеріяльних користей, а серед тогочасної анархії такою силою була тільки Центральна Рада. Вона одна могла легітимуватися волею народніх мас, вона одинока серед розвалу й анархії репрезентувала якусь державнотворчу ідею. З другого боку мир з центральними державами давав українському урядові не тільки формальне визнання української державної суверенности, але й такі практичні користи, як мілітарне забезпечення від заходу, можливість нормальної демобілізації фронтових частин, упорядкування внутрішніх відносин, торговельних звязків з заходом, а перш за все повороту українських полонених з Німеччини й Австрії, де вони, заходами Союзу Визволення України не то що перейшли національно-освітній вишкіл, але й були зорганізовані в національно-свідомі військові формації. Випочаті по таборах й нездеморалізовані ще більшовицькою агітацією, вони уявляли собою не тільки чисельну але й моральну вартість. Тому то український уряд робив усе можливе, щоби протриматися в Києві як найдовше й уступити перед більшовицькою перевагою не скорше, як по заключенні мира з центральними державами. Зрозуміли повагу ситуації навіть ліві угрупування Центральної Ради й тому, дня 28 січня, серед гуку більшовицьких гармат Центральна Рада могла приняти одногоголосно земельний закон та полагодити крізу в лоні уряду, на якого чолі станув представник української соціял-революційної фракції — В с е в о л о д Г о л у б о в и ч. Партії, що дотепер бойкотували уряд, дали дозвіл своїм членам вернутися до нього.

Тимчасом довкола Києва й у самому місті боротьба не втихала. Більшовики обстрілювали місто, а рівночасно міське шумовиння не кидало уличної партизанки. Поодинокі міські обєкти переходили з рук до рук, розвалювались і горіли від гарматніх стрілен будинки, трупи оборонців українського уряду застелювали улиці, смерть косила й цивільне населення. Десять днів тяглися криваві бої з більшовиками в місті й на передмістях. Арсенал на Печерську, Поділ, Старе Місто, опинилися в руках місцевих більшовиків, що окружили будинок Центральної Ради. Бравурний випад Січових Стрільців розірвав цей більшовицький ланцюг і довів до очищення Старого Міста й По-

долу, а Слобідський Кіш і Вільне Козацтво в днях 3 й 4 лютня 1918 р. відбили арсенал, де поклали трупом 300 більшовиків, а 300 забрали в полон. Але ці успіхи на терені міста не направили ситуації зовні. Більшовицька червона армія надтягла під проводом Муравйова від сходу й 4 лютня заняла Дарницю й мости на Дніпрі. Гураганний огонь більшовицьких гармат доконав свого. Ніччю з дня 8 на 9 лютня українські війська в числі 3000 багнетів евакували Київ. Під їх охороною переїхав український уряд і більшість Центральної Ради до Житомира. Дня 9 лютня більшовики стали безспірними панами столиці України. Свою перемогу відсвяткували вони справді по варварськи: вирізали біля 5000 цивільного населення, запідозреного в симпатіях до українського уряду й розграбили державні магазини та склепи й доми «буржуїв». Дня 19 лютня появився наказ Муравйова про перехід влади в руки «совєта рабочих і крестянскіх депутатов», а Українська Центральна Рада, опинившися поза мурами столиці, проголосила «До всіх країв і народів Европи» крик одчаю:

«Ще перед двома місяцями говорили всі в Росії про Україну, як про оазу російської пустині. В нашому краю панував розмірний лад і мир. Радість, гордість і повага огортали нас перед нашим першим народнім парляментом — Центральною Радою, яку вибрав сам народ. Ми старалися не нищити, але відбудувати собі самі, на руїнах війни, наш край. Більшовики в Петрограді, Москві й інших московських містах, дивилися з заздрістю на розвиток України.

Та це була мала причина. Головною причиною їх заздрости було природне багатство України на збіжжя, цукор і все інше, що наш рідний край видав з себе. Це стара, історична звичка захланного ненаситнього московського народу нас грабити й висисати. Носителі більшовицьких ідей не різняться нічим від царських посіпак і визискувачів; вони топчуть колишні права й вольности неросійських країв бувшої російської імперії, продовжують грабежі царату. Ви, чужинці, які дотепер нас не знали й до яких наш голос тільки з трудом доходить, зрозумійте нас! Тепер бачите ви правдивий характер більшовиків. У Харкові, Полтаві, Катеринославі й Києві тепер убивають і палять. Чужинці, що живете вільно на землі своїх батьків, вислухайте, та зрозумійте нас! Ми ж боремося за нашу соціяльну волю, за рятунок наших жінок і дітей, за право нашого самоозначення!»...

Даремне й без відгомону лунав крик роспуки українського уряду, що опинився поза своєю столицею. Оргії більшовицьких переможців шаліли в столиці; горіли й розвалювалися доми, храми, а в них палилося не тільки майно й культурні здобутки краю, але його досьогочасна «стара віра»... В огні більшовицького обстрілу згоріла, як каже М. Грушевський «наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидувана нам довго й уперто силоміць і кінець кінців, як то часто буває, справді присвоєна була значною частиною українського громадянства».

Берестейський мир

«По сотнях літ державного небуття, Україна, дорогою на Берестя вертала до ролі самостійного міжнародного чинника, до ролі підмету політики, визискуючи для цілий власного народу ситуацію, що витворилася як результат Великої Війни». (Л. Василєвскі). Великі історичні події чергувалися справді, мов у калєйдоскопі. Несповна місяць по проголошенні державної незалежности України молода держава диктує переможному тоді союзові центральних держав умови мира, що поза практичними, безпосередніми користями, мали ще й історичну, далекосяглу вагу юридичного визнання української державности на міжнародному форумі.

На терені Берестя зявилися представники Української Народньої Республики дня 12 січня 1918 р. Тут уже стояли проти себе самозванчі спадкоємці розгромленого царату — більшовики з одного й представники непереможної Німеччини з другого боку. Секундували останній — морально розбита й виголоджена Австро-Угорщина, Туреччина й Болгарія. Диктувала й мала ще моральну силу диктувати мирові умови голодна, але овіяна духом непереможности Німеччина, але вже Австро-Угорщину пхав до мира за всяку ціну внутрішній розвал, тоді коли Туреччина й Болгарія, виконували ролю декорації дарма, що кожна держава зосібна бажала упекти собі свою печеню при берестейському вогні. Австро-Угорщина потребувала — хліба, Німеччина потребувала мира для звільнення своїх армій на сході, щоби могти завдати рішучий удар своїм противникам на заході. Решта делєгацій тільки статистувала, а всі вони разом лякалися поширення більшовицької анархії на свої території. Тому вступні переговори з більшовиками йшли тяжко, при безупинних словних конфліктах, а коли в Бересті заявилася делєгація України, центральні держави привитали її як чинник облегчуючий запутану ситуацію. Маючи до вибору більшовицьку анархію й українську сконсолідованість, вони не завагалися піти назустріч другій. Перш за все у добре зрозумілому, власному інтересі.

Почалися переговори від вручення декларації про згоду центральних держав на пропонований більшовиками «мир без анексії й контрибуції». Більшовики приняли цю формулу, як згоду центральних держав повернути давній Росії, якої вважали себе спадкоємцями, відвойовані від неї терени Польщі, Литви й прибалтійських областей, але помилилися. Коли їм сказано, що загально приняте гасло «самоозначення» зреалізували вже у відношенню до старої Росії — Польща й Литва, більшовики обурилися й покинули Берестя. Та настрої в краю примусили їх дуже скоро вернути назад і засісти до дальших переговорів. Замісць дотеперішнього предсідника більшовицької делєгації Йоффе, станув тепер у її проводі Троцький, що рішив грати на проволоку. Замісць конкретизувати умови мира, він почав виголощувати довгі агітаційні промови, призначені не так для делєгованих до Берестя дипльоматів, як для фронту й запілля центральних держав. Та якраз у самому розгарі красноречивости Троцького зявилася в Берестю делєгація Української Народньої Республики — В. Голубо-

вич, М. Левитський, М. Любинський і О. Севрюк. Це були люди нові під оглядом свого дипльоматичного стажу й молоді віком, але вже їх перший виступ примусив контрагентів до належного їм респекту. «Знали вони з цілою певністю — пише німецький генерал Гофман у своїх споминах,— що поза евентуальною допомогою Німеччини вони не можуть на ніщо розраховувати, а чейже вони твердо обстоювали при своїх домаганнях і не відступали від них ні на крок». Подібно висловлювався про українських представників австрійський представник гр. Чернін, мовляв, вони «не дивлючися на свою молодість, виявили достаточну зрілість, щоби використати сприяючу для себе ситуацію». А домагалися вони не тільки визнання суверенности Української Народньої Республики над Дніпром, але прилучення до неї Холмщини, Підляшшя, Волині, Східньої Галичини й Буковини, що тоді були в руках Австро-Угорщини й німецької окупації. Та оскільки Німеччина могла з легким серцем піти на домагання України, остільки Австро-Угорщина, звязана переговорами з поляками, для яких рішилася навіть на відокремлення Галичини, пробувала опиратися. Посередництва поміж українською й австро-угорською делєгацією піднявся німецький генерал Гофман, а помагав йому голод, що вже на добре розпаношився на австрійському запіллю...

Що правда й ген. Гофман не зразу пішов на українські вимоги. Бо хоч признав українській делєгації слушність щодо Холмщини й Підляшшя, то домагання відступити їй частину «австрійської» території (Східньої Галичини й північної Буковини) назвав «безсоромним» і закомунікував свій погляд українській делєгації в доволі острий спосіб. На це відповіли українські делєгати, що мусять подбати про відповідні директиви з Києва. А хоч над Києвом збіралася вже чорна хмара більшовицької навали, директиви прийшли: Холмщини рішуче не зрікатися, а щодо Галичини й Буковини вимагати, щоби з їх українських територій створити окремий коронний край у межах Австро-Угорщини. А хоч як тяжко приходилося австрійській делєгації піти на такі уступки, вона не бачила іншого виходу й уступила.

В другій половині січня розїхалися берестейські делєгати до своїх урядів, по директиви. Поїхав до Петербурга і Троцький, щоби відтіля привести аргументи проти суверенности делєгації Української Народньої Республики в особах делєгатів самозванчого «харківського уряду» — Медьведєва й Шахрая. Нова сесія мирової конференції, що почалася 30 січня, станула під знаком змагань московських більшовиків і їх харківських прихвостнів з незалежницькими тенденціями делєгатів Української Народньої Республики. На протест української делєгації проти впровадження на терен мирових переговорів різного роду самозванців і... Шахраїв, відповів Троцький, що... влада Центральної Ради вже не існує, а одиноким її тереном є хиба кімнати її представників у Берестю. Українці відповіли на це Троцькому з силою, що заломала його цілковито. «Троцький — пише Чернін — був такий пригноблений, що викликав спочуття. Блідий мов рядно, з широко розкритими очима, креслив щось нервово на папері». Його ставка на Шахрая не вдалася. Дня 9 лютня 1918 р. підписано «Мировий Договір поміж Українською Народньою Республикою з одної, та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією й Туреччиною з другої сторони».

Представник Австро-Угорщини гр. Чернін, що ще 21 січня писав у своєму щоденнику, що «українці не ведуть більше переговорів, вони диктують», сповістив про заключення мира цісаря Карла. Наскільки берестейський мир був дошкою рятунку для центральних держав, свідчить про це лист цісаря Карла до гр. Черніна: «Глибоко зворушений і врадуваний вісткою про заключення миру з Україною, висловлюю вам з усього серця вдячність за вашу доцільну й успішну працю. Ви створили своїм зусиллям найкращий день мого, до цього часу, так багатого турботами правління»...

«Найкращим днем» був день підписання берестейського трактату і для відродженої Української Державности.

Умови Берестейського Миру

Пропамятного дня 9 лютня 1918, на передодні якого центральні держави визнали Українську Народню Республику — самостійною, вільною й суверенною державою, яка є в силі заключувати самостійно міжнародні договори, підписано перший від віків міжнародній акт України такого змісту:

Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія й Туреччина з одного й Українська Народня Республика з другого боку заявляють, що воєнний стан між ними скінчився. Держави, що заключують договір, рішили надалі жити з собою в мирі й приязни.

Між Австро-Угорщиною з одного й Українською Народньою Республикою з другого боку, оскільки вони межують з собою, залишаються ті межі, які існували до війни поміж Австро-Угорщиною й Росією. Далі на північ іде границя Української Народньої Республики, починаючи від Терногороду, в загальних рисах по лінії Білгорай, Щебрешин, Красностав, Пугачів, Радин, Межиріччя, Сернки, Мельник, Високе Литовське, Камянець Литовський, Пружани, Вигонівське Озеро. В подробицях означить цю границю мішана комісія, беручи під увагу етнографічні відносини й вимоги населення. На випадок, колиб Українська Народня Республика мусіла мати спільну межу з якоюсь іншою державою Почвірного Союзу, застерігаються особливі умови.

Звільнення окупованих територій почнеться негайно по ратифікації договору. Спосіб переведення звільнення та передання звільнених територій означать повновласники зацікавлених держав.

Дипльоматичні й консулярні взаємини між державами, що заключають договір, відновляться негайно по ратифікації мирового договору. Щодо найдалі посунутого обміну консулів з обох боків застережено особливі умови.

Держави, які заключують договір, відмовляються обопільно від заплати коштів війни, цебто від державних видатків на ведення війни, а також від покриття воєнних шкід, завданих державам і їхнім громадянам на воєнних теренах, шляхом військових операцій, включаючи сюди всі, переведені в ворожій державі реквізиції.

Воєнних полонених відпуститься з обох боків до дому, оскільки вони не захочуть дістати дозволу залишитися в чужій державі, або податися до якоїсь іншої держави. Полагодження получених з тим питань відбудеться шляхом окремих договорів. До дня 31 липня 1918 р. обовязуються переговорюючі сторони постачати обопільно надвижки кліборобських і промислових продуктів. До заключення остаточного торговельного договору, а на всякий випадок по упливі 6 місяців від заключення загального миру, обопільні торговельні взаємини управильнить тимчасова умова, яку можна виповісти протягом шести місяців, від 30 червня 1919 р. починаюни. Ця тимчасова умова усталює обопільні договірні мита, які мали силу до вибуху війни в торговельних взаєминах поміж Австро-Угорщиною й Росією. В ній є також всі важніші точки старого торговельного договору з Росією, оскільки вони мають відношення до України. Крім цього забезпечено вільний перевіз до Азії, а особливо до Персії, що його раніше замикала Росія.

Усталення державних і правно-приватних взаємин, виміна полонених і цивільних інтернованих, справа амнестії, як теж справа захоплених противниками торговельних кораблів, все те усталиться в окремих договорах з Українською Народньою Республикою, які творять значну частину теперішнього мирового договору й, оскільки це можливе, одночасно з ним вступлять у силу.

Умови, заключені цим мировим договором, творять одну, нероздільну цілість...

Як представники уряду Української Народньої Республики, підписали берестейський мир — Олександер Севрюк, Микола Любинський і Микола Левитський. За Німеччину — державний секретар закордонних справ Ріхард фон Кільман, за Австро-Угорщину — Отокар граф Чернін, за Болгарію — президент міністрів Д-р Василь Радославов з чотирма повновласниками, за Туреччину — великий везир Талат Паша, міністр закордонних справ Ахмет Нессімі Бей та двох повновласників.

Рівночасно з підписанням явного мирового договору, підписано тайну клявзулю до нього, про долю українських земель під Австрією, такого змісту:

«З ходу ведених переговорів представники Австро-Угорщини й Української Народньої Республики прийшли до переконання, що обидві великодержави кермуються волею жити між собою в тісній дружбі й живих взаєминах.

Признаючи, що ті взаємини скріпляться, якщо меншости, що живуть в обох державах, щодо яких друга сторона є зацікавлена, матимуть повне забезпечення свого національного й культурного розвитку, цісарсько-королівський міністр закордонних справ приймає з задоволенням до відома, що Українська Народня Республика вже створила закони, які забезпечуть права живучих на Україні частин польського й німецького народу, а також права жидівського населення.

І навпаки, уповажнені Української Народньої Республики приймають до відома, що австрійський уряд рішився на основі намірів проголошених його цісарською і королівською апостольською величністю, при його вступі до правління і в його престольній промові, по-

робити заходи, що розбудовуючи далі існуючі інституції, мають дати тій частині українського народу, що живе в межах Австрії, дальше забезпечення її національного й культурного розвитку.

Для осягнення цеї мети, австрійський уряд предложить обом палатам державної ради проєкт закону, силою якого ті частини Східньої Галичини, де переважає українське населення, будуть відділені від Галичини, де переважає українське населення, будуть відділені від Галичини, де переважає українське населення, будуть відділені від

уряд тільки при допомозі німецької сили, що хоч зацікавлена в харчевій експльоатації берестейського мира, не загрожувала Україні з політичного боку. Овації, якими повитало населення українські війська, що вступили в столицю, були наявним доказом того, що потягнення українського уряду було правильне. Вслід за військом вернув до столиці уряд, а за ним і Центральна Рада. Свій побут у Житомирі не провела Центральна Рада даремно. Вона працювала безупинно, в приспішеному темпі, щоби покласти основи під українську державність і скріпити її звязками з старою традицією. Для цього вона ухвалила закон про стару монетну систему та державний герб України, за який признано «тризуб» Володимира Великого. Та вже перші дні праці Центральної Ради на столичному грунті принесли з собою деякі дисонанси в лоні Ради. Елєменти, що не приймали участи в працях Ради підчас її «житомирського вигнання», повели кампанію проти уряду Голубовича, що, на їх заражену більшовицькою агітацією думку, виявив себе «замало» демократичним, а навіть шовіністичним у відношенні до неукраїнців на Україні. Осередком ворожої агітації проти Центральної Ради й уряду сталася київська городська дума. В ній збіралися всі, від симпатиків більшовизму до ряного чорносотенства, що уперто й систематично протиставилися всім потягненням уряду й Центральної Ради, які мали на меті підкреслення національного характеру й державної суверенности України в відношенні до Московщини. Віддання київської міліції в безпосередній заряд народнього міністерства, заборона мітінгів і демонстрацій в роковини російської революції, вивіски й урядові оповіщення в українській мові, закон про українське громадянство й т. п. все те було «каменем претковення» для всіх тих русотяпів з ліва і права, що за ніяку ціну не могли погодитися з фактом існування української, незалежної Держави. На її рахунок вони переводили й зловживання німецьких, головнож австрійських частин, а що тих зловживань не могла припинити ні викорінити, в умовах тогочасного замішання, ніяка сила, то протидержавна акція ворогів українства була в великій мірі облегчена. Вони не обмежувалися до агітації серед українського громадянства. Коли було треба, вони вміли найти доступ до зненавиджених німців та австрійців і коли в народ кидали гасла про «буржуазність» народнього міністерства, то перед німцями обвинувачували його у скрайному «комунізмі», чого прикладом мав служити земельний закон, ухвалений Центральною Радою дня 18 січня 1918 р. Рука в руку з москалями й жидами, в поборюванню української державности, пішли польські поміщики на Поділлю, які підбехтували німецькі й австрійські уряди до окупації українського пограниччя для забезпечення їх землеводіння і дармової селянської праці. Для цього вони навіть організували власні військові частини, що на власну руку «касували» земельну реформу Центральної Ради, тобто відбирали в селян землю й заводили старі порядки. Подібний поміщицький рух помічувався й на Лівобереччю, де українське й неукраїнське поміщицтво пробувало організуватися в окрему партію з претенсіями на владу в державі. Тяжке було положення українського уряду й Центральної Ради в їх боротьбі за державність.

«Її зривали з середини, бойкотували, полишали без засобів, кидали її під ноги всякі перешкоди в надії, що вона десь спотикнеться, впаде і вернеться стара влада, відновиться єдність царської Росії й московська стихія візьме наново під ноги відроджене українство» (М. Грушевський).

Та все таки молодий адміністраційний апарат відродженої Держави працював по мірі своїх сил, а нездеморалізовані більшовиками і анархією частини армії крок за кроком очищували українську територію від більшовицьких ватаг. Протягом квітня очищено вже майже ціле Правобереччя, від його північних окраїн до берегів Чорного моря. Одеса, Миколаїв, Херсон, Єлисавет опинилися в руках української влади. З трудом поступала чистка на Лівобереччю, але й тут до кінця квітня очищено Чернигівщину й Полтавщину. Дальший наступ українських військ зупинили не так більшовицькі ватаги, як чехо-словацькі добровольчі дивізії, що замість іти помагати французам проти німців на західньому фронті, почали боротьбу з німецькими частинами на Україні. Та й з ними остаточно впоранося; більшовицький «генераліссімус» Муравйов, якого як сам хвалився «революційна помста примусила бути безпощадним» і бити артилєрійськими стрільнами «по палатах, церквах, попах і монахах», що свідомо запалив і знищив дім Грушевського в Києві, побачив себе примушеним зложити команду, а більшовицький «Центральний Іспольнітельний Комітет України» мусів перемандрувати до Таганрога. Недобитки більшовицької армії трималися ще тільки в придонецькому районі та по пристанях Криму.

Очистивши українську територію від ворога, український уряд міг тепер узятися за дальшу розбудову адміністраційного апарату та наладнання пекучих справ внутрішнього господарства. Треба було подумати про плянову акцію засівів і наладнання транспорту та товарообміну з центральними державами, демобілізацію воєнного промислу й пристосування його до вимог мирної продукції, треба було подбати про працю для мільйонів безробітних, треба було нарешті подумати про організацію армії для оборони політичних і культурно-економічних здобутків краю.

А стан у якому український уряд перейняв владу над краєм, був жахливий. Що ще залишилося по чотирьохлітній війні, те знищила буря революційної анархії й більшовицької навали. Міста поруйновані, банки розграблені, установи зі знищеним апаратом і здесяткованою обслугою, залізниці без вагонів і паровозів, шляхи поруйновані, мости повисаджувані, а разом з тим ціла зграя давних службовців, що розбещені анархією, ставили нимраз тяжчі умови й утримували уряд в безнастанній загрозі страйків та заворушень.

«З усіх сторін, внутрішних і зовнішних, використовували цей катастрофальний стан для натиску, одні, щоб захитати становище Української Республики, другі, щоб вимогти від неї ріжні політичні й економічні уступки на користь своїх держав. Місцеві буржуазні кола й агенти центральних держав натискали, домагаючись ухилів уряду на право тоді, як з другого боку ліві елєменти слідкували за кожним кроком Центральної Ради та її уряду, щоби найти докази буржуазної,

реакційної політики й тим дискредитувати її в очах міського пролетаріяту а головно селянства, яке ловило всі ті інсинуації, лякаючись за долю земельної реформи, яку по підшептам ворогів Центральної Ради нібитó скасовано пятим універсалом, для якого екзекуції покликано німців на Україну...» (М. Грушевський).

Працювати в таких умовах могли лише люди не тільки з залізними нервами, але й непохитною вірою в святість справи, якій служили. І справді українські партії репрезентовані в Центральній Раді, зрозумівши вагу положення, закинули внутрішні порахунки й взялися за інтензивну й жертвенну працю.

Вернувши до Києва з свого житомирського вигнання, Центральна Рада, в першу чергу поспішила заспокоїти українське громадянство, що вона стоїть непохитно на становищі невідхильної потреби соціяльних реформ, проголошених третим і четвертим універсалами та упередила громадську опінію про ролю, яку мають сповнити німецькі війська. З черги поповнено кабінет В. Голубовича представниками головніших українських фракцій та ратифіковано мировий договір України з центральними державами. Рівночасно усталено речинець скликання Установчих Зборів на день 12 липня 1918 р. Вибори до них частинно вже відбулися підчас більщовицького наступу а частинно переводилися далі. Ходило про те, щоби уряд України міг спертися на справді умандатованому й лєгальному народньому представництві, що «далоб обєднання порізненим течіям, вказало вихід з попсованих відносин, з безвихідних суперечностей й принесло змогу почати працю наново, на новому грунті, відкинувши старі рахунки й орієнтації» (М. Грушевський).

Свято перших роковин існування Центральної Ради (20 березня) відбулося в піднеслій атмосфері задоволення з совісного сповнення обовязок супроти батьківщини, що підкреслив у своїй промові голова Ради Грушевський. Повстанням з місць вшанувала Рада память молоденьких героїв зпід Крут — Пугача, Зарудного й Бочковського та сотні й тисячі тих, що лягли за Україну на фронті боротьби з більшовиками й були замучені в запіллю кривавого переможця. Усе, як здавалося укладалося як найкраще. Та в хвилю, коли усунули з України наїздника з півночі й сходу, загрозила Україні небезпека з боку запрошених нею в характері союзників — німецьких та австрійських військ.

Безправні харчеві реквізиції, арештування а навіть розстріли українських громадян запідозрених чужинецькими «гістьми» в більшовизмі, почали множитися. Німецькі війська обсадили очищений українською дивізією отамана Натієва Крим, а австро-угорські частини, реквіруючи харчі, арештуючи й навіть розстрілюючи опірних українських селян, почули себе нараз покликаними до охорони правобережного поміщицтва перед «більшовизмом» селян. Даремне протестував проти такої поведінки «союзників» український уряд, не зворушувалися вони розпорядками українського міністра внутрішніх справ Ткаченка, що закликав підчинені собі органи до невиконування адміністративно-судових доручень німецьких та австрійських військових команд. Поміж українським урядом та експозитурами центральних держав на Україні почав назрівати конфлікт, що при все готових до

послуг національних меншостях України, при ідеальному зігранню більшовиків з найчорнішою реакцією, приспішував катастрофу. Начальна команда німецьких військ на Україні, бажаючи забезпечити собі доставу харчів, видала розпорядок про засіви, що в своїй основі підривав прінціпи аграрно-економічної політики українського уряду. Не помогло обурення спровокованих безправним розпорядком мас, даремні були рішення Центральної Ради, протести й заходи уряду. Німецька команда свідомо відвернулася від революційного українського представництва й почала накладати з поміщицько-реакційними елєментами. У відповідь на це соціял-революційні партійці в Центральній Раді, забігаючи популярности серед мас, почали політику переліцитовування більшовиків у соціяльних реформах, а соціял-федералісти, відсунені від впливу на хід подій виступили з кабінету. В міжчасі український уряд, не маючи відваги явно потягти жидівського спекулянта Доброго до відповідальности за те, що він продав німцям одну з державних цукроварень, арештували його потайно. Німці, що приняли це арештування як визов, уже на другий день по тому дня 25 квітня проголосили заведення на Україні німецьких полевих судів, а день згодом розоружили дивізію українських синьожупанників. Все свідчило про те, що німці, зговорившися з противниками Центральної Ради й республиканського уряду, змагають до перевороту...

Гетьманський переворот

Агітація в нутрі й підшепти посторонніх ворогів українства, зробили нарештів своє. Дня 28 квітня 1918 р. вдерся на салю засідань Центральної Ради озброєний відділ німецького війська, а його старшина, крикнувши по... російськи «рукі ввєрх!» — перевів ревізію присутніх, заарештував кількох міністрів і розігнав засідання першого українського парляменту. Німецьке військо, уставлене в боєвому порядку довкола будинку чекало приказу до виступу на випадок, якби маневр його частини, що вдерлася до середини, зустрівся був зі спротивом. Але спротиву не було. Безборонні парляментаристи не могли опертися збройній сйлі, ані перешкодити актові насильства «союзника». Такий то був прольог до зїзду «українських хліборобів», тобто поміщиків-землевласників України, що не могучи власними силами протиставитися соціяльним та аграрним реформам Центральної Ради, вдарилися за допомогою до німців. На другий день по інциденті зібралися ці хлібороби в салі київського... цирку й проголосивши себе представниками волі українського народу, вибрали гетьманом генерала П а в л а С к о р о п а д с ь к о г о, що зараз таки, дня 30 квітня, опублікував свій перший універсал до українського народу. Повідомляючи громадянство про переворот, Скоропадський осудив Центральну Раду і її міністерство як установи неспосібні до державно-творчої праці й заявив, що для запевнення ладу й спокою, він переймає необмежену владу над краєм, розвязує Центральну Раду, всі земські комітети, звільнює досьогочасних народніх міністрів і їх заступників, привертає силу права приватної власности й уневажнює всі закони й розпорядки видані Центральною Радою. Станувши на грунті укра-

їнської державности, яку нібито врятували центральні держави, що «вірні своїому приреченню, готові далі боротися за волю й мир на Україні», заповів проголошення виборів до українського законодатного сойму, викуп земель великої земельної посілости селянам та відбудову краєвої торговлі й промислу. Вслід за маніфестом появився гетьманський декрет про тимчасовий, державний устрій України, що силою перевороту перемінювалася з демократичної республики в ніби конституційну монархію.

Гетьманський переворот не мав характеру стихійного прориву спровокованої непорадністю Центральної Ради соціяльно-громадської енергії. Був це типовий «пуч» німецької сольдатески, а гетьман з своїми «хліборобами» послужив тільки покрищкою для недопускаємої, з огляду на умови берестейського трактату, німецької окупації України. Німеччина була голодна й понервована. Їй здавалося, що Центральна Рада занадто поволи й непевно виконує своє зобовязання про харчеві достави й буде краще, як цею справою займеться уряд установлений з німецької руки. Сам же, «Союз Українських Хліборобів», якого виразником був Павло Скоропадський був тілом надто різношерстим з національного боку, щоби бути українським. Переважали в ньому москалі, поляки й помосковщені українські поміщики, поміж якими не забракло найскрайніших чорносотенців-реакціонерів та явних ворогів українського, визвольного руху.

Сам Скоропадський, хоч і оживлений гетьманськими традиціями свого роду, «українізований» в палкі дні революції, мав чимало доброї, але слабої волі. Спосіб, у який він дійшов до влади, як теж елєменти на яких оперся, насторожили проти нього український загал і він, зданий на ласку й неласку німців та своїх «хліборобів», безуспішно борикався з їх реакційністю й москвофільством. В першому гетьманському уряді, створеному М. Сахном-Устимовичем і М. Василенком, українські діячі участи не брали, а хоч у черговому кабінеті створеному Хв. Лизогубом (10. V—18. X 1918) більшість міністрів була українського походження, то поза міністрами закордонних справ Дмитром Дорошенком і освіти М. Василенком, решта це були «малороси», що з українським визвольним рухом не мали нічого спільного. Правда, коли для оборони загроженого українства повстав (24 жовтня) «Український Національний Союз», у який увійшли всі соціяльно поміркувані національні елєменти, гетьман Скоропадський допустив до реконструкції кабінету в напрямі його українізації, але горстка українських діячів, що ввійшла до кабінету (П. Стебницький, О. Лотоцький, В. Леонтович, А. Вязлов та М. Славинський) не змогла вже спинити гетьмана від потягнень, що були вже тільки невідхильною консеквенцією москвофільської політики його окруження. Усунення міністрів українців і створення суто-московського кабінету С. Гербеля та проголошення злощасної федерації України з Московщиною, було наслідком не політики гетьмана, але того перевороту, що його вчинили німці, підбехтувані голодом і польсько-московськими поміщиками-реакціонерами. Коротке гетьманування Павла Скоропадського (30. IV—14. XII 1918) було для нього одною безперервною мукою непосильного змагання з умовами, створеними й спровокованими німецьким військовим насильством над Центральною Радою.

Всеж таки, що там не діялося в нутрі гетьманських кабінетів, зовнішний характер його володіння був український так само, як за часів гетьмана багато дечого було зроблено для української культури. Ціла мережа українського середнього шкільництва, кілька шкіл технічних і торговельних висшого типу, два університети — в Києві й Камянці, Академія Наук і піддержуваний урядом український видавничий рух, це були ті позитивні осяги гетьманату в ділянці культури, що стають у противагу його промахів і невдач на політичній арені.

Правда в тих ресортах гетьманської політики, що як закордонні справи, були доручені українцям, велася жива й доцільна праця. Дмитро Дорошенко, відомий український діяч дореволюційних часів, ставши гетьманським міністром закордонних справ робив усе можливе, щоби обєднати в межах Української Держави всі землі, що з етнографічних, економічних, стратегічних і комунікаційних оглядів до неї належали (Кубань, Бесарабія, Південна Білорусь, Крим, Західня Донщина, Підляша, Холмщина й нарешті Галичина). Спираючися на умовах берестейського трактату України з центральними державами, Дорошенко не переставав добиватися їх реалізації. Та оскільки Німеччина, стараючись виконувати статті берестейського трактату допустила експозитуру гетьманської влади на окуповане нею Підляше, то Австрія, засмакувавши українського хліба, почала виляти хвостом і робити все можливе, щоби знехтувати умови берестейського трактату. Майже безпосередно по підписанню берестейського мира, Австрія, використала трудне положення уряду Української Народньої Республики, й вимогла на ньому пересунення граничної лінії на Холмщині дещо на схід та устійнення її комісією, до якої мали війти й поляки. Згодом, вже за гетьмана, австро-угорський представник домагався від українського уряду згоди на лінію Буга, що в своїй основі мало бути перечеркненням умов трактату щодо Холмщини й Підляша. Не спішилася теж Австрія з виконанням свого зобовязання про поділ Галичини на польську й українську. Що гірше, уявлення тайної клявзулі трактату про цей поділ, викликавши бурю в австрійському парляменті (22. VI. 1918) закінчилося її формальним анулюванням, що його закомунікував гетьманові австро-угорський представник Форгач. Запасний примірник тексту тої клявзулі, що переховувався в архіві німецького міністерства закордонних справ спалено, а німецький уряд заявив, що в тій справі не підтримає українських претенсій своїм авторитетом. Та помимо невдач, закордонна політика гетьманського уряду була чи не найпозитивнішою позицією в історичному білянсі гетьманського володіння. Куди гірше випала справа з політикою гетьманського міністерства внутрішніх справ. Наладжуючи урядовий апарат і заводячи збурений революцією порядок, гетьманський уряд робив це при допомозі старого російського чиновництва й військових карних експедицій. Слушна думка заспокоєння рознузданої революцією анархії, перемінилася в виконанні її московсько-німецькими руками в безглузду нагінку на українське село, що оце прокинулося з віковічного сну. Виконавцям волі гетьмана залежало на тому, щоби

в уявленню українського села імя гетьмана й самої України, звязалося нерозривно з нелюдськими знущаннями над безборонним населенням. Змагаючи до реалізації «єдіної неділимої» московські службовики гетьмана робили все можливе, щоби в першу чергу зогидити в очах загалу саму ідею Української Державности. Очевидно, що їхня нікчемна провокація не завела ні ладу ні заспокоєння анархії, що було заміром гетьмана, але зате визвала новий революційний фермент, у якого огні провалився нарешті не тільки сам гетьман Скоропадський, але й відроджена Українська Держава. Стихійне протигетьманське повстання, що на своїх прапорах виписало гасла української незалежности й соборности, а на своїх хвилях винесло на верх Українську Директорію з Симоном Петлюрою у проводі, було спровоковане не так гетьманом, що в кращих умовах міг добре заслужитися Україні, як гнітучою атмосферою «доконаних фактів» і їхніх консеквенцій, зааранжованою ворогами українства, а переведеною хороброю, але політично неграмотною, німецькою сольдатескою.

«Геть з Австрією!»

Заповідь відокремлення Галичини вдарила в політичні настрої галицького громадянства мов грім з ясного неба. Думка виповідженя льояльности для австрійської держави й династії почала нуртувати серед озброєної молоді на фронті, вона теж почала шукати собі форми й виразу в запіллю. Революція в Росії, розвал царату й перші державно-творчі зусилля зазбручанського українства були тим промінням, за які вхопилася тепер українська політична думка в краю. Геть з Австрією, хай живе Українська Самостійна Держава — оце була нова девіза галицької молоді. Віденське студентське товариство «Січ», на своїому зібранню з дня 3 грудня 1917 р. вперве виразно й недвозначно оформило цю розбуджену наново тягу західнього українства до свого материка, що оце пробуджувався до нового державного життя: «Українська академічна молодь — читаємо в резолюції того зібрання — домагається прилучення всіх українських територій Австро-Угорщини до Української Народньої Республики!»

Українська Військова Організація, що повстала у Відні в жовтні 1917 р. у відповідь на проголошення відокремлення Галичини, взялася за реалізацію тої ідеї. Приняли її за свою й Українські Січові Стрільці. Серед старшого покоління галицьких політиків виринула думка порозумітися з противниками центральних держав і створити на території Франції український легіон для боротьби з віроломною Австрією. Тільки парляментарна репрезентація галицьких українців не тратила віри в Австрію й надії на те, що постанову відокремлення Галичини дасться анулювати й вимогти від уряду поділ коронного краю на польську й українську частину. Тимчасом положення центральних держав на боєвих фронтах ставало чимраз гірше, катастрофа невідхильної поразки наближувалася з цілою невідхильностю. Даремне забігав австрійський цісар Карло про сепаратний мир з антантою. Над Австро-Угорщиною повисло марево розвалу, над Галичиною простяглася рука новоствореної польської держави. Зрозуміла повагу ситуації частина галицьких парляментаристів, а справу охорони Галичини перед майбутньою польською займанщиною перейняв на себе конспіративний гурток українських старшин у Львові, що назвався «Центральним Військовим Комітетом». Від серпня 1918 р. почалася жива підпольна акція над мілітарним опануванням краю й перебранням його адміністрації в українські руки. Невідхильність розвалу Австро-Угорщини ставалася чимраз більше наявна й не було часу на довгі наради, сумніви й хитання.

Дня 14 вересня 1918 р. відкинула антанта австрійську пропозицію сепаратного мира. Одинацять днів згодом відпав один з членів Почвірного Союзу центральних держав — Болгарія, що підписала умови капітуляції. Мадярські частини почали кидати фронт, в краю знялися робітничі страйки й чимраз голосніші маніфестації голодного населення.

Урвався нарешті терпець і українській парляментарній репрезентації, що випробувавши всі позакулісні ходи для відхилення польської небезпеки над Галичиною, зважилася на скликання української конституанти, що мала вирішити державно-правне становище українських земель Австро-Угорщини.

Дня 16 жовтня появився запізнений маніфест цісаря Карла, що заповідав перетворення Австрії в союз національних держав: «Австрія, по волі своїх народів — читаємо в ньому — має статися союзною державою, в якій кожне племя, на области, яку воно заселює, творить свій власний державний організм». Тимчасове заступництво інтересів поодиноких народів передано в руки Національних Рад, створених з парляментарних послів кожної нації. По пляну австрійського уряду, з територій колишніх коронних країв Австрії (без Угорщини) мало повстати чотири національні держави — німецько-австрійська, чеська, південно-словянська та... українська. Полякам залишено волю рішення. Трієст мав творити окрему державу. Справу Боснії й Герцоговини та румунської частини Буковини залишено отвором... Це була остання доска рятунку конаючої Австрії, що вхопилася за неї запізно. Народи Австрії не хотіли вже ані австрійської ласки, ані спільноти з нею в майбутньому.

Українська Національна Рада

По вступних нарадах української парляментарної репрезентації дня 10 й засіданні Народнього Комітету дня 12 жовтня, зібралася у Львові дня 18 жовтня 1918 р. Українська Конституанта. Принявши в себе всіх українських соймових і парляментарних послів та представників усіх політичних партій, вона прозвала себе Українською Національною Радою й під проводом посла Евгена Петрушевича приступила до державно-творчої праці. Вже на другий день по своому першому зібранню проголосила вона резолюції такого змісту:

Стоючи на становищі самоозначення народів, Українська Національна Рада постановляє:

Ціла українська етнографічна область в Австро-Угорщині, зокрема Східня Галичина з граничною лінією Сяну, з влученням Лемків-

щини, північно-західня Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східньої Угорщини, творять одноцілу українську територію. Ця українська національна територія уконституовується отсим як Українська Держава. Постановляється вжити приготованих засобів, щоби це рішення перевести в життя. Взивається всі національні меншини, на цій українській области, при чому жидів признається за окрему національність, щоби вони уконституувалися й негайно вислали своїх представників до Української Національної Ради в скількости, що відповідає силі їх населення. Українська Національна Рада виготовить конституцію для створеної тим способом Держави на основах: загального, рівного, тайного й безпосереднього права голосування з пропорціональним заступництвом, з правом національно-культурної автономії та з правом заступства при уряді для національних меншин. Українська Національна Рада жадає, щоби, зорганізована оце в державу українська територія мала безумовно своїх заступників на мировій конференції. Теперішньому австро-угорському міністрові закордонних справ відмовляється права переговорювати в імени цеї української території»...

В резолюції було сказане все, крім окреслення відношення Західньо-української Держави до Української Народньої Республики над Дніпром. Резерва, з якою український провід потрактував це питання, вмішала каплю отрути в чашу ентузіязму, з яким приняло резолюцію Української Національної Ради все українське громадянство. Українська студентська молодь і Українські Січові Стрільці, в яких тяга до соборности росла і виявлялася найживловіше, як теж українські соціял-демократи, дали вираз своїм почуванням устами соціял-демократа М и к о л и Г а н к е в и ч а, що вже на всенародньому зїзді чергового дня зложив заяву такого змісту: «У великій історичній хвилині, коли валяться основи старого світа, а на його руїнах росте нове життя вольних, самостійних народів, що самі рішають свою долю й майбутність, Національне Зібрання українців австро-угорської держави проголошує торжественно перед цілим світом, що домаганням і метою всіх українців є зєдинення всіх українських земель, між іншими українських земель австро-угорської держави, в одну державу, що цілею наших національних змагань є — зєдинена, вільна, самостійна Українська Республика».

Перед вибухом

Анальогічні рішення приняли конституанти інших народів Австрії — чехословаків, південніх словян і нарешті поляків, які проголосили приєднання до Польщі тих земель, на яких «польська культура здобула собі домінуюче становище». Дня 28 жовтня відбулися в Кракові наради польських парляментаристів, на яких створено Польську Ліквідаційну Комісію, якої влада мала розтягтися на цілу Галичину... Це було заповіддю конфлікту, до якого треба було негайно готовитися... Львівська делєгація Української Національної Ради (крім неї була ще черновецька для Буковини й віденська для звязку з австрійським урядом) приспішила темпо організаційної праці тим більше, що на

день 1 листопада заповіла Польська Ліквідаційна Комісія свій приїзд до Львова, щоби перейняти владу від цісарського намісника Галичини... Дня 30 жовтня приїхав до Львова, як відпоручник Українських Січових Стрільців, що таборували в Чернівцях, сотник Д м и т р о В і т о в с ь к и й; він зразу обняв команду над українськими військовими відділами, зорганізованими конспіративно в лоні австрійських полків львівського гарнізону. Дня 31 жовтня зявилася в галицького намісника Гуйна делєгація Української Національної Ради з вимогою передачі влади в її руки, але намісник відмовив, покликуючися на брак відповідних директив від віденського уряду. Українські парляментаристи завагалися що їм робити далі; була думка підождати на директиви з Відня, та тут вмішався в справу Центральний Військовий Комітет, який рішився на негайний виступ українських збройних сил. По короткому ваганню Українська Національна Рада дала приказ військовим частинам виступити — ніччю з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р.

1 листопада 1918 р.

Не було часу для гаяння. Центральний Військовий Комітет, перезваний тепер Українською Військовою Командою, розіслав по повітових містах краю своїх курієрів, щоби вони перейняли владу, що у Львові мала зробити решта його членів з сотником Вітовським у проводі. Очевидно, що у Львові перспективи для перевороту були найслабші. 1400 українських вояків з 60 старшинами, зорганізованими Центральним Військовим Комітетом, проти двох добре зорганізованих і вивінуваних курінів та поменчих частин військової залоги й переваги неукраїнського населення Львова, в якому працювала Польська Військова Організація, це було страшно мало. Тільки віра в святість справи й її остаточну перемогу могла кинути цю горстку українського війська на переважаючого противника.

Ніччю з дня 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. поміж 2 і 4 годиною, українські частини 15 полку краєвої оборони, 50 вартового й 41 супровідного куріня вийшли з касарень, розброїли жовнірів неукраїнців, обсадили всі важніші урядові будинки й забезпечивши їх, вивісили на ратуші жовто-блакитний прапор. Силою несподіваного удару опанували українці столицю краю й сталися панами створеної собою ситуації без насильства й проливу крови. Щойно по військовому захопленню міста полагоджено формальність перебрання влади від австрійського намісника Гуйна в руки Української Національної Ради. В дні першого листопада 1918 р. перемогла не сила й скількість, але віра, готовість на саможертву й однодушність думки й чину, що її так небагато виявили українці продовж своєї історії.

Львівські бої

Український переворот заскочив не тільки австрійську залогу, адміністрацію й населення Львова, але й Польську Військову Організацію, що рівнобіжно з Українським Військовим Комітетом лаштувала-

ся до захоплення міста й краю та передання його в руки Польської Ліквідаційної Комісії. Коли ж українці її випередили й поставили перед доконаним фактом, вона зараз приступила до протиакції — зразу конспіративної, а відтак явної. Про те, щоби станути на грунті самоозначення народів й погодитися з фактом існування української Державности в Галичині, ніхто з поляків, як військових так світських і не думав. Вони створили негайно свою Начальну Команду з організатором польських військових кадр — сотн. Мончинським у проводі й почали військову організацію польського живла в місті. Рівночасно вислали по Польщі своїх курієрів, щоби вони скрізь збірали добровольців, а від польського уряду в Варшаві вимогли військову допомогу. Центрами польської протиакції сталися — школа ім. Сєнкевича та Дім Техніків у південно-західній частині Львова. Вже 1 листопада перед полуднем зявилися на улицях Львова польські жовніри, що в першу чергу рішили опанувати головний залізничий двірець. Вони почали нападати й острілювати українські стежі на вулиці Сапіги й Городецькій. Їм у допомогу кинулося й польське цивільне населення Львова, що почало стріляти на українське військо з вікон, брам та заулків. Положення українського війська утруднювало й погіршувало те, що оскільки по українській стороні було тих тисячу з чимсь багнетів, якими переведено переворот, то первісна тисячка польських легіоністів і жовнярів, що піднялися протиакції росла з години на годину. Поляки мали до диспозиції кадри свого населення у Львові тоді, коли українці могли ждати поповнення своїх частин добровольцями з довколишних сіл і краю не зразу. Перевага поляків виявилася зразу не тільки в скількости, але й якости боєвих сил. Українці розпоряжали тільки горсткою старшин і такоюж горсткою жовнярів-селян тоді, як поляки мали зразу безліч старшин ріжних ступнів, а їх військові частини формувалися майже виключно з інтелігентних і півінтелігентних елєментів, до тогож обізнаних з містом. Шкільна й ремісннча молодь, залізничники й урядовці, оце була основа польських збройних сил. Прилучилася до них ще й сила великоміського пролєтаріяту, що то був, «як боєвий елємент, може некарний, але очайдушний і відважний, зокрема в розвідчій і звязковій службі незрівняний». (А. Крезуб).

Вже на другий день по перевороті поляки могли похвалитися успіхами своєї протиакції. Опанувавши головний залізничий двірець з великими військовими магазинами, вони укріпилися в південньо-західній частині міста, з якої почали підїздову акцію на територію безспірно опановану українцями. Дня 3 листопада опанував противник кадецьку школу на Стрийській вулиці й упоєний успіхом кинувся на головні українські обєкти — казарму Фердинанда при Городецькій вулиці, Цитаделю, головну почту, святоюрську гору. Відбити польський наступ вдалося українцям тільки від деяких позицій, але святоюрська гора залишилася в руках противника. Щастям українців, що стомлені безупинними боями й десятковані дезерцією старших жовнірів з супровідного куріня попали вже в зневіру, був приїзд Українських Січових Стрільців до Львова, дня 3 листопада пополудні. Не гаючи часу УСС-и зразу скріпили залогу Цитаделі й кинулися відбивати головний

двірець. Стрільці здобули двірець одним бравурним наступом, але... противник вдавшись в переговори про капітуляцію, використав їх для повернення собі втраченого обєкту. Новий наступ УСС-ів на двірець ранком чергового дня вже не вдався. Українські військові частини відступили з великими втратами, а противник захопив будинок дирекції залізниць при вул. Міцкевича й духовної семинарії при вул. Коперника. В чергових днях противник безустанно натискав на головні українські обєкти — касарню Фердинанда при Городецькій, будинок сойму й головної почти. Змагаючись на периферіях міста, противник старався за всяку ціну опанувати залізничий двірець Підзамче. Та в днях 5 і 6 листопада сила польського натиску заломалася. Українські війська, вдержуючи останками сил головні обєкти, почали переходити до протинаступів і самостійних офензивних акцій. Колиж дня 9 листопада поляки рішили проломити український фронт і тому кинули всі свої сили на будинок сойму, яким командував пор. УСС. Ілько Цьокан, мусіли з великими втратами в людях відступити й обмежити свою акцію тільки на оборону. Боєва ініціятива перейшла з тим моментом в українські руки.

Низку кривавих боїв почав український наступ на кадетську школу дня 13 листопада. Повторювано їх ще в днях 15 і 17, але безуспішно. Кращими успіхами могла похвалитися українська акція на півночі міста. В днях 14 і 15 листопада опанували українські війська цілу краківську дільницю й витиснули противника на лінію вулиць — Граничної, короля Яна і св. Мартина, тобто на периферії Замарстинова, де опанували важний обєкт — міську різню. Місцевим частинам помітно допоміг у тих операціях невеличкий але очайдушно сміливий загін ім. Гонти, що прийшов до Львова з Великої України, під проводом отамана Долуда.

Поляки, збентежені українськими успіхами, попросили перемиря, що й почалося дня 18 листопада, зразу на протяг 48 годин, а відтак продовжене до дня 26 листопада, 6-ї години ранку. Це перемиря стало гробом українському перевороту у Львові. Поляки, що сподівалися підмоги з заходу, заграли тепер на проволоку й використали перемиря на основну реорганізацію свого фронту й підготування офензиви. Для цього вони вели переговори в той спосіб, щоби не дійти до ніяких позитивних рішень і перервати їх у моменті, коли їм наспіє допомога.

І справді дня 20 листопада наспіла полякам підмога, зорганізована пполк. Токаржевським у західній Галичині й корінній Польщі, 140 старшин, 1228 вояків і 8 гармат, що наспіли до Львова, зразу змінили ситуацію у Львові в користь поляків, що ранком дня 21 листопада кинулися до наступу на цілому фронті.

В останній хвилині надійшла противникові ще підмога з Кракова під проводом ген. Рої, що разом з силами полковника Токаржевського й місцевою польською залогою, рішили окружити українців й примусити їх до капітуляції. Польський наступ мав виразно окружаючий характер — ліве польське крило мало дійти до Високого Замку, праве до Личакова й замкнути українцям приплив сил і відворот від сходу.

В розвою акції праве польське крило зфорсувало Снопків, Погулянку, Личаківський цвинтар і, дійшовши до залізничого двірця Львів-Личаків, вислало свої кінні відділи в напрямі Сихова й Винник. Зате ліве польське крило зустрілося з твердим опором українських частин. Боєвий фронт від Цитаделі, через будинок сойму до різні й двірця Підзамче не загнувся ні на одному місці. Українські війська, не зважаючи на перевагу противника, не тільки відбили його наступ, але в багатьох місцях перейшли до контрофензиви. Під вечір дня 21 листопада ситуація була того рода, що поляки, витративши розмах своїх свіжих частин на окрилення Личакова (вони обходили місто найдалі висунутими периферіями і тільки під горою св. Яцка окровавилися в зустрічі з українцями) й на безуспішний напір на ліве крило боєвого фронту, могли вернути назад до вичерпуючої позиційної війни. В загальному українська ситуація була тяжка, але не найгірша. На всякий випадок приказ української Начальної Команди до евакуації Львова, назначеної на ніч з 21 на 22 листопада, був несподіванкою й залишився незрозумілим до сьогодня. Провід української Начальної Команди спочивав тоді в руках полк. Стефанова й отамана Горука, як начальника штабу. В момент, коли фронтові частини готові були боротися до останньої каплі крови й мали всі дані до перемоги, нерви Начальної Команди, подразнені атмосферою запілля, не витримали. Українські війська опустили Львів по трьох тижнях кривавих боїв. Ранком дня 22 листопада поляки не могли зорієнтуватися що сталося. Відворот українців був такою для них несподіванкою й відбувався в такій тайні й порядку, що вони довго незважувалися рушити вперід, підозріваючи підступ з українського боку. Та підступу не було...

Гнітуче почуття відвороту й незавиненої невдачі огорнуло українські частини. Стомлені й огірчені виходили вони поза рогачки столиці. І тільки Українські Січові Стрільці не дали за виграну. Стрілецька старшина зібрана під проводом от. Вітовського ранком 22 листопада на попівщині в Миклашеві, рішила зорганізувати облогу Львова. До Стрільців приєдналися кращі частини б. залоги Львова й так почали творитися обложні групи — Схід, Старе Село, Щирець і т. д. що небаром обєдналися в бригади й стали завязком II. Осадного Корпусу Української Галицької Армії, якого провід спочив у руках полковника а відтак генерала й начального комманданта УГА Мирона Тарнавського. Щойно тепер відгукнувся край і став поповнювати українські боєві частини добровольцями та новобранцями. Група Схід зорганізована при команді УСС з осідком у Куровичах поповнювалася людським матеріялом з Перемишлянщини, Тернопільщини, Бережанщини й Золочівщини; Група Старе Село під проводом стрілецького комманданта сот. Микитки черпала свої запаси з Бобреччини, Ходорівщини, Станиславівщини, Гуцульщини й Покуття; південня Група Щирець під командою сот. А. Бізанца набірала людей з Львівщини, Стрийщини та Долинщини. Згодом повстали ще на західньому півдні групи — «Хирівська» і «Гофмана», що підсилювалися добровольцями з Дрогобиччини, Самбірщини, Перемищини й Турчанщини та Група Північ, якої базою була Равщина, Сокальщина, Жовківщина, Яворівщина й Радехівщина.

Державний переворот у краю

Поза Львовом, в якому український державний переворот зустрівся з опором і протиакцією польського живла, всі інші міста й місточка Східньої Галичини опинилися в українських руках майже без проливу крови. Мадярські, німецькі а також польські військові частини, як теж жандармські станиці, складали зброю й розбігалися і тільки в Яворові впали при розброюванні чужинецьких частин трупи. Українська міліція скрізь заводила порядок і облегчувала перехід адміністрації краю в українські руки. Але поляки примушені погодитися з фактом українського перевороту ні на хвилю не думали з ними примиритися. Державні урядовці польської национальности в своїй більшости відмовилися служити Українській Державі, а польська молодь, зорганізована в комірках польської військової конспірації, робила все можливе, щоби приспішити вибух протиукраїнського постання. Вже в перших днях листопада пробували виступити польські військові органи в Дрогобичі, Бережанах, Самборі, Бориславі й Сяноці, але укр. війська дуже скоро зліквідували їхню акцію.

Більше щастя й успіху мали поляки в Перемишлі й Ярославі. Перемиська залога, в якій українці мали перевагу, розбігласи вже 30 жовтня, а поляки використали це й опанували місто. Правда, ніччю з дня 2 на 3 листопада вдерлися до Перемишля відділи створені з довколишніх українських селян, розброїли польську залогу й арештували ген. Пухальського, що його Польська Регенційна Рада в Варшаві назначила командантом польських військ Галичини й Шлеська. Та попсувала справу й запропастила Перемишль добродушність перемиської експозитури Української Національної Ради. По блискучому успіху військових частин, вони ввійшли в переговори з поляками, й відправили полонених на Засяння, де вони обіцяли сидіти тихо, аж до рішення справи приналежности Східньої Галичини паризькою мировою конференцією. Та поляки, підіждавши на допомогу з заходу, вдарили на Перемишль і по короткому бою опанували його наново дня 10 листопада. Відтепер мали поляки в своїх руках «ключ до Східньої Галичини», переважну стратегічну базу своїх випадів на Хирів, Любачів і нарешті Львів. Без опанування Перемишля поляки не моглиб були й мріяти про вдержання Львова й опанування Східньої Галичини взагалі. Те саме сталося в Ярославі, де стояв кошем один з найбільше українських полків австрійської армії — 77, рекрутований з Самбірщини. Опанована москвофілами Лемківщина обєднавшися в листопаді 1918 р. довкола кацапської «Руської Ради» підчас перевороту проголосила... «Лемківську Республику», що дуже скоро впала жертвою польської військової акції зі заходу. Тільки в ліському повіті стануло населення по стороні України. Тільки в ліському повіті станувши зразу стратегічну вартість того лемківського кута, вже в перших днях листопада захопили Загіря, Ліско, Устрики Долішні й загрозили Хирову. Довше опирався полякам Балигород, але й він перейшов у польські руки в січні 1919 р.

Бої за Львів

Зайнявши опорожнений Львів, поляки попробували зразу посунутися на схід, а їх перший випад на Підбірці зліквідувала сотня Українських Січових Стрільців під проводом пор. Осипа Теліщака, який зайняв Чортівську Скалу, домінуючи над околицею. В перших днях грудня перейшли українські частини під Львовом до наступу й витиснувши противника до перстеня — Басівка, Солонки, Пасіки зубрицькі, Підбірці, Жидятичі, Грибовичі, пробували навіть перервати залізничу лінію Львів-Перемишль. Їм вдалося навіть захопити на короткий час Городок. Рівночасно поляки зорганізовані в Люблині, почали наступ з півночі в напрямі Рави Руської, Чесанова й Любачева, з наміром пробитися до Львова. Дня 5 грудня відбили українські війська Хирів і підійшли, на віддаль гарматнього стрілу, до Перемишля. Та тут зустрілися з велитенською перевагою противника (2300 польських крісів на 800 українських), що нетільки втримав загрожену позицію, але й витиснув українські частини на вихідні позиції. Тимчасом під Львовом становище українського війська з дня на день кращало. Довкола міста перстень обложних сил кріпшав і застискався. Залога й польське населення Львова почали падати на дусі.

Дня 10 грудня, місце полк. Стефанова на становищі начального вождя Української Галицької Армії зайняв ген. Омелянович Павленко, а його начальником штабу став замісць от. С. Горука полк. Мишковський. Під Львовом появилися придніпрянські частини з т. зв. Окремої Пішої Козятинської Бригади, зосереджені на лінії Басівка — Наварія — Глинна. На день 27 грудня назначила Начальна Команда УГА генеральний наступ на Львів, для якого під самим Львовом зосереджено 7—9 тисяч крісів і 40 гармат. Та польська сторона, що розпоряджала знаменитою розвідкою, дуже скоро зорієнтувалася в українських намірах і зробила все можливе, щоби спараліжувати силу українського наступу.

Дня 24 грудня наспіли до Городка свіжі військові сили противника — (група Сопотніцкого) 2400 крісів, 24 скорострільні, 150 кінноти й 10 гармат. Вони зразу обсадили кілька довколичних сіл від півдня, чергового дня здобули Любінь Великий, а дня 26 грудня, напередодні генерального українського наступу на Львів, сфорсували Ставчани. Пляни Української Начальної Команди, розкриті й упереджені противником, можна було вважати за перекреслені. Але українська Начальна Команда, не залишила їх.

Ранком дня 27 грудня почався наступ. «Група Схід», «Старе Село», головнож коломийські куріні й частини Українських Січових Стрільців здобули в першому дні наступу Боднарівку — Сихів — Козільники й посунулися на підльвівську Перзенківку тоді, як їх праве крило підсунулося аж під Личаків. Але Козятинська Бригада, що станула в обличчю нової ситуації, створеної польським протинаступом у днях 24—26 грудня, спробувавши наступати на Ставчани й Полянку мусіла відступити з втратами. Що більше, група Сопотніцкого здобула Оброшин і передерлася до Львова, де скріпила не тільки численність але й моральну відпірність залоги. Перший генеральний

наступ українських сил на Львів не вдався. Виключала успіх — знаменита розвідка й оборотність противника, слаба підготовка з українського боку, а головно брак тяжкої артилерії, без якої здобуття підміських обєктів виявилося неможливе.

«Підсумки всіх боєвих подій протягом листопада-грудня 1918 р. для українців, мимо того, що оперативна ініціятива по більшій части походила від них, все таки не були корисні. Противник здобув за той час Перемишль, Ярослав, Хирів, Раву Руську, а найважніше, усадовився сильно у Львові. Поляки держали в свойому посіданні щонайменше одну пяту частину Східньої Галичини, тоді як українські війська не захопили ані клаптика землі по тамтому боці» (А. Крезуб).

Друга офензива на Львів

З початком січня 1919 р. польські частини, що дотепер обмежувалися до вдержання й закріплення здобутих позицій, перехопили ініціятиву в свої руки. В околицях Рави Руської, Угнова, Белза, Угринова зявилася нова польська «Група Буг» під проводом ген. Ромера, що хоч і не могла основно змінити ситуації, всеж таки була осторогою для української Начальної Команди, мовляв період у якому корінна Польща не могла підкріпити свіжими силами східньо-галицького фронту, проминув. В днях 6—7 січня відділи групи «Буг» продерлися через Жовкву й Куликів до Львова, але частини І корпусу УГА, під знаменитим проводом підполк. Курмановича, завдали їм при тому маневрі дуже тяжкі втрати. З тяжкими втратами мусіли поляки залишити наступ на Угринів, заломився теж випад львівської залоги в напрямі підльвівських Кожич і Домажира. Не вспівши опанувати залізничої лінії Рава Руська — Львів, не змогли поляки відтягнути українських частин зпід Львова. Назначену на день 14 січня польську офензиву випередив уже 11 січня новий український наступ на Львів. Тогож дня II курінь Українських Січових Стрільців, під проводом сотн. Білинкевича здобув Лапаївку, 3 бережанська бригада — Сигнівку, в решта курінів УСС, під командою сотн. Носковського — Скнилів. Безприміне геройство 2 коломийської бригади, що заатакувала польські позиції на лінії Перзенківка — Пасіки Міські заломилося в артілерійному й крісовому огні противника. Не мав теж успіху наступ 4 золочівської бригади на східні периферії Львова. Зате поляки, вдаривши на окопи 7. львівської бригади, заняли Бартатів. На цю позицію, боронену кривавo й по геройськи ледви двома українськими сотнями, зужив противник силу двох курінів, що наступали з півночі й сходу рівночасно. Під вечір відзискав противник Сигнівку а ранком 12 січня заатакував позиції 2 бригади. Поява команданта бригади от. Микитки в окопах, надхнула захитану бригаду до бравурного протинаступу, в якому вона дійшла аж до Перзенківки й переходово її заняла. Без великого труду відбив І полк УСС-ів польський наступ на Сигнівку дня 13 січня.

В результаті другий український наступ на Львів у днях 11—13 січня зліквідував можливість польської офензиви, назначеної на день 14 січня, а рівночасно переконав українську Начальну Команду, що

Львів можна здобути тільки тоді, коли буде остаточно й тривало перерваний його звязок з заходом і корінною Польщею взагалі. В цьому напрямі пішли теж дальші зусилля Начальної Команди українських військ.

Вовчухівська кампанія

На артилєрійській перестрілці й льокальних зустрічах стеж та поменчих відділів проминула під Львовом друга половина січня й перша половина лютня. Зате на фронті III корпусу ожила тоді акція противника в напрямі опанування залізничого шляху Хирів—Самбір і самого Самбора. Наступ польської групи полк. Мінкевича на Вовчу Долішню, Блажів Горішній і Чижин, що почався 4 лютня, відбили українські війська з бравурою. Ожила теж акція противника на фронті I корпусу, в околицях Белзця, Угнова, Белза й Кристинополя. Тут то завелися в лютні 1919 р. найбільш криваві й завзяті бої, які знає ціла польсько-українська війна. Тимчасом III корпус УГА готовився до прорвання звязку Львова з Заходом через опанування залізничого шляху на просторі Городок—Судова Вишня. Плян був такий, щоби I корпус одною частиною звязував польські сили на лінії Рава Руська—Белз—Сокаль, а другою скріпив демонстрацію II корпусу на північ від Львова. На випадок успішности акції III корпусу, під Городком-Судовою Вишнею, мав II корпус ударити на Львів. Начальником штабу УГА іменовано тоді, на місце полк. Мишковського, полк. Курмановича, що то розторощив відділи «Групи Буг» під Жовквою.

В половині лютня зайняли українські війська Долиняни, Вовчухи, Бар, Довгомостиська й зблизившись до залізничого шляху Львів—Перемишль на віддаль стрілу, примусили противника припинити комунікацію. Дня 20 лютня перестали курсувати поміж Львовом і Перемишлем не тільки звичайні поїзди, але й панцирники. Становище поляків ставало загрозливіше з дня на день, з години на годину.

Та тут прийшла полякам, як звичайно в скрутних положеннях, непередбачена українцями допомога. Антантська військова місія, з французьким генералом Бертелємі у проводі, поставила урядові Західньо-Української Народньої Республики, ультимативне домагання припинити воєнні операції... Як не протестувала проти перемиря Начальна Команда українських військ, що були вже так близько до перемоги, уряд примусив їх до цього. В днях від 25 лютня до 1 березня запанувала на фронті зловіща тиша. Представники Державного Секретаріяту ЗУНР переговорювали безуспішно у Львові про демаркаційну польсько-українську «лінію Бертелємі», військо нервувалося, а поляки збірали сили й засоби до протиофензиви. Досвід з останнім львівським перемирям, яке вирішило упадок українського Львова, повторився тут згідно з випробуваною програмою. Дня 1 березня почалися воєнні операції наново. Зразу перевага й ініціятива удержувалася в українських руках; дня 7 березня вдарили польські війська від сторони Вовчухів на українські позиції в Долинянах, рівночасно рушили від Городка й Черлян у напрямі Ебенау і Стоділок. Витворилася тяжка для українських частин ситуація, але коли по полудні

цьогож дня зявився на полі бою Окремий Загін (Гуцульський Курінь) чет. Голинського, положення прояснилося відразу. Поляки відступили, залишаючи в українських руках 350 полонених, 22 скорострільні, 6 гармат, велику скількість припасів і полеву лікарню. Вечером тогож дня загін Голинського зайняв Вовчухи, а ранком чергового дня стацію Родятичі. Рівночасно куріні УСС і коломийські примусили противника покинути Братковичі.

Оперативний плян української Начальної Команди був, у своїй першій частині, виконаний: залізничий шлях на лінії Городок—Судова Вишня опинився в українських руках, звязок Львова з заходом був перерваний.

Залишалося виконати другу половину пляну — зайняти Львів. Ніколи положення українського фронту під Львовом не було корисніше для цього. Львівська залога, звязана операціями під Городком, не могла дати належного відпору українському наступові й перспективного повороту українських військ до Львова ніколи не була більш правдоподібною. Та тут не дописала Начальна Команда. Всупереч свому первісному плянові вона не дала приказу наступати II корпусові на Львів. Вона боялася, що коли українські частини займуть Львів, вони здеморалізуються у великому місті подібно, як це було з військами Директорії, що то 14 грудня 1918 р. увійшли до Києва, а вже 4 лютня 1919 мусіли його покинути під напором більшовиків. Не дала теж Начальна Команда приказу вовчухівській Групі наступати далі поза лінію Судової Вишні. «Пасивність під Львовом і в перемиському прямку була одним з найбільших промахів Начальної Команди в часі українсько-польської кампанії й саме на рахунок цього промаху треба віднести катастрофальний відворот УГА в травні 1919 р. до границь Наддніпрянщини». (А. Крезуб).

Овочі геройської саможертви, безприкладної хоробрости, бравури й завзяття українського фронту, змарнувало оце хитке й нерішуче становище Нач. Команди.

Галицький фронт і Придніпрянщина

Вже в перших днях по державному перевороті в Галичині, зявилася в гетьмана Скоропадського делєгація західньо-українського уряду з домаганням мілітарної допомоги. Та гетьман, лякаючися війни з поляками, відмовився від безпосередньої допомоги, зате погодився на те, щоби окремий загін Січових Стрільців, що стояв тоді в Білій Церкві, висланий для розброєння австрійських відділів до Жмеринки чи Проскурова... «здезертирував» і перейшов «на власну руку й відповідальність» на галицьку територію. Гетьман, попереджений про те, що проти нього готується повстання, якого ядром були січово-стрілецькі частини, годився радо на таку їх «дезерцію», мовляв і Галичині допоможе й позбудеться найактивнішої й найбільш свідомої військової частини війська української армії, якій мав усі причини недовіряти. Та Січові Стрільці, що признали справу повалення гетьмана важнішою аніж опанування Галичини, не скористали з пропозиції гетьмана й дня 14 грудня вмаширували до Києва, як чолова й керівна частина

повстанчих військ Української Директорії, що повалила гетьмана. Таким чином за часів гетьмана до Галичини прийшов тільки невеликий скількістю, але вибірний щодо якости загін ім. Гонти, під проводом от. Долуда, зорганізований на Херсонщині відомим українським соціялістом-самостійником д-ром Іваном Луценком. До Галичини дістався він на власну руку й відповідальність, тобто без відома й згоди гетьмана зробив так, як пропонував зробити СС-ам гетьман Скоропадський. Колиж гетьмана не стало, справа з військовою допомогою Придніпрянщини для Галичини зразу покращала. Уряд УНР дивився на Галичину як на інтегральну частину Української Держави й не ждучи полагодження формальностей зєдинення, по змозі своїх сил старався підтримувати західньо-український боєвий фронт. Курінь полк. Кравчука, що його спрямовано на хирівський фронт, а за ним Окрема Піхотна Козятинська Бригада, що приймала участь в боях за залізничий шлях Львів—Перемишль, були першими помічними формаціями Директорії УНР. За ними, в січні 1919 р. зявилися на західньому фронті частини «Дніпровської Дивізії», зорганізованої з селян трипільської округи. Та найкращою помічною частиною для західнього фронту були два полки артилєрії київських Січових Стрільців, що зявилися на оперативному терені в лютні 1919 р. Перший з них, під проводом полк. Лясковського, скріпив сили 4-ої бригади УГА, другий залишився в розпорядженні Начальної Команди. Дальша організація військової допомоги Галичині з боку Придніпрянщини, започаткована спеціяльним Галицько-буковинським Комітетом, припинилися через новий наступ більшовиків на Україну.

Підпомагаючи західній фронт військовими частинами, Українська Директорія не жаліла для нього воєнних припасів і грошей, якими зразу впровадила рівновагу в захитаний буджет і організацію військового постачання Західньо-української Республики. Зчерги особливу вагу мала для неї достава залізничого та летунського матеріялу, а навіть людей, без яких наладнання тих ділянок булоб, без братньої допомоги придніпрянців, неможливе. Та в міру, як погіршувалося положення Директорії УНР в боротьбі з більшовиками, погіршувалася й справа її допомоги Галичині. Що гірше, як це звичайно буває в нещастю, взаємини поміж галицьким урядом і Директорією, в якої проводі станув дня 10 лютня 1919 р. Симон Петлюра, почали псуватися. Чим далі тим розходження обох українських урядів у питаннях внутрішньої й закордонної політики, як теж воєнних операцій ставали чимраз різкіші, поки не довели до остаточного розвалу фронту і... Державности.

Голод набоїв

В лютні 1919 р. зібрався перший польський сойм у Варшаві, що поладнавши спір поміж польськими «активістами» з Й. Пілсудским у проводі і Народовим Комітетом (Падеревскі і Дмовскі), що резидував у Парижі, здобув визнання польської держави з боку Антанти. З того моменту представники Польщі засіли в мировій конференції по боці переможців, а заприязнена з Польщею Франція отворила полякам невичерпані магазини своїх воєнних припасів. Сталося це в моменті, коли українська армія почала відчувати чимраз доскульніший голод... набоїв. На грунті Парижа зявилася обєднана делєгація УНР, в якій поруч представників Директорії найшлися й висланці західньо-українського уряду. Її завданням було вимогти від міжнародньої мирової конференції визнання Української Державности й допомоги їй у боротьбі з більшовиками, що зайнявши 4 лютня Київ, посувалися нестримно на захід й де далі могли загрозити Галичині. Та в Парижі ділали інші, ворожі Українській Державности сили, а для того, щоби їх переломати, замало було покликуватися на клич самоозначення народів, кинутий американським президентом Вільзоном. Тут рішало становище на боєвому фронті, а воно... гіршало з дня на день.

Придніпрянщину опановували крок за кроком більшовики, боротьба за Львів перейшла в затяжну позиційну війну.

Начальна Команда УГА не використала як слід успіхів «вовчухівської кампанії». Вовчухівська група, виснажена офензивою й продовжуванням атаків на Городок, до тогож позбавлена двох курінів Українських Січових Стрільців, якими Начальна Команда скріпила фронт I і II корпусу, не видержала натиску свіжих польських військ, які тимчасом наспіли з заходу. В днях 12—19 березня переважаючі польські сили під проводом генералів Алєксандровіча, Конаржевского й Івашкевіча відтиснули українські війська від лінії залізничого шляху Городок—Судова Вишня й налаштували звязок польської залоги Львова з Перемишлем. Зчерги група ген. Алєксандровіча пішла на північ і зайнявши Краковець та Яворів, до дня 27 березня відтиснула частини I корпусу до лінії Верешиця—Магерів. Не спочивала й залога польського Львова, що зайнявши Кожичі, Домажир, Страдч, опанувала територію поміж залізничими шляхами Львів—Городок і Львів—Янів.

В міжчасі, якраз 19 березня, в якому поляки відтиснули українські війська від залізничого шляху Городок—Судова Вишня, наспіла до Начальних Команд обох воюючих військ радіотелєграма Ради Чотирьох (Вільзон, Льойд Джордж, Клємансо й Орляндо) з закликом негайно припинити бої й залишити справу полагодження територіяльного спору мировій конференції. Оскільки в створеній польською перевагою ситуації, телєграма керманичів Антанти була на руку українській стороні, остільки полякам була вона не по нутру. Вони боїв не припинили, а переговори з українцями, які відбулися в днях 27—29 березня повели так, щоби з них нічого путнього не вийшло. Рівночасно повели наступи на всіх відтинках, при чому в районі II корпусу вони дня 15 квітня здобули Чортівську Скалу й Лисиничі під Львовом. Не припинила польської офензиви телєграма Падеревского з 17 квітня, вислана під напором Найвищої Ради Антанти до варшавського уряду, з вимогою припинити бої на галицькому фронті. Два дні згодом поляки відтиснули українські частини на південь від Любіня Великого й Скнилова, а 20 квітня захопили Басівку, Глинну, Солонки, Сокільники, Зубрю, Пасіки Зубрецькі, Вульки й Цішки. Дня 29 квітня відперли поляки дивізію от. Долуда й 4 бригаду зпід Брюховичі, Лисої Гори, Малехова, Дублян, Сорік, Підборець, Миклашева й

Підберізець, що разом з їх попередніми успіхами поширило перстень української облоги Львова поза лінію досяжности артилерійського стрілу.

Рівночасно з погіршенням ситуації УГА на Західньому фронті, ускладнилася вона на сході. Більшовики, розколовши при кінці березня 1919 армію УНР на дві половині, з яких одну примусили перейти до Румунії, а другу на Волинь, наблизилися до Збруча. Начальна Команда УГА побачила себе примушеною створити новий, східній фронт, що зорганізувавши себе на оспіх під командою от. Ляєра в районі Підволочиськ, загородив більшовикам дальшу дорогу на захід.

Травнева офензива поляків

Галицька Армія, найшовшися в двох ворожих огнях, звернулася дня 1 а відтак 9 травня до поляків з пропозицією завішення зброї. Та поляки, певні перемоги, не хотіли нічого й слухати про перемиря. Ранком дня 15 травня вони почали свою рішаючу офензиву на всі українські відтинки й позиції. Почалася вона з проломання українських становищ під Гусаковом, вслід за чим польські відділи, наступаючи від півдня, підійшли до Крукенич. Геройська постава горстки українських військ, під особистим проводом начальника штабу 8 бригади сот. Лянґа не вдіяла нічого проти десятикратної переваги противника, що осягнув лінію ріки Стрвяжі. Українські частини спинилися на ній з постановою зупинити натиск противника в напрямі Самбора.

На хирівському відтинку заатакував противник дня 15 травня гору Радич і село Сушицю, а хоч не осягнув особливих успіхів, то група «Глибока», збентежена польським проривом під Гусаковом, ніччю тогож дня сама покинула свої становища й відійшла в напрямі Старої Соли. Зустрівшися тут з переважаючими силами противника, вона відступила на Старий Самбір і тут, получившися з Гірською Бригадою от. Черського, перейшла з нею на Чехословаччину. Зчерги поляки загрозили групі «Крукеничі», що спинилася на р. Стрвяжі, від заходу й примусили її до відвороту на Самбір, а відтіля, 17 травня, на Дрогобич. Групу «Рудки», що боронила фронту на лінії Стоділки—Волчищовичі, відкинули поляки до Конюшок Семенівських, 7 львівська бригада втратила 16 травня Комарно. Фронт III корпусу УГА перестав існувати...

Краще держався І корпус, що з перемінним щастям боровся з противником у районі Белза й Жовкви. Щойно польський прорив на Волині, де вони силами галерівських дивізій, дня 16 травня зайняли Луцьк і майже без опору придніпрянських частин перли в напрямі Рівного й Радивилова, І корпус мусів зліквідувати первісну лінію свого фронту. Поляки зайняли Куликів, а відтак Сокаль, Кристинопіль і Мости Великі. Дня 20 травня опанували Камінку Струмилову, 21 — Радехів і Стоянів. Розвал III корпусу й пляновий відворот І, потягнув за собою основну зміну на фронті II корпусу під Львовом. Він побачив себе примушеним відступити в напрямі Перемишлян і Рогатина. Плян Української Начальної Команди, опертися на лінії Бистриці,

випередили поляки, займаючи Миколаїв над Дністром, вслід за ним Дрогобич і Борислав, а 20 травня Стрий.

В самому розгарі травневої офензиви прибула полякам безцінна допомога в формі шістьох дивізій ген. Галлєра, що зорганізовані й вивінувані Францією, мали бути вжиті проти більшовиків. Тогочасний польський премієр Падеревскі, дав Найвищій Раді Антанти формальне приречення, що не вжиє тої допомоги проти української армії, але слова міністра ні вчому не перешкодили польській військовій команді вжити галєрівські дивізії так, як їй подобалося. Це вирішило справу. Українська Армія, що вже від довшого часу терпіла від недостач в постачанні боєвого матеріялу, не могла опертися чисельній переваз знаменито озброєного й випочатого противника. Опинившися в глухому куті, окресленому Збручем і Дністром, Українська Галицька Армія найшлася в положенні без виходу. З заходу — поляки, зі сходу — більщовики, з півдня — румуни, оце був той трикутник, з якого вона могла вирятуватися хіба чудом.

Голіруч на противника

Початок червня 1919 р. застав Українську Галицьку Армію, скупчену на невеличкому клаптику землі, обмеженому від сходу р. Збручем, від півдня Дністром а від північного заходу лінією Гусятин — Пробіжна — Угринь — Ягольниця — Устєчко. На щастя ні більшовики ні поляки не виявляли тоді особливої активности. Зате придніпрянські частини, рушили тоді з лінії Збруча на схід, відбиваючи від більшовиків Камянець Подільський, Дунаївці та Ярмолинці. Воодночас Київські Січові Стрільці, Запоріжці та інші частини Армії УНР, що стояли на Волині, зайняли Староконстантинів і Проскурів. Уряд УНР перенісся до Камянця Подільського. Успіх придніпрянських частин в боротьбі з більшовиками надхнув Українську Галицьку Армію очайдушною думкою протипольської офензиви. Місце дотепешнього її вождя ген. Омеляновича-Павленка зайняв тепер бувший військовий міністр Директорії УНР — генерал Греків; місце многоголового західньо-українського уряду зайняв Евген Петрушевич з необмеженою владою диктатора.

Плян і переведення початої дня 7 червня офензиви, званої теж «чортківським проломом», приписують загально генералові Грекову, хоча нічого не виключає можливости, що вона була передбачена ще його попередником. Почала офензиву 7 бригада, що дня 7 червня здобула м. Ягольницю, вслід за чим на другий день зєдинені сили 7, 3 і 1 бригади УСС здобули Чортків, де в руки переможців попала більша частина польської артилерії, кількасот полонених та обози. Тогож дня 5 сокальська бригада зайняла Копичинці, з яких І корпус рушив у напрямі Теребовлі й Тернополя, II корпус на Бучач, а III корпус почав наступ по лівому березі Дністра. Вже 10 червня були частини II корпусу в Трибухівцях, а 11 здобули Бучач. Розбивши противника під Язлівцем, III корпус дуже скоро посунувся на лінію Монастириська—Нижнів, відкіля 8 бригада пішла лівим берегом Дністра, а 2 й 11 руши-

ла в напрямі Підгаєць. Відсіля 2 бригада пішла під Галич, на допомогу 8 бригаді, а 11 пішла в західньому напрямі, на Рогатин.

«Чудо», про яке могло снитися тільки мрійникам або очайдухам, ставало оце живою дійсностю. Українська Галицька Армія, найшовшися в безвихідному трикутнику ворогів, здеморалізована невдачею, здесяткована дезерцією слабодухів, голодна й неодягнена, майже голіруч, бо при мінімальних засобах стрілива, що вичерпувалося з дня на день, кинулася оце на противника й ломила його застави, де лиш на них наткнулася. «По селах, куди переходило українське військо, населення плакало з радощів і допомагало йому чим могло. В найслабших вступив новий дух. Дезерція з армії була й тепер, але не з фронту в запілля, а навпаки — з запілля на фронт. З лікарень виривалися невигоєні ще з ран вояки та старшини на фронт, до своїх відділів. Всіх огорнуло одно, жагуче бажання — вперід!» (А. Крезуб).

Та зрив безпремірного геройства й самопожертви українського жовніра не міг тривати довше, як позваляв на це... запас набоїв. Та й противник, ситий і озброєний, доволі скоро отямився з першого переляку й почав ставити чимраз твердший опір, а так і переходити до протинаступу. Бо воєнне мистецтво, це не само тільки геройство, але й вислідна реальних сил і сприяючих чи некорисних умов. Вже в Сухоставі й Яблонові наткнувся І корпус, що вийшов з Копичинець, на опір противника. З трудом відкинуто його на лінії Теребовля — Іванівка. Бій за Тернопіль, дня 14 червня, був тяжкий і кривавий так само, як змагання, в днях 17—19 червня, за Бережани. Лінія фронту Нараїв — Дунаїв — Зборів — Оліїв, яку осягнула Українська Галицька Армія в дні 20 червня, була здобута не тільки самим ентузіязмом, але тяжким зусиллям, втратами в матеріялі й жертвами в людях...

Українська Галицька Армія, поширивши терен свого посідання далеко поза злощасний трикутник поміж Дністром і Збручем, не спинилася на лінії, що позволила її обновитися свіжими силами й набрати віддиху. Вона перла силою живлового розгону далі. Коли І корпус, по боях під Несторівцями, Олієвом, Лопушанами і Золочевом, наближався до Красного, ІІ корпус, розбивши противника на лінії Рогатин — Дунаїв, добився до Гнилої Липи, ІІІ корпус з трудом посувався лівим берегом Дністра в напрямі Бурштина й Ходорова. По рукопашному бою частин 2 бригади, дня 22 червня, впали сильно укріплені позиції противника в Скоморохах, Болшівцях, Бурштині й Чагрові. Дня 24 червня осягла 2 бригада річку Свірж, а рівночасно 11 заняла Рогатин, осягаючи лінію Дорогової — Підкаміня — Ягольниці. Та вже зусилля 3 бригади сфорсувати в дні 24 червня Гнилу Липу під Янчином, не вдалися. Також на фронті ІІІ корпусу вдалося противникові відтиснути 2 бригаду від р. Свіржа а І корпус відтиснути від залізничого шляху Красне — Броди в напрямі Золочева. Познаки вичерпання УГА, ставали чимраз наявніші, чимраз більше загрозливі.

Ранком 28 червня мав початися наступ українських частин на перемишляни, та тут польські війська випередили українців і... перебрали ініціятиву в свої руки. 3 бригада, що займала лінію Фірлеїв — Янчин, вистрілявши останні набої, мусіла відступити до Нараїва, вслід за чим захитався цілий український фронт. Почався відворот, з

передпілля Львова, назад у... трикутник окреслений межиріччям Дністра й Збруча. Піхота не мала чим відстрілюватися, охоронювати відворот доводилося виключно артилерії.

«Набоїв! Набоїв! — благав захитаний фронт Начальну Команду. Та ці розпучливі благання залишилися без відгомону, бо звідкиж було взяти набоїв? З наказу Начальної Команди перешукано всі склади, всі запільні установи й обози, навіть старі австрійські й російські окопи перерито, шукаючи за стріливом. Та того, що найдено в запіллі й зпід землі вигребано не могло вистарчити, щоби спинити противника, який міг вистріляти на фронті в одному дні більше набоїв, як їх мала ціла Українська Галицька Армія» (А. Крезуб).

Територія занята українськими військами почала корчитися. До половини липня виперли поляки ІІ і ІІІ корпус УГА за Стрипу, І корпус протримався в Тернополі до 15 липня, в якому поляки осягнули лінію Теребовля — Янів — Товсте. Тимчасом більшовики виперли придніпрянські частини з південної Волині й північного Поділля а заняли лінію Збруча, від його джерел до Гусятина. І корпус знову опинився поміж двома ворожими лініями, яких рівночасний натиск загрожував неминучою катастрофою.

Диктатор Петрушевич не бачив тепер уже іншого виходу як вивести рештки УГА за Збруч. Порозумівшися з головним отаманом УНР С. Петлюрою, й назначивши на місце ген. Грекова Начальним Вождом УГА ген. Мирона Тарнавського, зарядив диктатор відворот УГА за Збруч, що почався 16 липня 1919 р. в полудне. Доля й недоля УГА на галицькому терені закінчилася; почалася друга доба її історії на широких степах Придніпрянщини.

Протигетьманське повстання й Директорія УНР

У відповідь на проголошення гетьманом Скоропадським федерації України з Московщиною (14 листопада 1918 р.) піднялося під проводом Симона Петлюри всеукраїнське національне повстання. Запевнившись невтральністю німецьких військ, що під впливом вісток про революцію в Німеччині (9 листопада) попали в стан моральної демобілізації, повстанчі війська рушили з Білої Церкви й проломивши опір гетьманських військ під Мотовилівкою, дня 14 грудня 1918 р. заняли столицю України. Гетьман виїхав за кордон, а більшовики, користаючи з замішання, рішили піти новим походом на Україну. На вістку про створення в Москві «совету українського фронту» й «радянського уряду для України», український уряд почав нотну інтервенцію, але коли йому заявили більшовики, що це не вони зазіхають на Україну, але «українська» радянська влада бореться з військами «буржуазної» Директорії, Україна позбувшися гетьмана й німецької опіки, опинилася тепер у виїмково тяжкому положенні. На південному сході зявилися ватаги московських білогвардійців, від північного сходу надвигала більшовицька хмара, від заходу й півдня загрожували українській території поляки й румуни.

Від повалення гетьмана, евакуації німців і ліквідації московських «білогвардійських» частин, були ще далеко до забезпечення суверен-

ности Української Народньої Республики від зовнішних загроз і внутрішніх потрясень. Повстанчі війська Директорії, рекрутовані з селян, слабо освідомлених під національним оглядом, зате розагітованих під оглядом суспільно-земельних реформ, в своїй більшости виявили більшовицькі симпатії. Не розбираючи якслід ваги державної незалежности, вони перш за все домагалися безвикупного розподілу поміщицьких лятіфундій, а коли Директорія не находила фізичної спромоги зразу заспокоїти їхніх домагань, вони станули в різку опозицію до неї. Під прапорами «радянофільства» станули повстанчі загони Григоріїва, Махна й Зеленого, вслід за чим лівіше настроєні члени уряду, з Винниченком у проводі, видвигнули проєкт проголошення України — радянською республикою. Тимчасом західньо-українська Національна Рада, що резидувала в Станиславові, на свому засіданні дня 3 січня 1919 р. вирішила закон про з є д и н е н н я З а х і д н ь о ї У к р а ї н и з м а т е р и к о м і вислала своїх відпоручників на скликаний до Києва Трудовий Конгрес, що мав бути передпарляментом України.

Акт зєдинення

Дня 22 січня 1919 р., при великому здвизі народу й війська на Софійській площі в Києві, в приявности представників чужих держав, галицькі делєгати обмінялися з верховною радою Української Народньої Республики грамотами, кодифікуючими зєдинення. Директорія оповістила про це громадян України універсалом такого змісту:

«В імені Української Народньої Республики проголошує Директорія всьому українському народові велику подію в історії нашої Української Землі:

Дня 3 січня 1919 р. в місті Станиславові, Українська Національна Рада Західньо-української Народньої Республики, як представниця волі всіх українців бувшої Австро-Угорщини і як найвищий їх законодатний орган, святочно проголосила зєдинення Західньо-української Народньої Республики з Українською Придніпрянською Народньою Республикою в одну, суверенну Народню Республику.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок наших західніх братів, Директорія Української Народньої Республики рішила прияти до відома це зєдинення і ввести його в життя, згідно з умовами, які означено в рішенню Української Національної Ради з дня 3 січня 1919 р. Від нині зливаються в одно віками відділені одна від другої частини України — Галичина, Буковина, Закарпаття і Придніпрянська Україна в одну Велику Україну. Сповнилися відвічні мрії, для яких жили і за які вмірали найліпші сини України. Від нині є тільки одна независима Українська Народня Республика. Від нині український народ, увільнений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу обєднати всі зусилля своїх синів для створення нероздільної, независимої Української Держави, на добро й щастя Українського Народу».

Підписано: Голова Директорії — В. Винниченко; Члени Директорії — Андрієвський, С. Петлюра, Швець, Макаренко.

У Т р у д о в о м у К о н г р е с і, що радив у Києві в днях 22—28

січня, прийняло участь 65 делєгатів Галичини, Буковини й Закарпаття, що зразу виявилися як елємент нормуючий реформаторську загонистість соціялістичних фракцій Придніпрянщини. Та хоч як сьогоднішним був момент у якому, на Софійській площі проголошено акт зєдинення, хоч як поважно заповідалися наради Трудового Конгресу, довести його до кінця таки не довелося. Під вражінням вісток про новий наступ більшовиків на Україну, ухвалено нашвидко закон про тимчасову форму української влади, яку доручено Директорії, запротестовано проти диктатури пролєтаріяту й зредаговано «Універсал Трудового Конгресу України до Українського Народу й усіх народів світа».

Закликаючи «всіх синів трудового селянства й робітників на боротьбу за землю й волю», універсал оповіщував усьому світові, що український народ «не допустить, щоби хтось посягав на його добро, на його независимість та самостійність».

В звязку з більшовицьким наступом уступив з Директорії Винниченко, а разом з ним і кабінет, зложений з соціял-демократів і соціял-революціонерів. Провід уряду і начальна команда армії опинилися в руках С и м о н а П е т л ю р и, як Головного Отамана Армії й Голови Директорії, що покликав переходовий, діловий кабінет.

Симон Петлюра

На тлі української революції й боротьби за Державність зарисовується постать П е т л ю р и (1879—1926) найвиразніше й найбільш окреслено зпоміж усіх діячів того бурхливого часу. Ще як студент московського університету належав Петлюра до Революційної Української Партії, по якої ліквідації став одним з основників української соціял-демократичної робітничої партії, що їй припала чимала роля в перших днях революції на Україні. Позатим працював як публіцист, зразу в київській «Раді», згодом як редактор місячника «Украинская Жизнь», що виходив у Москві. Вступивши, з вибухом війни до армії, дослужився в ній старшинського ступня, а коли революція покликала до життя Українську Центральну Раду, Петлюра займає становище генерального секретаря військових справ. В першій стадії боротьби з більшовиками, обіймає Петлюра провід Слобідського Гайдамацького Коша, який зайняв одно з перших місць серед частин української революційної армії. По гетьманському перевороті Петлюра перекидається на ділянку суспільно-громадської праці, зразу як голова київського земства, а відтак голова Союзу Земств. Запідозрений в підготовці повстання проти гетьмана Скоропадського, попадає Петлюра в тюрму, а звільнений з неї переноситься до Білої Церкви, де стає в проводі протигетьманського повстання. З того часу зоря його небуденної індивідуальности розпалюється чимраз більше, а його постать стається гаслом і символом боротьби України з Московщиною.

Дня 4 лютня 1919 р. українська Директорія була примушена залишити Київ і почала свою мандрівку по Правобереччю. Винниця,

Проскурів, Камянець і нарешті Рівне на Волині служили чергою за осідок українського уряду й начального командування армії.

Евакуація столиці й безупинна мандрівка уряду УНР й Начальної Команди Армії не дали їм зосередитися ні для державно-творчої праці ні для ширше закроєної воєнної акції. Армія знеможена в безнастанних, деколи виїмково кривавих і геройських, але в цілому безплянових боях і операціях, примушена відступати перед перевагою більшовицьких ватаг, деморалізувалася не тільки під впливом неуспіхів, але й інтензивної, більшовицької агітації. В квітні 1919 р. наблизилася Армія УНР до Збруча й увійшла в безпосередній контакт з Галицькою Армією. Остаточна невдача Галицької Армії в боротьбі за Львів і її перехід за Збруч в липні 1919 р., скріпив не тільки чисельні сили, але й духа Армії УНР. Камянець Подільський, що на якийсь час зробився осідком двох українських урядів — голови Директорії й головного отамана Армії УНР С. Петлюри та диктатора ЗУНР Е. Петрушевича, послужив випадною базою для широко закроєної протибільшовицької акції. Тут у Камянці, повторилося ще раз те, чого доконала вже раз Галицька Армія своєю «чортківською офензивою». В момент, коли Галичина найшлася в неподільному посіданню поляків, центральну Україну залили червоні ватаги, на південному її сході господарили московські «білогвардійці» під проводом царського генерала Денікіна, в Бесарабії й Буковині паношилися румуни, а два українські уряди й дві українські армії найшлися на скравочку рідної подільської землі, мов у пастці, сталося щось несподіване.

На Київ!

Зєдинена спільним горем і спільними ідеалами армія, гола й боса, забута цілим світом, без амуніції, надлюдським зусиллям кинулася до наступу проти більшовиків. Правда, поміж двома урядами й начальними командами українських армій не зразу прийшло до устійнення поглядів на ситуацію й плянів офензивної акції. Диктатор Петрушевич і штаб Галицької Армії підтримували плян здобуття Одеси, щоби тою дорогою пробити собі «вікно в Европу» і наладнати звязок з проти більшовицько настроєною Антантою. Головному отаманові УНР Петлюрі промовляла за те до переконання мрія про золотоверхий Київ. Перемогла остання й обі армії почали офензиву. Дня 9 серпня впала під натиском І корпусу УГА — Жмеринка, 12 — Винниця, 14 — Хмельник, Янів, Калинівка. Рівночасно ІІ корпус через Старокостантинів—Летичів наблизився до лінії Шепетівка—Полонне. Дня 19 серпня впав Уланів, Райгородок, Махнівка й Бердичів. ІІІ корпус заняв Козятин і пішов у напрямі Хвастова. Надніпрянські частини, при допомозі 11 галицької бригади й буковинських стрільців захопили лінію — Ямпіль — Вапнярка — Тульчин — Брацлав — Липовець і Погребище, посуваючись у напрямі Херсонщини й Дніпра. Колиж ліве крило армії заняло 25 серпня Новгород Волинський, Житомир, Коростишів і Коростень, а центр заняв Васильків, прийшло до кривавого бою під Бояркою. Дня 29 серпня станули українські війська на лінії Петриковець — Святошин — Жуляни — Совки, відкіля вперве

побачили золоті бані матері українських городів — Києва. Вечером тогож дня, частини УГА заволоділи залізничним перстенем Києва...

Дня 31 серпня 1919 р. вмаширували українські війська до столиці. Повінь квітів, сльози щастя, що блищали в очах вимученого більшовиками населення, були добре заслуженою заплатою за їх геройство й самопожертву. Та тут зачалося лихо. Білогвардійці зпід знаків Денікіна, що як «союзники», під охороною білих прапорів, ввійшли до Києва, підняли чорносотенний елємент столиці проти українських військ. Почалася вулична боротьба. Українська армія, неприготована до неї, мусіла залишити Київ. Білогвардійці, якнебудь підтримувані Антантою як протибільшовицька авангарда, порозумілися з більшовиками й пропустили їх південні частини на північ.

Відворот і розвал

Почався відворот, деморалізація й розвал української армії. Окружена з усіх боків ворогами, десяткована голодом і тифом, опинилася вона в жахливому положенню. Боролася останками сил, але знемагала з дня на день, з години на годину. В особливо тяжкому положенню найшлися галицькі частини. Головний отаман Петлюра, якому усміхався одинокий вихід в порозумінню з Польщею, побачив у галицькій армії одиноку перепону в реалізації свого пляну. Про можливість порозуміння з поляками не хотіли галичане й слухати так само, як придніпрянці виключали можливість порозуміння з москалями, без огляду на те — білими чи червоними. На тому теж тлі й почався роздор поміж двома українськими арміями й двома українськими урядами.

По звідомленню начального інтенданта УГА сот. І Цьокана, дня 25 жовтня 1919 р. таке було положення галицьких частин: стрільці з голоду кидаються на залізничі шини, хорі тікають зі шпиталів у гарячці. В Жмеринці й околиці згинуло з голоду, холоду й від тифу 10.000 галичан, покинутих без опіки по пустих бараках, на гною. Проти галичан іде агітація серед придніпрянських частин. Придніпрянцям постачають харчі й одежу, галичанам ні...

Такі умови запанували в лоні армії, що ще так недавно, збірним зусиллям волі й саможертви, промостила собі шлях до Києва.

В чотирокутнику смерти

Безвиглядність положення й підшепти парижського представника західньо-українського уряду — В. Панейка, зробили нарешті своє. Дня 25 жовтня 1919 р. Начальна Команда УГА видала наказ підлеглим собі командантам військових частин вислати парляментарів до денікінського штабу в справі виміни полонених і завішення зброї. Дня 6 листопада підписано протокол про перемиря УГА з армією Денікіна. Крик обурення на галичан піднявся нараз в урядових колах УНР. Серед придніпрянську армію кинуто клич погрому галичан. Під натиском зовні, диктатор Петрушевич зарядив арештування Начального Вождя УГА — ген. Мирона Тарнавського. Його функції перейняв

ген. Микитка. А дня 12 листопада в помешкані диктатора Петрушевича в Камянці відбулася остання нарада. Приняли в ній участь — член Директорії Макаренко та представники армії. Військовий міністр УНР Сальський промовив: «Війна для нас покінчена. Поконала нас не мілітарна сила ворогів, а тиф. Наддніпрянська армія не має заспокоєння навіть елементарних вимог, вона опору дати не може. Галицька армія в такомуж стані. Вона в більшости вже окружена ворогами». З черги промовив галицький старшина Стефанович: «На фронті, від 9 днів, нема ніяких харчів. Навіть старшини міняють останні чоботи за харчі. Шпиталі в жахливому стані, ранені рвуть шмати з трупів, щоби овинути власні рани...» Перепало на тій нараді й урядові УНР, що по словам чергового промовця Д-ра Макуха удержував 11 тисяч безробітних старшин, з чого 6 тисяч у постачанню а 5 тисяч у самому Камянці. На раді міністрів промовляє 18 діловодів, бо міністри повтікали за кордон. Українську Державу нищить її власний державний апарат, призначений хіба для 200-мільйонової імперії, а не для півтори губернії... «Всі присутні на нараді й поза нею відчували, що наближається кінець. Ходило тільки про те, чи вмирати разом чи окремо» (Д. Долинський).

Диктатор Петрушевич був за тим, щоби «для історії — вмирати разом». Для цього поставив придніпрянському урядови чотири домагання: в Директорію приняти одного галичанина; С. Петлюрі залишити титул головного отамана, але усунути його від оперативних завдань; змінити кабінет і віддати галичанинові портфель міністра фінансів. Та уряд УНР знехтував домагання галичан і їх охоту «вмерти разом»... Оце була атмосфера й умови, серед яких виникла конечність перемиря УГА з Денікіном.

Тогож дня, як відбувалася остання нарада галицького уряду з представниками Директорії, в камінецькому суді проходив черговий акт трагедії народу — розправа проти Начального Вождя УГА ген. М. Тарнавського. Генерала звільнено від вини, кари й моральної відповідальности за переговори з Денікіном, а 17 листопада делегація УГА підписала другий протокол перемиря з армією Денікіна саме тоді, як доведена до крайности Директорія УНР добивала згоду з польською державою. Рішення Української Національної Ради з дня 3 січня 1919 р. й урочистий акт зєднинення, проголошений на Софійській Площі в Києві дня 22 тогож місяця, відірвався тепер від реального грунту й повернув у сферу ідеї й непосильного змагання, з якого зродився...

Кінець УГА

Передишка, узискана перемирям з Денікіном, не врятувала Галицької Армії. Наприкінці 1919 р. більшовики розгромили білогвардійців, що почали відворот у напрямі Одеси, відслонюючи занятий Галицькою Армією район Винниці, Жмеринки, Браїлова й Немирова. Приказу Начальної Команди евакувати цей район і перейти на південь, в напрямі Одеси, не можна було виконати. Більшість армії, що опанована тифом, лежала по лічницях, приватних домах і принагідних бараках, була

неспосібна до ніякої акції. Один з отаманів, для рятування армії, попробував створити в ній «революційний комітет» з осідком у Винниці й почати переговори з Червоною Армією. В противагу «ревкому» повстав тоді (25 січня 1920) «політичний відділ» при Начальній Команді, що силувався опанувати ситуацію й не допустити до остаточної катастрофи. Частина армії, що не хотіла переговорювати з більшовиками, з трудом рушила на південь і з початком лютня доволіклася до району Бершадь-Чечельник-Балта. Далі йти не було вже куди, а станути до бою з більшовиками, що тимчасом наблизилися з півночі, було безвиглядною справою. Можна було ще рятуватися переходом армії на румунську територію, про що Начальна Команда видала дня 9 лютня наказ, але румуни відмовили розбитій армії гостинности. Не було іншої ради, як продовжувати винницький експеримент з «ревкомами» й переговорювати з червоноармійцями. З кінцем лютня 1920 р. останки Галицької Армії ввійшли в склад більшовицької, під назвою Червоної Української Галицької Армії. Протягом березня її 3 корпуси переорганізувалися в 3 бригади, під начальною командою комуніста Порайка і його заступника Солодуба. З початком квітня найшлися всі бригади на протипольському фронті — 1 бригада УСС в околиці Чуднова, 2 бригада в районі Жмеринки, 3 бригада в районі Вапнярки. Резерви й полевий штаб відправлено в Київ. Рівночасно з реорганізацією ЧУГА заведено в ній більшовицькі порядки, з військово-політичними радами, революційними трибуналами й т. п. Незавидне було життя армії в більшовицьких шорах. Заборона вживати Тризуба як відзнаки й співати Національний Гимн, була образою, якої армія не могла перенести. Тому то вже в половині квітня організується в 3 бригаді протибільшовицьке повстання, а коли воно не вдалося, 2 і 3 бригада переходять дня 23 квітня на сторону гол. отамана Петлюри, що за той час увійшов уже в кооперацію з польськими військами. Та обі бригади розброєно й інтерновано в польських таборах, а тільки частина старшин і стрільців змогла вступити до 6 херсонської дивізії, з якою перейшла до Галичини, а відтіля, під командою ген. Кравса, перебилася на Чехословаччину. Тут її розброїли і інтернували в Ліберці. Тимчасом 1 бригада УСС, окружена поляками в Пиківці б. Козятина, попала в полон. Розлючені більшовики арештували більшість тилових частин ЧУГА й інтернували в Кожухові, а відтак заслали на Соловки. Багато з галицьких старшин і стрільців, що перебували в Одесі, більшовики розстріляли. Українська Галицька Армія, що мала за собою стільки геройств і пролитої крови, перестала істнувати...

Організація Галицької Армії

Ядром Української Галицької Армії, що почала своє життя в дні 1 листопада 1918 р. були Українські Січові Стрільці, довкола яких скупчилися українські частини австрійських залог і фронтових формацій, що в гарячі дні листопада віддали себе в розпорядження Української Національної Ради. Згідно з мобілізаційним розпорядком Секретаріяту військових справ з дня 15 листопада 1918 р. що поділив територію ЗУНР на три військові области (Львів, Тернопіль, Станиславів) з підокругами й повітовими станицями, усталено організаційну схему й за-

гальну службову повинність населення. Підчас державного перевороту й у перших тижнях збройної боротьби з поляками полєві формації творилися відрухово; правильні військові частини боролися вперед з партизанськими загонами, що їх вилонювало з себе галицьке селянство в прифронтових смугах. Зчасом організаційна схема армії почала входити в правильні рямці. До кінця 1918 р. УГА складалася з «груп» по 3—4 куріні в кожній, що їх організаційна форма й боєва акція були обумовлені територіяльними умовами. Щойно на початку 1919 р. коли боєвий фронт УГА поширився й ускладнився, поділено полеву армію на 3 корпуси, по 4 бригади з 4 куренями піхоти, полком артилєрії, сотнею кінноти, саперів та помічних військ у кожному корпусі. В травні 1919 р. усталено склад бригад з 2 полків піхоти по 3 куріні в кожному. В червні зорганізовано IV корпус й започатковано V-ий, що їх по переході Збруча, за недостачею поповнень розвязано. Підчас кооперації з Червоною Армією, переформовано корпуси в бригади в складі 3 полків з трьома куренями в кожному, полком артилєрії, тяжким гарматним дивізіоном і полком кінноти. Тоді перейменовано II корпус на 1 бригаду УСС-ів, I корпус на 2 бригаду, а III корпус на 3 бригаду. В березні 1920 р. втілено галицькі бригади до XII й XIV більшовицької армії, що й було формальним скасуванням самостійности УГА.

У проводі Галицької Армії станула зразу Українська Генеральна Команда, 9 листопада 1918 р. перейменована на Начальну Команду, а по порозумінню з Червоною Армією на Полевий Штаб Червоної Галицької Армії. З ліквідацією самостійности ЧУГА цей штаб усунули від керми й вислали в запілля. Начальними командантами УГА були чергою — полк. Д. Вітовський (від 1 листопада 1918), полк. Гр. Коссак (від 5 листопада), полк. Гн. Стефанів (від 9 листопада), ген. Омелянович-Павленко (від 10 грудня), ген. Греків (від 9 червня 1919 р.), ген. М. Тарнавський (від 5 липня) ген. Микитка (від 7 падолиста), полк. Шаманек (від 6 лютня 1920 р.) й нарешті полк. Витошинський (з кінця лютня до початку березня 1920 р.). По ліквідації самостійности ЧУГА більшовики віддали начальну команду над галицькими частинами гал. комуністові Порайкові. Секретаріятом, тобто міністерством військових справ кермував зразу полк. Вітовський, а від 13 лютня до розвязання секретаріяту дня 9 червня 1919 р. полк. Курманович. За диктатури Е. Петрушевича функції військового секретаріяту перейшли частинно на Начальну Команду а частинно на «Військову Канцелярію Диктатора». В травні 1929 р. створено Команду Запілля, яку в червні перейменовано на Команду Етапу Армії. Чисельний стан УГА можна окреслити тільки приблизно. До кінця 1918 р. не переходила вона скількости 15.000 багнетів, але підчас червневої офензиви ген. Грекова 1919 р. стан її піднявся до 70—75.000 боєвиків. За Збруч перейшло ок. 60.000 люда. Бої, тиф і дезорганізація звели її згодом до стану 18.000 крісів, що створили три бригади ЧУГА.

Галицька Армія створена з кадр і на зразок б. австрійської армії, визначалася великою видержливістю в позиційній війні тоді, як зазбручанська армія славилася виїмковою бравурою в наступі й окрилюванні противника. Гордістю УГА була її артилєрія, що нерідко вирішувала в нашу користь програні піхотою бої. Непомітну ролю грала в УГА кіннота тоді, як летунство не перейшло поза організаційні первопочини.

Творена в бурхливий момент революції, організована й поповнювана в безперервних боях з противниками, що згодом окружили її з усіх боків, Українська Галицька Армія виказала максімум боєздатности й відпорности, та цілою низкою геройств, як «червнева офензива» й похід на Київ, що їх би не посоромилася неодна армія щасливіших від нас, державних народів, створила незнищальний моральний капітал для майбутніх поколінь.

Для підвалин Української Державности в Галичині

Українська Національна Рада, що уконституювалася у Львові 18 жовтня 1918 р., під проводом посла Евгена Петрушевича, обняла владу над українськими територіями Австро-Угорщини дня 1 листопада 1918 р. й покликала до життя перший Державний Секретаріят під проводом д-ра Костя Левицького. Святочне заприсяження цього кабінету, зложене на руки найстаршого віком члена Української Національної Ради — Юліяна Романчука, відбулося дня 10 листопада. Евакувавши дня 21 листопада Львів, перенісся уряд до Тернополя, відкіля дня 2 січня 1919 р. перейшов до Станиславова. Тут уконституювалася й доповнилася Українська Національна Рада, що 4 січня 1919 р. вилонила з себе «Виділ У.Н.Р.», якого предсідник Е. Петрушевич, перейняв функції Президента Держави. Зчерги покликано до життя новий уряд під орудою міністра судівництва в першому кабінеті — Сидора Голубовича, який устоявся аж до ліквідації ЗУНР, що від моменту зєднення з Великою Україною (22 січня 1919) перейменувалася на Західну Область УНР і приняла за свій герб соборний «Тризуб», замісць первісного — золотого лева на синьому полі.

Першими з держав, що визнали ЗУНР були — Велика Україна, Австрія, Німеччина, Чехословаччина й Мадярщина, з якими зразу навязано дипльоматично-консулярні, та комунікаційні й торговельно-господарські взаємини. Дипльоматичні взаємини навязала теж ЗУНР — з Югославією, Італією, Ватиканом, Канадою та Бразилією. Зате всю енергію й ввесь дипльоматичний хист своїх представників висилювала ЗУНР для того, щоби добитися визнання від міжнародньої мирової конференції, точніше кажучи представників переможних держав Антанти, що саме тоді радили в Парижі.

Паріська делєгація уряду ЗУНР, що зразу входила в склад спільної делєгації УНР, спіраючись на проголошене Вільсоном гасло самоозначення народів, здійснене на території Галичини листопадовим переворотом, старалася про дипльоматичну інтервенцію держав Антанти в українсько-польському політичному й збройному конфлікті. В січні 1919 р. зїхала на терен ЗУНР антантська місія під проводом франц. ген. Бертелємі й по переговорах з урядом і Начальною Командою Армії ЗУНР в Ходорові, предложила 28 лютня обом сторонам проєкт перемиря, згідно з яким армія ЗУНР мала віддати полякам велику частину галицької території з Львовом і нафтовим бориславським басеном включно. Колиж уряд ЗУНР не приняв такої пропозиції й польська армія, підпоможена свіжими силами, проломила український фронт на

лінії Перемишль — Львів, Найвища Рада мирової конференції в Парижі (Вільсон, Льойд-Джордж, Клємансо й Орляндо) пробувала інтервеніювати в командах обох армій в справі перемиря, польська сторона подбала про те, щоби переговори зірвати й мати вільну руку до опанування Галичини військами Галлєра, що їх зорганізувла й вивінувала Франція для боротьби з більшовиками. Створена в Парижі «Міжсоюзна Комісія для заключення перемиря між Україною й Польщею» під проводом бурського генерала Боти, опрацювала новий проєкт польсько-української демаркаційної лінії, куди корисніший від проєкту ген. Бертелємі. На цю лінію погодилася дня 13 травня делєгація ЗУНР, але поляки відповіли на пропозицію перемиря генеральною офензивою, яка довела до евакуації Галичини армією й урядом ЗУНР та до перенесення питання державної приналежности Галичини з сфери збройної акції в сферу міжнародньої дипльоматії.

Глибоке переконання в святість справи, для якої пролито стільки найдорожчої крови й віра в силу міжнароднього права й справедливість керівного ареопагу найкультурніших народів світа, спонукали уряд ЗУНР не покладати рук, але боротися бодай словом і пропагандою за те, за що боротися збройним чином не стало сил.

Статут для Галичини

В рік по евакуації Львова українськими військами, дня 21 листопада 1919 р. ухвалила Найвища Рада Антанти, непереведений ніколи в життя, проєкт с т а т у т у д л я Г а л и ч и н и, що хоч признавав цю частину нашого краю Польщі, то робив це у м о в н о, з застереженнями, що мали гарантувати відмінність його внутрішнього устрою й державно-правного становища.

Виходючи з переконання, що українсько-польський, збройний конфлікт доводить край до руїни і погрожує дальшими ускладненнями, Найвища Рада прийшла до висновку, що треба запровадити в ньому устрій, який по можности, запевнивби Галичині автономію та особисту, політичну й віросповідну свободу її мешканцям. А що Польща видалася Антанті єдиною під ту пору державою на сході Европи, якій під силу це зробити, то, вона готова була віддати Галичину Польщі під такими умовами:

Польща приймає 25-літній мандат організації й управи територією, якої межі, очеркнені в самому статуті, мають бути означені на місці спеціяльною комісією, зложеною з пятьох представників великодержав і одного представника Польщі. По упливі 25 літ Рада Союзу Народів матиме повне право втримати, провірити або змінити цей статут. Протягом того часу, трактати й умови, які Польща заключить, будуть відноситися й до Східньої Галичини. Дипльоматичні й консулярні агенти Польщі; будуть опікуватися закордоном інтересами осіб приналежних до Східньої Галичини. Всі свободи приватної й публичної натури, всі політичні права й права, застережені для меншин і забезпечені польськими законами, обовязуватимуть у Східній Гадичині. Греко-католицький обряд користатиме з тих самих прав, що римо-католицький обряд. Польська й українська мова будуть признані в рівній мірі урядовими мовами Східньої Галичини й користатимуть з тих самих прав. Кожна громада чи муніципальність матиме право рішати, котра з мов чи обі, мають бути мовою навчання в народніх школах. Щож до публичної науки в середніх і вищих школах, законодатна влада належатиме до сойму Східньої Галичини. Не можна буде в Східній Галичині приступати до ніякої систематичної кольонізації при помочі кольоністів, що прибудуть зовні.

Галичина мала дістати однопалатний сойм, вибираний на основі загального, тайного й пропорціонального права голосування. Її урядники мали бути, за конечними виїмками, місцевого походження. Контингент новобранців, затягнених до війська в Східній Галичині, мав би творити одиниці, що підчас мира стояли би залогою в Східній Галичині...

Польща, для якої мілітарне опанування краю було достаточною легітимацією до його безспірного посідання, не погодилася на антантський проєкт галицького статуту й Найвижча Рада, не маючи сили вимусити згоди, визнала своє рішення про статут за... «провізорично завішене».

Уряд ЗУНР «без землі»

По невдачній спробі Антанти накинути Польщі статут для Галичини, диктатор ЗУНР Евген Петрушевич, створив у липні 1920 р. на еміграції в Відні новий уряд, який старався не проминути ніодної нагоди в ускладнених міжнародніх взаєминах, щоби видвигнути справу державної приналежности східньої Галичини й усталити її згідно з так грімко й жертвенно висловленим бажанням її українського населення.

Одним з успіхів дипльоматичної акції уряду ЗУНР було м. і. рішення Ради Союзу Народів з 23 лютня 1921 р. мовляв: «постанови мирового договору про права національних меншин у Польщі, не можуть бути прикладені до Галичини, бо вона лежить поза кордонами Польщі, а постанови про виконування мандатів і контролі Союзу Народів над мандатором не можуть бути прикладені до Галичини, бо Польщі не наділено мандатом завести адміністрацію тої країни; не можна прикладати до цього моменту й приписів гагської конвенції, бо в часі, коли заключено конвенцію, Польща як держава, не істнувала; Польща є тільки фактичним, мілітарним окупантом Галичини, якої сувереном є, згідно з 91 статтею договору у Сан Жермен, держави Антанти. Тому то Рада Союзу Народів рішила предкладені їй домагання Української Національної Ради, щодо правного становища Сх. Галичини й відносин у цьому краю відступити Р а д і А м б а с а д о р і в»...

Спіраючись на тій переважній ухвалі Ради Союзу Народів, президія Української Національної Ради звернулася в квітні 1921 р. до всіх держав Антанти з проєктом державного устрою Незалежної Галицької Республики, що приймав суверенність трьох заселюючих її націй — української, польської й жидівської, але цього проєкту Антанта не взяла під належну увагу. З низки дальших спроб поладнання справи заслуговує на увагу нота президії Укр. Нац. Ради з червня 1922 р. до членів Найвищої Ради мирової конференції в Парижі, в якій підкреслено до-магання державної незалежности Галичини, як одинокого виходу з заплутаного положення. Оживлена пропаганда за суверенністю Східньої

Галичини, яку розвинув тоді уряд ЗУНР на міжнародньому терені, здобула справі багато приятелів, але це не мало впливу на остаточне рішення Ради Амбасадорів, яка передала суверенність над Галичиною Польщі, бо як писав франц. премієр Р. Пуанкаре до галицького митрополита Шептицького «ми їй це обіцяли, але це не значить, що поляки будуть над вами панувати; ви дістанете всі права»... Під тими, «всіми правами» розумів Пуанкаре напевне територіяльну («воєвідську») автономію для Галичини, яку для приєднання собі прихильности Ради Амбасадорів вирішив польський сойм дня 26 вересня 1922 р.

В прикрому «завішенні» найшлося тепер в рівній мірі українське населення Галичини, як і виконавчі органи польської влади. Українці далекі були від того, щоби з цього невиясненого державно-правного стану не користати й не підкреслювати його на кожному кроці, зате поляки старалися за всяку ціну закріпити й поширити стан свого фактичного посідання. Українці, не почуваючись до ніяких обовязків супроти Польщі, відмовилися працювати в її урядах, приймати участь у виборах, переписі населення й давати рекрута. М. і. уряд Петрушевича підкреслив права східньо-галицької суверенности підчас польсько-більшовицьких прелімінарних переговорів у Ризі в 1920 р. Більшовицька делєгація готова була, для ослаблення становища Польщі, признати урядові Петрушевича право репрезентації, але Польща відкинула більшовицьку пропозицію з місця. А хоч дня 12 липня 1921 р. Рада Амбасадорів виразно відмовила урядові Західньо-української Народньої Республики на еміграції права репрезентувати територію й населення Східньої Галичини, цей уряд істнував далі, спіраючись на невирішенню правно-державного становища краю. В свою чергу Польща робила все можливе, щоби добитися остаточного признання Східньої Галичини інтегральною частиною польської держави. Бачучи, що навіть найприхильніше настроєна до Польщі Франція, не кажучи про Англію, зорієнтувалася вже в культурно-політичній окремішности краю й не визнавала його приналежности до Польщі без застережень, поляки подбали про соймову ухвалу, яка дня 26 вересня 1922 р. запевнювала Галичині т е р и т о р і я л ь н у а в т о н о м і ю. Була це уступка Польщі для антантської совісти, розбурханої вільсонівськими тезами про самоозначення народів.

«Воєвідська» автономія Галичини

Ухвала варшавського сойму з дня 26 вересня 1922 р. «про засади загального воєвідського самоврядування, а зосібна самоврядування львівського, тернопільского й станиславівського воєвідства», як небудь відбігала в своїй основі від антантського «статуту для Галичини» й була повним перекресленням самостійницьких змагань Армії й уряду ЗУНР, всеж таки бодай в теорії запевнювала українському населенню Галичини деякі національні управнення, що зумовлювали його культурно-національний розвиток. Проєктована воєвідська автономія, обіймала справи — віроісповідань, публичної освіти, за виїмком університетів і вищого шкільництва, публичної добродійности, гигієни, хліборобські справи, за виїмком земельної реформи, підтримку рільництва, промислу

й торговлі, регуляції рік, меліорації й шляхів, організацію й адміністрацію громад і повітів, воєвідські буджети й т. п.

Кожне з трьох воєвідств мало вибирати соймик з польською й української курією. Обі курії мали радити й вирішувати національно-культурні справи нарізно й тільки в спільних, українсько-польських справах мали радити разом. Воєвідські виділи мали складатись з воєводи або його заступника, як предсідника й 8 членів та стількиж заступників, вибраних нарізно по половині кожною палатою воєвідського соймику, як теж з 4 членів і стількиж заступників, іменованих воєводою зпоміж громадян обох курій. Виділи мали ділитися на дві національні секції, що мали радити нарізно під проводом воєводи або його заступника, а тільки в спільних справах обох національностей мали радити разом. При йменованню воєвідських і адміністраційних урядників мали братися під увагу не тільки особисті кваліфікації, але й національність кандидатів, згідно з національними вимогами населення.

Проєкт автономії виключав м. і. допускаємість кольонізації на терені Галичини, давав рівноправність українській мові в школі, урядах і судівництві, доручував варшавському соймові заложення й матеріяльно-наукове забезпечення українського університету, а все те мало бути зреалізоване не пізніше, як у два роки по ухваленню воєвідської автономії.

Українське громадянство в краю й уряд та представництво ЗУНР на еміграції поставилися до цієї автономічної ухвали варшавського сойму з упередженням, на яке вона вповні заслугувала, так по своїй суті, як і призначенню. По суті вона була марною тіню справжньої територіяльної автономії, а її призначення не сягало поза признання Радою Амбасадорів суверенности Польщі над Галичиною. Добившися того признання, польські політики й дипльомати найспокійніше в світі склали свій проєкт галицької автономії до архіву.

Рішення Ради Амбасадорів

Дня 15 березня 1923 р. опубліковано рішення Ради Амбасадорів — Великої Британії, Франції, Італії та Японії, яка «зваживши, що згідно з 91 статтею мирового договору в Сен-Жермен, Австрія зреклася на користь головних союзних і принятих до союзу держав, усіх прав і титулів до територій, які перед тим належали до б. австро-угорської монархії й які положені поза новими кордонами Австрії, як це описано в 27 статті названого договору, а яких досі ще нікому не признано, й маючи на увазі, що Польща п р и з н а л а, що щодо сх. частини Галичини етнографічні умови конечно вимагають а в т о н о м н о г о у с т р о ю — конференція амбасадорів рішила признати, як границю Польщі з Росією — лінію означену й застовплену за згодою обох держав і на їх відповідальність дня 23 листопада 1922 р.»

Даремне протестувала проти такої ухвали Ради Амбасадорів делєгація Укр. Нац. Ради ЗУНР. Рішення Ради Амбасадорів, обумовлене готовістю Польщі признати Галичині територіяльну автономію, стало обовязковою нормою, а дата його публікації стала датою ліквідації державної незалежности й суверенности Західньої Области Української Народньої Республики.

Розбіжними шляхами

Перемиря УГА з Денікіном, закріплене прелімінарними договорами з 3 і 17 листопада 1919 р., примусило Армію Великої України відступати в північно-західньому напрямку тоді, коли УГА подалася на схід. Пересунувшись у район Чорторийї, окружена звідусіль ворогами, армія УНР рішила змінити досьогочасну боєву тактику. Уряд з головним отаманом С. Петлюрою виемігрував до Польщі, корпус СС-ів розвязався, а решта армії, переформувавши себе в партизанські загони, перекинулася на ворожі, зразу денікінські а відтак більшовицькі зади. Протягом часу від грудня 1919 до травня 1920 р. перебула Армія УНР, під загальним проводом ген. Омеляновича-Павленка свій славний «З и м о в и й П о х і д», яким пройшла вона ціле Правобереіжжя а навіть частину Лівобереіжжя, скрізь винищуючи ворожі залоги, магазини й адміністрацію, власним приміром і незвичайною сміливістю та саможертвою промощуючи населенню шлях для боротьби з наїздником. Спроби більшовиків під Балтою й Ольгополем перетяти партизанам звязок з їх випадною базою на північному заході, заломилися в тяжких і кривавих боях. Вернувшись з Зимового Походу в силі 2.100 багнетів і 580 шабель та частина Української Армії зайняла фронт на право від польської VI армії (на фронті Грушна — Окниця — Трибушівка — Вербка — Дзигівка — Ямпіль), яка тимчасом, умовившися з урядом УНР пішла походом на Київ.

Умова з Польщею

Перемиря й дипльоматичні звязки уряду УНР з Польщею, довели дня 21 квітня 1920 р. в Варшаві до підписання обома сторонами формального договору, який мав запевнити УНР польську допомогу в увільненні Києва й Правобереіжжя від більшовицької окупації. «Уряд Польської Речипосполитої—читаємо в договорі—признаючи право України до незалежного державного життя на території в межах, як будуть вони на північ, схід і південь окреслені на основі умов Української Народньої Республики з межуючими з нею від тих боків сусідами, визнає Директорію Незалежної Української Республики з Головним Отаманом паном Симоном Петлюрою у проводі, за верховну владу Української Народньої Республики».

Рівночасно, пересуджуючи приналежність західньо-українських земель до Польщі, договір усталював польсько-українську границю в такий спосіб: на північ від р. Дністра, здовж р. Збруча, а відтак здовж бувшої границі поміж Австро-Угорщиною й Росією, до Вишгородка, а від нього на північ через Кремянецькі узгіря, а відтак по лінії на схід від Здолбунова, здовж східніх границь рівенського повіту, дальше на північ здовж границі бувшої минської губернії, до прорізу нею ріки Припяті, а відтак Припятю до її устя» і т. д.

Польський уряд готов був допомогти Україні здобути території на схід від названої в горі лінії, до границь Польщі з 1772 р. (перед розборами), які Польща вже тоді посідала або мала відзискати від Росії збройною чи дипльоматичною дорогою. О б і сторони зобовязалися не заключувати ніяких міжнародніх договорів, звернених проти одної з них.

Культурно-національні права, які польський уряд мав забезпечити громадянам української національности на території Польської Речипосполитої, мали в неменшому ступні бути забезпечені громадянами польської національности на території Української Народньої Республики. Позатим обі сторони заключили договір економічно-торговельного характеру. Польща потребувала харчів, цукру, тощо, Україна одягів і амуніції для армії.

Забезпечившися умовою, що для України була хіба останньою дошкою рятунку, а для Польщі отвирала перспективи відбудуватися в тій чи іншій формі — від Балтику по Чорне море, поляки рушили в похід на Київ.

Українські частини в польському «поході на Київ»

Вже в дні 25 квітня, в якому польська армія почала «київський похід», найшлося в її рядах дві українські дивізії — 6, під проводом ген. Безручка, скомплєтована в Берестю над Бугом і 2, під проводом полк. Вдовиченка, що вже від довшого часу сусідувала з VI польською армією, в районі Нової Ушиці. В дні 7 травня, в якому поляки зайняли Київ, 6 українська дивізія була в Києві, 2 дивізія в районі 35—40 км. на схід від Могилева Подільського, а армія ген. Омеляновича-Павленка, що саме тоді вернулась з свого «зимового походу», прорвавши більшовицький фронт, зайняла район на північний схід від Ямполя. Невелика чисельно (всього біля 8.000 багнетів) але знаменита під якісним оглядом українська армія, відіграла поважну ролю так у польському наступі на Київ, як відвороті з України і обороні Пльщі.

«На правому крилі польської армії — пише польський історик Л. Васілєвскі — прикривала південньо-східню Галичину, невелика числом, але сильна духом і загартована в боях українська армія. Протягом цілої більшовицької офензиви боролася вона хоробро й відступала з Полділля крок за кроком, координуючи свою акцію з 6 польською армією, що боронила приступу до Львова. Своєю акцією зупинила українська армія напір більшовиків, унеможливила їхнє маневрування в напрямі Стрий — Самбір — Перемишль, що булоб примусило 6-ту польську армію покинути східню Галичину. Крім цього 6-та українська дивізія, сформована на приказ от. Петлюри з інтернованих українців, вела свою акцію в складі армії ген. Ридза-Сміглого, що відступала з Києва на Коростень-Люблин. Ця дивізія, під проводом ген. Безручка, помітно помогла польській армії, про що свідчать прикази до армії Ридза-Сміглого. Підчас останньої диверзії Буденного з під Львова на Сокаль—Замость—Люблин, на глибокі тили польських резерв, що маневрували на північному березі Висли — в кінці серпня — 6-та українська дивізія скупчилася довкола Замостя, загородила дорогу Буденному і в днях 29—31.VIII 1920 р. унеможливила йому здобути Замостє».

Бій під Варшавою, до якого успішности в такій мірі причинилася українська армія, закінчився перемирям, а відтак миром з більшовиками. Українські частини, покинені польськими союзниками, пробували ще боротися з більшовицькою навалою на власну руку, але це вже вихо-дило поза рами їх фізичної спроможности. Виперті з України, знемо-

жені й скривавлені, перейшли останки Української Армії на територію Польщі, де їх розброїли й інтернували в таборах.

Так перестала існувати Армія Великої України, зроджена в бурхливі хвилі березневої революції 1917 р.

Початки й організація Армії УНР

Зродилася вона в криваві хвилини революції, а перші її частини повстали з відокремлення українського елєменту від чужоплемінного складу фронтових і тилових формацій. Так повстало 3 полки ім. Шевченка, створені в перших днях революції з українських елєметнів військового гарнізону Москви, запасних частин гвардії в Петербурзі та в с. Синявці на західньому фронті, полк ім. Полуботка в Києві, курінь ім. Наливайка в Ст. Стовпиці, курінь «смертників» на румунському фронті, Чорноморські Гайдамаки в Одесі, Гайдамацький полк ім. Гордієнка біля м. Миру на зах. фронті та інші, що повставали спонтанічно, але не обняті пляновою організацією, самочинно розкладалися й сходили з білянсу військових сил відродженої України.

Куди тривкіші були ті частини української армії, що повстали на підложжі плянової організації, без огляду на те чи її ініціятива виходила з державного центра, чи обумовлювалася положенням на місцях. Так повстали заініційовані Центральною Радою Богданівці, сформовані з галицьких полонених Січові Стрільці, Студентський Курінь, кіннокозачий полк Вільної України, Республиканці, Дорошенківці та курінь середньошкільників. Заходи Центральної Ради сформувати регулярну «Сердюцьку Дивізію» з новобранців, довели її до стану 4 піших та 1 кінного полку, що їх розброїли більшовики по першому наступі на Київ. Не повелася теж організація «Вільного Козацтва», що мало бути своєрідньою міліцією українського селянства. Нашвидку створені частини «В. К.» розлетілися, в зустрічі з більшовиками, та були розброєні німцями. Деякі частини збереглися як регіональні повстанчі загони проти гетьмана, а відтак більшовиків. Деяку ролю в розбудові українського мілітаризму відіграла дивізія «синьожупанників», сформована Союзом Визволення України з полонених у Німеччині й такаж дивізія «сірожупанників» сформована в Австрії. За Центральної Ради вони не виявили особливої активности; більшовицька агітація й розкладові елєменти, що вкралися в їхні ряди, не дали їм розгорнутися в кадри регулярної армії. За гетьманату «синьожупанників» розброїли німці, а «сірожупанників» зредукували до невеличких кадрових формацій. Тоді ж розброєно куріні студентів і середньошкільників та Січових Стрільців. Останнім, наприкінці гетьманської влади, дозволено відновити свою формацію в розмірах одного куреня. Військова організація часів гетьманату обмежилася до формування Чорноморського куріня та чотирьох полків залізничної охорони, при чому продовжувано організацію Сердюцької Дивізії з середньозаможних новобранців та старшинської школи в складі чотирьох старшинських сотень. Проект створити кадри 16 піших 4-полкових дивізій з відповідною гарматою, кадри 2 кінних дивізій, 4 спільних юнацьких шкіл нового типу, як теж цілої мережі вищого військового шкільництва, не вийшов поза створення невеличких старшинських та підстаршинських кадр 3-полкових дивізій, до яких втиснулося багато російського, білогвардійського елєменту.

З вибухом протигетьманського повстання почалася наново стихійна організація революційної армії Директорії, в яку увійшли в першу чергу повстанчі селянські загони. Т. зв. Дніпровська Дивізія, зложена з повстанців Овруччини й Трипільщини мала 4 піші полки з артилєрією, кіннотою та технічними відділами, але підчас більшовицького наступу на Київ, ця дивізія розлетілася; її рештки послужили основою повстанчих загонів от. Зеленого в Трипіллі й Соколовського на Радомищині. Чорноморська дивізія, що її формування почалося ще за гетьмана, відігравши свою ролю в протигетьманському зриві, не встояла в боротьбі з більшовиками, а її останки створили кадри повстанчих ватаг на Чернигівщині. Подібна доля зустріла волинський полк ім. Івана Франка, якого недобитки сформували повстанчий загін Біляги-Сірка на Волині. Курінь сформований з повстанців, що їх за гетьмана осаджено по київських тюрмах, до свого розвязання Директорією, вів боєву акцію під проводом от. Тютюнника а відтак Палієнка. Утворена на півдні України Селянська або Київська Дивізія, в складі 4 піших і 1 кінного полку й двох батерій, що під проводом от. Григорієва боролася з інтервенційними військами Антанти, в травні 1919 р. під орудою от. Тютюнника перейшла на сторону Директорії. Над Богом утворилася доволі романтична формація Запоріжська Січ, зложена з кількох кошів. Усі ті самочинно утворені формації як теж ті, що, зорганізовані за гетьмана перейшли на бік Директорії (Запоріжці, сірожупанники, Січові Стрільці, частина Сердюцької Дивізії й залізничників) були основою протигетьманського повстання та запевнили йому безспірну перемогу. Та, покликані до життя революційним зривом, пройняті духом бунту, вони не могли відповісти завданням регулярної армії, обумовленим строгою дисципліною. Противна їм була теж систематична позиційна чи охоронна служба, яка поневолі нагадувала їм часи й умови життя зненавидженої, царської армії. Розїджені більшовицькою агітацією, вони здебільша розкладалися, або переходили на становище незвязаних з державним центром й тому нескоординованих з його акцією, повстанчих загонів. Було в тих загонах багато виявів патріотизму й вибухів безприкладного геройства в боротьбі з більшовиками, але їхні успіхи мали льокальний характер, а цілости положення Української Народньої Республики вони радше шкодили, як помагали.

Директорії прийшлося по перемозі над гетьманом, для боротьби з більшовиками й іншими ворогами Української Державности організувати армію наново, що й вона робила з успіхом при тривкости поодиноких формацій, залежно від місцевих умов. Так приміром на волинському, протипольському фронті утворилися з ініціятиви Директорії такі частини, як полк Наливайка, створений з кадрів гетьманських військ, І Галицький Полк з б. полонених, чесько-український полк та куріні Звягельського і Лободи. Всі вони разом з сірожупанниками створили згодом 2 Волинську групу-дивізію.

На Поділлі повстали тоді піші полки — Кармелюка й Залізняка, та кінні частини Чорношличників, Богуна й Гонти, що разом з останками Чорноморців, Залізним Куренем Сіяка й Гуцульським Куренем, створили Подільську Дивізію. З чотирьох юнацьких шкіл і воєнної політех-

ніки, організованих Директорією, встигла розвинутися тільки житомирська юнацька школа, що відтак перенесена до Камянця дала три випуски українських старшин. Спроби Директорії організувати запасні бригади та полки обмежилися до сформування 1 бригади (Камянець-Проскурів) та 1 кінного полку, що по катастрофі на Волині розклалися.

У «зимовому поході» на тили більшовиків, приймали участь — Запоріжська дивізія, Волинська «сіра», Селянська Київська та Залізна, в якій найшлася частина житомирської юнацької школи, залізничників та Окремої кінної дивізії. В час перемиря й військового порозуміння Директорії з Польщею, повстала з полонених, інтернованих в Польщі 6 дивізія, що зразу звалася 2-ою, а на подільському відтинку польської армії сформував ген. Удовиченко відділи, що злилися з Залізною Дивізією.

Підчас революції й протягом існування Української Державности по той бік Збруча, всі ті військові формації находилися в безупинній пливкости революційного ферменту й організаційних експериментів. Більшість з них виявилася ефемеридами, але деякі, як Запоріжці, що в найкращий момент свого розвитку дійшли до стану 8 піших полків та 1 кінного, «сірожупанники», Гордієнківські кінні гайдамаки, що розгорнулися в бригаду, житомирська юнацька школа, інструкторська школа старшин, Січові Стрільці, що в найкращий час доходили до стану корпусу, самочинно створена Селянська та Залізна Дивізія, збереглися за час існування Української Державности й були зліквідовані разом з нею.

Провід армії УНР спочивав зразу в руках Військового Генерального Секретаріяту, відтак Військового Міністерства (секретар а потім міністр Симон Петлюра, начальник ген. штабу от. Греків), та від проголошення УНР самостійною державою (22 січня 1918 р.) Симон Петлюра станув у проводі збройних сил України, тоді, як міністерство військових справ обняв зразу М. Порш, а потім Жуківський. Гетьманським міністерством військових справ кермував зразу ген. Лігнав, відтак ген. Рогоза. Створена дня 15 лютня 1918 р. в Білій Церкві Директорія УНР віддала керму збройних сил знову С. Петлюрі в характері головного отамана, якому підлягав наказний отаман ген. Осецький, що безпосередньо кермував воєнними операціями. Міністром військових справ став ген. Греків. Його переємником був ген. Петрів, а по ньому ген. В. Сальський, що задержав цей титул і по інтернуванню армії УНР в Польщі.

Праця над будовою Української Державности

Генеральний Секретаріят Української Народньої Республики покликаний до життя І універсалом Центральної Ради (15 травня 1917) для підготування автономічного устрою України, з розвитком подій перемінився в правовий уряд самостійної України, проголошеної IV універсалом Ради (22 січня 1918 р.). Від червня 1917 до 26 січня 1918 р. головував у ньому український письменник і громадський діяч лівого напрямку Володимир Винниченко по якому перейняв провід формально Всеволод Голубович, а фактично голова Центральної Ради Михайло

Грушевський. За нього то почалася українська більшовицька війна, заключено берестейський мир та, при допомозі німецьких і австрійських військ, звільнено Україну від більшовицької навали. Гетьманський переворот, доконаний німецькими військами в сам день ухвалення Центральною Радою конституції й вибору М. Грушевського Президентом УНР (29 квітня 1918 р.) довів до влади уряд, зложений з представників правих і москвофільських кол українського громадянства, що не найшли змоги пристосувати своєї політики до справжніх вимог краю, розбудженого революцією до нового життя. Всеж таки гетьманський уряд, забезпечений приявністю німецьких військ на Україні працював інтензивно в ділянці внутрішньої (до 300 законопроєктів) й закордонної політики (ратифікація Берестейського миру, договір з Кримом, порозуміння з Доном і Кубаню, переговори з Румунією в справі Бессарабії, мирові переговори з Совітською Росією й т.п.). Безупинна війна, яку довелося провадити Директорії, мала шкідливий вплив на працю й тривкість її уряду, що шість разів міняв свій склад і провід (В. Чехівський, С. Остапенко, Б. Мартос, В. Прокопович та А. Лівицький). Опинившись на еміграції уряд УНР не припинював своєї діяльности, продовжуючи свою дипльоматично-інтервенційну акцію під проводом В. Прокоповича, П. Пилипчука й А. Лівицького, що ставши по трагічній смерти С. Петлюри (25 травня 1926 р.) головним отаманом, покликав до проводу еміграційний кабінет В. Прокоповича.

Добуваючи й забезпечуючи все нові позиції силами стихійно організованої Армії, український уряд з самого початку поклав належний натиск на дипльоматичний бік своєї діяльности. Ще в добу Центральної Ради, як представництва автономної України, в склад її Генерального Секретаріяту входив секретар міжнаціональних справ (зразу С. Єфремов, відтак О. Шульгин) що старався полагоджувати справи національних меншин на Україні та нормувати взаємини українського уряду з іншими народами колишньої Росії. Скликання й переведенння конгресу народів б. Росії в Києві (23 вересня 1917) приняття представників чужих держав і нарешті навязання безпосереднього контакту з французьким амбасадором Нулєнсом, оце були перші кроки молодої української дипльоматії.

З моменту проголошення самостійної України в рямцях всеросійської федерації (20 листопада 1917) українська дипльоматія мусіла в першу чергу добитися визнання цього кроку від заінтересованих справою держав Антанти,— Франції, Англії, Румунії й інших, що до замирення України з Німеччиною та її союзниками, вдержували в Києві свої представництва й готові були, на свій спосіб, підтримати визвольні змагання України.

Мир України з Центральними Державами в Бересті (9 лютня 1918 р.) припинив дипльоматичні звязки з державами Антанти, зате розкрив перед українською дипльоматією широке поле діяльности на терені Берліна, Відня, Царгороду, Софії та столиць невтральних держав. Обмінена консулярними представниками, не сподіваючись надзвичайно успішних перспектив, всеж таки популяризувала українську справу й пагувала її в широкому світі. Упадок Центральних Держав і прихід до влади на Україні Директорії, поширили діяльність української дипльо-

матії й на терені держав Антанти, при чому особливо важну ролю відіграла дипльоматична місія УНР, вислана на мирову конференцію в Парижі. Проводив нею, від січня 1919 р. уповноважений Г. Сидоренко, якого в серпні тогож року заступив гр. М. Тишкевич, досьогочасний представник УНР при Ватикані. Довгий час кооперувала з цією місією УНР делєгація західньо-українського уряду, добиваючися правнодержавного визнання державної незалежности України.

В цілому, так українська Армія, як і дипльоматія, найшовшися в особливо тяжких умовах боротьби й праці не вспіли досягти тривких успіхів. Але ні кров української армії, ні праця української дипльоматії не пропали марно. Вперше від століть поставили вони на чергу великих світових проблєм українську справу в формі, в якій хотів її вирішення бачити неволений віками Український Нарід.

Доля окраїн

Великий історичний підйом, що підняв темпо національного життя Великої України й Галичини, не проминув безслідно й для наших окраїн — Буковини й Закарпаття. Вони теж, разом з материком, прокинулися до нового життя, але доля позавидувала їм його куди скорше, як решті українських земель.

Буковина, була протягом світової війни (1914—1918 рр.) збіговищем ворожих армій, а її населення, в ще гіршій мірі ніж галицьке, перенесло на собі наслідки жовнярських звірств. Вже в серпні 1914 р. залили Буковину московські війська, що їх у жовтні виперли на короткий час австрійські полки. Кількакратний перехід краю з рук до рук, спроби опанування його московською адміністрацією й безглузда пімста австро-мадярської салдаччини над населенням за «зраду», зруйнували до тла господарку й роздразнили до краю населення. Колиж пронеслися в повітрі перші познаки розвалу Австрії, ніде може не повитали тої вістки з такою радістю, як на Буковині. Міщанське віче, відбуте в Чернівцях на передодні розвалу Австрії (13 жовтня 1918 р.) було яскравим барометром «патріотизму», яким дихало буковинське населення до держави, що в мирний час трактувала край, як кольонію, а в час війни не зуміла чи не захотіла захистити населення перед зайвими знущаннями й переслідуваннями.

Як і в Галичині, так і на Буковині, рішили українці скористати з виїмкової нагоди й улаштувати своє майбутнє згідно з гаслами самоозначення народів і по бажанню віками гнобленого населення. На конституюче засідання Української Національної Ради у Львові вислала Буковина своїх представників, а 25 жовтня 1918 р. повстав у Чернівцях Український Краєвий Комітет, як буковинська секція Національної Ради. Не спали тимчасом і буковинські румуни, що хоч були менші числом, рахували на інтервенцію румунської держави. На вічу, відбутому 27 жовтня, вони запротестували проти задуманого Українським Краєвим Комітетом поділу краю на українську і румунську частину й зажадали прилучення цілої Буковини до Семигороду. Щоби приєднати до своєї акції українців, румунські агітатори не жалували обіцянок на тему української культурно-національної автономії, але тим нікого не

переконали. Відпоручники Краєвого Комітету почали переговорювати з українськими старшинами австрійської залоги в Чернівцях, готовлючись до збройного перевороту. Та коли вибила слушна година, несвідомі ваги справи жовніри розбрилися, а горсткою добровольців можна було тільки на короткий час обсадити державні уряди та установи. Дня 3 листопада відбулося в Чернівцях величаве всенароднє віче, на якому біля 10.000 учасників ухвалило прилучення Буковини до України, а три дні згодом, дня 6 листопада українські військові частини обсадили державні уряди в Чернівцях та містах української частини Буковини. Президентом краю проголошено предсідника Українського Краєвого Комітету Омеляна Поповича.

Усього чотири дні тривало свято української незалежности Буковини. Румунські імперіялісти викликали військо з Румунії, що вже дня 10 листопада виперло горстку українських добровольців із занятих позицій, а дня 11 листопада в полудне, румунський генерал Задік зайняв столицю краю й окупував його для Румунії. Над краєм нависла гроза найчорнішого насильства. Буковина вступила в добу румунської неволі. Величній Сон Листопадової Ночі розвіявся, але по ньому залишився серед народу соняшний спогад і туга, що скорше чи пізніше здійсняться й уже ніколи не розвіються.

Розвал Австро-Угорщини започаткував нову добу й у життю українського Закарпаття. Ця найбільш покривджена історією наша окраїна, не ждала мовчки й безпристрасно на розвиток історичних подій. На перший плян висунулася її заокеанська еміграція. Вже в липні 1918 р. представники закарпатської еміграції в Америці поставили перед собою такі завдання: по можности добиватися незалежности; колиж би це було неможливе, змагати до приєднання Закарпаття до Галичини, а колиб і до цього не допустили умови політичного життя, добиватися територіяльної автономії. Виходючи з того заложення «Американська Руська Народня Рада», що почувала себе еманацією й представницею волі краю, приступила 23 жовтня 1918 р. до Середземно-европейської Демократичної Конвенції в Філядельфії, до якої належали вже чехи. Зчерги плєбісцит, заряджений на зїзді делєгатів «Ам. Р. Н. Ради» в Скрентоні (19 листопада 1918) проти голосів меншости, що була за прилученням Закарпаття до України, заявився за прилученням до Чехо-Словаччини.

Тимчасом у краю розвал Австрії викликав чимале замішання й дезорієнтацію. В Любовлі на Спишу, Пряшеві, Ужгороді й Хусті повстають самостійні Національні Ради, з яких декотрі (в Любовлі й Хусті) орієнтуються на Україну, а навіть посилають добровольців до Української Галицької Армії. Не засипляли справи й мадяри, що в жовтні 1918 р. проголошують закон про створення з чотирьох закарпатських жуп «Руської Країни» з окремим губернатором у Мукачеві й «руським міністерством» у Пешті. Тамже на університеті створено тоді катедру «руської» мови. Та поки мадяри возилися з своєю автономією для «Руської Країни», владу на Мадярщині захопили комуністи, що перейменували «Руську Країну» на «Русько-країнське народнє комісарство». Скористала з замішання Румунія й захопила Мармарощину. Колиж мадярські більшовики впали, а до Ужгороду вступили чехословацькі війська,

три Національні Ради Закарпаття — пряшівська, ужгородська й хустська, зібравшись дня 5 травня 1919 р. вирішили прилучення Закарпаття, як автономічного краю, до Чехо-Словаччини. На цьому рішенню завадив не так плебісцит заокеанської еміграції, як фізична неможливість прилучити Закарпаття до Галичини, що її тимчасом опановували крок за кроком поляки. В вересні 1919 р. перейняли адміністрацію краю чехи, що видали «Генеральний статут для Підкарпатської Руси», щось у роді тимчасового автономічного закону. Зразу управляв краєм губернатор з чотирьохчленною директорією, але згодом закинуто цю колегіяльність й уся адміністрація перейшла в руки чеського містогубернатора, для якого губернатор, назначуваний зпоміж місцевих громадян, стався тільки «автономічною покришкою». Зчасом перемінено стару «жупну» адміністрацію на централістичну. В 1928 р. прозвано Закарпаття «Підкарпатсько-руським краєм» з краєвим президентом і містопрезидентом у проводі й створено Краєвий Виділ з виборними й іменованими з уряду членами. В цілому, з трьох можливостей, які розкривалися перед Закарпаттям у момент розвалу Австрії (самостійність, приєднання до України, автономія), залишилася остання. Закарпаття, опинившися в нових умовах культурно-національного й політичного життя, має всі вигляди на те, щоби в майбутньому відіграти ролю подібну, як колись відіграла Галичина в відношенні до Великої України. Як не як, цеж одинокий клаптик української землі, на якому чужа адміністрація рахується з голосом автохтонного населення.

Епільог

Світова війна й рознуздана нею революція на сході Европи, розбурхали в українській народній масі сили, що до того часу здавалися сонні, непробудні. Віками неволена й визискувана нація, що вміла тільки тужити до волі — й нарікати на кривду й людську несправедливість, несподівано збунтувалася й випроставшись на весь ріст, кинулася добувати собі місця в «народів вольних колі». Зашуміли степи, сколихнулися гори, ріки виступили з берегів. Нема такого пера, що зумілоб описати, нема кисти такої, щоб її було під силу змалювати те, що діялося на Україні в розпалених до червоного 1917—1920-их роках. В роках Відродження Нації. Мов лявіна покотився по Україні гомін волі. Величні національні маніфестації, Центральна Рада, перший український уряд, Четвертий Універсал, Берестейський мир, Листопад, Акт Зєдинення, а там Крути, Мотовилівка, Львів, соняшний червень, Київ, Базар, чотирокутник смерти. Порив, віра, запал, саможертва, а найбільше крови, молодої, дорогоцінної, заплоднюючої, невмірущої крови! В неволі зродилася тужлива українська пісня, але в боротьбі насталилося українське серце. Від століть приборкане почуття національної карности й невідхильного обовязку відродилися оце наново. Українська історія обогатилася оце новими іменами, новими датами. Нація обогатилася новими подвигами. Герої вчорашнього пригадали невіжам, як треба жити й боротися, мученики показали, як треба, з честю вмирати: За Україну, за її волю, за честь і славу, за народ! Під теперішню пору землі заселені українцями розмежовані поміж своїми 4-ма сусідами Радянською Росією, Польщею, Румунією й Чехословаччиною. Велика скількість українців опинилася на постійній заокеанській і східньоазійській, та тимчасовій політичній еміграції, що розбрилася беззахистними гуртами по всьому світу. Алеж соняшні переживання недавно минулого, геройська й кривава боротьба за Державність, обєднала усіх українців усього світу в одну велику Націю, що скована звязками крови, культури й традиції н і к о л и вже не поверне до стану розбиття й розєднання, що так тяжко заважили на її минулому.

XXXIX. НА КУЛЬТУРНОМУ ФРОНТІ

Величавий державно-творчий зрив, що його пережила Україна в 1917—1920 роках, був несподіванкою тільки для тих, що не мали змоги слідкувати за повільним, деколи утаєним, але послідовним процесом еманципації української національно-політичної думки, що позбавлена змоги вияву в державницькій політиці, суспільному життю та економіці, найшла собі вияв у літературі, науці й мистецькій культурі. Ми бачили, що українське національне відродження XIX в. сталося наче справою й питанням л і т е р а т у р и, яка з своїх романтично-народолюбських пеленок дуже скоро вилилася в стихійну маніфестацію збірної волі нації на вільне життя й державність.

К о т л я р е в с ь к и й здобув для української народньої мови горожанські права в слові й друці. Ш е в ч е н к о надхнув українське слово вулканічною силою віри в невідхильну перемогу Нації, Ф р а н к о й Л е с я У к р а ї н к а поглибили й поширили самопочуття повновартости українця, як громадянина світа. Перше аніж у політично-громадському житті, збулася містерія Відродження Нації в літературі, й у тому її історична вага й заслуга. З посіву української літератури XIX в. зродилася Велика Армія Зєдиненої Української Держави, з усею її романтикою, запоріжськими «оселедцями», кошовими радами й саможертвенним полумям. Українська література насталила українські серця до бою тоді, коли українська наука зброїла розум нації досвідом минулого, а українська музика та образотворчість дали українській нації вступ у коло культурних народів світу. Їм теж належиться тут окрема згадка.

Наука

В допомогу літературі наспіла в свою чергу наука, що не тільки в своїх первопочинах але й у час свого найінтензивнішого розвитку не виходила поза межі українознавства. Раз тому, що тими шляхами вела українських учених спрага самопізнання пробудженої нації, а по друге тому, що для поширення української науки поза межі національної й громадської корисности дуже довго не було конечних наукових установ. Тому то ціла низка українських учених, яких наукові інтереси виходили поза межі українознавства, була примушена

користати з чужинецьких — московських, польських, німецьких та інших наукових установ і публікацій і в той спосіб обогачувати культуру чужинців. Такі українські фільософи, як П. Лодій, В. Довгович, П. Юркевич, В. Лесевич, математик М. Остроградський, фізик-рентгенольог Ів. Пулюй, хемик І. Горбачевський, зоольог О. Ковалевський, антропольог Ф. Вовк, історик літератури М. Стороженко, мовознавці Д. Овсяників-Куликівський, М. Дашкевич, Ф. Мищенко, соціольоги М. Зібер та М. Ковалевський, педагог К. Ушинський та багато поменчих, здебільша пропадали для української науки, в користь чужої. Та впоряд з працею українських учених на чужому грунті спроби працювати для добра рідного краю і народу стаються чим далі частіші, свідоміші й більш послідовні та систематичні. Вже в 30-их рр. XIX ст. задумав український етнограф та історик Михайло Максимович зорганізувати дослідників українського минулого в спеціяльне товариство, але цю думку вдалося зреалізувати щойно в 1843 році, коли в Києві повстала державна й російська по формі, але українська по суті й матеріялі свого зацікавлення «Археографічна Комісія». Вона то, розвинувши свою діяльність головно в 70-80-их рр. за секретарювання в ній історика Володимира Антоновича опублікувала велику скількість джерел і документів до історії Правобічної України. Чимало матеріялів до історії України опублікував Осип Бодянський в «Чтеніях» московського «Общества исторіи и древностей». Виїмково заслужився для покладення наукових основ української історії відомий кирило-методіївець Микола Костомарів, а поруч нього Панько Куліш. Як фільольог заслужився О. Потебня, як історик права О. Кистяківський.

В 1873 р. повстало в Києві українське наукове товариство, що під офіційною покришкою «Південньо-Західнього відділу російського географічного товариства», розвинуло надзвичайно оживлену дослідчу й видавничу діяльність з ділянки української історії, мови, письменства, етнографії, суспільних наук і мистецтва. Працювали в цьому товаристві такі наукові сили, як крім названих вже В. Антоновича, М. Зібера, Ф. Вовка, ще й П. Житецький, К. Михальчук, М. Драгоманів, П. Чубинський, О. Русів, М. Лисенко та інші. Російський уряд узнав, що праця «Відділу» хоч і ведена під офіційною фірмою та російською мовою, скріплює національне самопізнання серед українців і тому закрив товариство вже в три роки по його відкриттю. Та припинити розбурханої стихії українознавства йому вже не вдалося. Українські наукові сили гуртуються довкола заснованого в 1876 р. «Історично-фільольогічного Товариства» в Харкові (О. Потебня, М. Сумців, Д. Багалій, Д. Мілер) біля київського «Історичного Товариства Нестора Літописця» й нарешті коло журналу «Кіевская Старина», що від 1882 до 1905 р. стався неперебраною скарбницею українознавства. Не спочивали українські дослідники та вчені по провінціональних центрах та установах (Чернигів, Полтава, Катеринослав, Одеса, Катеринодар, Житомир) використовуючи офіційні установи й імпрези для поглиблення й поширення знання про Україну. Українська етнографія (Б. Грінченко) археольогія (В. Антонович, Д. Багалій, Д. Яворницький, Ф. Вовк, В. Данилевич, В. Хвойко), для якої створено навіть окремий журнал («Археологическая Лѣтопись Южной Россіи», 1899—1904) пробивала собі шляхи й намічувала завдання, обходючи цензурні приписи й заборони, що їх раз ураз ставив московський уряд.

Свобідніше, хоча з меншими засобами й скромнішими силами розвивалася українська наука в Галичині. Правда й тут, не з примусу як на Великій Україні, а з непорозуміння, довший час українські вчені (Д. Зубрицький, А. Петрушевич, Я. Головацький, С. Шараневич) працюють у дусі «єдинства» української культури з московською, але де далі ця шкідлива фікція розвівається, а разом з чистою українською мовою проникає в галицьку науку здорова думка культурно-національної самостійности українського народу. Піонірами тієї думки на галицькому науковому полі були такі вчені, як автор монументальної історії української літератури Омелян Огоновський, історик «Скиту Манявського» Юліян Целевич та інші.

Особливої сили і розмаху набрало наукове життя Галичини з хвилею, коли засноване в 1873 р. заходами галичан і матеріяльними засобами придніпрянських діячів «Товариство ім. Шевченка» у Львові, перемінилося в 1893 р. на «Наукове Товариство ім. Шевченка», а його провід спочив на цілі десятиліття (1897—1914) в енергійних руках знаменитого історика й незрівняного організатора наукової праці Михайла Грушевського. Від тоді львівське товариство стається огнищем всеукраїнської науки, а вчені тої міри, що універсаліст-українознавець Іван Франко, етнограф Володимир Гнатюк, брати Олександер та Філярет Колесса, природники Іван Верхратський та Іван Раковський, разом з учнями Грушевського з його університетської катедри (С. Томашівський, В. Герасимчук, І. Джиджора, І. Крипякевич) підіймають його своїми працями до рівня неофіціяльної академії наук.

Досягнення першої російської революції 1905 р. принесли деяку полегчу для української науки на Великій Україні, де за почином невтомного М. Грушевського повстає київське «Наукове Товариство», а праці українських учених починають появлятися в виданнях російської Академії Наук, та вже не «контрабандою», як дотепер, але отверто, українською мовою. Українознавство підіймається тепер пропаганди ваги українського питання, як великої культурно-історичної й політичної проблєми, серед чужинців. Монументальне двотомове видання «Украинскій народ в его прошлом и настоящем» (1914—1916) має під тим оглядом свою історичну заслугу.

Війна перебила нормальний розвиток огнищ української науки, але вже перші дні березневої революції 1917 р. принесли їй визволення з досьогочасних пут. Вже в 1918 р. повстають в Києві та Камянці Подільському перші українські університети, в досьогочасних російських розбудовуються катедри українознавства, а як централя науково-дослідчої праці організується в Києві — Всеукраїнська Академія Наук, в якій злилися всі досьогочасні наукові установи й архивно-бібліотечні, музейні та лябораторійні збірки столиці.

Упадок відродженої Української Державности відбився в першу чергу на українській науці й на культурній праці взагалі, але не припинив її цілковито. Українська наука, придавлена чужинецькою вла-

дою на рідній землі найшла собі тимчасовий захист на чужині — в Чехословаччині (Вільний Український Університет і Педагогічний Інститут у Празі, Хліборобська Академія в Подєбрадах) в Німеччині (Науковий Інститут у Берліні) й нарешті в Польщі (Науковий Інститут у Варшаві).

Українська образотворчість під чужим небом

Багато світових подорожників, істориків та фільософів порівнювало Україну з Грецією, дуже чітко підкреслюючи висшість її культури над культурою її сусідів-переможців. Подібно як Греція, покорена всевладним Римом під мілітарно-політичним оглядом, накинула римлянам свою фільософію, письменство й мистецтво, так теж було з Україною всякий раз, коли вона падала під фізичною перевагою сусідів. Знаємо, що не тільки культура старого Києва була зразком для Суздальщини, не тільки твори старо-українського письменства й мистецтва награблені суздальськими князями лягли в основу культури московської півночі, але при її первопочинах основні заслуги поклали українські письменники-літописці, будівничі, малярі, що їх волею-неволею перетягувано на північ. Знаємо, що образотворча культура Польщі Ягайлонів уся була просякнута не тільки українськими впливами, але й творами українських рук. Найкращі зразки польського середньовічного іконопису, монументальні памятники стінопису (Люблин, Сандомир, Краків т. і.) були творами українських рук і українського духа. Культура Московщини XVII ст. зацвіла наново щойно завдяки українським силам, що по переяславському трактаті, потягли з України на північ. Українською в своїй основі була «европеїзація» Московщини за Петра І., українською була теж московська образотворчість на грані XVIII і XIX ст. Бо джерела української культури не висохли разом з тим, як занепала українська державність. Вони били далі, тільки творчі потоки й ріки, що витікали з тих джерел не зрошували вже українських нив, але чужі, московські.

Українська а р х і т е к т у р а, досягнувши в девятибанній церкві апогею своєї конструктивности, а в «козацькому бароку» найвищої гармонії конструкції й форми, на грані XVIII і XIX в. наче зупинилася в своєму органічному розвиткові. Не стало для цього не тільки матеріяльних засобів, що перейшли в руки наїздників, але й умов для нормальної праці й творчости на рідньому, національному грунті. Царський указ з 1800 р. яким заборонено будувати церкви в українському стилю, найкраще характеризує ці умови. Подібні укази видав царський уряд проти української різьби й малярства, з яких московська синодальна цензура вигонювала ніби «єресь» проти православя, а на ділі останки самобутньости українського, образотворчого сприймання. Цензурована й переіначувана образотворчість України, не найшла іншого виходу, як еміграцію, в тім випадку на московський грунт, деб за нею не слідкували так підзорливо й насторожено. Очевидно, на цьому втратила Україна а зискала ворожа Москва, для якої українськими силами створено величавий пантеон сучасного мистецтва; але коли правда це, що дух не гине, без огляду на те, в яку форму

одягається його вираз то, й цю поневільну еміграцію українських образотворців XVIII—XIX ст. на московську північ, слід підкреслити як одну з перемог української культури над культурою ворога й наїздника. Бо, як не як, а самі москалі признають уже сьогодня, що без України й її творчих сил, стихійний розвиток московської культури XIX в. бувби неможливий. На порозі історії модерної російської р і з ь б и стануло двох українських велитнів — І в а н М а р т о с (1752—1835) та М и х а й л о К о з л о в с ь к и й (1753—1802).

Мартос, учень італійського різьбаря Канови й малярів Рафаеля Менгса та Помпея Баттоні, вніс у російську різьбу західньо-европейський клясицизм різьбарської форми, просякнутий суто українською елєгійністю почування. Мармор цього погробовця української державности «плакав», як говорили сучасники, а намогильники, якими заселив Мартос цвинтарі Донського манастиря в Москві й Олександро-Невської Лаври в Петербурзі, створили в російському різьбарстві цілу школу наслідувачів і епігонів. Незрівняний в скульптурі нагробників, у яких дав Мартос власний стиль, пробував він своїх сил і в статуарній різьбі репрезентативних памятників (Катерини II в Катеринославі, Рішеліє в Одесі, Олександра І. в Таганрозі, Потьомкіна в Херсоні), але з куди менчим успіхом. До історії мистецтва перейшов Мартос як той, що «зєднав українську мрійливість із строгістю й досконалістю клясичних форм і створив свій, осібний, мартосівський світ, що відріжнює його від усіх західніх сучасників». (І. Грабар).

М и х а й л о К о з л о в с ь к и й, якого клясицизм виростає з підложжя французького рококо, присвятив майже всю свою творчість різьбарській окрасі Петербурга й заслужив на нагробну епітафію, мовляв «тут спочиває суперник Фідія, російський Буонаротті». І Мартос і Козловський зявилися на грунті московської півночі, як продовжувачі західньо-европейських культурних традицій, що їм стільки уваги присвячував Київ з його Могилянською Академією.

Родоначальниками російського малярства XIX ст. були теж українці. Почав їхню низку Д м и т р о Н і с-Л е в и ц ь к и й (1735—1822) син українського маляря й ритівника Григорія. Про нього говорить історик російського мистецтва Грабар: «Його твори належать до кращих досягнень европейського портретного мистецтва XVIII ст. Впоряд з його творчістю, не тільки малярство Райнольдса, але й музикальна творчість Генсбору (найбільших мистців тогочасної Англії) здається надто штучна. Такі твори, як портрет Борщевої, ритмом лінії, вигадливістю й викінченням усеї композиції, стрійної й незвичайно архитектурної й по правдивости малярства, можна порівнювати не з тогочасними портретами, але з архитворами ренесансу».

Українцем з походження й культури був А н т і н Л о с е н к о (1737—1773) основоположник історичного російського малярства, що м. і. реалізмом картини «В робітні маляря», переріс не тільки всю решту своєї малярської творчости, але мало не на ціле століття випередив розвиток російського малярства взагалі.

Третім з черги патріярхів сучасного російського малярства був полтавець В о л о д и м и р Л у к и ч Б о р о в и к о в с ь к и й (1757—

1825) першорядний портретист та релігійний маляр в европейському розумінню того слова.

Українці не тільки започатковують, але й постійно підтримують своєю творчістю розвиток російського малярства цілого XIX ст. Уроженцем України, сином грека й українки, був творець російського побутового малярства Олексій Венеціянов (1779—1847); знаменитий історичний маляр Олександер Литовченко (1835—1890), трансформатор літератури й філософії на полотно Микола Ге (1835—1894), найталановитший поміж малярями-проповідниками Ілля Ріпин (1844) а там — Микола Ярошенко, Кость Трутовський, Микола Самокиш, Микола Пімоненко, Олекса Ківшенко, Гаврило Кіндратенко, Володимир Галимський, Микола Бодаревський, Мірошниченко, Горонович і непроглядна низка поменчих величин, все це були українці з походження, що по волі чи поневолі послужили, одні як піоніри другі, як погній сучасної образотворчости Московщини.

На рідному грунті

Як це не дивно, але відкривцем чарів української природи перед очима малярів XIX в. був німець з походження Василь Штернберг (1818—1845); за свої українські пейсажі й жанри дістав він дві медалі петербурської академії мистецтв, ними теж відвернув свого щирого друга-приятеля Тараса Шевченка від ідеалів академічного клясицизму в бік романтики українського життя й природи. Шевченко, найбільший поет України всіх часів був теж найбільшим українським малярем XIX ст. І тільки велитенська слава Шевченка-поета прислонила перед сучасниками й грядучими поколіннями постать Шевченка-маляря. Малярство Шевченка, це доповнення його незрівняного мистецтва слова й до деякої міри практичне противенство голошених ним теорій. «На словах Шевченко пристрасний приклонник свого вчителя Брюлова й оборонець клясично-академічного мистецтва, на ділі він робить різкий поворот від академічного малярства до романтизму. На словах Шевченко не любить пейсажу й без людських постатей вважає його мертвим, на ділі якраз пейсажі Шевченка повні життя й поетичного надхнення. На словах, Шевченко не доцінював старої української, особливо деревляної архітектури, а на ділі може ніхто так поетично не зарисував старих українських церков. Альбоми Шевченка з подорожий по Україні це незамінні й дорогоцінні документи для історії українського мистецтва» (Д. Антонович). Та оскільки Шевченка-поета знає Україна й обслідувала вже українська наука, остільки Шевченко-маляр, це ще далеко нерозгадана загадка так само, як неоцінено ще як слід його ролі в життю й становища в історії української образотворчости. Покищо можна хіба сказати те, що Шевченко-маляр був першорядним майстром кисти, олівця й штихарської голки, з неймовірно широкою скалею техніки, й засягом тематики, в якій м. і. започаткував, розвинутий відтак російськими реалістами-передвижниками напрямок повчально-моралізаторського проповідництва. В сфері портрету, як жанру, й офорту як техніки, дав Шевченко справді недосяжі речі й тому вічні, без огляду на зміну мистецьких напрямків.

На переємників свого новаторства мусів Шевченко підождати. Його безпосередні наслідники на Україні, як харковянин Безперчий (1825—1913) та його учень Семирадський (1843—1902) продовжували клясицистичні традиції навіть тоді, коли на мистецькому обрію зазоріли вже нові ідеали. Слідами Шевченківської побутовщини й реалізму пішло щойно чергове покоління українських мистців, як Кость Трутовський, Бодаревський і Пімоненко. Вони українці з походження й літературного сантіменту й тому на розвиткові українського мистецтва заважили їх твори куди менше, як твори свідомих піонірів українського мистецтва, якими були — Порфір Мартинович, Опанас Сластьон та Сергій Васильківський. В свою побутовщину й етнографізм старалися вони вкласти думку про відродження української національної культури, а коли їм це й не вдалося в повні, то вони промостили бодай шлях у цьому напрямку.

З іменем Васильківського й Сластьона звязані перші спроби відродження українського архітектурного стилю. Ці два маляри надхнули цілу низку українських архітектів думкою про використання для потреб сучасности форм і конструктивних ідей українського бароку та народнього деревляного будівництва. З понуки Васильківського створив Василь Кричевський, архітект, маляр і графік, а позатим ерудит-мистецтвознавець, дім полтавського земства (1903) що був першою спробою примінення українського архітектурного стилю до будівничих вимог сучасности. Той сам Кричевський започаткував теж відродження української книжної графіки, що згодом, в творах Юрія Нарбута, Павла Ковжуна, Миколи Бутовича та цілої пліяди поменших творців, досягла незвичайно високого рівня й світової слави. Слідами архітектурних спроб Кричевського пішли такі українські архітекти, як Сергій Тимошенко в Харкові, Дяченков Києві, Мощенко в Полтаві, Олександер Лушпинський та Роман Грицай і багато молодших у Галичині.

Галицьке малярство дуже довго не виходило поза межі церковного кустарництва й щойно Корнило Устиянович (1863—1902) позатим талановитий поет і публіцист, зважився надати йому характер справжнього мистецтва й на свій спосіб зрозумілу, національну закраску. В релігійне малярство пробував він впровадити мотиви української історичної тематики й жанру, не цураючися й етнографізму, що найшов особливо яскравий вираз в творчости Юліяна Панькевича. Рівночасно лаври першого галицького мистця-імпресіоніста европейської міри й заслугу над організацією мистецького життя в Галичині здобув собі талановитий пейсажист, учень Станиславського — Іван Труш. Деяку своєрідність в межах західньо-европейського імпресіонізму, з другої руки, виявив учень краківської академії Олекса Новаківський. Творцем нової школи українсько-візантійського, монументального малярства стався Михайло Бойчук; до синтези в виборі поміж візантійською традицією й інтімністю побутово-етнографічного елєменту, що з такою силою позначилися в українському іконописі XVI—XVII ст. дійшов виїмко-

вої міри ерудит — Петро І. Холодний. Класичну графічність україно-візантійського іконопису старається зберегти й розвинути в своїх творах Михайло Осінчук.

Академія Мистецтв, що повстала в Києві майже рівночасно з відродженням української Державности, з несподіваною легкістю могла обсадити свої катедри такими видатними малярями сучасности, як згадані вже — Бойчук, Нарбут і Василь Кричевський, та пейсажист Микола Бурачек, стиліст-декоратор Михайло Жук, Федір Кричевський, Манєвич та маляр-імпресіоніст европейської міри — Олександер Мурашко.

Характеристичне, що при обсаді катедр Академії не найшлося підхожого кандидата на катедру різьби, що хоч мала на старій Україні свою вироблену традицію, а на грані XVIII і XIX ст. видала таких велитнів, як Мартос та Козловський, то протягом XIX ст. все таки «пасла задніх» в порівнанні з малярством. За ціле сторіччя можемо назвати тільки кількох українських, та й то не першорядних різьбарів, як учень Мартоса Кость Климченко, сучасник Шевченка М. Забіла та працюючий для чужинців Петро Війтович. Краще пішли справи з українською різьбою з перших років XX ст. коли на цьому полі зявилися імена Петра Кузневича, Михайла Паращука та Андрія Коверка в Галичині та Трипільської, Балавенського, Гаврилка й цілої низки поменших на В. Україні. Все одно, коли треба було збудувати памятник Шевченкові в Києві, то з поміж українських різьбарів не було кому... Творчість найславнішого з поміж сучасних українських різьбарів — Олександра Архипенка, звязана з українською культурою хіба тільки походженням мистця, що позатим належить у цілости до експериментально-новаторської сфери ділання західньоевропейського мистецтва.

В цілому, сучасна українська образотворчість виявляє всі познаки молодечої стихійности з якою кидається на всі чергові напрямки й тільки з трудом, у творах своїх виїмково талановитих абож освічених представників здобувається на своєрідність, радше вичувану, аніж зрілу до синтетичного охоплення.

Музика

Вже в XVII ст. проникають в українську музику, через церковні школи та брацькі колєгії, західньо-европейські впливи. М. Березовський, Д. Бортнянський та В. Ведель, оце найзамітніші українські композитори другої половини XVIII ст., що на основі старих українських вокальних традицій і під впливом італійських композиторів як Палестріна й Скарлятті витворили специфічно український, хорово-вокальний стиль у церковній музиці. Композитором европейської міри, що своєю працею й творчістю зробив переворот у церковній музиці не тільки України, але й Московщини був Бортнянський.

Перший у Галичині церковний хор, заснований в Перемишлі еп. Снігурським (1829) використовуючи для своїх продукцій твори Бортнянського та пізніших композиторів Великої України, виховав ціле

покоління композиторів т. зв. «перемиської школи», як М. Вербицький, І. Лаврівський та їх переємники В. Матюк і С. Воробкевич.

Рівночасно з культурою церковної музики розвивається в. нас і світська музика опер, опереток та мистецька транспозиція невичерпаної скарбниці народніх мельодій. «Козак-стихотворець» кн. Шаховського з музикою італійця Кавоса (1812) та «Наталка Полтавка» Котляревського з музикою В. Барицького (1834) аранжованою відтак О. Марковичем (1853), І. Ляндвером (1854) й нарешті Миколою Лисенком, а відтак «Сватання на Гончарівці» Квітки й «Чорноморський побут» Кухаренка, оце перші зразки українських «оперет» і «мельодрам», творених на західньо-европейський зразок. Замилування до того типу музичної творчости процвітала в рівній мірі на Великій Україні як і в Галичині, де церковні композитори як Вербицький, Воробкевич, Бажанський та Матюк не цураються світських пісень, дороблюючи музику до театральних пєс, спіраючись на народній мельодиці, але деколи йдучи в розріз з її духом і настроєм. Та щойно «Запорожець за Дунаєм» з музикою Артемовського-Гулака, що зявився вперше на сцені в 1863 р. утримався на ній як справжня українська оперета, за якою зявляються все нові й кращі. В 1872 р. появляється «Різдвяна Ніч» М. Лисенка, тодіж таки в Галичині повстає «Ніч під Івана Купала» Н. Вахнянина, а за ними ціла низка опер і оперет російських композиторів («Коваль Вакула» і «Мазепа» зросійщеного українця Чайковського, «Князь Ігор» Бородіна, «Травнева Ніч» Римського-Корсакова, «Сорочинський Ярмарок» Мусорського й і.), в яких основу лягла українська тематика й українська народня мельодика.

Слава й заслуга творця національної музичної культури України належиться Миколі Лисенкові (1848—1913), що «перший відкрив для нашої музичної культури народню пісню, як національний чинник у музиці, поклав під українську музичну культуру тривкі підвалини й своєю творчістю, що розтягається від етнографічної ділянки, через вокальну творчість (від дрібних пісень і хорів до великих кантат, із «Радуйся ниво» на чолі), фортепянові твори аж до оперової ділянки включно (Різдвяна Ніч, Утоплена, Тарас Бульба, Ноктюрн і т. п.) визначив шляхи, якими українська національна музична культура повинна розвинутися, й залишив нам дуже цінні та цікаві зразки українського музичного стилю». (В. Барвінський).

Перед Лисенком і рівночасно з ним виступають такі українські композитори, як С. Артемовський, П. Ніщинський, М. Аркас та інші, яких твори пройняті українською музичною стихією, але Лисенко перевисшив їх усіх свідомістю своєї творчости, освітою й фаховістю підходу до справи.

Лисенко виповнив собою цілий період історії сучасної української музики, по якому вибиваються на перші місця такі творці, як К. Стеценко та М. Леонтович. Стеценко, близький своїм стилем до Лисенка, з помітними впливами Чайковського, створив цілу низку хорових мініятур, з яких деякі слід признати перлинами не тільки української, але всесвітньої хорової літератури. Зате підхід М. Леонтовича до опрацювання народніх пісень назвав В. Барвінський —

геніяльним; він наближується до способу «вокальної інструментації».

«Хорова фактура Леонтовича наскрізь поліфонічно-контрапунктична, з частими імітаційними наступами голосів, аж до 4-голосової фугальної експозиції включно. Та проте саме в Леонтовича треба підкреслити вміння, як у нікого іншого,— простими засобами осягнути надзвичайні вокальні ефекти».

Позатим з музик Великої України заслуговують на увагу — інструменталіст П. Сениця, передчасно померший Яків Степовий, автор опери «Купальна Іскра», Б. Підгорецький та феноменальний диригент О. Кошиць, що то в момент, коли на українській землі велися криваві змагання за Державність, полонив цілий культурний світ українською піснею, репродукованою його величавим хором-капелею.

З галицьких композиторів лисенківської доби слід згадати — знаменитого організатора музичного життя, диригента й автора популярних пісень та хорів Остапа Нижанківського, першого в Галичині музика-професіонала Дениса Січинського (сольоспіви, опера «Роксоляна»), Генриха Топольницького («Хустина»), Філярета Колессу (вязанка любовних пісень на хор «Вулиця»), Ярослава Лопатинського (оперета «Еней на мандрівці») та автора низки світських і церковних хорів і ліричних мініятур Йосифа Кишакевича.

Пліяду представників модерної української музики, що зважилися вивести її з вузьких меж побутовщини й етнографізму на широкі простори всесвітньої музичної культури, отвирає виїмкової міри творець Станіслав Людкевич, що «в сфері музичної техніки й виразу стоїть більше в звязку з романтиками Шопеном, Мендельзоном, Грігом і особливо Чайковським, ніж з Лисенком». (В. Барвінський).

Наймолодша генерація українських музиків повернула на шлях занедбаної дотепер інструменталістики. Належать до неї в першу чергу вихованці Праги — Василь Барвінський, Нестор Нижанківський, Микола Колесса та Зенон Лисько. З інших композиторів молодшої генерації заслуговують на увагу — М. Гайворонський як один з творців стрілецької пісні, Я. Ярославенко, Б. Вахнянин, Б. Безкоровайний, М. Форостина, І. Левицький та інші.

XL. ДОДАТОК

1. Порядок київських князів*)

1. Олег — княжив десь до р.	913 або 914
2. Ігор в роках десь	914—946
3. Ольга як регентка десь	946—960
4. Святослав, син Ігоря десь	960—972
5. Ярополк, син Святослава	972—979
6. Володимир, син Святослава	979—1015
7. Святополк, син Володимира	1015—1019
8. Ярослав, син Володимира	1019—1054
9. Ізяслав, син Ярослава	1054—1068
10. Всеслав, з полоцьких князів	1068—9
11. Ізяслав (9) в друге	1069—1073
12. Святослав, син Ярослава	1073—1076
13. Ізяслав (9) в третє	1076—1077
14. Всеволод, син Ярослава	1077—1093
15. Святополк, син Ізяслава	1093—1113
16. Мономах, син Всеволода	1113—1125
17. Мстислав, син Мономаха	1125—1132
18. Ярополк, син Мономаха	1132—1139
19. Вячеслав, син Мономаха	1139
20. Всеволод, внук Святослава (12) (з чернигівських князів)	1139—1146
21. Ігор, брат Всеволода (20)	1146
22. Ізяслав, син Мстислава	1146—1149
23. Юрій, син Мономаха	1149—1150
24. Ізяслав (22) в друге	1150
25. Юрій (23) в друге	1150
26. Ізяслав (22) і Вячеслав (19) разом	1150—1154
27. Ростислав, брат Ізяслава (22)	1154
28. Ізяслав, внук Святослава (12) з чернигівських князів	1154—5
29. Юрій (23) в третє	1155—1157
30. Ізяслав (28) в друге	1157—8
31. Ростислав (27) в друге	1159—1161
32. Ізяслав (28) в третє	1161
33. Ростислав (27) в третє	1161—1167
34. Мстислав, син Ізяслава (22)	1167—1169
35. Гліб, син Юрія (23)	1169—1171
36. Володимир, син Мономаха (16)	1171
37. Роман, син Ростислава (27)	1171

*) Цифра в скобках означає число, під яким даний князь у перше згадується в реєстрі; ? вказує, що це означення тільки правдоподібне, а не певне, так само слово «десь» при роках. Коли князь княжив з перервами — був вигнаний, або переходив на інший стіл, його нове князювання значиться словами «в друге», «в третє».

38. Михайло, син Юрія (23) з суздальських князів 1172
39. Рюрик, син Ростислава (27) 1173
40. Ярослав, син Ізяслава (22) 1174
41. Роман (37) в друге . . . . . 1175—1176
42. Святослав, син Всеволода (20) з чернігівських князів . . . . . 1176—1180
43. Рюрик (39) в друге . . . . . 1180—1181
44. Святослав (42) в третє . . . . . 1181—1194
45. Рюрик (39) в третє . . . . . 1194—1209
46. Інгвар, син Ярослава (39) . . . . . 1200?—1202
47. Рюрик (39) в четвертє 1204
48. Ростислав, син Рюрика (39) . . . . . 1204—1205
49. Рюрик (39) в пяте . . . . . 1205—1206
50. Всеволод Чермний, син Святослава (42) з чернігівських князів 1206
51. Рюрик (39) в шесте 1206
52. Всеволод (50) в друге 1207
53. Рюрик (39) в семе . . . . . 1207—1210
54. Всеволод (50) в третє . . . . . 1210—1212
55. Інгвар (41) в друге 1212
56. Мстислав, син Романа (37) . . . . . 1212—1223
57. Володимир, син Рюрика (39) . . . . . 1223—1234
58. Ізяслав, син Мстислава (56) 1235
59. Володимир (57) в друге 1236
60. Ярослав, внук Юрія (23), з суздальських князів . . . . . 1236—1238
61. Михайло, син Всеволода (50), з чернігівських князів . . . . . 1238—1239
62. Ростислав, син Мстислава (56?) 1239
63. Данило галицький 1240
64. Михайло (61) в друге . . . . . 1241—1246
65. Ярослав (60) в друге 1246

2. Порядок галицьких і галицько-волинських князів

1. Борис, син Володимира Вел. київського
2. Всеволод, син Володимира Вел.
3. Ростислав, син Володимира, внук Ярослава київського прогнаний з Галичини? . . . . . 1064 р.
4. Ярополк, син Ізяслава київського . . . . . 1077—1084
5. Рюрик, Володар, Василько, сини Ростислава (3) . . . . . 1084—1124
6. Володимирко, син Володаря (5) . . . . . 1124—1153
7. Ярослав, син Володимирка (6) . . . . . 1153—1187
8. Олег і Володимир, сини Ярослава (8) . . . . 1187—8
9. Роман, син Мстислава, кн. волинський . . . . . 1188—9
10. Володимир (8) в друге . . . . . 1189—1199?
11. Роман в друге . . . . . 1199?—1205
12. Данило, син Романа (9) . . . . . 1205—1206
13. Володимир Ігоревич, з чернігівських князів . . . . . 1206—1208
14. Роман, брат Володимира (13) . . . . . 1208—9
15. Ростислав, син Рюрика київ. 1210
16. Роман (14) в друге 1210
17. Володимир (13) в друге . . . . . 1210—1211
18. Данило (12) в друге . . . . . 1211—1212
19. Мстислав Німий, з князів волинських . . . . . 1212—3
20. Володислав боярин галицький . . . . . 1213—4
21. Кольоман королевич угорський . . . . . 1214—1219
22. Мстислав Удатний з князів київо-смоленських 1219
23. Кольоман (21) в друге . . . . . 1219—21?
24. Мстислав Удатний в друге . . . . . 1221?—1227
25. Андрій королевич угорський . . . . . 1227—1230
26. Данило (12) в третє . . . . . 1230—1232
27. Андрій королевич, в друге . . . . . 1232—3
28. Данило (12) в четверте . . . . . 1233—5
29. Михайло і син його Ростислав з князів чернігівських . . . . . 1236—38
30. Данило (12) в пяте . . . . . 1238—1264
31. Лев, син Данила (12) . . . . . 1264—1300
32. Юрій, син Льва (31) . . . . . 1300?—1308?
33. Лев, син Юрія (32) . . . . . 1308?—1323
34. Юрій-Болеслав, з князів мазовецьких . . . . . 1325—1340
35. Любарт, з князів литовських . . . . . 1340—1349

3. Родовід українських князів київської династії[1]).

Ігор † коло р. 946, жінка Ольга † коло р. 969
Святослав † 972.

Ярополк † коло р. 979 — Олег — Володимир † 1015

Ізяслав † 1001 (Князі полоцькі) — Мстислав † 1038 — Ярослав † 1054

Володимир † 1052 — Ізяслав † 1077 — Святослав † 1076 — Всеволод † 1093

Ростислав † 1065 — Святополк † 1113 — Ярослав † 1088 — Давид † 1123 — Олег † 1115 — Мономах див. далі

Рюрик † 1094 — Володар † 1122 — Василько † 1124 — Ярослав † 1123 (князі турово-пинські) — Ізяслав † 1161 — Всеволод † 1146 — Святослав † 1166

Володимирко † 1153

Ярослав † 1187 — Святослав † 1194 — Ігор † 1202

Володимир † к. 1199 — Олег — Всеволод Чермний † 1212 — Володимир † к. 1211 — Роман

Михайло † 1246

[1]) Хрестиком означений рік смерти; к.— коло.

Потомство Мономаха (князі київські, волинські і галицькі):

Мономах † 1125

Мстислав † 1132 — Ярополк † 1139 — Юрий † 1157

Ізяслав † 1154 — Ростислав † 1168 — Андрій † 1174 — Михалко † 1176 — Всеволод † 1212

Мстислав † 1170 — Ярослав † к. 1180 — Роман † 1180 — Рюрик † к. 1214 — Давид † 1197 (князі смоленські) — Мстислав † 1180 — Ярослав † 1212 (князі суздальські і московські)

Роман † 1205 — Мстислав Німий † к. 1226 — Ростислав † 1218 — Мстислав Удатний † 1228

Данило † к. 1264 — Василько † 1269

Лев † к. 1300 — Мстислав Шварно к. 1269 — Володимир † 1288

Юрій † к. 1308

Андрій умерли перед 1323 — Лев — Марія

Болеслав-Юрій † 340

4. Родовід українських князів литовської династії

Путувер, кн. литовський, згад. в 1392 р.

Витень † 1315 Гедимин † 1341

Наримунт кн. турово-пинськ.

Ольгерд в. кн. низше

Кейстут † 1382

Любарт † к. 1385

Юрій † по 1392 кн. бельзький

Коріат

Юрій, Олександер, Федір кн. подільські

Федір † 1431

Потомство Ольгерда:

Ольгерд † 1377

Витовт в. кн. † 1430

Жигмонт в. кн. † 1440

Дмитро кн. брян. † 1377

Константин кн. чорторийський

Володимир кн. київ. † по 1398

Корибут-Дмитро кн. чернігів. † по 1404

кн. Трубецькі

кн. Чорторийський

Олелько київ. † 1457

Михайло † 1481

Семен київ. † 1470 кн. слуцькі

Ян Альбрехт кор. польс. † 1501

Федір кн. ратн.

Скиргайло кн. київ. † 1397

Ягайло в. кн. † 1434

Свитригайло в. кн. † 1452

Володислав кор. польс. † 1444

Казимир в. кн. литов. і король † 1492

Олександр в. кн. лит. і король † 1505

Жигмонт в. кн. і кор. † 1548

Жигмонт Август в. кн. і король † 1572

5. Порядок українських гетьманів

Дмитро Вишневецький	1550—1563
Богдан Ружинський звісний в рр.	1575—6
Шах	1576—8
Лукіян Чорнинський?	1578
Самійло Зборовський коло р.	1581
Михайло і Кирик Ружинські	1585
Захар (?) Кулага, Богдан Микошинський, Лукян Чорнинський	1586
Войтіх Чановицький	1590
Криштоф Косинський	1591—3
Григорий Лобода	1593—6 (з перервами)
Богдан Микошинський	літо 1594
Федір Полоус	весна 1595
Матвій Шаула	поч. 1596
Кремпський і Криштоф Нечковський	літо 1595
Гнат Василевич	1596—7
Тихон Байбуза і Федір Полоус	1598
Самійло Кішка	1600—2
Гаврило Крутневич	1602—3, з перервами
Іван Куцкович	1602
Іван Косий	1602—3
Григорій Ізапович згад. в кінці	1606
Зборовський, Олевченко, Каленик Андрієвич	1609—10
Григорий Тискиневич згад. в маю	1610
Петро Сагайдачний	1614?—1622 з перервами
Дмитро Барабаш	март 1617
Яцко Неродич Бородавка	1619—21
Олифер Голуб	1622—3
Михайло Дорошенко	1623—5 з перервами
Грицько Савич Чорний	1624
Каленик Андрієвич	1624—5
Пирський, Жмайло	1625
Михайло Дорошенко	1625—8
Грицько Чорний, Іван Сулима	1628
Грицько Савич Чорний	1629—1630
Тарас Федорович	1630
Тимофій Орендаренко	1630—1
Іван Петражицький-Кулага	1631—2
Андрій Діденко	1632
Тимофій Орендаренко	1633—4
Іван Сулима	1635
Василь Томиленко	1636—7
Сава Кононович, Павлюк Бут, Дмитро Гуня	1637
Яцко Острянин, Д. Гуня	1638
Богдан Хмельницький	1648—1657
Іван Виговський	1657—9
Юрась Хмельницький	1659—1663
Павло Тетеря, правобічний	1663—5
Іван Брюховецький, лівобічний	1663—8
Степан Опара, правобічний	1665
Петро Дорошенко	1665—1676
Суховієнко, запорозький	1668
Демян Многогрішний, лівобічний	1668—1672
Михайло Ханенко, правобічний	1669—1674
Іван Самійлович	1672—1687
Іван Мазепа	1687—1709
Іван Скоропадський	1709—1722
(Пилип Орлик	1710)
Данило Апостол	1727—1734
Кирило Розумовський	1750—1764
Павло Скоропадський	1718

ЗМІСТ

XXI. Козаччина . . . . . 5—24

XXII. Від Конашевича до Острянина . . . . . 25—36

XXIII. Культурно-національний рух XVI—XVII ст. . 37—53

XXIV. Хмельниччина . . . . . 54—76

XXV. Виговський і Юрась Хмельниченко . . . . . 77—88

XXVI. Петро Дорошенко . . . . . 89—103

XXVII. Іван Мазепа . . . . . 104—118

XXVIII. Упадок Гетьманщини . . . . . 119—139

XXIX. Правобічна Україна . . . . . 140—148

XXX. Устрій, побут і культура Подніпрівя
в XVII—XVIII ст. . . . . 149—163

XXXI. Письменство XVII—XVIII ст. . . . . 164—178

XXXII. Образотворче мистецтво XVI—XVIII ст. . . 179—221

XXXIII. Відродження . . . . . 222—244

XXXIV. «Весна народів» у Галичині . . . . . 245—262

XXXV. Народництво і українофільство . . . . . 263—308

XXXVI. Галичина українським Піємонтом . . . . . 280—308

XXXVII. В огні світової пожежі . . . . . 309—336

XXXVIII. Українська держава . . . . . 337—382

XIX. На культурному фронті . . . . . 383—392

XI. Додаток . . . . . 393—400